

Прекрасна і блаженна та хвилина,
Коли маленька крихітка-дитина
До мами щиро ручки простягає,
Воліє ніжності і ласки вимагає.

В обійми прагне, де тепло й приємно.
Ці відчуття для них єдині і взаємні!
Бо мамин дотик – простір радості і щастя,
Підтримки, любові і поцілунків рясних.

В майбутньому з них доля виростає
І неньчина любов її оберігає.
Життя єднає сутність материнства
З бажанням ошасливити дитинство.

Коток Оксана

**MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
VASYL STEFANYK PRECARPATHIAN NATIONAL UNIVERSITY**

VICTORIIA STYNS`KA

**SOCIAL AND PEDAGOGICAL
SUPPORT FOR MATERNITY AND
CHILDHOOD IN UKRAINE
(the 20th – early 21st centuries)**

**Ivano-Frankivs`k
2018**

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника»**

ВІКТОРІЯ СТИНСЬКА

**СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА
ПІДТРИМКА МАТЕРИНСТВА
Й ДИТИНСТВА В УКРАЇНІ
(XX – поч. XXI ст.)**

**Івано-Франківськ
2018**

УДК 37.013.42:369.223.41/.46+64.044.26 «XIX/XX»
ББК 74.66

С 80 **Стинська В.В.** Соціально-педагогічна підтримка материнства й дитинства в Україні (XX – поч. XX ст.): монографія. Івано-Франківськ, 2018. 320 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

КРАВЕЦЬ В.П. – дійсний член (академік) НАПН України, доктор педагогічних наук, професор Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка;

ЗАВГОРОДНЯ Т.К. – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки імені Богдана Ступарика ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»;

ЧЕПЛЬ М.М. – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка;

ХАРЧЕНКО С.Я. – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної педагогіки Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Рекомендовано до друку Вченою радою ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (протокол № 11 від 31 листопада 2017 р.)
ISBN 978-617-7468-28-7

Монографія присвячена комплексному аналізу проблеми соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в Україні в XX – на поч. XXI ст. У виданні обґрунтовано авторську періодизацію, з'ясовано соціально-політичні, економічні чинники та проаналізовано нормативно-правову базу соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в Україні впродовж тривалого історичного періоду; розглянуто соціально-педагогічну підтримку материнства й дитинства як складову соціальної політики України, що представлена здоров'язберігальним, педагогічним, демографічним та релігійним напрямками; окреслено становлення соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в Україні в контексті сімейної політики зарубіжних країн.

Монографія рекомендована науковцям, учителям, студентам, усім, хто цікавиться проблемами соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства.

The monograph is devoted to the complex analysis of the problem of social and pedagogical support for maternity and childhood in Ukraine in the 20th – early 21st centuries. The author takes into detailed consideration the division into periods, social, political and economic factors are found out as well. The normative and legal base of social and pedagogical support for maternity and childhood in Ukraine during the defined historical period is analysed. Social and pedagogical support for maternity and childhood is presented as a constituent part of social policy of Ukraine, it is represented by health care, pedagogical, demographic and religious directions. Origin and development of social and pedagogical support for maternity and childhood in Ukraine in the context of domestic politics of foreign countries is outlined.

The monograph is recommended to scientists, teachers, students and to those who are interested in the problems of social and pedagogical support for maternity and childhood.

УДК 37.013.42:369.223.41/.46+64.044.26 «XIX/XX»
ББК 74.66

ISBN 978-617-7468-28-7

© Стинська В.В., 2018
© ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2018

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	8
ВСТУП.....	9
РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПІДТРИМКА МАТЕРИНСТВА Й ДИТИНСТВА В УКРАЇНІ У ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ. ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА.....	14
1.1. Теоретико-методологічні засади та історіографія дослідження.....	14
1.2. Передумови розвитку соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства.....	32
1.3. Нормативно-правове забезпечення соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства.....	69
Висновки до першого розділу.....	83
РОЗДІЛ 2. ПЕДАГОГІЧНИЙ НАПРЯМ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ МАТЕРИНСТВА Й ДИТИНСТВА В УКРАЇНІ У ХХ СТ.....	85
2.1. Соціально-педагогічна підтримка материнства й дитинства в історії педагогіки.....	85
2.2. Форми практичної реалізації педагогічного напрямку соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства.....	116
2.3. Діяльність народних університетів педагогічних знань.....	129
Висновки до другого розділу.....	148
РОЗДІЛ 3. ЗДОРОВ'ЯЗБЕРІГАЛЬНИЙ НАПРЯМ СОЦІАЛЬНО- ПЕДАГОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ МАТЕРИНСТВА Й ДИТИНСТВА В УКРАЇНІ У ХХ СТ. – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.	150
3.1. Функціонування закладів «Крапля молока» в Україні та зарубіжних країнах..	150
3.2. Особливості розвитку системи закладів охорони материнства й дитинства...	160
3.3. Центри соціальної підтримки материнства й дитинства.....	175
Висновки до третього розділу.....	186
РОЗДІЛ 4. СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПІДТРИМКА МАТЕРИНСТВА Й ДИТИНСТВА У ХХ СТ. В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ.....	188
4.1. Тенденції соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в законодавстві України та зарубіжних країн.....	188
4.2. Особливості сімейної політики зарубіжних країн.....	192
Висновки до четвертого розділу.....	218
РОЗДІЛ 5. СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПІДТРИМКА МАТЕРИНСТВА Й ДИТИНСТВА В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ.....	220
5.1. Демографічний напрям соціальної підтримки материнства й дитинства в Україні та зарубіжних країнах.....	220
5.2. Релігійний напрям соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства.....	226

5.3. Імплементція історичного досвіду соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства на сучасному етапі.....	238
Висновки до п'ятого розділу.....	245
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	247
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	251
ДОДАТКИ.....	279

CONTENTS

LIST OF NOTES.....	8
INTRODUCTION.....	9
CHAPTER 1. SOCIAL AND PEDAGOGICAL SUPPORT FOR MATERNITY AND CHILDHOOD IN UKRAINE IN THE 20TH-BEGINNING OF THE 21ST CENTURIES AS A SCIENTIFIC PROBLEM	14
1.1. Theoretical and methodological principles and historiography of the research work..	14
1.2. Pre-conditions of development of social and pedagogical support for maternity and childhood	32
1.3. Normative-legal help in social and pedagogical support for maternity and childhood	69
Conclusions to the first chapter.....	83
CHAPTER 2. PEDAGOGICAL DIRECTION OF SOCIAL AND PEDAGOGICAL SUPPORT FOR MATERNITY AND CHILDHOOD IN UKRAINE IN THE 20TH CENTURY.....	85
2.1. Social and pedagogical support for maternity and childhood in the history of pedagogics	85
2.2. Forms of practical realization of pedagogical direction of social and pedagogical support for maternity and childhood	116
2.3. Activity of folk pedagogical universities	129
Conclusions to the second chapter	148
CHAPTER 3. HEALTH CARE DIRECTION OF SOCIAL AND PEDAGOGICAL SUPPORT FOR MATERNITY AND CHILDHOOD IN UKRAINE IN THE 20TH – BEGINNING OF THE 21ST CENTURIES	150
3.1. Functioning of establishments «Kraplia moloka» in Ukraine and foreign countries...	150
3.2. Peculiarities of development of the establishment system of Health Care for Mothers and Children	160
3.3. Centers of social support for maternity and childhood	175
Conclusions to the third chapter	186
CHAPTER 4. SOCIAL AND PEDAGOGICAL SUPPORT FOR MATERNITY AND CHILDHOOD IN THE 20TH – BEGINNING OF THE 21ST CENTURIES IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF FOREIGN EXPERIENCE.....	188
4.1. Tendencies of social and pedagogical support for maternity and childhood in the legislation of Ukraine and foreign countries	188
4.2. Features of domestic policy in foreign countries.....	192
Conclusions to the fourth chapter	218
CHAPTER 5. SOCIAL AND PEDAGOGICAL SUPPORT FOR MATERNITY AND CHILDHOOD IN INDEPENDENT UKRAINE.....	220
5.1. Demographic direction of social support for maternity and childhood in Ukraine and foreign countries	220
5.2. Religious direction of social and pedagogical support for maternity and childhood	226
5.3. Implementation of historical experience of social and pedagogical support for maternity and childhood at present.....	238
Conclusions to the fifth chapter	245
GENERAL CONCLUSIONS	247
LIST OF THE USED SOURCES.....	251
APPENDIX	279

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВР – Верховна Рада
ВРУ – Верховна Рада України
ВУЦВК – Всеукраїнський Центральний виконавчий комітет
ГРЗД – Губернські ради захисту дітей
ДСІ – дитяча соціальна інспекція
КМУ – Кабінет Міністрів України
НКО – Народний Комісаріат освіти
НКОЗ – Народний Комісаріат охорони здоров'я
НКП – Народний Комісаріат праці
НКПД – Народний Комісаріат продовольства
НКСД – Народний Комісаріат соціальної допомоги
НКСЗ – Народний Комісаріат соціального забезпечення
НКЮ – Народний Комісаріат юстиції
НУПЗ – Народний університет педагогічних знань
ОКРІНО – Окружний інститут народної освіти
ОХМД – Охорона материнства й дитинства
ПРЗД – Повітові ради захисту дітей
РЗД – Рада захисту дітей
РЗМД – Рада захисту материнства і дитинства
РНК – Рада Народних комісарів
РНК УРСР – Ради Народних Комісарів УРСР
РСД – Рада соціальної допомоги
СПОН – Соціально-Правова Охорона Неодлітків
УГКЦ – Українська Греко-Католицька Церква
ЦВК – Центральний Виконавчий комітет
ЦКДД – Центральна Комісія Допомоги Дітям
ЦРЗД – Центральна Рада захисту дітей

ВСТУП

На сучасному етапі розвиток Української держави визначається в контексті європейської інтеграції з орієнтацією на фундаментальні загальнолюдські цінності духовного й культурного поступу суспільства. Сім'я стала інституцією, у якій зростають і виховуються діти, формується особистість. Водночас, щоб ефективно виконувати свою місію, сім'я повинна бути достатньо зрілою, адже показники системи соціальної підтримки материнства й дитинства значною мірою зумовлюють рівень економічного, соціального та культурного розвитку країни. Ось чому викликом сьогодення є формування державної стратегії у сфері соціально-педагогічної підтримки материнства та дитинства.

Актуальність теми дослідження детермінована низкою аспектів суспільного розвитку.

По-перше, сьогодні Інститут сім'ї в Україні переживає складні часи, спричинені економічними, соціально-політичними та духовно-культурними трансформаціями, що відбуваються в суспільстві. Фінансові інструменти соціально-економічного механізму соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства свідчать про низький рівень добробуту сімей. Відтак, із початком збройного конфлікту на сході України та переходом на жорсткі рейки економії бюджетних коштів показники видатків державного бюджету на соціальну підтримку та соціальне забезпечення стали критично низькими. У 2015 р. рівень бідності у сім'ях з дітьми став майже удвічі вищим (29,3 %), ніж у сімей без дітей (16,7 %). З роками стабільно відносно бідними залишаються діти до 18 років (29,9 %), багатодітні сім'ї (50,8 %), сім'ї, де є діти та непрацюючі дорослі особи (36 %) ¹. Отож можемо стверджувати, що в контексті інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір, найбільш актуальним питанням внутрішньої політики нашої держави, яке потребує невідкладного вирішення, є соціальна сфера, зокрема становище соціально незахищених категорій громадян, до яких належать передусім діти й матері.

По-друге, стратегію пошуку ефективних заходів та програм державної підтримки найбільш незахищених верств населення представлено в урядових нормативно-правових актах, спрямованих на: 1) *підвищення соціального статусу та охорону основних прав жінки-матері* (Конвенція про охорону материнства, «Про охорону праці», «Концепція Державної цільової соціальної програми підтримки сім'ї до 2016 р.», «Декларація про загальні засади державної політики стосовно сім'ї та жінки», «Концепція державної сімейної політики», «Концепція безпечного материнства», Довгострокова програма поліпшення становища жінок, сім'ї, охорони материнства і дитинства, «Національний план дій щодо поліпшення становища жінок та сприяння гендерної рівності в суспільстві», «Цільова комплексна програму генетичного моніторингу в Україні на 1999-2003 рр.»; 2) *розвиток центрів соціальної підтримки материнства й дитинства* (Типове положення про центр соціально-психологічної реабілітації дітей, Типове положення про соціально-реабілітаційний центр (дитяче містечко); 3) *охорону основних прав дитинства* (Закони України «Про охорону дитинства», «Про порядок призначення та виплати державної допомоги сім'ям з

¹ Про схвалення Стратегії подолання бідності : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 березня 2016 р. № 161-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/248898080>

дітьми», «Про затвердження порядку призначення та виплати тимчасової державної допомоги дітям, батьки яких ухиляються від сплати аліментів, не мають можливості утримувати дитину або місце проживання їх невідоме», «Про дошкільну освіту», «Про освіту», Національна програма «Діти України»; Національна стратегія реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017 – 2026 роки); 4) *забезпечення дотримання прав і свобод дітей у сфері сімейних стосунків* («Цивільний кодекс України», «Сімейний кодекс України», Закони України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», «Концепція державної сімейної політики», Програма «Українська родина», Укази Президента України «Про додаткові заходи щодо посилення соціального захисту багатодітних і неповних сімей»); 5) *охорону здоров'я матері й дитини* (Концепція Державної програми «Здорова дитина» на 2008-2017 рр., «Основи законодавства України про охорону здоров'я», Національна програма «Репродуктивне здоров'я»; 6) *заохочення до материнства* («Про заходи щодо заохочення народжуваності в Україні», «Про підтримку сімей при народженні дитини», «Деякі питання призначення і виплати допомоги сім'ям з дітьми», «Порядок призначення і виплати допомоги при народженні дитини особам, застрахованим у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування», «Про запровадження адресної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям», «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», «Про заходи щодо поліпшення посилення соціального захисту багатодітних та неповних сімей», «Про виплату одноразової винагороди жінкам, яким присвоєно почесне звання України «Мати-героїня»). Дотримання вищезазначених документів забезпечує соціально-економічні, правові, медичні, психолого-педагогічні умови для підвищення престижу сім'ї в Україні, вирішення соціальних проблем різних категорій сімей. Однак, незважаючи на існування відповідної законодавчої бази, на сучасному етапі відсутня комплексна програма державної підтримки сімейної політики. Окрім того, резонансу набуло ухвалення 23 листопада 2015 р. Кабінетом Міністрів України розпорядження «Про затвердження плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року»², яким передбачено упродовж кількох років повністю змінити українські закони, що регулюють відносини, перш за все, у сфері сімейного та цивільного права. Хоча й Україна обрала європейський вектор розвитку, проте певні тенденції в культурному та суспільно-політичному просторі Європи напружують та дисонують із традиційними українськими цінностями. Як доказ – активне розповсюдження громадським рухом «Всі разом» у 2017 р. інформаційно-просвітницького матеріалу «В Україні вирізають сім'ю» та розробка громадським рухом «Україна за сім'ю» проекту Національної сімейної стратегії, що є національною просімейною платформою держави та охоплює понад 150 просвітницьких і громадських організацій, батьківських комітетів, педагогів і науковців, політиків та представників церкви, які об'єдналися, щоб захищати сім'ї.

По-третє, маємо багатий вітчизняний і зарубіжний досвід організації соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства у ХХ ст., використання якого сприятиме максимальному використанню позитивних здобутків в сучасній Україні.

² Розпорядження «Про затвердження плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року». URL: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248740679>

По-четверте, сьогодні зареєстровано Центри підтримки материнства й дитинства практично в усіх регіонах, зокрема в Івано-Франківській області (Міжрегіональний центр соціально-психологічної реабілітації дітей в с. Мединя Галицького району, Обласний центр соціально-психологічної допомоги в селищі Верховина Верховинського району, Міський соціально-реабілітаційний центр матері та дитини «Містечко милосердя Святого Миколая», Обласний центр відповідального батьківства «Криниця», Обласний центр підтримки грудного вигодовування, Обласний центр раннього розвитку дитини «Дивоцвіт», Школа батьківської компетентності «Станіславський тато», Центр усвідомленого батьківства «Дівія»), Тернопільській («Центр щасливого батьківства та материнства»), Київській (Центр матері та дитини «Тутті-Фрутті»), Київський обласний центр охорони здоров'я матері і дитини, ГО «Міжнародний Центр Батьківства»). Варто відзначити Дрогобицький соціальний центр матері та дитини, Чернігівський обласний соціальний центр матері та дитини «Батьки й дитина разом», Чернівецький Соціальний центр матері та дитини, Чернівецьку громадську організацію «Доля дітей в батьківських руках», Кременчуцький Центр інформаційної підтримки молодих батьків «Родина», Харківський сімейний клуб «Сім'я від А до Я», Центр матері та дитини в смт. Коротич Харківської області, Вінницьку громадську організацію «Олег», Сумську школу молодих батьків «Перші кроки», Ужгородський Центр розвитку родини «Калейдоскоп» та ін. Однак розвиток цих Центрів у сучасній Україні забезпечується частково на державному рівні, а більш глобально – громадськими організаціями.

Отже, на сучасному етапі в Україні проблеми сім'ї стають архіважливими, а соціально-педагогічна підтримка материнства й дитинства – її першочерговим завданням.

Усе це вимагає істотних новацій у системі організаційно-методичного забезпечення державної соціально-педагогічної підтримки дитинства й материнства не лише на макро-, а й на мікрорівні їх соціалізації, посилення діяльності соціальних інституцій, громадських і благодійних організацій.

У вітчизняній науці нагромаджено чималий обсяг літератури з питань охорони, захисту, забезпечення, реалізації прав сім'ї.

Великий внесок у розробку засад сімейного виховання належить видатним українським і зарубіжним ученим минулого А.Августину, Л. Альберті, Аристотелю, Є. Аркіну, Ф. Бекону, Г. Ващенко, В. Зеньковському, Я.Коменському, Я.Корчаку, П. Лесгафту, А. Макаренку, Е. Роттердамському, С. Русовій, М. Стельмаховичу, В. Сухомлинському, К. Ушинському та ін.

Питання соціального забезпечення дитинства й материнства в ХХ ст. досліджували К. Батигін, Є. Беліцька, А. Гершенсон, А. Козлов, Г. Потшеба, В. Савченко, Г. Симоненко, Є. Федер, С. Фединський, Е. Фролова; питання системи педагогічної підтримки дитинства й материнства – О. Волкова, К. Волков, І.Гребенніков, М. Дряхлов, М. Задесенець, І. Колеснік, Т. Короткіна, Т. Кравченко, Н. Кузьміна, П. Люблінський, М. Махлін, Г. Петроченко, В. Просецький, О. Хромова, І. Чередов, А. Шестель та ін.

На межі ХХ – ХХІ ст. виокремлюються такі напрями наукових розвідок у галузі становлення інституту сім'ї: вивчення соціальних інститутів шлюбу, сім'ї, дитинства (Т. Алексеєнко, І. Бех, Н.Зобенько, О. Кікінеджи, В. Кравець, Б. Ковбас, В. Костів, Г. Лещук); зміст і технології соціально-педагогічної роботи з різними категоріями дітей і молоді (Л. Безтелесна, Н. Горішна, М. Докторович, І.Зверева, С. Литвиненко,

Л. Петришин, І. Пінчук, В. Синьов, С. Толстоухова, І. Трубавіна, С. Харченко); історія вітчизняного та зарубіжного досвіду опіки та соціального захисту дітей (С. Бадер, Г. Бевз, М. Боришевський, О. Власова, О. Водяна, Л. Волинець, Т. Завгородня, А. Капська, О. Карпенко, Н. Лисенко, Н. Олексюк, Ж. Петрочко, В. Поліщук, Н. Сейко, І. Ченбай, К. Ченкова, М. Чепіль, О. Янкович та ін.); різні аспекти соціально-виховної роботи з жіночою молоддю (І. Братусь, О. Васильченко, Т. Голованова, Т. Жаровцева, І. Ковчина, К. Левченко, А. Лякішева, І. Парфанович, О. Проскурняк, О. Скоромна та ін.); дитинство як предмет історико-педагогічних досліджень (О. Квас, С. Лупаренко, Н. Сейко та ін.); основи соціально-медичної роботи (О. Остапенко, О. Ратинська та ін.).

Достатньо розробленими є також такі аспекти соціально-педагогічної підтримки: дітей з вадами розвитку (В. Тесленко); батьків дітей з особливими потребами (І. Макаренко); обдарованих дітей (І. Бабенко, О. Бочарова); майбутніх учителів у процесі навчання (І. Карапузова); безробітної молоді за кордоном (О. Данченко); молоді сім'ї (Л. Штефан); студентів-сиріт в умовах професійної підготовки у вузі (І. Одногулова); майбутніх учителів у процесі навчання (І. Карапузова); дітей та громадських організацій, зокрема і в історичному контексті (Н. Заверико, Л. Оліференко, О. Пришляк, Л. Романовська, Г. Слезанська, Т. Янченко).

Щоправда, в українській історико-педагогічній науці відсутнє дослідження, яке комплексно розкривало б проблему соціально-педагогічної підтримки дитинства й материнства в Україні в ХХ – на початку ХХІ ст.

Результати аналізу наукового доробку і сучасного стану соціально-педагогічної підтримки в Україні дали змогу виявити низку *суперечностей* між:

- визнанням особливої ролі соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в історичній ретроспективі та відсутністю шляхів імплементації її досвіду на сучасному етапі;
- потребою держави і суспільства в суттєвій диверсифікації комплексу інструментів сімейної політики в Україні та відсутністю відповідних стандартів соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства;
- відставанням реальних темпів соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства від практики її здійснення;
- значними перспективами впровадження європейського досвіду соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства та реальними можливостями й алгоритмами їх реалізації в українському просторі.

Таким чином, актуальність проблеми та недостатній ступінь її вивчення, необхідність розв'язання чинних суперечностей зумовили вибір теми монографічного дослідження «Соціально-педагогічна підтримка материнства й дитинства в Україні (ХХ – початок ХХІ ст.)».

Хронологічні межі дослідження охоплюють період ХХ – початку ХХІ ст. Нижня межа зумовлена прийняттям першої програми підтримки материнства й дитинства в Україні (1905 р.). Верхня межа (початок ХХІ ст.) вмотивована утвердженням нової стратегії соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в Україні на основі низки ухвалених нормативно-правових актів (Концепція Державної цільової соціальної програми підтримки сім'ї до 2016 рр.³; Національна стратегія реформування

³ Концепція Державної цільової соціальної програми підтримки сім'ї до 2016 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/325-2012-p>.

системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017 – 2026 роки⁴, Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (2017 р.)⁵ та ін.).

Територіальні межі дослідження відповідають адміністративно-територіальній приналежності українських земель у визначений хронологічний період. Тому розвиток теорії і практики соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в Україні у ХХ – на початку ХХІ ст. досліджуємо: 1) у межах українських губерній, що входили до складу Російської імперії; 2) у статусі УСРР; 2) в роки функціонування країни в складі СРСР (в т.ч. з 1939 р. розглядається і територія Західної України); 3) в роки незалежності України (до 2017 р.).

Пропонована монографія є спробою теоретичного обґрунтування та узагальнення практики соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в Україні в ХХ – на поч. ХХІ ст. на основі хронологічного, історико-педагогічного, системно-цілісного, культурологічного, аксіологічного, порівняльного й термінологічного підходів.

У монографії комплексно проаналізовано теорію і практику соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в Україні в ХХ – на поч. ХХ ст.; обґрунтовано авторську періодизацію; з'ясовано передумови та проаналізовано нормативно-правову базу соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в Україні впродовж тривалого історичного періоду; розглянуто соціально-педагогічну підтримку материнства й дитинства як складову соціальної політики України, що представлена здоров'язберігальним, педагогічним, демографічним та релігійним напрямками; окреслено тенденції соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства та особливості сімейної політики зарубіжних країн у ХХ ст.; означено можливості творчого використання історичного досвіду соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства на сучасному етапі.

⁴ Про Національну стратегію реформування інституційного догляду та виховання дітей на 2017 – 2026 роки та план заходів з реалізації її I етапу. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KR170526.html.

⁵ Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/go/2229-19>.

РОЗДІЛ 1

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПІДТРИМКА МАТЕРИНСТВА Й ДИТИНСТВА В УКРАЇНІ У ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ. ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА

1.1. Теоретико-методологічні засади та історіографія дослідження

Інструментарієм, який дає змогу дослідити проблему соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства цілісно, системно й об'єктивно, слугують методологічні підходи, а саме: хронологічний, історико-педагогічний, системно-цілісний, культурологічний, аксіологічний, порівняльний, термінологічний. Розглянемо їх більш детально.

Хронологічний підхід дає змогу, на думку Н. Гулана, вивчати розвиток процесів та подій у чітко визначених часових рамках в межах визначеної періодизації розвитку історико-педагогічної науки, що значно збагачує наукове дослідження, підвищує рівень достовірності й об'єктивності його результатів⁶. Реалізація хронологічного підходу дозволяє простежити хронологію подій ХХ–ХХІ ст. та розробити періодизацію розвитку напрямів соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства України в різні історичні періоди.

Історико-педагогічний підхід дає змогу розглядати досліджувані явища в динаміці. На думку С. Каламбета, він передбачає розгляд об'єктивного процесу розвитку об'єкта, реальної його історії з усіма її поворотами, особливостями; а з другого це певний спосіб відтворення історичного процесу в його хронологічній послідовності та конкретності⁷. Реалізація історико-педагогічного підходу дозволяє з'ясувати етапи становлення напрямів соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства з погляду соціально-політичних та економічних умов суспільства в ХХ – на поч. ХХІ ст.; виявити специфіку нормативно-правового забезпечення кожного з них; охарактеризувати педагогічну думку та теоретичні ідеї в історичній ретроспективі, а також вивчити можливості імплементації цього досвіду в сучасних соціокультурних обставинах.

Системно-цілісний підхід передбачає аналіз досліджуваної проблеми як складної цілісної системи, вивчення якої пов'язане з акцентуванням на характері взаємодії між його елементами. Основні методологічні принципи системно-цілісного підходу: принцип цілісності (об'єкт розглядається як єдине ціле); принцип пріоритету цілого над складовими частинами; принцип ієрархічності (підпорядкованість систем нижчого рівня системам вищого); принцип структурності (зв'язки, що зумовлюють особливості будови); принцип самоорганізації (здатність удосконалювати рівень своєї організації); принцип взаємозв'язку із зовнішнім середовищем⁸. Використання системно-цілісного підходу дає змогу проаналізувати соціально-педагогічну підтримку материнства й дитинства як складне системне історичне й соціальне явище; вивчити зв'язок соціально-педагогічної підтримки та соціальної політики, що формувалася в ХХ – на поч. ХХІ ст. в Україні; встановити розвиток напрямів соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства, що зумовлений кореляцією завдань і

⁶ Гулан Н. М. Розвиток історії педагогіки в Україні (історіографічний аналіз) : атореф. дис. ... докт. пед. наук: 13.00.01. Київ, 2001. С. 15.

⁷ Каламбет С.В., Іванов С.В, Півняк Ю.В. Методологія наукових досліджень: навч. посіб. Дніпропетровськ, 2015. С. 52.

⁸ Там само. С. 66.

домінуванням їх в єдності і які (напрями) розрізнено на кожному історичному етапі у зв'язку з соціально-політичними та економічними умовами; описати становлення системи закладів ОХМДу, що виконували не тільки здоров'язберігальні, але й педагогічні функції та системи педагогічної підготовки батьків до виконання батьківських обов'язків (загальноосвітні школи, школи матері, НУПЗ).

Культурологічний підхід дає змогу дослідити соціальні, педагогічні, психологічні та інші явища та об'єкти крізь призму феномену культури, яка розглядається як багаторівнева ієрархічна система. Реалізація культурологічного підходу дозволяє вивчити соціально-педагогічну підтримку материнства й дитинства в міждисциплінарному просторі, що охоплює базові теорії, концепції педагогів різних поколінь.

Аксіологічний підхід забезпечує поєднання педагогічної теорії і практики соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства, вивчення можливостей задоволення потреб матері й дитини на соціальну допомогу, захист, підтримку; врахування різноманітності ціннісного наповнення соціально-педагогічної підтримки сімейними та інституційними формами її реалізації, що сприятиме реалізації гуманістичного підходу та принципу дитиноцентризму, соціальній діяльності з орієнтацією на потреби матері й дитини та виокремленню першочергових проблем у сфері соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства. Використання аксіологічного підходу передбачає формування в особистості ціннісних орієнтацій; дає змогу розглядати «материнство» й «дитинство» як значущі концепти соціуму; визначити актуальні для суспільства цінності з огляду на його розвиток; простежити ставлення соціуму до проблеми соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства відповідно до домінуючої в конкретну історичну епоху ієрархії цінностей.

Порівняльний підхід передбачає з'ясування спільного та відмінного в досліджуваних явищах, у закономірностях їх розвитку. Використання порівняльного підходу дозволяє розглянути соціально-педагогічну підтримку материнства й дитинства в Україні в контексті сімейної політики зарубіжних країн.

Термінологічний підхід зумовлює аналіз та уточнення термінів і понять, що використовуються в дослідженні.

Вивчення соціально-педагогічної підтримки материнства і дитинства передбачає встановлення теоретико-методологічних засад дослідження окресленої проблеми.

Нормативно-правові документи та напрацювання українських і зарубіжних учених засвідчують певну розбіжність у формулюванні поняттєво-категорійного апарату. Так, з одного боку, «соціально-педагогічна підтримка материнства й дитинства» у законодавстві ХХ ст. означена терміном «охорона материнства й дитинства», у законі України «Про охорону дитинства» (2001) – «охорона дитинства», у Державній цільовій соціальній програмі підтримки сім'ї до 2016 рр. (2012) – соціальний захист і підтримка сімей. З іншого – у науковій літературі оперують термінами «педагогічна підтримка», «соціальна підтримка», «соціально-педагогічна підтримка», «охорона материнства й дитинства», «соціальна допомога».

Відсутність однозначності в теоретико-методологічних основах досліджуваної проблеми апелює до уточнення поняттєвого апарату. Насамперед релевантним видається кваліфікація категорій «дитинство» та «материнство».

Історико-педагогічне вивчення концепту «дитинство» становить надзвичайно складний процес. Поняттєвий апарат, методологія, джерелознавство, погляди народної й академічної педагогіки, висвітлення та розкриття в контексті взаємозв'язків і

взаємовпливів релігійного світогляду та народнопедагогічного, соціокультурного й кроскультурного світосприйняття – це все вимагає нових наукових підходів до встановлення ефективних шляхів виховання та навчання дітей в умовах сьогодення.

Поняття «дитинство» в науково-довідковій літературі характеризується різновекторними дефініціями, що є прийнятним, адже його вивчали і філософи, і психологи, й історики, й етнографи, і соціологи, і педагоги.

Першою науковою працею з проблем дитинства була робота німецького лікаря й філософа Д. Тідемана «Спостереження за розвитком душевних здібностей дитини» (1787 р.). Серед вітчизняних учених – монографічна робота «Виховання у віці першого дитинства» (1884 р.) І. Сікорського. Фундаментальними працями вважають роботи французького історика-антрополога, соціолога Ф. Арієса «Дитина і сімейне життя при Старому режимі» (1960 р.) та «Історія дитинства у призмі століть: суспільна історія сімейного життя», в яких дитинство розглядається як особливе соціокультурне явище. Помітно виділяються ґрунтовні роботи зарубіжних дослідників з проблем дитинства, зокрема: М. Мід «Культура і світ дитинства» (1970 р.), Л. Демоза «Психоісторія» (1970 р.), І. Кона «Етнографія дитинства» (1983 р.) та «Дитина і суспільство» (1988 р.), Є. Субботського «Дитина відкриває світ» (1991 р.), Д. Фельдштейна «Соціальний розвиток в просторі – часу Дитинства» (1997 р.).

Так, цікавим у контексті нашого дослідження є робота американського психоісторика Л. Демоза, який описав шість послідовних періодів трансформації ставлення людства до дитинства.

Перший період – від давніх часів до IV ст. – «інфантцидний» стиль, що характеризувався насильством над дитиною.

Другий – IV–XIII ст. – «покидальний» стиль, що відзначався запровадженням виховання дітей у чужих сім'ях, монастирях, де панував суворий аскетизм.

Третій – XIV–XVII ст. – «амбівалентний», який передбачав уважне ставлення до особистості дитини при запереченні її самостійного духовного життя.

Четвертий – XVIII ст. – «нав'язливий» стиль, особливістю якого був суворий контроль дорослих за поведінкою та внутрішнім світом дитини.

П'ятий – XIX – середина XX ст. – «соціалізувальний» стиль, що відзначається зародженням інтересу до духовного світу дитини, створенням умов для підготовки дітей до самостійного життя.

Шостий – друга пол. XX ст. – сьогодення – «(допомагальний)», який передбачає налагодження емоційного контакту з дітьми, врахування у процесі виховання їх індивідуального розвитку⁹.

Європейську модель виховання російський соціолог І. Кон відніс до третього типу, що передбачає сурове виховання, строгу дисципліну в ранньому дитинстві з поступовим послабленням контролю. У книзі «Дитина і суспільство» автор відзначив, що світ дитинства є невід'ємною частиною способу життя і культури будь-якого окремо взятого народу і людства в цілому. Тому вивчення дитинства проектує широкий міждисциплінарний підхід¹⁰.

Суттєвий інтерес для нашого дослідження становить концепція ідентичності американського психолога Е. Еріксона, який заклав новий підхід до аналізу взаємин

⁹ Демоз Л. Психоистория. Ростов-на-Дону, 1970. С. 83–86.

¹⁰ Кон И. Материнство и отцовство в историко-этнографической перспективе. *Советская этнография*. 1978. № 6. С. 26–33.

між дитинством і суспільством. Відзначаючи соціальний фактор як домінуючий у процесі розвитку особистості, учений важливого значення надав не лише мікросередовищу (родина, друзі), а й макросередовищу (суспільству загалом). Такий процес Е. Еріксон називав «формуванням ідентичності»¹¹.

У соціологічній науці «дитинство» кваліфікують як складову соціальної структури суспільства, як особливий стан соціального розвитку. Серед вітчизняних учених ці питання досліджували І. Богданова, М. Лукашевич, О. Караман, О. Кононко, В. Кузь, С. Литвиненко, Р. Пріма, Н. Самойленко та ін. Науковці аналізували проблеми соціалізації дітей, зокрема з'ясували ефективні методи особистісного розвитку дітей як повноцінних членів суспільства, входження їх в соціальне середовище та вплив соціальних інститутів на дитину.

У філософській літературі поняття «дитинство» означено вельми абстрактно. Дитинство як філософський феномен – це основа, що закладається в житті людини, формує її як особистість, а в подальшому лише розгортається¹².

Згідно з довідниковою літературою, дитинство – це дитячий вік, дитячі роки¹³; стан дитини до повноліття¹⁴.

У психологічних словниках «дитинство» – це термін, що позначає початкові періоди онтогенезу (від народження до підліткового віку)¹⁵.

У педагогічних словниках поняття «дитинство» визначається ширше, а саме: це період життя людини від народження до юнацького віку, коли відбувається її фізичний і розумовий розвиток, соціальне становлення¹⁶; соціокультурний феномен, що має конкретно-історичний характер, охоплює період життя від народження і приблизно до молодшого юнацького віку. У педагогіці дитинством вважається вік до 11 років, зокрема: період немовляти до 1 року, раннє дитинство до 3 років, дошкільний вік до 7 років, молодший шкільний вік до 10–11 років¹⁷; етап онтогенетичного розвитку людини, що охоплює період від народження до підліткового віку¹⁸; період інтенсивного фізичного та психічного розвитку індивіда, протягом якого відбувається його підготовка до життя дорослих. Остання забезпечується системою навчання та виховання і є наслідком засвоєння індивідом досвіду людства, здобутків його матеріальної та духовної культури¹⁹; етап розвитку людини, який передуює дорослішанню; характеризується інтенсивним ростом організму та формуванням

¹¹ Еріксон Э.Г. Детство и общество. СПб., 2000. С. 113.

¹² Кочубей Т. Філософія дитинства в педагогічній спадщині В.О.Сухомлинського : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 2001. С. 6.

¹³ Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. і гол. ред. В. Бусел. Київ, 2009. С. 14.

¹⁴ Словник української мови : в 11 т. / укл. А. Білоштан, М. Бойко, В. Градова та ін. ; за ред. П. Доценко, Л. Юрчук. К., 1971. – 1980. Т. 2. 1971. 550 с.

¹⁵ Большой психологический словарь / сост. и общ. ред. Б. Мещеряков, В. Зинченко. СПб., 2003. 672 с.

¹⁶ Педагогічний словник для молодих батьків / авторський колектив: Т. Алексєнко, Л. Артемова, Н. Баглаєва, І. Бех та ін. Київ, 2003. С. 14.

¹⁷ Коджаспирова Г.М., Коджаспиров Г.М. Словарь по педагогике. Москва, 2005. С. 69–70.

¹⁸ Педагогічний словник / за ред. М.Д.Ярмаченка. Київ, 2001. С. 147.

¹⁹ Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ, 1997. С. 14.

вищих психічних функцій²⁰. У законі України «Про охорону дитинства» «дитинство» означено як період розвитку людини до досягнення повноліття²¹.

Одні вчені (В. Давидов, В. Кремень, В. Кудрявцев та ін.) розглядають дитинство як складне та багатогранне соціокультурне явище, глобальний культурно-історичний феномен. Інші (І. Бех, А. Богуш, О. Савченко та ін.) – як самоцінний період, що потребує збільшення соціально-педагогічної підтримки держави до унікальної і самобутньої функції дитинства в соціокультурних процесах. За визначенням В. Федяєвої, дитинство – це диференційована соціально-демографічна спільнота, якій притаманні специфічні фізіологічні, соціально-психологічні, теоретико-пізнавальні, культурно-освітні та інші властивості, що характеризують її біосоціальне дозрівання як здійснення самовиразу її внутрішніх сутнісних сил і соціальних якостей²².

Проблема дитинства стала предметом дослідження докторських дисертацій таких науковців, як О. Квас, Т. Кочубей, С. Лупаренко, Ж. Петрочко та ін.

Т. Кочубей кваліфікує дитинство як особливий спосіб буття дитини, природу дитини, особливості мислення, пізнання, сприйняття²³. На думку О. Квас, суть соціокультурного підходу до розуміння феномену дитинства полягає у визнанні факту існування різних способів буття дитини й різних видів дитинства. Фундаментальним підходом до розуміння поняття стало усвідомлення того, що дитинство є продуктом культури та змінюється залежно від часу та місця²⁴. Концептуальні засади соціально-педагогічного забезпечення прав дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах, досліджувала Ж. Петрочко. Ученою розкрито значення сім'ї як важливої соціальної інституції у процесі правової соціалізації дитини, як запоруки її благополуччя в майбутньому, оскільки саме в здоровому сімейному оточенні формується здатність займати просоціальну позицію, адекватну очікуванням держави, розвивати соціальні зв'язки в життєвій перспективі²⁵.

Узагальненим дослідженням щодо визначення сутності поняття «дитинство» вважаємо працю С. Лупаренко, яка, проаналізувавши різні погляди і наукові підходи (історико-педагогічний, історіографічний, антрополого-гуманістичний, системно-цілісний, синергетичний, особистісно-діяльнісний, цивілізаційний, культурологічний, аксіологічний), прийшла до висновку, що дитинство – це період онтогенетичного розвитку людини від народження до підліткового віку (10–11 років), який має біологічну основу, опосередкований соціально-культурними факторами, вихованням і навчанням, і протягом якого відбувається інтенсивний фізичний і розумовий розвиток особистості, формування її вищих психічних функцій, соціалізація особистості, її підготовка до майбутнього життя. На думку вченої, саме упродовж дитинства

²⁰ Словарь по социальной педагогике : учеб. пособие для студ. высш. учебн. заведений / авт.-сост. Л.В.Мардахаев. Москва, 2002. С. 72.

²¹ Закон України «Про охорону дитинства». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2001. № 30. С. 142.

²² Федяєва В. Дитинство: підходи до вивчення в наукових розвідках французького історика Ф. Арієса (1914 – 1984). *Історико-педагогічний альманах*. 2012. № 1. С. 73.

²³ Кочубей Т. Філософія дитинства в педагогічній спадщині В.О.Сухомлинського : автореф. дис. ... канд. пед. наук :13.00.01. Київ, 2001. С. 8.

²⁴ Квас О. Дитиноцентризм у науках про виховання: історичний аспект: монографія. Дрогобич, 2011. С. 23.

²⁵ Петрочко Ж.В. Діти у складних життєвих обставинах: соціально-педагогічне забезпечення прав : монографія. Рівне, 2010. 368 с.

закладаються основи особистісної активності й особистісні властивості, цінності людини, що визначають рівень майбутнього життя²⁶.

У зарубіжній педагогічній думці дитинство як об'єкт спеціального соціального аналізу представлено в розвідках таких учених, як В. Абраменкова, І. Кон, В. Кудрявцев, О. Омельченко, М. Осоріна, С. Фріс, С. Щеглова, В. Ярка та ін. Зокрема, С. Щеглова говорить про статус дитинства в суспільстві, який характеризується підміною понять дорослішання та освоєння культури. Учена робить висновок, що «дитинство» – це виражена в діях і мові сукупність об'єктів, подій, процесів, соціальних інститутів і соціальних практик щодо дітей, що формується і підтримується суспільством, а також оновлюється в процесі інтегрування дітей у соціум²⁷.

Однією з найбільш значущих цінностей культури вважалося і вважається материнство. Названа категорія є ключовою в нашому дослідженні, а отже, потребує глибокого аналізу з огляду на різні наукові підходи щодо її визначення.

У «Тлумачному словнику» С. Ожегова поняття «материнство» має такі дефініції: 1) вагітність, пологи, годування – як функція жінки-матері; 2) родинний зв'язок матері з дітьми: материнське почуття, почуття материнства, інстинкт материнства, материнська любов; 3) джерело, що дає життя кому-чому-небудь, звідки черпають енергію, силу, життєдайність²⁸.

У соціально-педагогічному словнику «материнство» означено як:

1. Біологічне і соціальне відношення матері до дитини (дітей). Біологічне відношення визначається походженням дитини від матері (кровним спорідненням) і пов'язане з виконанням жінкою репродуктивної функції.

2. Складова соціального інституту батьківства, яка впливає на функціонування сім'ї як малої соціально-психологічної групи. Основна функція материнства – репродуктивна і виховна²⁹.

У словнику з соціальної політики термін «материнство» визначено як забезпечена законом можливість народжувати здорових дітей (здійснювати репродуктивну функцію), належним чином утримувати їх і виховувати в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї держави³⁰. Як бачимо, у тезаурусах чітко простежується здоров'язберігальний і педагогічний підхід до проблеми.

У науковій літературі концепт «материнство» став предметом аналізу філософських, соціологічних, лінгводидактичних, юридичних, медичних, психологічних, педагогічних розвідок, що, закономірно, зумовило появу низки наукових підходів до його означення. Розглянемо їх більш детально.

Філософський підхід представлений дослідженнями, що розглядали материнство як основу загальнокультурного розвитку суспільства (Ю. Макешина, В. Раміх,

²⁶ Лупаренко С. Сутність поняття «дитинство» в науковій літературі. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2013. № 44. С. 294.

²⁷ Щеглова С.Н. Как изучать детство? Социологические методы исследования современных детей и современного детства. Москва, 2000. 32 с.

²⁸ Ожегов С.И. Словарь русского языка ; под ред. чл.-кор. АН СССР Н.Ю. Шведовой. Москва, 1988. С. 35–39.

²⁹ Соціально-педагогічний тезаурус. Житомир, 2006. С. 69.

³⁰ Соціальна політика. Словник : поняття, категорії, терміни / М.А.Бучин, М.П.Гетьманчук, І.П.Карий. Львів, 2008. С. 220.

Т. Свадьбіна та ін.). На думку авторів, жінка – берегиня духовних надбань, ціннісних пріоритетів суспільства, що передаються в спадок прийдешнім поколінням.

Представники *соціологічного підходу*, як виявилось, не одностайні щодо ролі жінки в суспільстві (К. Друзь, О. Клименко, І. Кон, Н. Лаврінченко, Н. Пушкарьова, В. Раміч та ін.) та девіантного материнства (Н. Кодацька та ін.).

Медичний підхід засвідчено як у медичних (Я. Гойда, О. Остапенко, Н. Сольський, Т. Татарчук), так і психологічних дослідженнях. Зокрема, у них аналізуються питання медико-психологічних засад допомоги матері й дитині (В. Брутман, В. Буганова, А. Варга, О. Гульчій, Н. Даниленко, М. Радіонова, Л. Рудіна, В. Русалова, Г. Філіппова, І. Хамітова, Ю. Шмурак); формування психологічної готовності жінки до материнства (Н. Даниленко, О. Ішук, О. Остапенко, О. Мурашко, О. Проскурняк та ін.). У рамках окресленого напряму виділяються також психолого-педагогічні дослідження материнства як складової батьківства (І. Братусь, Т. Говорун, О. Ісеніна, О. Кізь, О. Кікінеджи, В. Кравець, Р. Овчарова, Г. Радчук, О. Тіунова та ін.).

Юридичний підхід до вивчення проблеми материнства представлено у розвідках з питань правової охорони материнства (І. Ветухова, О. Ганкевич, О. Пожарова, К. Ченкова, Л. Шумна, І. Ярошенко та ін.).

Лінгводидактичний підхід репрезентований у дослідженнях А. Алієвої, А. Кисельової, А. Соколової та ін., у яких концепт «материнство» охарактеризовано з лінгвістичного погляду з домінантою взаємозв'язку мови й культури.

Педагогічний підхід щодо вивчення материнства представлений у двох аспектах. З одного боку, материнство з огляду на дитячо-батьківські відносини як цілісної системи аналізується в працях Т. Алексеєнко, Л. Буніної, Н. Гусак, О. Кікінеджи, В. Кравця, Н. Максимовської, Р. Овчарової, П. Щербаня та ін. З іншого – як самостійний феномен у контексті сімейного виховання, опікунської педагогіки (Т. Завгородня, О. Карпенко, Б. Ковбас, В. Костів, Н. Лисенко, О. Максимович, І. Плугатор, Г. Пустовіт, В. Федяєва).

Найбільш багатогранним є *психологічний підхід*. Про материнство як біопсихосоціальне явище йдеться, зокрема, у праці О. Проскурняк «Материнство: феномен психології та об'єкт виховання» (2011), у якій авторка, розкриваючи питання «готовності до материнства», детально аналізує теоретико-методологічні засади вивчення материнства різними науковими напрямами – як вітчизняними (біологічний, міжособистісний, культурний), так і зарубіжними (культурологічний, етологічний, теорія соціального наочіння (необіхевіоризм), теорія материнської депривації)³¹.

Так, біологічний напрям дослідження проблеми материнства представлений в етологічних дослідженнях (К. Лоренц, Н. Тінберген, Р. Хайнд, Г. Харлоу та ін.), у яких материнство розглядається як епіфеномен поведінки тварин у зв'язку з турботою про потомство, що проявляється в почуттєвих реакціях на дитину, забезпеченні догляду та комунікації.

Культурно-історичний напрям представлений працями, у яких інститут материнства аналізується з огляду на зміни спадкоємності епох (К. Бонне, І. Кон, М. Мід, А. Річ, Л. Стоун та ін.). На думку авторів, визначальний вплив на форми материнської поведінки та взаємовідносини мати-дитина мають суспільні норми та цінності, що упродовж віків еволюціонували³².

³¹ Проскурняк О.П. Материнство: феномен психології та об'єкт виховання : навчально-методичний посібник. Чернівці, 2011. С. 27–29.

³² Там само. С. 27–29.

Теоретичною основою вивчення культурної специфіки материнства стали роботи М. Мід. За словами дослідниці, материнська турбота і зв'язок з дитиною «глибоко закладені в процесі біологічних умов вагітності, пологів і годування дитини»³³. Перші соціальні відносини дитини – це стосунки з матір'ю. З часу виникнення вони мають соціокультурний характер і слугують зразком для всіх подальших відносин. Саме упродовж спілкування з матір'ю, у процесі спільної діяльності дитина засвоює перші поняття про світ, суспільство. Лише завдяки матері дитина набуває індивідуальних рис, які визначають духовно-емоційний фон особистості. У більш широкому розумінні поняття «материнство» охоплювало «весь період дітонародження»³⁴.

Представники культурно-історичного підходу В. Виготський, О. Леонтьєв вивчали материнську поведінку у зв'язку із спілкуванням з дитиною. Н. Авдєєва, М. Лісіна, О. Смірнова – пізнавальною діяльністю, самопізнанням.

У перших концепціях, у яких материнство розглядається як самостійний психологічний соціокультурний феномен, аналізується девіантне материнство (В. Брутман, А. Варга, М. Радіонова); розвиток материнської сфери (О. Захаров, С. Мещеряков, Г. Філіппова, Л. Шнейдер); соціальна жіноча роль, виконання якої запрограмовано на рівні материнського інстинкту (К. Кріссман, В. Мухіна, Ж. Свон та ін.).

Першою цілісною концепцією материнства вважається теорія Г. Філіппової, яка розглядала материнство в діаді мати-дитина, а відтак – як особистісну конструкцію.

Під суб'єктом материнської сфери авторка розуміла:

1. матір, яка сприяє розвитку дитини як представника людського виду та реалізує потребу в продовженні роду;
2. суспільство, у якому дитина народилася й буде жити;
3. матір як особистість³⁵.

Л. Шнейдер пропонує трактувати материнство як психосоціальний феномен, який можна розглядати в двох аспектах: як забезпечення умов для розвитку дитини та як частину особистісної сфери жінки³⁶.

В. Мухіна аналізує материнство як психологічний феномен і соціальну відповідальність, як складову емоцій особистості жінки, її ментальності, підсумовуючи, що кожна жінка є носієм потенціалу материнства як біологічна та соціальна одиниця³⁷.

Теорія соціального наuczіння розглядала материнство в діаді мати-дитина у контексті суспільного досвіду, а саме: формування прив'язаності матері до дитини за принципом стимул-реакція (Д. Кейрнс) та принципом наслідування матір'ю поведінки дитини (Дж. Гевіртц)³⁸.

Сучасною наукою доведено, що для нормального дорослішання дитина потребує материнського піклування. Його відсутність розглядається як депривуючий фактор. Перші дослідники цієї проблеми – Й. Лангмейєр і З. Матейчек. Науковці виділили різні

³³ Мид М. Культура и мир детства. Москва, 1988. С. 134.

³⁴ Мичник З.О. Консультации и охрана младенчества : сборник работ по охране материнства и младенчества, посвященный 25-тилетию Одесской «Капли Молока». Одесса, 1927. С. 53–54.

³⁵ Филиппова Г.Г. Психология материнства. Москва, 2002. С. 5.

³⁶ Шнейдер Л.Б. Психология семейных отношения. Москва, 2000. С.155.

³⁷ Мухина В.С. Проблемы генезиса личности. Москва, 1985. С. 67.

³⁸ Цит. за: Проскурняк О.П. Материнство: феномен психології та об'єкт виховання : навчально-методичний посібник. Чернівці, 2011. С. 27–29.

види депривації: емоційну або афективну, соціальну та сенсорну. Відсутність материнського піклування важко віднести до якогось з указаних типів депривації, оскільки воно здійснює значущий вплив на розвиток дитини. У зв'язку з цим психологи трактують материнську депривацію як особливий феномен: це виховання людини в умовах, коли з дитинства вона не отримувала піклування матері чи інших близьких дорослих. Зокрема, на думку М. Раттера³⁹, феномен, який визначає материнську депривацію, є комплексом різних факторів. Він виокремив такі аспекти материнства, як психологічна близькість, піклування і гра, що мають обов'язково бути в житті дитини, а їхніми персоніфікаторами можуть бути мати, батько, брати і сестри, друзі, вчителі та ін. Е. Еріксон висловлював припущення, що постійна материнська опіка є передумовою виникнення почуття тривоги, яке необхідне дитині для нормального розвитку.

На основі експериментального дослідження О. Ворошніна виділила три типи взаємодії дитини з матір'ю: 1) гармонійний, емоційно-приймаючий, підтримувальний; 2) дисгармонійний, афективний, конфліктний, дискантний; 3) дисгармонійний, афективний, тривожний, пасивний. Перший різновид авторка зараховує до компетентного материнства, а два інші – до некомпетентного.

Отже, теорія материнської депривації розглядає материнство як соціальний фактор, що виступає необхідною умовою для повноцінного розвитку дитини.

У межах нової хвилі фемінізму – одного із провідних напрямів офіційної ідеології західних країн – сформувався неофемінізм, об'єктом аналізу якого стала жінка і всі соціальні проблеми сучасного західного суспільства крізь призму її інтересів. Зокрема, неофеміністки наполягали на тому, щоб материнство з категорії «обов'язки» перенесли в категорію «права». Вони домагалися визнання права контролю за народжуваністю, на використання методів контрацепції та можливості штучного переривання вагітності, ставили питання про «свідоме материнство» і «планування сім'ї». Неофемінізм виник під безпосереднім впливом ідей, сформульованих французькою письменницею і філософом-екзистенціалістом Сімоною де Бовуар у знаменитій книзі «Друга стаття» (1949 р.). У системі поглядів авторки поняття свободи волі, свободи вибору, самореалізації особистості жінки⁴⁰.

Представники особистісно орієнтованого підходу (О. Агнаєва, О. Ворошніна, Т. Леус та ін.) вивчають материнство як частину особистісної сфери жінки, вказують на наявність тісного зв'язку матері й дитини ще в період вагітності.

Отже, на сучасному етапі маємо міждисциплінарну та багатовекторну репрезентацію феномену «материнство».

В історичній ретроспективі питання щодо поєднання освіти з материнським призначенням в XIX ст. було дискусійним, на початку XX ст. здебільшого у працях йшлося про суто практичну підготовку до виконання материнських обов'язків, а в другій половині XX ст. виокремилася декілька наукових напрямів дослідження материнства, ролі жінки в сім'ї і суспільстві тощо.

Наприклад, *патріархальний напрям* корелює з уявленнями про традиційний розподіл статевих ролей, а *матріархальний* – обмежує призначення жінки домом і сім'єю.

³⁹ Rutter M. Maternal deprivation reassessed. Harmondsworth, 1972. P. 58.

⁴⁰ Де Бовуар С. Друга стаття : у 2-х т. / пер. з фр. Н. Воробйова, П. Воробйової, Я. Собко. Київ, 1994, 1995. С. 125

Економічний напрям репрезентований у дослідженнях з питань формування і використання жіночих трудових ресурсів, врахування специфіки жіночої робочої сили, що полягала в тому, що жінка не тільки елемент трудового потенціалу країни, але й мати, вихователька дітей. Проблема раціональної зайнятості, ефективності жіночої праці присвячено роботи економістів Л. Абрамової, Н. Кунгурової, Н. Татарінової, Н. Шишкан, З. Юк.

Демографічний напрям засвідчено в розвідках із питань планування сім'ї, оптимальних моделей відновлення населення, репродуктивних намірів різних груп сімей (В. Белова, В. Бойко, А. Волкова, С. Голод та ін.).

Егалітарний (франц. Egalite – рівність) *напрямок* засвідчує зміни поглядів на місце і роль жінки в суспільстві, гендерну рівність, вибір пріоритетних сфер самореалізації, визначення оптимального варіанта поєднання різних соціальних ролей сучасної жінки. Найбільш ґрунтовно окреслена проблема представлена в працях А. Антонова, И. Кон, Л. Кузнецова, З. Янкова та ін. З-поміж зарубіжних авторів – М. Дінкова, Н. Ілієва (Болгарія), Є. Бартова, Л. Лішкова, І. Сухі, Ф. Хорвата (Чехія і Словачія), З. Дах, М. Соколовської (Польща).

У річищі названих напрямів здійснювали дослідження вітчизняні та зарубіжні фахівці.

Визначальними, насамперед, були праці закордонних авторів. Так, робота Дж. Баулбі «Материнство і психічне здоров'я»⁴¹ мала як наукове, так і практичне значення, оскільки під впливом висновків автора, що саме зв'язок із матір'ю має вирішальне значення для розвитку дитини в перші роки її життя, а отже, розлука може призвести до незворотних негативних наслідків, було змінено юридичну практику всиновлення і позбавлення батьківських прав, відношення в діаді мати-дитина почали розглядати як домінуючі, а інші зв'язки, наприклад, батько-дитина як другорядні.

Теза Дж. Баулбі, у якій йшлося не про материнство, а про батьківство (розподіл опіки над дитиною), була розкритикована в праці Д. Піллінга і М. Прінгл «Спірні питання в розвитку дитини».

Отже, на перший план виступив психологічний аспект готовності жінки жертвувати своєю роботою, своєю свободою, дозволяям заради виховання дитини, створення оптимальних умов для поєднання батьківських обов'язків із роботою. Такий підхід зумовив появу нових напрямів.

У 50-і роки ХХ ст. соціологи Т. Парсонс та У.Дж. Гуд розробили моделі сім'ї, що мали визначний вплив на розвиток педагогіки сімейного життя, роль жінки в ньому.

Підхід Т. Парсонса отримав назву структурно-функціональний. Під структурою розумілася стійкість відносин, що досягалася чітким розподілом функціональних ролей. Дослідження Т. Парсонса ґрунтувалося на вивченні американської сім'ї і виходило з визнаної в сучасній антропології думки про універсальний характер нуклеарної сім'ї. У межах соціальної групи Т. Парсонс, як і Р. Бейлс, розрізняв два типи лідерства: інструментальний, закріплений за роллю чоловік-батько, та емоційний – за роллю жінка-мати. Відтак, функціональне завдання «підтримки емоційного балансу між всіма членами сім'ї, необхідного для нормальної соціалізації дітей, – писав Т. Парсонс, – потребує міцного союзу між батьками, закріпленого шлюбом»⁴².

⁴¹ Bowlby J. Maternal cave and mental health : monograph. Jeneva, 1951. P. 158.

⁴² Parsons T., Bales R. Family socialization and interaction process. L., 1956. P. 58.

Соціальна система сім'ї, за Т. Парсонсом, була тимчасовою: виконавши завдання соціалізації дітей, вона самоліквідувалася, оскільки діти створювали власні нуклеарні сім'ї. Так, на першому етапі розвитку дитина прив'язана до батьків. На другому – інтерес дитини спрямовувався на ровесника протилежної статі, що призводило до створення власної сім'ї.

Модель Т. Парсонса припускала, що американська нуклеарна сім'я ізольована, тобто дорослі члени сім'ї не підтримують стійких тісних взаємовідносин зі своїми батьками та іншими членами родини і відповідно – (стала підґрунтям) для поширеного у 50–60-х рр. ХХ ст. погляду на сім'ю як на «острівець безпеки».

Наступна модель – «сім'я, заснована на подружжі», розроблена Дж. Гудом,⁴³ передбачала такі ідеї: виключення більшості кровних родичів з життя подружжя та їхніх дітей, автономність і економічна незалежність сім'ї, взаємна згода на шлюб, підтримка емоційного балансу подружжя, заснованого на взаємній любові та рівноправності.

Велика увага в науковій літературі 50-х рр. ХХ ст. приділялася проблемі жіночої праці. У творі «Сімейне життя в західних суспільствах: історія соціології сімейних відносин у Великобританії й Північній Америці» Дж. Е. Голдорп виділив три підходи щодо окресленого питання: традиційний (неможливість поєднання одруження з працею); неотрадиційний (заперечував традиційний підхід, однак засвідчував неможливість поєднання праці з материнством); кар'єрний (відстоював можливість поєднання праці з одруженням та материнством).

Дж. Е. Голдорп виділив два типи сімей, у яких жінка націлена на кар'єру: сім'я, побудована за принципом «дві людини, одна кар'єра» (домінантною є кар'єра чоловіка, а дружина створює умови для його повноцінної роботи), і бікар'єрна (чоловік і жінка займаються різною діяльністю, їхня робота є рівноцінною за значенням)⁴⁴.

У 60–70-х рр. ХХ ст. сім'я вивчалася або з огляду на спростування тих чи інших аспектів описаних вище моделей, або – цінностей сімейного життя загалом. Зокрема, важливе значення мала робота Е. Ботт, яка розглядала сім'ю в соціальному контексті. На думку дослідниці, розмежування ролі подружжя пропорційно залежало від соціальної активності сім'ї⁴⁵.

Різно критикуючи модель Т. Парсонса, Е. Літвак виділив чотири моделі сімейного життя: 1) традиційну (класичну), яка складалася з кількох нуклеарних підсімей, що перебували у взаємній залежності та ієрархічному підпорядкуванні; 2) слабка сім'я, яка трималася виключно на особистих стосунках між чоловіком і жінкою, оскільки більшість функцій взяла на себе держава; 3) ізольована нуклеарна сім'я, важливими обов'язками якої були соціалізація дітей і підтримка життєдіяльності дорослих її членів; 4) змінена велика сім'я або коаліція відносно незалежних нуклеарних сімей, що підтримували взаємини на рівноправній основі⁴⁶.

У 60–70-х рр. ХХ ст. сім'я стала об'єктом соціального критицизму. Найбільш характерними були такі міркування:

⁴³ Goode W. World revolution and family patterns. N.Y., 1963. P. 223.

⁴⁴ Goldtorp J. E. Family life in Western societies: A hist. sociology of family relationships in Britain a. North America. Cambridge, 1987. P. 158.

⁴⁵ Bott E. Family and social change: A study of family a. kinship in a South Wales town. L., 1965. P. 130.

⁴⁶ Litwak E. Occupational mobility and extended family cohesion. *Amer. social. Rev.* N.Y., 1960. Vol. 25. P. 9–12.

1. Песимістичне твердження про кризу сім'ї, що ґрунтувалося на протиставленні сучасної сім'ї та патріархальної (Р. Флетчер).
2. Оптимістичний погляд щодо модифікації інституту сім'ї відповідно до потреб часу (Б. Мор).
3. Уявлення про те, що сім'я є «гальмом» на шляху суспільного прогресу (В. Райх, Г. Маркузе).
4. Критика сім'ї як оплоту грубості і насилля. Цей погляд підкріплювався кримінальною статистикою сімейних злочинів.
5. Феміністична критика сім'ї як інструмента закріпачення жінки (К. Міллет, Дж. Мітчел).
6. Критика сім'ї як предтечі психічних захворювань, що можуть виникнути в результаті реакції людини на несприятливу сімейну ситуацію (Р. Лейн)⁴⁷.

Звичайно, у контексті сучасних уявлень більшість поглядів є утопічними, однак окремі елементи відзначеного напрямку знайшли реалізацію в подальших наукових розвідках.

У кінці ХХ – на поч. ХХІ ст. активізувалися соціальні та педагогічні дослідження щодо ролі материнського призначення, освіти та професійної підготовки, поєднання професійної зайнятості жінок та материнства (О. Аніщенко, Л. Єршова, Г. Литвинова, Т. Машика, І. Сталькова, Ф. Хорват, Ю. Хямяляйнен, Ю. Якубова та ін.).

Водночас одним із найбільш перспективних напрямків на Заході і в Україні є гендерний, який, ґрунтуючись на антропологічних, етнокультурних, соціологічних дослідженнях, акцентує на тому, що феномен материнства формується під впливом культури, соціально-економічних, гендерних, сімейних відносин у конкретному суспільстві.

Гендерний підхід у гуманітарній науці – це новий методологічний інструмент аналізу і проектування особистісних змін, що базується на врахуванні «фактора статі» у змісті освіти та характері міжособистісної взаємодії «вихователь – дитячий колектив», «учитель – класний колектив», «викладач – студенти». У різних країнах він має різну назву: гендерний аналіз, «гендерні лінзи», гендерний вимір, гендерна інтеграція тощо (С. Бем, Ш. Берн, І. Кон, Л. Штильова та ін.). Труднощі впровадження гендерного підходу у сферу освіти пов'язані передусім з його відносним новаторством, неоднозначним трактуванням термінології та її змістового наповнення. Тому важливими пріоритетами в розробці дієвих гендерно-освітніх програм, разом із врахуванням міжнародного досвіду, є «ідеологія самовизначення» молоді (В. Кремень), збереження «ідентичності української освіти як сердечної, духовної і душевної, людської і людяної, народної і родинної, патріотичної і моральної у всіх загальнолюдських вимірах» (В. Андрущенко), взаємозв'язок гендерного та особистісного підходів як основи гуманізації навчально-виховного процесу (Г. Балл, І. Бех, М. Боришевський, Т. Говорун, І. Кон, В. Кравець, О. Сухомлинська).

Результати аналізу наукової літератури дають змогу виділити два основні типи гендерних установок – патріархатні і феміністські. Для патріархатних характерні такі особливості: 1) переконання, що в суспільних і сімейних відносинах має існувати жорсткий розподіл чоловічих і жіночих ролей; 2) погляд, згідно з яким чоловікові належить провідна, активна роль у сім'ї і суспільстві, а жінці – підпорядкована,

⁴⁷ Goldtorp J. E. Family life in Western societies: A hist. sociology of family relationships in Britain a. North America. Cambridge, 1987. P. 159.

пасивна; 3) переконання, що життєві цінності жінок і чоловіків різні: сім'я і кохання – основні цінності для жінок; справа, робота, самореалізація поза сім'єю – цінності чоловіків; 4) надання переваги сімейним відносинам, у яких чоловік є главою сім'ї, вносить основний вклад у бюджет сім'ї; 5) приписування жінці головної ролі в суспільстві – ролі матері, пов'язаної з народженням і вихованням дітей; 6) осуд поведінки жінки, для якої домінантною є орієнтація на самореалізацію поза сім'єю, на кар'єру, професійні досягнення; 7) уявлення про те, що патріархатна модель суспільства природна, зумовлена біологічними відмінностями між статями; 8) засудження рівних прав жінки і чоловіка.

Феміністські установки свідомості передбачають такі аспекти: 1) засудження використання біологічних статевих відмінностей для впровадження визначеного, підпорядкованого становища жінки в сім'ї і суспільстві; 2) несприйняття існування в сім'ї і суспільстві строго закріплених чоловічих і жіночих ролей; 3) засудження розподілу сфер суспільного життя на чоловічі і жіночі; 4) переконання, що жінки і чоловіки в сучасному суспільстві мають неоднакові можливості для самореалізації в різних сферах, і такий стан визнається несправедливим; 5) прийняття образу жінки (гендерного ідеалу), головними рисами якого є енергійність, активність, впевненість у собі, прагнення до свободи і незалежності, діяльність у різних сферах суспільного життя; 6) погляд, відповідно до якого для жінки високу цінність мають професійні досягнення, кар'єра, розкриття власних можливостей і здібностей, прагнення до самореалізації; 7) надання переваги сімейним відносинам, які не зобов'язують жінку всю себе віддавати турботі про інших; 8) погляд на виховання дітей, згідно з яким суспільство повинно максимально прагнути до рівної участі батьків і матерів у житті дитини; 9) засудження ставлення до жінки як до суб'єкта сексуального пригнічення; 10) несприйняття подвійних стандартів у суспільній моралі в оцінці поведінки чоловіків і жінок у різних сферах життя; 11) переконання в необхідності глибокого усвідомлення жінками свого підпорядкованого становища, бажання змін у суспільній ролі жінки і розуміння важливості практичних дій у цьому напрямку⁴⁸.

Отже, у процесі історичного розвитку ідентифікація жінки в суспільстві змінювалася – від біологічної істоти до визнання високого соціального статусу матері та цінності материнства. У зв'язку з цим наукові підходи, зокрема педагогічні, зазнавали різноманітних трансформацій. Як правило, соціум відразу не сприймав прогресивні ідеї, але з часом вони утверджувалися і реалізовувалися.

Таким чином, проблема материнства є міждисциплінарною і різновекторною. Аналітичні узагальнення дають змогу виокремити декілька теоретико-методологічних напрямків, у річищі яких здійснюється вивчення сутності материнства, а саме: психологічний, педагогічний, медичний, юридичний, філософський, лінгводидактичний, соціологічний, економічний.

Фундаментальну категорію нашого дослідження становить «соціально-педагогічна підтримка материнства й дитинства», теоретико-методологічні засади вивчення якої досі не розроблено, що зумовлює ґрунтовний аналіз окресленого поняття.

У наукових розвідках засвідчено визначення термінів «педагогічна підтримка» (О. Газман, Н. Михайлова, І. Трубавіна), «соціальна підтримка» (Г. Андрієнко, І. Зверева), «соціально-педагогічна підтримка» (Н. Заверико, О. Карпенко,

⁴⁸ Гендерні дослідження: прикладні аспекти : монографія / [В. Кравець, Т. Говорун, О. Кікінежди та ін.]; за наук. ред. В. Кравця. Тернопіль, 2013. С. 12–13.

Л. Оліференко, Л. Штефан, Т. Янченко), «охорона материнства й дитинства» (О Тищенко, Г. Заборовський).

У «Тлумачному словнику» С. Ожегова подано таке тлумачення: підтримка – це допомога, сприяння. Лексема «підтримка» походить від дієслова «підтримати» і має такі значення: 1) підтримати, не дати впасти; 2) надати допомогу, сприяння; 3) виразити згоду, виступити на захист кого-небудь; 4) не дати припинитися чому-небудь⁴⁹. Схожу дефініцію пропонує і В. Даль, який вказує, що підтримка, підтримувати – значить «служити опорою, підпирати, не давати рушитися й падати, тримати в попередньому вигляді»⁵⁰.

У 70-х рр. ХХ ст. питання педагогічної підтримки розглядав О. Газман. На думку автора, вона передбачала надання педагогічної допомоги дітям щодо вирішення їхніх індивідуальних проблем у сферах спілкування, навчання, творчості, дозвілля, здоров'я⁵¹.

У соціально-педагогічному словнику «педагогічна підтримка» трактується як система форм, методів і засобів, що забезпечують допомогу дітям у самостійному індивідуальному виборі (моральному, громадському, професійному самовизначенні), а також допомогу у подоланні труднощів самореалізації у різних видах діяльності⁵².

У дослідженнях Т. Анохіної поняття «педагогічна підтримка» обмежене виключно системою засобів, що допомагають дітям здійснити самостійний вибір у громадянському, професійному, екзистенціальному самовизначенні; окрім того, це також допомога в подоланні перешкод (труднощів, проблем) щодо самореалізації в навчальній, комунікативній, трудовій і творчій діяльності»⁵³.

Ну думку Н. Михайлової та С. Юсфіна, педагогічна підтримка – це здебільшого навчання дитини не лише самостійно діяти в екстремальних умовах, але й уміти їм запобігати, тобто педагогічна підтримка – це допомога, спрямована на розвиток самостійності дитини та подолання невпевненості в собі і у своїх можливостях⁵⁴.

За словами Є. Бондаревської, В. Зінченко, В. Кульневич, педагогічна підтримка – це «допомога тому, хто її потребує, щоб він навчився самостійно вирішувати свої проблеми і справлятися з труднощами. Передусім – це допомога в пізнанні себе й адекватному сприйнятті довкілля»⁵⁵.

І. Трубавіна у змісті концепції соціально-педагогічної роботи з сім'єю виділяє педагогічну підтримку сім'ї як одну з технологій реалізації соціально-педагогічної роботи, що має на меті «не допустити розпаду сім'ї, поглиблення її кризи»⁵⁶. Тому, за

⁴⁹ Ожегов С.И. Словарь русского языка : ок. 57 000 слов. / под ред. чл.-кор. АН СССР Н. Ю. Шведовой. Москва, 1988. С. 433.

⁵⁰ Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. Москва, 1982. Т. 3. С. 171.

⁵¹ Газман О.С. Неклассическое воспитание: От авторской педагогики к педагогике свободы / ред.-сост. А.Н. Тубельский, А.О. Зверев. Москва, 2002. С. 26.

⁵² Соціально-педагогічний тезаурус. Житомир, 2006. С. 88.

⁵³ Анохина Т.В. Педагогическая поддержка как реальность современного образования. *Классный руководитель*. 2000. № 3. С. 72.

⁵⁴ Михайлова Н.Н., Юсфин С.М. Педагогика поддержки : учебно-метод. пособие. Москва, 2000. С. 107.

⁵⁵ Бондаревская Е.В. Теория и практика личностно-ориентированного образования. Ростов-на-Дону, 2000. С. 32.

⁵⁶ Трубавіна І.М. Концепція соціально-педагогічної роботи з сім'єю. *Теорія та практика підготовки соціальних педагогів та психологів у ВНЗ: досвід, проблеми та перспективи* :

висновком Л. Штефан, підтримка має передбачати, з одного боку, дії, спрямовані на збереження цілісності сім'ї, а з іншого – заходи щодо подолання неможливості сім'ї самостійно функціонувати в суспільстві та вирішувати власні проблеми (що саме і призводить до її кризи)⁵⁷.

Процес педагогічної підтримки (Л. Антонова) передбачає дотримання таких принципів:

- згода дитини на допомогу та підтримку;
- опора на особисті сили та потенційні можливості особистості;
- віра у власні можливості;
- орієнтація на здатність дитини самостійно долати труднощі;
- співробітництво, сприяння;
- конфіденційність, анонімність;
- безпечність, захист здоров'я, прав, людської гідності;
- реалізація принципу «не завдай шкоди»;
- рефлексивно-аналітичний підхід до процесу та результату⁵⁸.

Отже, педагогічна підтримка – це насамперед допомога щодо самореалізації дитини в навчальній діяльності, а дорослого – у трудовій.

Аналіз літератури засвідчує також наявність дефініцій поняття «соціальна підтримка».

У Понятійно-термінологічному словнику з соціальної роботи «соціальна підтримка» трактується як система заходів щодо надання допомоги окремим категоріям громадян, які тимчасово опинилися у важкому економічному становищі, шляхом надання їм необхідної інформації, фінансових засобів, навчання, пільг, захисту прав⁵⁹. У Словнику-довіднику для соціальних педагогів і соціальних працівників – як спеціальні заходи держави, спрямовані на забезпечення умов, достатніх для існування окремих соціальних груп, сімей, осіб, які відчують труднощі у виконанні окремих функцій у процесі своєї життєдіяльності⁶⁰. У словнику з соціальної політики поняття «соціальна підтримка» визначено як систему заходів із надання допомоги окремим категоріям, які тимчасово опинилися у скрутному економічному становищі, шляхом надання їм необхідної інформації, фінансових засобів, кредитів, навчання, правозахисту і введення певних пільг⁶¹.

І. Зверева соціальну підтримку пов'язує з «емоційним та психологічним аспектами буття людини, що може включати в себе як психологічну допомогу, так і забезпечення соціального функціонування клієнта»⁶².

матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м.Запоріжжя, 17 – 19 травня 2007 р.). Запоріжжя, 2007. С. 94.

⁵⁷ Штефан Л.А. Соціально-педагогічна підтримка молоді сім'ї. *Вісник Запорізького національного університету*. 2009. № 2. С. 220.

⁵⁸ Антонова Л. Психология и педагогика поддержки. *Прикладная психология и психоанализ*. 2005. № 1. С. 20–21.

⁵⁹ Понятійно-термінологічний словник з соціальної роботи / І.В. Козубовська, І.І. Мигович, В.В. Сагарда та ін. ; за заг.ред. І.В. Козубовської, І.І. Мигович. Ужгород, 2001. С. 98.

⁶⁰ Словник-довідник для соціальних педагогів і соціальних працівників / за заг. ред. А.Й. Капської, І.М. Пінчук, С.В. Толстоухової. Київ, 2000. С. 192.

⁶¹ Соціальна політика : словник: поняття, категорії, терміни / М.А. Бучин, М.П. Гетьманчук, І.П. Карий, З.Й. Куньч, Я.Б. Турчин. Львів, 2008. С. 220.

⁶² Соціальна педагогіка: теорія і технології : підручник /ред. І.Д. Зверева. Київ, 2006. С. 125.

На думку американської дослідниці К. Сквайр, основними компонентами соціальної підтримки можуть бути:

- емоційна підтримка – передбачає теплі або турботливі стосунки, вияв поваги;
- інформаційна підтримка – передбачає надання корисної інформації та порад;
- практична чи матеріальна підтримка – передбачає фінансову підтримку жінки (оплачувана декретна відпустка)⁶³.

Отже, за висновком Л. Штефан, залежно від проблемних сфер функціонування сім'ї, соціальна підтримка реалізується в різних аспектах: економічному, правозахисному, інформаційному, психологічному⁶⁴.

При цьому окреслене поняття не передбачає обов'язкового педагогічного супроводу, що й зумовило введення в обіг поняття «соціально-педагогічна підтримка». Так, у Словнику з соціальної педагогіки соціально-педагогічна підтримка трактується як діяльність, спрямована на надання превентивної й оперативної допомоги дітям (підліткам, родинам) щодо вирішення їхніх соціально-педагогічних проблем у середовищі життєдіяльності⁶⁵. У роботах Л. Оліференко соціально-педагогічна підтримка дитинства розглядається як особливий вид соціально-педагогічної діяльності, спрямованої на виявлення, визначення й вирішення проблем дитини з метою забезпечення та захисту її прав на повноцінний розвиток і освіту⁶⁶.

С. Расчетіна розуміє соціально-педагогічну підтримку як різновид таких процесів:

1. Вузька підтримка, здійснювана дорослим і націлена на задоволення базових потреб дитини в безпеці, самоповазі, любові.

2. Посередництво, адже діяльність соціального педагога у вирішенні соціальних проблем дитини є посередницькою: соціальний педагог виступає посередником між людиною (дитиною), у якої є проблеми, і різними структурами, що забезпечують допомогу.

3. Супровід. У ситуації взаємин «соціальний педагог – дитина» підтримка дитини, посередництво й супровід утворюють цілісний процес взаємодії, націленої на вирішення проблем й забезпечення умов для повноцінного соціального розвитку дитини, посилення можливостей, що соціалізують⁶⁷.

Н. Заверико соціально-педагогічну підтримку характеризує як соціально-педагогічну діяльність, спрямовану на виявлення, визначення і розв'язання проблем клієнта з метою реалізації та захисту його прав⁶⁸. За свідченням Т. Янченко, соціально-педагогічна підтримка полягає в діяльності різних суспільних інститутів і приватних осіб з метою організації виховання, навчання (загального та професійного) та

⁶³ Squire C. The Social Context of Birth. Radcliffe Medical PR. New York, 2009. P. 193.

⁶⁴ Штефан Л.А. Соціально-педагогічна підтримка молоді сім'ї. *Вісник Запорізького національного університету*. 2009. № 2. С. 219.

⁶⁵ Словарь по социальной педагогике : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / авт.-сост. Л.В. Мардахаев. Москва, 2002. С. 245.

⁶⁶ Олиференко Л.Я. Социально-педагогическая поддержка детства. Муниципальная система. Москва, 2002. С. 19.

⁶⁷ Расчетина С.А., Зайченко О.М. Социодидактика: История и теория социальной педагогики : монография. Великий Новгород, 2003. С. 167.

⁶⁸ Заверико Н.В. Компоненти системи соціально-педагогічної підтримки дитини. *Теорія і практика підготовки соціальних педагогів та психологів у ВНЗ: досвід, проблеми та перспективи* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м.Запоріжжя, 17 – 19 травня 2007 р.). Запоріжжя, 2007. С. 29.

створення сприятливих умов соціалізації тих категорій дітей, які потребували захисту. У поняття «соціально-педагогічна підтримка дітей» вчена включає соціальну допомогу, освіту та виховання, причому з пріоритетом педагогічного компонента⁶⁹.

Проаналізувавши різні визначення поняття «соціально-педагогічна підтримка» (Н. Заверико, І. Зверєва, І. Одногулова, Т. Янченко та ін.), ми прийшли до висновку, що в його структурі науковці виділяють соціальну, психологічну і педагогічну складові.

Отже, перша складова передбачає дотриманням прав та соціальних гарантій дитинства, що закріплені законодавством. Друга – включає психодіагностику, психопрофілактику, психокорекцію, надання консультативної допомоги, порад, супровід у складних життєвих обставинах, корекцію негативних емоційних проявів, гармонізацію психологічного стану дитини. Третя акцентує на необхідності здійснення виховного впливу на дитину і створення умов для її нормального розвитку, самореалізації, соціалізації⁷⁰ та педагогічну підготовку батьків до виконання означеної місії.

Таким чином, реалізація трьох основних складових процесу соціально-педагогічної підтримки сприяє розв'язанню різних проблем дитини, забезпечує задоволення її потреб, створює сприятливі умови для її успішної адаптації та соціалізації. Водночас окреслені дослідження за об'єкт вивчення обрали дитину, а категорія материнства практично залишилася поза увагою.

Відтак, як свідчить аналіз джерелознавчої літератури, про необхідність соціально-педагогічної підтримки материнства науковці говорили ще на початку ХХ ст. Ось що писав у зв'язку з цим азербайджанський учений Е. Гіндес ще у 1916: «Материнство – це праця жінки, яка вимагає від неї фізичних сил, сил духовних, моральних, що потребує загальної підготовки та спеціальних знань (основи гігієни, педагогіки тощо). Це праця, від якої в майбутньому залежить сила і міць держави, а тому вона, як і будь-яка інша праця, має бути нормованою, користуватися державною підтримкою та охороною»⁷¹. У 1927 р З. Мичник поняття «охорона материнства» розглядав у двох аспектах. З одного боку, це «охорона матері, тобто жінки в активному періоді материнства, у періоді вагітності і післяпологовий». З іншого боку, це «охорона матері як носія нового життя – завдяки охороні материнства здійснюється охорона дитинства в антенатальному періоді розвитку»⁷². Саме ця ідея у сфері соціально-педагогічної підтримки актуалізувалася ще на початку ХХ ст. як лікарями, так і педагогами.

У матеріалах радянського періоду знаходимо обґрунтування актуальності і важливості власне державної системи підтримки материнства й дитинства. Зокрема, Е. Федер писав: «Материнство – це соціальний, суспільний обов'язок жінки, у якій зацікавлена держава. І тому жінка, що виконує цей важливий суспільний обов'язок, несучи важкий тягар материнства, має право на допомогу і підтримку з боку держави. І

⁶⁹ Янченко Т.В. Проблеми соціально-педагогічної підтримки дітей, які потребували захисту, в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. К., 2006. С. 12 – 13

⁷⁰ Одногулова І.Л. Социально-педагогическая поддержка студентов-сирот в условиях профессиональной подготовки в вузе : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Ставрополь, 2005. С. 150.

⁷¹ Гиндес Е.Я. Об охране материнства. *Охрана материнства и младенчества*. Петроград, 1916. № 1. С. 57.

⁷² Мичник З.О. Консультации и охрана младенчества. *Сборник работ по охране материнства и младенчества, посвященный 25-летию Одесской «Капли Молока»*. Одесса, 1927. С. 53–54.

чим багатшою ставатиме наша держава, тим більше турбот щодо виховання молодого покоління буде зніматися з окремої сім'ї, окремої жінки і перекладатиметься на державу. Ось чому охорона материнства і дитинства є справою всієї держави, ось чому в СРСР державна охорона материнства і дитинства»⁷³. Аналогічні тези знаходимо і у праці А. Тура («Активна роль жінки у виробничому і суспільному житті, соціальний і духовний її ріст, щасливе материнство стали можливими завдяки кваліфікованій допомозі матері й дитині, забезпеченій державною системою охорони материнства й дитинства»⁷⁴, і – Є. Беліцької («Охорона материнства і дитинства в країні є державною справою і позбавлена будь-яких елементів філантропії. Вона зосереджена під єдиним керівництвом і має плановий розвиток, як струнка, розвинена система»)⁷⁵. У методичному листі «Соціально-правова охорона дитинства та її завдання» визначено поняття «охорона дитинства», зокрема – як законодавчі постанови, усі практичні заходи, спрямовані на утворення та забезпечення дитині найкращих умов виховання (тих умов, що сприятимуть здійсненню мети соціального виховання) від народження до повноліття⁷⁶.

Розглядаємо фундаментальну категорію дослідження як складову соціальної політики, яка у Словнику з соціальної політики трактується як сукупність заходів держави, спрямованих на досягнення певних соціальних цілей; її призначення полягає в забезпеченні суспільного добробуту, створенні рівних умов його досягнення для всіх громадян. Сферою її діяльності є соціальний захист (соціальне забезпечення), зайнятість, охорона здоров'я, житло, освіта, завданнями – поліпшення умов праці та життя всіх верств населення, надання особливого захисту й допомоги бідним і малозахисним групам населення; вирішення або полегшення соціальних проблем⁷⁷. В іншому Словнику-довіднику під соціальною політикою розуміють частину загальної державної політики, яка пов'язана із впливом на умови життя населення, його основних прошарків, груп і категорій. Метою соціальної політики є підтримка і розвиток людини як найвищої цінності будь-якого суспільства⁷⁸.

Отже, соціальна політика є складовою державної політики, оскільки має на меті забезпечити громадянам гарантовані Конституцією України права: на життя, безпечні умови праці, винагороду за працю, захист сім'ї, відпочинок, освіту, житло, охорону здоров'я та медичну допомогу, соціальне забезпечення та сприятливе навколишнє середовище, а соціально-педагогічна підтримка материнства й дитинства – сукупністю напрямів (здоров'язберігального (медичні, правові й соціальні аспекти), педагогічного, демографічного, релігійного) її реалізації.

Обґрунтовуючи теоретико-методологічні засади соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства, учені досліджуваного періоду розробляли її поняттєвий апарат. Як свідчить джерелознавча база, дефініції термінів «охорона» і «підтримка»

⁷³ Федер Е. Что такое охрана материнства и младенчества. Москва, 1929. С. 7.

⁷⁴ Родителям о детях (справочник для родителей) / под общей ред. А.Ф. Тура. Ленинград, 1975. С. 5.

⁷⁵ Беліцька Є. П'ятнадцять років охорони материнства та дитинства на Україні. Київ, 1936. С. 19.

⁷⁶ Соціально-правова охорона дитинства та її завдання: методичний лист. Харків, 1930. С. 8–9.

⁷⁷ Соціальна політика : словник: поняття, категорії, терміни / М.А. Бучин, М.П. Гетьманчук, І.П. Карий, З.Й. Куньч, Я.Б. Турчин. Львів, 2008. С. 221.

⁷⁸ Соціальна термінологія : словник-довідник / М.П. Василенко, В.С. Васильченко, В.М. Галицький, П.В. Швець. Київ, 2007. С. 127.

корелюють як в історичних, так і сучасних педагогічних матеріалах. Тому, узагальнивши проаналізовані визначення, у роботі поняття «соціально-педагогічна підтримка материнства й дитинства» розглядаємо як систему соціально-педагогічних заходів, спрямованих на вирішення соціальних, медичних, економічних, демографічних, юридичних, інформаційних, педагогічних проблем материнства й дитинства з метою забезпечення їх повноцінної життєдіяльності в суспільстві.

Відповідно до джерелознавчих матеріалів, виокремлено напрями, що сприяли розвитку соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в Україні в ХХ – поч. ХХІ ст., а саме: здоров'язберігальний, педагогічний, демографічний, релігійний. Тому в роботі оперуватимемо такою дефініцією поняття «соціально-педагогічна підтримка материнства й дитинства»: це система здоров'язберігального, педагогічного, демографічного та релігійного напрямів, що в комплексі сприятимуть вирішенню проблем материнства й дитинства в Україні. Розглянемо передумови розвитку соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в УРСР у ХХ – поч. ХХІ ст.

1.2. Передумови розвитку соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства

Результати аналізу джерельної бази засвідчують, що після революції 1917 року Україна успадкувала від старого режиму зруйноване народне господарство, низький культурний рівень населення і високу захворюваність. Спеціальні заклади підтримки материнства і дитинства практично були відсутніми. За даними Г. Рейна, близько 98 відсотків усіх пологів у ті часи приймали особи без медичної освіти. Станом на 1913 р. в Україні було тільки 3 жіночі і дитячі консультації, 5 молочних кухонь і 984 пологові ліжка. Не створила будь-якої системи в царині підтримки материнства і дитинства й земська медицина. У 1913 р. в Україні в земських повітах було всього 511 акушерок і 698 фельдшерів-акушерок. У середньому на 18 000 населення припадала одна акушерка або фельдшер-акушерка. У 89 медичних закладах було всього 738 пологових ліжок, а саме: в Харківській і Київській губернії налічувалося 186 ліжок, у Таврійській – 56, Чернігівській – 27, Катеринославській і Полтавській – 96, Волинській – 44, Херсонській – 20. У неземських губерніях стан охорони материнства й дитинства був більш критичним. Як зазначили Я. Сольський, Н. Гойда та Т. Татарчук, «навіть найпрогресивніша з усіх наявних за царизму форм організації охорони здоров'я – земська медична організація, що надихалась передовими лікарями, за 50 років свого існування не змогла зробити що-небудь суттєве щодо організації акушерсько-гінекологічного обслуговування»⁷⁹. Саме тому нагальна життєва необхідність населення в соціальній допомозі матері й дитини диктувала пошуки нових організаційних форм соціально-педагогічної підтримки.

Перші спроби програми підтримки державою материнства і дитинства запроваджено в 1905 р., зокрема: страхування материнства; організація ясел для дітей; чотириптижнева допологова і шестиптижнева післяпологова відпустка для жінок зі збереженням заробітної плати; надання матерям півгодинної перерви для годування дитини.

⁷⁹ Сольський Я.П., Гойда Н.Г., Татарчук Т.Ф. Развитие охраны материнства и родовспоможения в Украине. Київ, 2008. С. 6–11.

У 1912 р. ухвалено закон про страхування у разі хвороби, який передбачав і страхування материнства: видавалася допомога впродовж двох тижнів до пологів і чотирьох після пологів у розмірі половини або цілої заробітної плати. Основною метою страхування материнства, за даними архівних джерел, було «надати матері соціальну допомогу на час вагітності, пологів і післяпологового періоду для можливості поєднати свою професійну діяльність із материнством і зберегти їй живу, здорову, життєздатну дитину шляхом покращення санітарно-гігієнічних умов у перші місяці життя»⁸⁰. Відповідно до цього страхування, материнство складалося з соціальної допомоги, що здійснювалася органами соціального страхування, і медичної допомоги, що організовувалася органами охорони материнства і дитинства (консультації для вагітних, пологова допомога, консультації для немовлят, патронаж, молочні кухні, ясла)⁸¹.

З перших років існування радянської влади на всій території УСРР було прийнято нові закони щодо підтримки материнства і дитинства. «Визнавши материнство найважливішою соціальною функцією, – писали Я. Сольський, Н. Гойда та Т. Татарчук, – радянська влада робила все можливе для її здійснення в найбільш сприятливих умовах. Економічна і політична свобода жінок стала визначальною умовою турботи держави про охорону материнства і дитинства»⁸².

Як свідчать результати аналізу джерельної бази, чіткого розподілу обов'язків щодо охорони дитинства й материнства між окремими органами державної влади не було, оскільки, як зазначено в методичному листі «Соціально-правова охорона дитинства та її завдання», «охорона дитинства й материнства є завданням усієї держави, всього суспільства»⁸³. Окремі наркомати та їхні місцеві органи мали свої спеціальні завдання і, водночас, брали участь у розв'язанні питань охорони дитинства й материнства.

Так, підтримка й охорона здоров'я матері і дитини до 4 років була покладена на НКОЗ УСРР. Ясла, будинки немовлят, будинки матері, консультації для немовлят – усі ці установи забезпечували правильне виховання дітей, допомагали матерям про них піклуватися. НКОЗ УСРР організовували медичну допомогу дитячому населенню – поліклініки, лікарні, санаторії, диспансери тощо, втілювали в життя заходи санітарно-гігієнічного характеру.

Підтримку дітей 14–18 років, які працюють, було покладено на НКП УРСР. Воно стежило за умовами праці підлітків, захищало від надважких та шкідливих обставин, забезпечувало охорону їхнього здоров'я.

Питання соціального забезпечення відносно опіки було покладено на НКЗ УСРР. Його компетенції передбачали: призначення опіки над сиротами та їхнім майном, керівництво діяльністю опікунської ради та ін.

Більшість обов'язків щодо охорони дитинства в УСРР виконувала СПОН НКО, а саме: стежила за дотриманням прав дитини; вживала всі практичні заходи для реалізації дитинством власних прав; порушувала перед вищими органами влади

⁸⁰ Копии протоколов комиссии по освидетельствованию здоровья трудящихся. Извещение Оргбюро о созыве III Всесоюзного съезда по борьбе с туберкулезом. Материалы по проведению оздоровительной кампании. ДАКО. Ф. р-708. Оп. 1. Од.зб. 639. Арк. 108.

⁸¹ Там само. Арк. 108.

⁸² Сольский Я.П., Гойда Н.Г., Татарчук Т.Ф. Развитие охраны материнства и родовспоможения в Украине. Київ, 2008. С. 14.

⁸³ Соціально-правова охорона дитинства та її завдання : методичний лист. Х., 1930. С. 10.

питання про ті законодавчі постанови, що потребує охорона дитинства⁸⁴. Завдання СПОН НКО полягало не тільки в тому, щоб допомогти дитині, якщо порушено її права, але й у попередженні таких фактів.

У серпні 1917 р. відбулася Всеросійська нарада з опіки над дітьми, у якій працювало 4 секції – ОХМД, дошкільного виховання, опіка над дефективними дітьми, опіка над дітьми правопорушників. Робота наради передбачала закріпити на законодавчому рівні належні соціальні умови без порушення експлуаторської основи; доручити справи охорони материнства і дитинства місцевим і приватно-громадським організаціям, розвивати консультації як основні ланки охорони материнства і дитинства⁸⁵. Щоправда, усі постанови цієї наради так і залишилися на папері.

У листопаді 1917 р. у складі новоутвореного НКСЗ було відкрито відділ ОХМДу. Згідно з декретом цього комісаріату від 28 грудня 1917 р. розпочала роботу особлива колегія з розробки питань і проведення невідкладних заходів з охорони материнства як соціальної функції жінки та охорони дитинства як прямого обов'язку держави.

Відповідно до декрету від 31 грудня 1917 р., перед створеною системою ОХМДу постало чотири завдання. Перше – надання громадянської рівноправності жінці, подолання насильства, оздоровлення умов праці і побуту жінки, визнання материнства соціальною функцією, утворення нових родинних взаємин; друге – боротьба з дитячою смертністю; третє – соціальне виховання дитинства та створення належних умов для його оздоровлення; четверте – забезпечення матеріально-технічної бази.

Реальними практичними заходами щодо реалізації першого завдання ОХМДу в царині громадянської рівноправності жінки стало: юридичне розкріпачення, гендерна рівність, усунення різниці між дітьми, народженими в шлюбі, та позашлюбними; запровадження соціального страхування материнства й охорона жіночої праці.

Друге завдання ОХМДу – боротьба з дитячою смертністю – здійснювалося спершу на рівні дитячих закладів, насамперед консультацій ОХМДу, що приймали здорових дітей до 1 року, навчали матерів гігієни харчування й догляду і видавали дитячі пайки та іншу матеріальну допомогу⁸⁶.

Третє завдання передбачало, що культурно-просвітницька робота ОХМДу має здійснюватися лікарями за розробленою програмою, що включала питання діяльності ОХМДу, гігієни догляду і вигодовування немовлят, боротьби з туберкульозом, протиабортну агітацію тощо⁸⁷.

У 1918 р. радянська влада видала перший кодекс про родину, шлюб і опіку (перевиданий у 1926 р.), сформульований відповідно до захисту інтересів жінки і дитини (питання фактичного шлюбу, встановлення батьківства та аліментів, усиновлення дітей, що мало значення в боротьбі з безпритульністю, питання обов'язків батьків, при недбайливому виконанні яких держава мала право відібрати дитину, захист інтересів дитини тощо).

Релевантну роль відіграло трудове законодавство, згідно з яким жінка, отримуючи нарівні з чоловіком однакову заробітну плату, використовує щорічну

⁸⁴ Там само. С. 9.

⁸⁵ Беліцька Є. П'ятнадцять років охорони материнства та дитинства на Україні. Київ, 1936. С. 15–16.

⁸⁶ Там само. С. 20 – 24.

⁸⁷ Циркуляри Наркомздрава и лечебного отдела Губздрава за 1923 р. ДАКО. Ф. 411. Оп. 1. Спр. 441. Арк. 50.

відпустку, скорочений робочий день та інші досягнення з охорони праці і техніки безпеки, мала ще додаткові пільги. Зокрема – звільнення від праці впродовж 8 тижнів до і 8 тижнів після пологів зі збереженням повної заробітної плати, безоплатну медичну допомогу, надання впродовж 9 місяців через кожні три години не менш ніж півгодини на годування дитини, соціальні гарантії вагітній жінці щодо звільнення з роботи, відправлення у відрадження, нічної або понаднормової роботи тощо⁸⁸.

Розвиток мереж закладів підтримки материнства і дитинства сприяв створенню в УСРР об'єднань-комплексів ОХМДу (антенатальні консультації, ясла і консультації для дітей, санітарно-педагогічні лабораторії, консультації для вагітних, консультації для жінок), метою яких був комплексний підхід до вирішення соціальних, медичних, юридичних, педагогічних та інших проблем материнства й дитинства, тобто здоров'язберігального і педагогічного напрямів соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства. Більш детально діяльність закладів ОХМДу описано в розділі 3.

Таким чином, уже в перших декларативних державних документах простежується здоров'язберігальний напрям соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства.

При цьому зауважимо, що заклади ОХМДу розвивалися в післявоєнний період, для якого характерна не лише соціально-економічна криза в державі, але й велика кількість бездоглядних і безпритульних дітей, а це апелювало до реформування усіх напрямів державної соціальної політики, зокрема й соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства. Так, з огляду на ріст смертельних випадків серед дитячого населення, відповідно до постанов РНК УСРР від 6 лютого 1919 р., було створено ЦРЗД, а 14 червня 1919 р. – РЗМД. На ЦРЗД покладалося виконання таких завдань: забезпечення дитині нормальних умов народження; поліпшення дитячого харчування; боротьба з дитячою смертністю; гарантія дітям нормальних умов фізичного, розумового і морального розвитку; боротьба з дитячою безпритульністю, проституцією, злочинністю, бродяжництвом; охорона праці малолітніх; опіка над дітьми з вадами розвитку; захист дітей від насильства в сім'ї; охорона материнства та жіночої праці в період вагітності; залучення громадськості щодо підтримки материнства і дитинства⁸⁹.

Таким чином, НКСЗ став центральним керівним органом для всіх організацій і закладів, до компетенцій яких входили питання соціального забезпечення. Він поділявся на 9 спеціальних відділів, серед яких був і Відділ ОХМДу, що розпочав свою роботу 20 лютого 1919 р. шляхом збору анкетних даних щодо діяльності відповідних відділів у різних містах республіки. Планувалося розгорнути роботу за такими напрямками: для дітей від 0 до 4 років розвивати три види закладів ОХМДу – консультації, Краплі молока та Будинки дитини; для дітей від 4 років створити

⁸⁸ Постановления, циркуляры, инструкции Наркомздрава по вопросам охраны детей. *ДАКО*. Ф. 411. Оп. 1. Спр. 434. Арк. 50.

⁸⁹ Постановление СНК УССР от 29 июня 1920 г. о создании Центрального совета защиты детей при СНК УССР. Постановления и протоколы заседаний Центрального совета защиты детей и положение об организации Центрального и губернских советов защиты детей на Украине. *ЦДАВО України*. Ф. 20. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–3.

зразкову Санітарно-Педагогічну амбулаторію, що мала стати центром усієї освітньо-санітарної роботи⁹⁰.

Згідно з джерельною базою, ЦРЗД розгорнуло широкомасштабну роботу. Насамперед, аналогічні ради було організовано у всіх великих і малих містах, які на підставі загальних вказівок ЦРЗД здійснювали роботу щодо підтримки, опіки, охорони та захисту дитинства й материнства на місцях. По-друге, робота ЦРЗД була системно спланованою, про що свідчать протоколи засідань ради, які проводилися 2-3 рази в місяць і розглядали з-поміж інших такі питання: функціонування відділу підтримки дитинства і материнства, відкриття молочних ферм, функціонування ГРЗД, створення РЗД, забезпечення дитячого дозвілля (організація ясел і дитячих площадок), розробка Декларації прав дитини і матері, організація фонду Ради захисту дітей, відкриття Будинку матері і дитини, організація «Дня дитини»⁹¹. По-третє, відповідно до постанови ЦРЗД від 5 вересня 1920 р., з метою покращення життя дітей України, було запроваджено організацію акції «Тиждень захисту дітей».

Як свідчить аналіз розвитку ОХМДу, основні завдання було зrealізовано. Зокрема – з 1 по 8 жовтня 1920 р. у більшості регіонів проведено «Тижні захисту дітей». Названою акцією передбачалася організація серйозної агітаційно-просвітницької кампанії, спрямованої на покращення стану дітей шляхом збору коштів на поліпшення дитячого харчування, забезпечення матеріально-технічної бази навчання тощо⁹².

2 березня 1919 р. НКСЗ було видано декрет про планомірне розгортання роботи консультацій для матері і дитини немовлячого віку в усіх куточках УСРР, завдання яких вбачалося в наданні порад матерям, пропаганді здорового способу життя, природного вигодовування та раціонального догляду за дітьми, навчання профілактиці захворювань. Також рекомендувалося організувати при консультаціях пункти роздавання молока та круп для дітей від немовлячого до п'ятирічного віку та їдальню дитячого харчування для дошкільнят⁹³. Про практичну діяльність Відділу ОХМДу свідчить організація його роботи при Київському Відділі Соціального Забезпечення, зокрема: друк і поширення листівок із правилами, необхідними для збереження здоров'я матері і дитини, на російській, українській і єврейській мовах; організація взірцевої виставки щодо догляду за немовлятами; проведення обстеження притулків для матерів і дітей; організація при «Краплях молока» двомісячних курсів з підготовки патронажних сестер⁹⁴. Культурно-просвітницька робота відділу проводилася за певною програмою, що включала такі розділи: питання ОХМДу, гігієна догляду і

⁹⁰ Докладные записки и отчеты о деятельности «Охматдета» и сведения о количестве больных детей. ДАКО. Ф. р-411. Оп.1. Спр. 437. Арк. 8–9.

⁹¹ Постановление СНК УССР от 29 июня 1920 г. о создании Центрального совета защиты детей при СНК УССР. Постановления и протоколы заседаний Центрального совета защиты детей и положение об организации Центрального и губернских советов защиты детей на Украине. ЦДАВО України. Ф. 20. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 11–39.

⁹² Там само. Арк. 9.

⁹³ Розпорядження відділу охорони материнства і дитинства Наркомсоцзабезу УРСР про організацію гуртожитків в курортних місцях України, встановлення норм харчування дітей віком від 4 до 17 років та надання привілеїї вагітним жінкам. Інформаційні листи Наркомсоцзабезу УРСР про завдання соціального забезпечення на Україні та роботу відділів наркомату. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 5.

⁹⁴ Там само. Арк. 8 зв.

вигодовування немовлят, боротьба з туберкульозом, протиабортна агітація тощо⁹⁵. Про практичні напрями діяльності відділу свідчить постанова НКОЗ УРСР і НКЮ УСРР «Про охорону здоров'я жінок» від 04 липня 1921 р., у якій зазначено: «Боротьба з абортами може проводитися вдало не шляхом законодавчої заборони, а винятково завдяки розвитку Державної Охорони Материнства і Дитинства»⁹⁶. Відповідно до цієї постанови, аборти дозволено робити жінкам виключно за медичними показниками в лікарнях. Як наслідок – у лютому 1920 р. при місцевих ревкомах (виконкомах) у складі органів НКЗ було створено секції ОХМДу. Їхнє завдання полягало в тому, щоб забезпечити «розвиток мережі закладів з охорони материнства і дитинства, постачання матерям предметів догляду; популяризація відомостей і про гігієну вагітності, і післяпологовий період, і догляд за немовлятами, спостереження за виконанням вагітними, породіллями і матерями, які годують, правил, що встановлені для них»⁹⁷.

Таким чином, яскраво виражена профілактична спрямованість перелічених завдань свідчила про правильне розуміння основ ОХМД, що виходило за рамки надання виключно матеріальної допомоги матерям і дітям, охоплювало і здоров'язберігальний напрям соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в УСРР.

30 квітня 1920 р. РНК УСРР ухвалила постанову про передання справи ОХМДу до НКОЗ УСРР і його місцевих органів. Цим забезпечувалась наукова, організаційна, методична і матеріальна єдність всієї системи соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства. У травні 1920 р. НКОЗ УСРР затвердив положення про відділ материнства й дитинства, а в липні 1920 р. РНК УСРР – положення про НКОЗ УСРР. У його складі створено 13 відділів, серед них відділ материнства і дитинства. Першим очільником відділу було призначено колишнього завідувача медико-санітарного бюро Полтавської земської управи Н. Малигіна. З огляду на його доповідь «Про перспективні завдання охорони материнства і дитинства в Україні» на I Всеукраїнському з'їзді охорони здоров'я, що відбувся 17 – 28 червня 1920 р. у Харкові, прийнято резолюцію, що стала, по суті, першою розгорнутою програмою розвитку системи ОХМД в Україні.

Цей з'їзд має особливе значення для нашого дослідження, оскільки був, фактично, першим не тільки в республіці, а й в СРСР. На з'їзді обговорювалися всі актуальні питання ОХМДу окресленого періоду – принципи побудови справи ОХМДу, організаційні проблеми і взаємини з іншими підвідділами відділів охорони здоров'я (постачання, лікувально-профілактичними, саносвітніми), завдання підготовки кадрів, дитячого харчування тощо⁹⁸.

Усвідомлюючи, що інтереси дитинства стають архіважливими, НКО УСРР 1 липня 1920 р. видав декларацію про соціальне виховання дітей. Її зміст виходив з економічної катастрофи, яка охопила Україну, глибокої кризи сім'ї, голоду, зростання кількості

⁹⁵ Циркуляри Наркомздрава и лечебного подотдела Губздрава за 1923 г. Протоколы и выписки из протоколов заседания заведующих подотделов Охматдета Губздрава и Окздрова о подготовке медперсонала, организации столовых для матери и ребенка. ДАКО. Ф. 411. Оп.1. Спр. 441. Арк. 50.

⁹⁶ Декреты, постановления, приказы СНК УРСР, Наркомздрава, Губисполкома и Губздрава за 1922 – 1923 гг. ДАКО. Ф. р-411. Оп.1. Спр. 8. Арк. 50.

⁹⁷ Коваленко И.В. Охрана материнства и детства в УССР и первые годы Советской власти. Советское здравоохранение. 1966. № 1. С. 91.

⁹⁸ Беліцька Є. П'ятнадцять років охорони материнства та дитинства на Україні. Київ, 1936. С. 27–28.

безпритульних і бездоглядних дітей у повоєнні роки. Як зазначала Т. Батуричева, «бездоглядне дитинство, насамперед, як соціальна хвороба нашого часу привертає до себе увагу не тільки держави і відповідних органів влади, але й поступово охоплює ширші кола радянського суспільства, які приділяють значну увагу боротьбі з умовами і причинами, що породжують цю бездоглядність»⁹⁹. Відповідно до декларації, верховним опікуном дитинства стає держава, основним правом дитини – право на соціальне виховання, а неодмінною частиною системи соціального виховання – охорона та підтримка дитинства. Як наслідок – основною передумовою розвитку соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в УСРР стає боротьба з безпритульністю, бездоглядністю та правопорушеннями. Передумову для взяття соціальної підтримки материнства й дитинства під контроль держави знаходимо в архівних джерелах: «З дитячою бездоглядністю не можна не боротися, але ті, кому це належить по логіці й існуючим законам (Кодекс Законів з Народній Освіти) не в силі і не мають змоги виконати своє завдання. Тому цілком закономірно, що в республіці охороною дитинства зайнялися всі кому була змога і казало чуття: профорганізація, кооперативні організації, чужі організації, державні й недержавні органи»¹⁰⁰. Йшлося, насамперед, про важливість саме відповідної нормативно-правової бази, яка б створила юридичне підґрунтя для вирішення на державному рівні наявних у державі проблем. У зв'язку з цим Р. Копелянська писала: «У системі заходів охорони материнства і дитинства, у системі заходів з боротьби з дитячою безпритульністю і з бездоглядністю раннього дитинства соціально-правова допомога повинна відігравати не останню роль»¹⁰¹.

Про важливість і необхідність державної опіки і підтримки красномовно свідчать і статистичні дані. Так, станом на 1920 р. за даними перепису в абсолютних числах налічувалося близько 10 млн. дітей віком від 4 до 18 років, які потребували захисту з боку держави¹⁰².

Курс на соціальне виховання невдовзі зреалізувався, зокрема: відкрились нові типи дитячих установ, проводилась значна профілактична робота з безпритульністю, що носила чітко виражену соціальну спрямованість і охоплювала велику кількість дитячих установ. Це і широка мережа дитячих будинків: відкритих, денних, цілодобових; дитячих містечок, трудових колоній, садочків, закладів для дітей із вадами розвитку тощо.

Державний курс із боротьби з безпритульністю і бездоглядністю передбачав і важливі заходи щодо поліпшення харчування дітей. Так, РНК УСРР 14 вересня 1919 р. підписано декрет «Про посилення дитячого харчування», відповідно до якого – для дітей віком до 1 року запроваджено особливі продовольчі картки, встановлено додатковий пайок для дітей від 1 до 5 років і видачу додаткової продуктової картки для матері, що годує дитину. 23 вересня 1919 р. ухвалено новий декрет, що доповнював положення попереднього: місцевим радам пропонувалося створити «фонди дитячого

⁹⁹ Батуричева Т. Охрана детства. *Радянська школа*. 1926. № 3 – 4. С. 67.

¹⁰⁰ Статут Всеукраїнського товариства охорони дитинства, матеріали до доповіді Затонського на з'їзді Рад (довіді, виписки з доповідей, резолюції) та відомості про стан безпритульного дитинства на Україні. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 3937. Арк. 42.

¹⁰¹ Копелянская Р. Социально-правовая помощь матери и ребенку. *Журнал по изучению раннего детского возраста*. 1923. Т. IX. № 7. С. 554.

¹⁰² Батуричева Т. Охрана детства. *Радянська школа*. 1926. № 3 – 4. С. 67.

харчування». З коштів державної скарбниці на цю справу виділялося 50 млн. крб.¹⁰³. У 1920 р. видано декрет про безкоштовне дитяче харчування та про забезпечення дітей пайком. Згідно з постановою НКПД від 3 листопада 1920 р. вагітні й годувальниці отримували додаткове харчування – борошно, крупу, масло і цукор, а на дитину, крім того, видавалася мануфактура, мило¹⁰⁴. Декретом РНК УСРР «Про забезпечення продуктами харчування і предметами широкого вжитку медичних закладів, установ охорони материнства, шкіл і дитячих закладів», підписаним 8 лютого 1921 р., уряд зобов'язував НКПД щомісячно виділяти на місцях, в губерніях і повітах з особливих фондів кошти для забезпечення потреб дитячих і лікувальних закладів¹⁰⁵.

Відповідно до нових завдань СПОН НКО, було утворено цілу мережу первинних установ, до яких належали:

- розподільники, що приймали дітей безпосередньо з вулиці і готували їх до інтернатних установ;
- їдальні та нічліги, метою яких було «підтримати дитину, доки можна буде забрати її до установи (розподільника)»;
- приймальні пункти, завданням яких було надання тимчасового притулку (до 7 днів) безпритульним дітям та дітям, з якими трапилася біда, до встановлення обставин проблеми. Приймальні пункти скеровували дітей до розподільника або повертали в родину.

Про результати описаної роботи свідчать статистичні дані архівних джерел. Так, станом на 1922 р. у Києві діяло 4 заклади Червоного Хреста для безпритульних дітей, 1 харчовий пункт і 3 пункти для безпритульних дітей. У харчовому пункті обслуговувалося 1000 осіб, із них дітей у віці від 1 до 16 років – 639 («отримують діти щодня тільки обід, що складався здебільшого з пшеничного супу, пшоняної каші й одного фунта хліба»¹⁰⁶. У 3 пунктах для безпритульних дітей перебувало відповідно 125 (від 16 років), 35 (від 1 до 5 років) і 75 (від 5 до 9 років)¹⁰⁷.

Наступною формою підтримки та охорони прав молодого покоління СПОН НКО був розподіл дітей віком 15 – 16 років, які не завершили навчання, на трудове виховання до селян та кустарів. З останніми укладалися певні угоди, що мали забезпечити нормальні умови життя та навчання підлітків ремесла¹⁰⁸.

У складі СПОН НКО діяла комісія для недолітків, до компетенції якої входило: профілактична робота, розгляд справ підлітків-правопорушників та надання юридичної допомоги дітям і дорослим щодо питань захисту прав дітей. Девізом роботи СПОН НКО та її структурних підрозділів, як зазначено в методичному листі «Соціально-правова охорона дитинства та її завдання», стало наступне: «Найдоцільніші заходи в боротьбі з правопорушенням недолітків – це усунути ті причини, що призвели до

¹⁰³ Пашенко В. Ленінське піклування про охорону здоров'я дітей та підлітків. *Радянська школа*. 1969. № 11. С. 19–20.

¹⁰⁴ Беліцька Є. П'ятнадцять років охорони материнства та дитинства на Україні. Київ, 1936. С. 25.

¹⁰⁵ Пашенко В.В. Ленінське піклування про охорону здоров'я дітей та підлітків. *Радянська школа*. 1969. № 11. С. 20–21.

¹⁰⁶ Постановлення, циркуляри, інструкції Наркомздраву по вопросам охораны детей. *ДАКО*. Ф. 411. Оп. 1. Спр. 434. Арк. 76.

¹⁰⁷ Там само. Арк. 76–77.

¹⁰⁸ Соціально-правова охорона дитинства та її завдання : методичний лист. Харків, 1930. С. 13–17.

правопорушення, та перевиховати занедбаних недолітків. Засобом боротьби з правопорушенням має бути не кара, не позбавлення волі, а підтримка та допомога недолітку та його перевиховання»¹⁰⁹. Саме на таких засадах і було побудовано роботу Комісії для недолітків, яку очолював педагог, який разом із лікарем та юристом – членами комісії – розв’язував справи щодо правопорушення підлітків.

Після детального вивчення справи комісія призначала один із заходів педагогічного впливу, зазначених у законі, а саме:

1) умовляння – педагогічна розмова, роз’яснення, попередження про наслідки вчинку; рекомендувалося у зв’язку із дрібним правопорушенням, здійсненим через легковажність, пустощі і яке не свідчило про занедбаність дитини;

2) відповідальний нагляд батьками, родичами, установами чи організаціями комісія рекомендувала у тому випадку, якщо правопорушення спричинилося внаслідок неумілого та неухважного догляду підлітків батьками чи особами, що їх замінюють. Такі «пояснення та вказівки комісії допоможуть батькам пильніше ставитися до своїх обов’язків». Якщо на батьків не можна було покластися, комісія мала право доручити нагляд за дитиною іншим особам чи організаціям, наприклад, соціальному інспектору;

3) піклувальний догляд призначався у випадку безвідповідального ставлення батьків до виховання дитини, несприятливих умов життя і сформованості поганих звичок;

4) відрядження на батьківщину комісія призначала безпритульним правопорушникам дуже рідко, виключно з огляду на впевненість у сприятливому впливові названого педагогічного підходу;

5) призначення роботи зазвичай комбінувалося з відповідальним або піклувальним доглядом;

6) примусове лікування комісія призначала за умови проблем зі здоров’ям у підлітка, який не хотів лікуватися;

7) відсилання до спеціальних установ НКО комісія рекомендувала у випадку, якщо сім’я не справлялася з поведінкою підлітка, у якого вже сформувалися «сталі» звички до правопорушення¹¹⁰.

Для боротьби з бездоглядністю СПОН НКО здійснювала також педагогічну підтримку батьків шляхом організації навчання у формі систематичних лекцій, організації майстерень, гуртків, читалень, майданчиків для дітей.

Важливе місце в цій роботі посідала індивідуальна педагогічна допомога окремим родинам, яку здійснювала дитяча соціальна інспекція (ДСІ) – орган, що «як облік і юридична допомога охоплює своєю діяльністю всю дитячу людність, це одна з найсерйозніших частин охорони недолітків»¹¹¹. Декрет РНК УРСР «Про дитячу соціальну інспекцію» було підписано 23 вересня 1921 р. В. Пашенко про роботу ДСІ писав: «На інспекцію покладалося завдання у важкий для країни час боротися з безпритульністю, жебрацтвом, правопорушеннями неповнолітніх, а також з експлуатацією дитячої праці, поганим до них ставленням у сім’ях»¹¹².

Так, передбачалося, що ДСІ виконуватиме такі завдання:

¹⁰⁹ Там само. С. 18–19.

¹¹⁰ Там само. С. 20–22.

¹¹¹ Там само. С. 28

¹¹² Пашенко В.В. Ленінське піклування про охорону здоров’я дітей та підлітків. *Радянська школа*. 1969. № 11. С. 21.

- виявлятиме дітей, що потребували державної або громадської підтримки, захисту, опіки;
- буде ліквідовувати та попереджати безпритульність, боротися з правопорушеннями неповнолітніх;
- контролюватиме роботу дитячих будинків, колекторів, наглядати за вихованцями-випускниками інтернатних установ;
- популяризуватиме роботу дитячих будинків у суспільстві¹¹³;
- буде здійснювати облік родин, визнаних як несприятливі для виховання дитини;
- збиратиме матеріал щодо юридичної допомоги;
- буде контролювати виконання обов'язкових постанов комісії для недолітків¹¹⁴.

У сфері соціально-педагогічної підтримки дитинства й материнства ДСІ м. Києва (1927) здійснювала такі види робіт:

щодо матеріального забезпечення:

- порушувала клопотання перед органами Соцстраху або Соцзабезу про забезпечення постійною допомогою чи пенсією неповнолітніх сиріт чи напівсиріт;
- зверталася до місцевих товариств взаємодопомоги чи інших організацій у зв'язку з матеріальною допомогою неповнолітнім з огляду на їхню хворобу або батьків;

- допомагала влаштовувати дітей до дитячих установ;

щодо охорони праці неповнолітніх:

- проводила виховну роботу з підлітками;
- виявляла і повідомляла інспектуру праці про окремі випадки прихованої експлуатації неповнолітніх;

- надавала елементарну юридичну допомогу чи консультації підліткам;

у сфері роботи з батьками:

- знайомила батьків з їх правами та обов'язками щодо виховання дітей;
- проводила педагогічну пропаганду серед батьків;
- виступала з доповідями перед громадськістю щодо основних засад соціально-правової охорони неповнолітніх та боротьби з дитячою безпритульністю;
- залучала громадськість до організації дитячих садків, майданчиків, клубів, спортивних майданчиків за її кошти тощо¹¹⁵.

у сфері надання юридичної допомоги:

- організовувала консультації, що надавали юридичні поради;
- збирала матеріали про порушення дорослими прав підлітків та розпочинала справи щодо притягнення дорослих до судової відповідальності¹¹⁶.

¹¹³ Постанови, положення, інструкції та обіжники ВУЦВКу, Раднаркому та Наркомосу УРСР про роботу Всеукраїнських і районних комісій в справах неповнолітніх, роботу дитячої соціальної інспекції та дитячих будинків. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 411. Арк. 14.

¹¹⁴ Соціально-правова охорона дитинства та її завдання : методичний лист. Харків, 1930. С. 29.

¹¹⁵ Постанови, положення, інструкції та обіжники ВУЦВКу, Раднаркому та Наркомосу УРСР про роботу Всеукраїнських і районних комісій в справах неповнолітніх, роботу дитячої соціальної інспекції та дитячих будинків. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 411. Арк. 14–16.

¹¹⁶ Соціально-правова охорона дитинства та її завдання : методичний лист. Харків, 1930. С. 29.

Про роботу ДСІ в методичному листі «Соціально-правова охорона дитинства та її завдання» вказано: «Охорона недолітків через соціальну інспекцію бере під свій нагляд окремі родини, де немає повної уваги до дітей через перевантаженість батьків роботою (мати робітниця) або де не вміють вплинути на дитину, де виникли конфлікти між батьками та дітьми на підставі нерівного ставлення до дітей (мачуха, вітчим) тощо»¹¹⁷.

Отже, у сфері соціально-педагогічної підтримки дитинства й материнства ДСІ надавала соціальну, педагогічну, психологічну, матеріальну, юридичну допомогу.

Як свідчить аналіз архівних джерел, у 20–30 рр. ХХ ст. ДСІ діяли в Києві, Чернігові, Харкові та інших містах. Зокрема, при Харківській інспекції у 1927 р. організовано РДСД, метою якої було надання соціально-педагогічної підтримки дитячому населенню віком від 5 до 15 років, максимальне залучення суспільства до боротьби з дитячою безпритульністю, організація профілактичної роботи в цій галузі. Поставлені завдання рада втілювала в життя шляхом:

- організації різноманітної допомоги дітям (видача обідів, одягу і матеріальної допомоги як одноразової, так і періодичної);
- організації профілактичної роботи з дітьми (реєстр дитячого населення, що потребував допомоги, індивідуальний нагляд тощо);
- співпраці з іншими організаціями, що могли посприяти в справі боротьби з дитячою бездоглядністю і безпритульністю;
- клопотання перед судовими організаціями щодо відкриття справ як на неповнолітніх, так і на дорослих з метою юридичної підтримки неповнолітніх;
- спрямування дітей до школи, клубу, дитячого дому, бібліотеки та інших установ;
- організації дитячих вечорів, кінопостанов, дитячих садків, площадок, клубів, майстерень тощо¹¹⁸.

У грудні 1921 р. ВУЦВКом було створено надзвичайний орган – ЦКДД, що розгорнула таку роботу:

- відкривала дитячі будинки для безпритульних;
- виділяла соціальні пайки немовлятам безробітних матерів, дітям до 4 років і вагітним жінкам;
- організовувала пункти харчування і нічні притулки для дітей;
- відкривала денні дитячі будинки, де діти безробітних отримували їжу;
- допомагала дитячим будинкам одягом, їжею, посудом тощо¹¹⁹.

У результаті проведеної роботи Комісія в період з 01.03 по 01.06.1922 р. у Києві відкрила більше 20 пунктів харчування і нічних притулків, витрачено 57 тис. пудів продовольства, що стало підтримкою для 21 тис. дітей.

ЦКДД не оминула допомогою і матерів. Так, з 01.03 по 01.06.1922 р. у Києві було відкрито 5750 пунктів харчування під назвою «Матері і дитина» або «Молочно-роздаткові пункти». На їхню діяльність було витрачено 183 тис. пудів продовольства і

¹¹⁷ Там само С. 28.

¹¹⁸ Положення про Раду дитячої соціальної допомоги при інспектурі ОКРІНО та доповідна записка Артемівської окрінспектури про організацію інституту дитячої соціальної інспекції. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 9356. Арк. 3.

¹¹⁹ Матеріали про роботу Центральної комісії допомоги дітям при ВУЦВКУ (проект положення про організацію комісії, протоколи, плани роботи, тези доповідей, пояснюючі записки, кошториси витрат та ін. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 912. Арк. 88 – 89.

12416 зол. рублів. Зазначимо, що названі пункти надали допомогу і підтримку 40 тис. осіб. Пункти обслуговували дітей до 4 років, матерів-годувальниць та жінок на трьох останніх місяцях вагітності¹²⁰.

Описані вище пункти Комісія також відкрила в Харкові, Чернігові та інших містах. Важливість їхнього значення влучно описано в архівних джерелах: «Попрі безпосередній порятунок дітей від холоду і голоду, пункти харчування і проживання мали і важливе соціально-педагогічне значення, а саме: запобігали безпритульності і правопорушенням, локалізували бродяжництво, сприяли влаштуванню дітей в дитячі заклади»¹²¹.

З метою підтримки дітей до 4 років у безробітних сім'ях Комісія з 01.04 по 01.08.1922 р. відкрила міські ясла, залучивши 3 тис. осіб і витративши 9 тис. тон продовольства. Для допомоги сільському населенню під час польових робіт Комісія організувала 120 сільських ясел, залучила 24 тис. людей і витратила 72 тис. пудів харчування і 8500 тис. зол. руб. і 30 тис. арш. мануфактури¹²².

Отже, у 20-х рр. ХХ ст. держава у сфері соціально-педагогічної підтримки здійснювала ґрунтовну допомогу в боротьбі з безпритульністю завдяки організації дитячих ясел та пунктів проживання і харчування для дітей і матерів.

ЦКДД влаштувала збір коштів на допомогу дітям. Зокрема, з 1 січня по 1 лютого 1923 р. було проведено Всеукраїнський місяць допомоги дітям, який, окрім практичних завдань (збільшення матеріальних засобів для допомоги дітям), мав і завдання агітаційного (залучення різних верств населення до збору коштів) та педагогічного (організація виховної роботи дітей) характеру. Інформацію про ідею створення Комісії знаходимо в архівних джерелах: «Держава ще не звільнилась від важких наслідків війни і голоду та не має змоги виділити для покращення становища дітей достатньо засобів. Тому всі дії, спрямовані на підтримку дітей, організація тижнів, місяців допомоги покладено на Центральну Комісію Допомоги Дітям»¹²³.

Реалізація соціальної підтримки на рівні держави, впровадження в життя різних заходів щодо опіки та захисту дітей зумовили створення особливих державних органів, метою яких мало стати «об'єднання й узгодження роботи всіх радянських установ у справі створення сприятливих умов для фізичного і духовного розвитку дітей»¹²⁴. Такими ініціативними і керівними органами на місцях стали ГРЗД та ПРЗД. Вони розгорнули таку роботу:

- агітували населення підтримувати та захищати життя і здоров'я дітей та створювати сприятливі умови для їхнього розвитку;
- здійснювали роботу щодо боротьби з дитячою безпритульністю, проституцією, бродяжництвом, спекуляцією, злочинністю;
- влаштовували губернські та повітові «З'їзди із захисту дітей»;

¹²⁰ О перспективах в области охраны материнства. *ДАКО*. Ф. р-411. Оп. 1 Спр. 434. Арк. 224–227.

¹²¹ Матеріали про роботу Центральної комісії допомоги дітям при ВУЦВКУ (проект положення про організацію комісії, протоколи, плани роботи, тези доповідей, пояснюючі записки, кошториси витрат та ін. *ЩДВВО України*. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 912. Арк. 91 зв.

¹²² Там само. Арк. 91 зв.

¹²³ О перспективах в области охраны материнства. *ДАКО*. Ф. р-411. Оп. 1 Спр. 434. Арк. 20–25.

¹²⁴ Постановления ВУЦВКа, ВУЦВКа и СНК УССР об оказании помощи детям. *ЩДВВО України*. Ф. 20. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1.

- контролювали практичне виконання декретів та постанов всіх відомств із питань підтримки та захисту дітей;
- піклувалися про охорону жіночої праці та охорону материнства в період вагітності, про забезпечення дитині нормальних умов народження;
- піклувалися про покращення умов життя дитини і дитячого харчування;
- надавали юридичну підтримку дітям з різних питань;
- здійснювали медичну підтримку дитинства і материнства¹²⁵.

Популярністю відзначалися й педагогічні заходи, що періодично організовували керівні органи держави. Зокрема, з 30 квітня по 06 травня 1923 р. було проведено «Тиждень бездоглядної і хворої дитини», що мав на меті звернути увагу на сотні тисяч дітей, які залишилися без батьківської опіки¹²⁶.

Питання боротьби з безпритульністю та бездоглядністю вирішували також і громадські товариства.

Так, у 1923 р. було створено Всеукраїнське товариство охорони дитинства, яке передбачало розв'язання таких завдань:

- залучення суспільних сил і засобів для допомоги державі в боротьбі з дитячою безпритульністю і бездоглядністю;
- агітація в суспільстві ідей охорони дитинства;
- збільшення апарату охорони дитинства в місцевих органах.

Для досягнення окреслених завдань товариство здійснювало такі заходи:

- збирало кошти на організацію дитячих будинків, колоній тощо;
- організувало осередки охорони дитинства на заводах, фабриках;
- відкривало дитячі ясла, садки, клуби, площадки;
- організувало лекції, мітинги, виставки, доповіді задля залучення громадськості до проблеми охорони дитинства;
- влаштовувало з'їзди, наради, комісії з питань шляхів підтримки матері й дитини¹²⁷.

Аналогічні питання вирішувало і створене в 1923 р. Товариство-допомоги-спасіння-захисту-друзів дитини, метою якого було звернення уваги суспільства на дитячі питання та пропаганда охорони і підтримки дітей,¹²⁸ а також – товариство Допомоги Дітям, завдання якого висвітлено в доповіді Г. Затонського: «Охоплення всього дитячого населення віком від 4 до 17 років, що полягало у наступному: виявлення потреб всього дитячого населення й організація заходів щодо покращення побуту дітей, соціально-педагогічна підтримка дітей, охорона прав дитини, опіка, юридична допомога, реалізація прав дитини на соціальне виховання та охорону здоров'я,

¹²⁵ Положение об уездных Советах защиты детей. *ДАКО*. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 240. Арк. 7.

¹²⁶ О проведении «месяца безпризорного ребенка». *ДАКО*. Ф. 138. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 11.

¹²⁷ Статут Всеукраїнського товариства охорони дитинства, матеріали до доповіді Затонського на з'їзді Рад (довіді, виписки з доповідей, резолюції) та відомості про стан безпритульного дитинства на Україні. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 3937. Арк. 6.

¹²⁸ Матеріали про роботу Центральної комісії допомоги дітям при ВУЦВКУ (проект положення про організацію комісії, протоколи, плани роботи, тези доповідей, пояснючі записки, кошториси витрат та ін. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 912. Арк. 94.

вживання заходів по боротьбі з дитячою безпритульністю і бездоглядністю, організація профілактичних мір по боротьбі з дитячим правопорушенням та ін.»¹²⁹.

Для досягнення поставленої мети товариство Допомоги дітям передбачало розв'язання таких завдань:

- пропаганда ідей допомоги і виховання дітей та залучення суспільства до практичної роботи;
- організація з'їздів, нарад, спеціальних конференцій і комісій з питань наукових і практичних заходів щодо допомоги дітям;
- видання популярної і наукової літератури, періодичного органу, плакатів, пов'язаних із допомогою дітям та їх підтримкою;
- створення наукових кафедр і сприяння дійсним дослідним інститутам у вихованні, фізичному розвитку і лікуванні дітей;
- вивчення вітчизняного і зарубіжного досвіду щодо захисту і підтримки дітей;
- влаштування днів, тижнів, місяців допомоги дітям та ін.¹³⁰.

У 1925 р. розпочало діяльність Київське товариство допомоги дітям, метою якого було сприяння Київській Губернській Комісії Допомоги Дітям і відповідним владним органам в їх роботі з надання допомоги безпритульникам. Для досягнення окресленої мети Товариство мало право:

- усіма законними інструментами пропагувати серед населення ідею допомоги дітям;
- видавати популярну і наукову літературу з питань, що стосуються допомоги дітям, а також періодику, листівки, плакати тощо;
- організовувати благодійні вистави, концерти, лекції, виставки¹³¹.

Як свідчать архівні джерела, усі кошти, що Товариство збирало з благодійних акцій, передавалися в розпорядження Київської Губернської Комісії Допомоги Дітям.

В окремих містах створювалися товариства, що сприяли розвитку і зміцненню діяльності медичних служб. Зокрема, у 1924 р. було сформовано Київське товариство друзів «Швидкої медичної допомоги», мета якого – надання громадянам м. Києва безкоштовної медичної допомоги. Відповідно, Товариство сприяло розробці організаційних, наукових і практичних питань, пов'язаних з роботою «Швидкої медичної допомоги»; створенню при Станції «Швидкої медичної допомоги» наукових і лікувальних кабінетів, лабораторій, аптеки та інших допоміжних кабінетів; обладнанню Станції необхідним медичним і технічним інвентарем; відкриттю в різних містах міста станцій або пунктів «Швидкої медичної допомоги»; поширенню знань з надання екстреної медичної допомоги в нещасних випадках шляхом відкриття спеціальних практичних і теоретичних курсів¹³².

¹²⁹ Статут Всеукраїнського товариства охорони дитинства, матеріали до доповіді Затонського на з'їзді Рад (доповіді, виписки з доповідей, резолюції) та відомості про стан безпритульного дитинства на Україні. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 3937. Арк. 19.

¹³⁰ Там само. Арк. 17.

¹³¹ Устав Киевского общества помощи детям. *ДАКО України*. Ф. 2875. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 42–44.

¹³² Копии протоколов комиссии по освидетельствованию здоровья трудящихся. Извещение Оргбюро о созыве III Всесоюзного съезда по борьбе с туберкулезом. Материалы по проведению оздоровительной кампании. *ДАКО*. Ф. р-708. Оп. 1. Од.зб. 639. Арк. 94–95.

Отже, згадані товариства у сфері соціально-педагогічної підтримки дитинства організовували таку роботу: провадили широку педагогічну пропаганду щодо підтримки дитинства, відкривали дитячі заклади («будинки дитини», садки, клуби, площадки), влаштовували дні, тижні, місяці допомоги дітям тощо.

Про активний розвиток здоров'язберігального та педагогічного напрямків свідчило й ухвалення в 1922 р. Положення про державну організацію з охорони здоров'я дітей і підлітків. У ньому зазначено, що охорону здоров'я дитячого населення республіки здійснювала Державна організація з охорони здоров'я дітей, що була частиною органів ОХМД, Відділів Здоров'язбереження в центрі і на місцях. До її складу входили: адміністративний апарат з охорони здоров'я дітей, власне шкільний і дошкільний санітарний нагляд, медико-санітарна організація Дитячих домів та інші допоміжні заклади (дитячі амбулаторії, поліклініки, медично-педагогічна консультація, дитячі диспансери, дитячі лікарні тощо).

Адміністративний апарат з ОХМД складався з відділу Оздоровлення дитини НКОЗ, губернських і повітових лікарів. Відділ Оздоровлення дитини НКОЗ був вищим органом з охорони здоров'я дитячого населення республіки, а губернські і повітові лікарі – у межах всієї губернії або повіту.

Для розв'язання наукових і науково-практичних питань з Охорони здоров'я дітей при відділі Оздоровлення дитини НКОЗ діяла Наукова Комісія зі спеціалістів, що збиралася у разі потреби вирішення важливих питань.

Раз на рік відділ Оздоровлення дитини НКОЗ скликав Всеукраїнський З'їзд з Охорони здоров'я дітей із представництвом губернських і повітових організацій з охорони здоров'я дітей¹³³.

Однією з функцій Державної організації з охорони здоров'я дітей була санітарно-профілактична, яку реалізували шляхом спостереження за санітарним станом дитячих закладів республіки і прийняття усіх необхідних заходів для його покращення, зокрема:

1. Встановлення санітарних норм для дитячих закладів. Якщо санітарний стан закладів загрожував здоров'ю дітей, школ-сан-нагляду за погодженням місцевого органу НКОЗ надавалося право закрити його.
2. Санітарний нагляд за харчуванням дітей.
3. Організація загальної і стоматологічної допомоги дитячому населенню.
4. Забезпечення дитячих закладів спеціальними видами допомоги за посередництва Інституту Консультантів та дитячої амбулаторії-поліклініки.
5. Турбота про забезпечення дитячого населення медикаментозною допомогою за посередництвом фармацевтичних секцій Здороввідділу, організація аптек швидкої допомоги при дитячих закладах тощо.
6. Піклування про забезпечення дитячого населення санаторним і курортним лікуванням.

Наступною функцією Державної організації з охорони здоров'я дітей була лікувально-педагогічна. Її реалізація передбачала виконання таких завдань: спостереження за психофізичним розвитком дітей, створення сприятливих умов для нормального розвитку дитини, зокрема:

¹³³ Постановлення, циркуляри, інструкції Наркомздрави по вопросам охраны детей. ДАКО. Ф. 411. Оп. 1. Спр. 434. Арк. 11–13.

1. Систематичне спостереження за фізичним розвитком дітей шляхом періодичних оглядів (антропологічні вимірювання, організація в дитячих закладах різних видів фізичного навчання (гімнастика, плавання тощо).

2. Налагодження дозвілля, екскурсій, походів.

3. Охорона психічного здоров'я дітей.

4. Втілення в життя практичних методів виховання.

5. Систематична педагогічна підготовка медичного персоналу¹³⁴.

Отже, виконання Державною організацією з охорони здоров'я дітей санітарно-профілактичної і лікувально-педагогічної функцій говорить про єдність здоров'язберігального і педагогічного напрямку соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства, що й дозволяє розглядати їх у комплексі завдань нашого наукового дослідження.

Про педагогічний аспект діяльності закладів ОХМДу свідчить, зокрема, доповідь «Педагогічна робота в закладах ОХМДу», яка була представлена на Першій Всеукраїнській нараді діяльності закладів ОХМДу, що відбулась у 1922 р. На ній було запропоновано заходи, необхідні для планомірної організації педагогічної роботи, а саме:

1. Виділення кваліфікованого інструктора-педагога в розпорядження ОХМДу для організації педагогічної роботи в закладах.

2. Направлення підготовлених вихователів у заклади ОХМДу.

3. Розробка форм і методів виховання дітей раннього віку та хворих дітей.

4. Введення у програму педагогічних закладів курсу з охорони материнства і дитинства і психології ранніх літ.

5. Систематичне постачання в дитячі заклади ОХМДу іграшок і навчальних посібників з питань виховання дітей раннього віку¹³⁵.

Курс на соціальну підтримку, що зумовив зростання мережі закладів ОХМДу в 20-х рр. ХХ ст., зумовив заходи щодо підготовки кадрів. У зв'язку із цим, відповідно до завдань НКОЗ УСРР, восени 1920 р. в Одесі і Києві було організовано шестимісячні курси сестер з ОХМД. Окрім того, діяли різні курси з меншим терміном навчання в Харкові, Києві, Одесі, Миколаєві, Катеринославі, Полтаві, Луганську й Житомирі.

Згідно зі статистичними даними, медичні школи в 1920 р. підготували 451 фельдшера і 79 акушерок. Також розпочалась спеціальне навчання лікарів загального профілю для роботи в мережі ОХМД та на посадах шкільно-санітарних лікарів¹³⁶.

10 грудня 1921 р. РНК УСРР прийняла декрет «Про соціальне забезпечення робітників і службовців на випадок тимчасової і постійної втрати працездатності і членів їх сімей на випадок смерті годувальника». Основні положення цього декрету передбачали також допомогу материнству, а саме: 1) вагітним робітницям, службовцям та породіллям; 2) матерям для харчування; 3) на предмети догляду за дитиною.

Допомога робітницям і службовцям у зв'язку з вагітністю і пологами видавалась особам фізичної праці у розмірі їх повного поденного заробітку впродовж 8 тижнів до і 8 тижнів після й аналогічно 6 тижнів – для осіб, що не працювали фізично¹³⁷.

¹³⁴ Там само. Арк. 13–15.

¹³⁵ Там само. Арк. 118.

¹³⁶ Сольский Я.П., Гойда Н.Г., Татарчук Т.Ф. Развитие охраны материнства и родовспоможения в Украине. Київ, 2008. С. 19–20.

Дбала держава і про соціально-педагогічну підтримку матерів, що потрапили у складні життєві обставини. Так, Кодексом законів про працю 1922 р. було встановлено пільги для вагітних жінок і матерів-годувальниць.

4 січня 1924 р. організовано комісію «Допомоги матері-пролетарці», що мала «об'єднати ОХМД, соцстрах, охорону праці, рабмед, жінвідділ і профорганізації Центральної і місцевих Комісій щодо надання всебічної соціальної допомоги матері-пролетарці»¹³⁸.

Для забезпечення ефективної роботи Комісії ОХМД пропонував виконання таких завдань:

- встановлення тісної співпраці між органами Соцстраху, Страхкаси і закладів ОХМД з метою забезпечення регулярним меднаглядом і кваліфікованою меддопомогою застрахованих матерів і дітей;
- поглиблення роботи щодо надання допомоги безробітним матерям, зокрема розширення мережі ясел, організація будинків Комун для безробітних матерів;
- нормалізація соціальної допомоги самотнім матерям, наприклад, фонду соціальної допомоги самотнім матерям;
- організація кооперативних ясел;
- подальше удосконалення законодавства у сфері охорони і допомоги матері, а саме: розробити декрет про обов'язкову організацію ясел на підприємствах, де є жінки; продумати закон про встановлення державного нагляду (патронаж) за дітьми на чужому виховуванні або вихованні в іншій сім'ї внаслідок праці матері за межами дому; в) активізувати питання про поширення державного страхування материнства на певні категорії матерів, не охоплених законодавством про соціальне страхування;
- проведення заходів щодо боротьби з абортами;
- підготовка до організації «Тижня допомоги матері-пролетарці»¹³⁹.

Зазначимо, що окремі з цих теоретичних питань були зреалізовані на практиці. Наприклад, щороку з 1 по 8 травня організовували Тижень допомоги матері-пролетарці, мета якого – «зосередити пильну увагу різних верств суспільства, органів влади, професійних організацій на питанні допомоги матері та охорони материнства і дитинства»¹⁴⁰.

Основними завданнями комітету, створеного під час Тижня допомоги матері-пролетарці, були: організація і проведення агітаційної кампанії з питань «Про охорону материнства і дитинства», «Про охорону жіночої праці», «Про страхування материнства»; публікація в місцевій пресі статей на теми «Суд над матір'ю, що вбила свою дитину», «Боротьба з абортми», «Проституція і боротьба з нею». Зібрані за тиждень гроші перераховувалися в місцевий відділ Охорони Материнства і Дитинства для посилення його роботи з надання допомоги матерям¹⁴¹.

¹³⁷ Статистические материалы по состоянию народного здоровья и организации медпомощи в СССР за 1913 – 1923 гг. Москва, 1926. С. 35.

¹³⁸ Копии протоколов комиссии по освидетельствованию здоровья трудящихся. Извещение Оргбюро о созыве III Всесоюзного съезда по борьбе с туберкулезом. Материалы по проведению оздоровительной кампании. ДАКО. Ф. р-708. Оп. 1. Од.зб. 639. Арк. 108 – 109.

¹³⁹ Там само. Арк. 108.

¹⁴⁰ О перспективах в области охраны материнства. ДАКО. Ф. р-411. Оп. 1 Спр. 434. Арк. 191–192.

¹⁴¹ О перспективах в области охраны материнства. ДАКО. Ф. р-411. Оп. 1 Спр. 434. Арк. 192.

У 1925 р. було завершено відновлення народного господарства, промисловість і торгівля вийшли на рівень 1913 р., запроваджено курс на індустріалізацію країни. Кардинальні зміни в економіці визначили основні шляхи, характер і темп розвитку радянської охорони здоров'я.

Інтереси країни вимагали забезпечення медико-санітарним обслуговуванням працівників провідних галузей промисловості. Відповідно до окресленого напрямку, розвивалась і система ОХМД. Швидкий прогрес промисловості в Україні і пов'язаний із цим інтенсивний ріст жінок-робітниць актуалізував проблему організації ясел на підприємствах. Як наслідок – ВУЦВК і РНК УСРР 5 березня 1925 р. ухвалили декрет «Про організацію ясел і кімнат для годування немовлят на промислових підприємствах з масовим використанням жіночої праці», згідно з яким підприємства з числом працівниць більше ніж 200 із розрахунку 1 місце на кожних 10 працівниць мали організувати ясла та кімнати для годування. Видатки на відкриття й утримання ясел розподілялися між підприємствами (55 %), НКОЗ (15 %) і НКП УСРР (30 %). ВУЦВК і РНК УСРР 13 липня 1927 р. ухвалили постанову «Про розвиток і зміцнення роботи ясел і кімнат для годування дітей на промислових підприємствах з масовим використанням жіночої праці», а 4 січня 1928 р. – постанову «Про забезпечення приміщеннями ясел на підприємствах, де масово використовується жіноча праця». Ці постанови зобов'язували місцеві виконкоми і промислові підприємства передбачати в планах житлового будівництва спеціальні приміщення для ясел так, щоб площа відповідала встановленим нормативам. Як результат – кількість постійних ясел у містах і число місць у них поступово збільшувалося. У 1929 р. у містах УСРР було 264 ясел, а кількість місць – 11 230. Крім того, у селах України в тому ж році налічувалося 2021 сезонних і 470 постійних ясел.

У квітні 1927 р. на черговій нараді працівників ОХМДу було прийнято резолюцію про розширення завдань консультацій з охорони материнства, а саме: введення в штат кожної консультації з охорони материнства акушерки для проведення патронажу вагітних; закріплення наявної мережі консультацій у сільській місцевості; організації при консультаціях шкіл материнства для навчання вагітних гігієни, підготовки їх до майбутнього материнства¹⁴².

Заходи медичного характеру поєднувалися з соціально-економічними, що спрямовувалися на надання матеріальної допомоги працівницям села. У цьому аспекті вартій уваги декрет ВУЦВК і РНК УСРР від 10 листопада 1928 р. «Про фонд допомоги матері-селянці під час вагітності та пологів». За чинною постановою, відрахування у фонд становили:

- щорічні грошові і натуральні надходження з коштів селянських товариств і кас взаємодопомоги;
 - щорічні обов'язкові відрахування з кооперативних організацій та сільськогосподарських підприємств;
 - спеціальні асигнування з державного і місцевого бюджету УСРР;
 - відрахування з громадських організацій.
- Фонд надавав допомогу на такі потреби:
- оплату видатків транспорту у зв'язку з пологами;
 - годування немовляти і поліпшене харчування матері;
 - придбання для новонародженого речей першої необхідності;

¹⁴² Там само. Арк. 192.

- часткову оплату необхідної для господарства робочої сили;
- часткову оплату домогосподарки на час непрацездатності породіллі;
- влаштування літніх ясел та акушерських пунктів¹⁴³.

Щоб зміцнити фонд «Допомоги матері-селянці під час вагітності та пологів» та утворити постійні джерела надходження до нього, ВУЦВК та РНК у 1928 р. постановили встановити нарахування в розмірі 2 коп. на кожний платний рецепт в аптеці. У результаті цієї роботи, за даними 1927–1928 рр., в аптеках окремих міст було відпущено 6,25 млн. платних рецептів, а в аптеках сільської місцевості – 4,6 млн. 2 коп. з 10,85 млн. рецептів – це 6217 тис. крб., тобто сума, що збільшила втричі фонд допомоги¹⁴⁴.

У 1925 р. в УРСР, відповідно до рішення Українського з'їзду закладів ОХМДу, допологова допомога була переведена з лікувального відділу в систему охорони материнства й дитинства і стала невід'ємною частиною загальних заходів з охорони здоров'я матері й дитини. Не менша увага приділялась і здоров'ю жінок. У 1925/1926 р. жіночі консультації відвідало вже 78 % вагітних жінок в округах, 71 % – в містах та 67 % – у селах.

Зазначимо, що така система збереглася досі: допомога у зв'язку з пологами є важливим розділом роботи Управління лікувально-профілактичної допомоги дітям і матерям, які існували при всіх Міністерствах охорони здоров'я.

З 1925 р. набула подальшого якісного розвитку справа оздоровлення дітей. З метою профілактики захворювань та збереження здоров'я дітей 23 березня 1926 р. постановою Малої Президії ВУЦВК створено центральні, округові та районні постійні Комісії Оздоровлення праці та побуту дитячого населення, на які покладалася функція організації та керівництва масовими оздоровчими заходами серед дітей. Аналіз архівних джерел свідчить, що названі Комісії провели велику роботу «щодо втягнення широких верств населення до оздоровчої роботи й виявлення самодіяльності батьків зі збору коштів та фінансування оздоровчих заходів». Так, порівняно з 1925 р., у 1927 р. оздоровлення дитинства збільшилося на 134 % (50 тис. дітей в 1925 р. і 117 тис. дітей в 1927 р.), на 100 % зросла кількість сільських майданчиків, також у школах розгорнулася кампанія гарячих сніданків та майданчиків здоров'я тощо¹⁴⁵. Крім дитячих майданчиків, в Україні з'являються дитячі оздоровчі санаторії, літні оздоровчі заклади. У 1927 р. вони охопили 90 тис. дітей, у 1928 р. – 100 тис., 1929 р. – 185 тис.

У сільській місцевості УСРР у 20-х рр. ХХ ст. організація соціально-педагогічної підтримки була на низькому рівні. Так, станом на 1925 р. 82 % стаціонарних закладів ОХМД, що охоплював консультації для жінок, акушерське відділення, молочну кухню «Крапля молока», та 87 % бюджету ОХМД припадало на місто¹⁴⁶.

¹⁴³ Листування з наркоматами УРСР та місцевими органами Радянської влади про роботу серед жінок і стан громадського харчування. *ЦДАВО України*. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 1098. Арк. 161–162.

¹⁴⁴ Матеріали по розгляду проекту постанови ВУЦВКу і Раднаркому УРСР про утворення фонду допомоги вагітним жінкам. *ЦДАВО України*. Ф. Р-342. Оп. 3. Спр. 604. Арк. 16–18.

¹⁴⁵ Листування з наркоматами УРСР, видавництвами, окружними виконкомами про утворення, реорганізацію та ліквідацію установ, про присилку матеріалів обслідування, про роботу низового апарату. *ЦДАВО України*. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 18/7. Арк. 35.

¹⁴⁶ Федер Е. На новых путях. Задачи и перспективы работы по охране материнства и младенчества. Москва-Ленинград, 1929. С. 71.

Завдання щодо усунення відмінностей між містом і селом зобов'язало організацію ОХМДу підвищити рівень обслуговування на селі до міських показників, організувати побут жінки та її дитини так само, як у місті.

Насамперед йшлося про ясла і допомогу у зв'язку із пологами і народженням дитини, що передбачало перетворення сезонних ясел на постійні, розвиток базових ясел як зразкових, показових закладів, що сприяло росту ясельної мережі і створило базу для підготовки відповідної кількості ясельних працівників.

Постанови Раднаркому УСРР «Про забезпечення сільської місцевості медичною допомогою і про покращення матеріально-правового стану молодшого медичного персоналу» від 02 грудня 1925 р. і Оргбюро ЦК ВКП(б) від 22 червня 1925 р. та резолюції III Всесоюзної наради з охорони материнства й дитинства 1–7 грудня 1925 р. стали основою для формування сільської охорони здоров'я за єдиним планом¹⁴⁷. Ідея про організацію колгоспних пологових будинків набула широкого розповсюдження в УСРР. Уже станом на 1 січня 1936 р. функціонувало 1215 колгоспних пологових будинків із 3563 ліжками¹⁴⁸.

У 30–50 рр. ХХ ст. в УРСР ухвалено постанови, спрямовані на боротьбу з дитячою безпритульністю і бездоглядністю, посилення відповідальності батьків за виховання і догляд тощо. Зокрема, Постановою РНК СРСР від 31 травня 1935 р. «Про ліквідацію дитячої безпритульності і бездоглядності» обов'язок за своєчасне влаштування і забезпечення дітей-сиріт (призначення опікунів, скерування до дитячих будинків) покладено на голів відповідних міських і сільських Рад; надано право органам міліції штрафувати батьків у розмірі 200 крб. за хуліганство дітей; у разі неналежного догляду за дитиною дозволити органам НКЗ порушувати питання перед судовими органами про передачу дитини в дитячий будинок із повною оплатою батьками вартості утримання¹⁴⁹.

Стрімко розвивалась в окреслений період і мережа закладів ОХМДу (кількість консультацій зростає з 524 у 1929 р. до 738 у 1935 р., молочних кухонь – відповідно з 161 до 361, постійних ясел – з 306 до 2000). Але, як зазначала Є. Беліцька, не було забезпечено відповідної плановості у розгортанні сітки ОХМДу: «Сітка часто зростала самопливом, перевищуючи всі скромні передбачення органів ОХМДу, робота яких характеризувалася млявими темпами і недостатньою гнучкістю»¹⁵⁰.

Такі стрімкі темпи щодо динаміки мережі закладів ОХМДу були характерні практично усім регіонам УРСР і навіть тим, які недавно увійшли до складу республіки. Наприклад, за даними архівних джерел, станом на 01 січня 1940 р. у Станіславській області було 308 установ охорони здоров'я, з них будинків санкультури – 1, пологових будинків у містах, селищах, селах – 4, акушерських пунктів – 93, дитячих і жіночих консультацій – 14, ясел у містах і селищах – 1, будинків дитини – 2, молочних кухонь – 1¹⁵¹.

¹⁴⁷ Федер Е. К итогам 3-го Всеукраинского Совещания по охране материнства и детства. *Вестник ОХМД*. 1922. № 2 – 3. С. 5.

¹⁴⁸ Беліцька Є. П'ятнадцять років охорони материнства та дитинства на Україні. Київ, 1936. С. 53–54.

¹⁴⁹ Справочник по вопросам охраны детства. Москва, 1951. С. 3–5.

¹⁵⁰ Беліцька Є. П'ятнадцять років охорони материнства та дитинства на Україні. Київ, 1936. С. 40.

¹⁵¹ Статистические сведения облздоровотдела о сети лечебных учреждений области по состоянию на 01.01.1940 г. *ДАИФО*. Ф. р-7. Оп. 1. Од.зб. 22. Арк. 1–2.

Наступним напрямом роботи організації охорони материнства і дитинства в окреслений період стала боротьба за підвищення якісних показників на всіх ділянках закладів ОХМДу, забезпечення диференційованого обслуговування матері й дитини. Відповідно, для результативності бюджет ОХМДу в 1936 р. зростає на 192 %, а саме – з 96,8 млн. до 282,8 млн., причому тільки 72,3 млн. передбачено на нову мережу, а 113,6 млн. – на підвищення рівня їхньої діяльності. Як наслідок – створено низку оздоровчих установ для дитинства, прогулянкових груп, кімнат матері і дитини на вокзалах, диференційованих ясел для хворих дітей. Водночас, за свідченням джерельних матеріалів, «якість педагогічної і медичної роботи ясел, особливо сільських, була іноді недостатньо високою»¹⁵².

Консультації ОХМДу, що перебудувалися на диспансерні методи роботи, почали практикувати різні види медичної допомоги дітям, організовували нозологічну діагностику, об'єднували довкола себе усі заклади ОХМДу і керували ними, у першу чергу обслуговуючи дітей у яслах. При цьому не завжди спостерігався належний рівень лікувальної допомоги, траплялися недоліки і в санкультурній, і у профілактичній роботі консультації, зокрема патронажі.

У роботі ОХМДської організації важливе місце почали займати нові цікаві форми педагогічної просвіти, а саме: батьківські конференції, батьківські університети, культпобутові походи, кутки дитини в родині. Однак і в цій царині відзначалося «відставання від нових ... вимог». Отже, «боротьба за якість становить найважливіше сучасне завдання в справі ОХМДу»¹⁵³. Це свідчить про розвиток педагогічного напрямку соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в УРСР.

Ще одним завданням ОХМДу в окреслений період було намагання допомогти жінці поєднувати материнство з працею. З цією метою в 1935 р. видано декрет РНК СРСР, що зобов'язував усі підприємства відраховувати ¼ % заробітної плати на ОХМД. Як наслідок – було створено умови для максимального охоплення дитинства оздоровчими закладами спрощеного типу, а також організації масової виховної роботи з батьками, підвищення їх санітарно-культурного рівня, створення міцного громадського активу навколо закладів ОХМДу.

Висувалися до закладів ОХМДу і вимоги щодо забезпечення відповідного побутового обслуговування матері та її дитини. «Гігієнізація предметів широкого вжитку матері і дитини, запровадження стандартів дитячого одягу, меблів, іграшок; педагогізація хатнього оточення дитини, колективізація і оздоровлення різних сторін дитячого побуту (харчування, прогулянки тощо) та самокооперування населення на базі залучення батьківських коштів і праці – основні кроки на шляху реалізації завдань оздоровлення побуту», – стверджувала С. Беліцька¹⁵⁴.

Посутній інтерес для нашого дослідження становлять і показники розвитку справи ОХМДу в окремих областях.

Динаміку мережі ОХМДу за період 1928–1932 рр. подано у додатку А.

Аналіз таблиці по Україні свідчить про значне зростання сітки, зокрема сезонних ясельних ліжок, які виростили на 2437,1 %, і постійних (на 876,8 %); консультації зросли

¹⁵² Беліцька С. П'ятнадцять років охорони материнства та дитинства на Україні. Київ, 1936. С. 50.

¹⁵³ Там само. С. 50–51.

¹⁵⁴ Там само. С. 52–53.

– на 37,2 %, молочні кухні – на 97,9 , акушерські пункти – на 80,2 %, пологові будинки – на 38 %, а кількість ліжок у них – на 78,5 %.

Матеріали ОХМДу щодо розвитку окремих областей засвідчують, що найбільшими темпами зростання мережі і найвищим рівнем в абсолютних цифрах відзначився Донбас у межах консультацій, молочних кухонь і ліжок у постійних яслах (35,8 на 100 дітей ясельного віку). Друге місце за розвитком консультацій, молочних кухонь, постійних ясел і перше місце за кількістю ліжок у сезонних яслах та дитячих будинках посіла Харківська область. Але показники обслуговування населення в Харківській області відстають від росту сітки; за забезпеченням жінок консультаціями та постійними ясельними ліжками дітей Харківська область відстає від Одещини, Дніпропетровщини; при цьому ці показники у двох останніх областях значно перевищували середньоукраїнський. Сезонна ясельна мережа Харківської області вказує на високий рівень забезпечення (32,6 ліжок на 100 дітей ясельного віку), що поступає лише Одеській області (40).

Варто відзначити досить низькі показники постійних ясел на Київщині, у Вінницькій і Чернігівській областях. Число сезонних ліжок у двох останніх областях наближалось до середньоукраїнського.

Акушерські пункти найбільш розвинулися в Київській, Вінницькій, Одеській та Чернігівській областях.

Держава звернула належну увагу і на питання підготовки і підвищення кваліфікації кадрів для системи охорони дитинства. З цією метою в педагогічних училищах було введено курс «Дитяче право і охорона дитинства в СРСР», що складався з 4 частин (I частина «Загальне поняття про радянське дитяче право і охорону дитинства» – 6 уроків, II частина «Права неповнолітніх» – 12 уроків, III частина «Обов'язки неповнолітніх і міри, що застосовуються при їх невиконанні і при правопорушеннях» – 5 уроків, IV частина «Влаштування неповнолітніх, що залишилися без піклування батьків» – 18 уроків і 5 уроків для повторення) (Додаток Б)¹⁵⁵.

Не оминуло реформування і питання соціальних стандартів, зокрема заробітної плати. Усвідомлення, що «педагогічні та медичні факультети в нас все ще занедбані ... і це великий недолік, що межує з порушенням інтересів держави», знайшло відображення в реформі вищої медичної школи, а саме в постанові ЦК ВКП(б) та РНК УСРР від 4 березня 1935 р. про збільшення заробітної плати медпрацівникам. Це, на думку її ініціаторів, «піднесло на нечувану висоту справу охорони здоров'я в цілому і медичних кадрів зокрема»¹⁵⁶. Реформа вищої медичної освіти зміцнила окремі педіатричні факультети, де готували лікарів для закладів ОХМДу. Розгорнулася велика робота з підвищення кваліфікації завідувачів і вихователів ясел, ясельних інструкторів, кухарок дитячих закладів, лаборанток молочних кухонь, патронажних сестер та ін. Значним досягненням стала і підготовка кадрів з охорони здоров'я та районних інспекторів ОХМДу.

Отже, у цей період вдалося досягнути певних успіхів щодо охорони материнства та дитинства. Крок за кроком створювалася нова система їх охорони. Так, постійно вдосконалювалася та оновлювалася мережа установ ОХМДу, поліпшувалася медична допомога жінкам під час пологів, значна увага приділялася оздоровленню дітей тощо.

¹⁵⁵ Справочник по вопросам охраны детства. Москва, 1951. С. 139–142.

¹⁵⁶ Беліцька Є. П'ятнадцять років охорони материнства та дитинства на Україні. Київ, 1936. С. 51.

Однак досить часто гучні кампанії влади у цій сфері давали незначний ефект. І головне, що всі ці заходи не зовсім узгоджувалися з політичним курсом сталінського керівництва на створення тоталітарного режиму з його масовими репресіями, голодомором 1932–1933 рр., винищенням національної культурної еліти. Очевидно, що на тлі величезних людських втрат, масового сирітства і безпритульності, спричинених комуністичною владою, її спроби вирішити проблеми охорони здоров'я матері й дитини видаються не тільки далекими від потреб, але й, щонайменше, спекулятивними.

У складних умовах воєнного часу продовжувалася робота щодо організації боротьби з бездоглядністю і безпритульністю.

Постановою РНК СРСР від 23 січня 1942 р. «Про влаштування дітей, що залишилися без батьків» було передбачено провести комплекс заходів із попередження дитячої бездоглядності, а саме: розширити сітку прийомників-розподільників, куди відправляти дітей віком до 15 років; після двотижневого перебування в прийомнику, у разі неможливості повернення дітей батькам, спрямовувати дітей до 14 років у відповідні дитячі заклади або на патрунування, дітей, які старші 14 років, – на роботу. Особам, що взяли на виховання (патронат) дітей, видавати через місцеві органи НКО щомісячну допомогу в розмірі 50 крб. на одну дитину.

Для виконання окресленої постанови 14 квітня 1943 р. було затверджено Положення про комісії щодо влаштування дітей, що залишилися без батьків. Метою Комісій стало «влаштування дітей, що залишилися без батьків, попередження дитячої бездоглядності і безпритульності, охорона прав неповнолітніх, працевлаштування підлітків»¹⁵⁷. Виконання поставленої мети зумовило, з одного боку, розробку заходів з попередження і боротьби з дитячою бездоглядністю і безпритульністю в містах і селах. З іншого – контроль за їх виконанням; узгодження діяльності органів народної освіти, охорони здоров'я і суспільних організацій із влаштування дітей, що залишилися без батьків і потребують допомоги; організацію завдяки суспільному активізові роз'яснювальної роботи щодо попередження дитячої бездоглядності і безпритульності й охорони прав неповнолітніх; сприяння дитячим будинкам здійснювати трудове виховання і професійне навчання дітей і в забезпеченні їхніх випускників необхідними умовами життя; спостереження за своєчасним постачанням дитячих закладів продуктами харчування, медико-санітарним станом будинків і медичним обслуговуванням дітей; формування активістів для практичної участі в роботі з влаштування дітей, що залишилися без батьків, і здійснення громадського контролю за роботою дитячих закладів, за умовами життя патрунованих і працевлаштованих дітей¹⁵⁸.

З метою залучення різних верств населення до справи влаштування дітей, що залишилися без батьків, втратили з ними зв'язок, а також опинилися в несприятливих умовах, органи народної освіти організували громадську інспекцію з охорони дитинства та затвердили 23 лютого 1943 р. Положення про громадського інспектора з охорони дитинства. Згідно з цим документом, громадська інспекція створювалася для надання допомоги відділам народної освіти усіх рівнів у справі патрунування, опіки, підтримки, усиновлення, працевлаштування дітей і підлітків.

Передбачалося, що громадський інспектор буде виконувати такі завдання:

¹⁵⁷ Справочник по вопросам охраны детства. Москва, 1951. С. 7.

¹⁵⁸ Там само. С. 8.

- сприятиме виявленню безпритульних і бездоглядних дітей на вулиці і скеровуватиме їх в дитячі заклади;
- перевірятиме умови життя дітей, які залишилися без нагляду і потребують допомоги;
- з'ясовуватиме стан сімей, що беруть дитину на виховання;
- організовуватиме боротьбу з антисуспільними проявами дітей і підлітків у громадських місцях;
- прийматиме заходи щодо припинення шкідливого впливу дорослих на дітей;
- буде знайомитися з роботою дитячих кімнат при органах міліції і сприяти їхній роботі;
- проводитиме агітаційну роботу серед населення з питань виховання дітей (доповіді на місцях роботи).

Особливу увагу інспектор мав приділяти боротьбі з порушеннями законів, постанов, що захищають права та інтереси дітей¹⁵⁹.

Для виконання обов'язків, покладених на відділі народної освіти щодо влаштування дітей, що залишилися без батьків, і захисту особистих і майнових прав неповнолітніх було запроваджено посаду інспекторів охорони дитинства обласного, міського та районного рівнів. Відповідно до Положення про інспектора охорони дитинства відділу народної освіти, затвердженого 8 березня 1946 р., основними вимогами до кандидата на окреслене місце роботи була педагогічна освіта не нижча середньої, стаж педагогічної роботи не менше трьох років, із них один рік роботи у сфері охорони дитинства.

Завдання інспектора обласного відділу були такими:

- викликати для бесіди і пояснення громадян, якщо цього потребують інтереси неповнолітніх;
- робити запити в установи щодо збору даних, що необхідні для захисту прав та інтересів дітей та підлітків;
- давати доручення з питань охорони прав неповнолітніх громадським інспекторам з охорони дитинства;
- перевіряти умови проживання дітей та підлітків у сім'ях, якщо є дані про порушення їх прав або необхідність у наданні їм допомоги¹⁶⁰.

Як свідчить аналіз джерельних матеріалів, у 30–40 рр. XX ст. здоров'язберігальний напрям соціальної підтримки материнства й дитинства посилювся ухваленням низки постанов щодо багатодітних сімей та одиноких матерів. Зокрема, призначення і виплата державної допомоги здійснювалася відповідно до постанови ЦВК і РНК СРСР від 27 червня 1936 р. «Про заборону абортів і збільшення матеріальної допомоги багатодітним матерям», інструкцією НКОЗ СРСР «Про порядок призначення і виплату державної допомоги багатодітним матерям», затвердженої постановою РНК СРСР від 22 травня 1937 р. № 828, інструкцією Наркомфіна СРСР і Управління Держбанку СРСР «Про порядок виплати державної допомоги багатодітним матерям», затвердженої постановою РНК СРСР від 30 грудня 1937 р. № 2199. Розпорядженням ВР СРСР від 23 травня 1940 р. № 036-188 було видано «Порядок призначення і виплати допомоги

¹⁵⁹ Там само. С. 27–28.

¹⁶⁰ Там само. С. 25–26.

багатодітним матерям в західних областях УРСР і БРСР», яке вступало в дію з 1 січня 1940 р. Відповідно до нього:

1. Державну допомогу потрібно призначати тільки на тих дітей, яким виповниться 5 років не раніше 01 липня 1940 р.

2. Багатодітним матерям, які до 01 січня 1940 р. мали 7, 8, 9 або 10 дітей і при цьому молодшому із них менше ніж 5 років, допомогу треба видавати у розмірі 2000 крб. щорічно, починаючи з 01 січня 1940 р., до досягнення молодшою дитиною 5 років.

4. Багатодітним матерям, які до 01 січня 1940 р. мали 11 і більше дітей і при цьому молодшому із них менше ніж 5 років, належить видавати одноразову допомогу в 1940 р. у розмірі 5000 крб. і в наступні роки, до досягнення молодшою дитиною 5 років, у розмірі 3000 крб.

5. При виплаті допомоги на дітей, що народилися до 01 січня 1940 р., перший рік, за який виплачується допомога, вважається з 01 січня 1940 р. до 01 січня 1941 р. За останній рік, тобто за рік, у якому дитині виповнюється 5 років, допомога виплачується тільки у разі, коли з 01 січня даного року до дня, коли дитині виповнюється 5 років, залишиться не менше 6 місяців.

6. На дітей, що народилися 01 січня 1940 р. і пізніше, допомога виплачується на кожну дитину на загальних основах у річному розмірі відповідно до ст. 3 інструкції НКОЗ СРСР, затвердженої РНК СРСР 22 травня 1937 р.

7. Вказаний порядок виплати державної допомоги у зв'язку з багатодітністю поширюється, відповідно до інструкції від 22 травня 1937 р., і на тих матерів, що переїхали із західних областей УРСР і БРСР в інші місцевості СРСР¹⁶¹.

Наступним документом, що забезпечував соціально-педагогічну підтримку багатодітним та одиноким матерям, було розпорядження ВР СРСР від 8 липня 1944 р. «Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним і одиноким матерям», відповідно до якого було встановлено почесне звання «Мати-героїня» (для матерів, що народили 10 і більше дітей) і нагородження орденом «Материнська слава» трьох ступенів (для матерів, що народили 7, 8, 9 дітей) і медалью «Медаль материнства» двох ступенів (для матерів, що народили 5, 6 дітей). Також, відповідно до розпорядження, було збільшено удвоє норми додаткового продовольчого пайка вагітним жінкам і матерям, що годують. Як зазначено в архівних джерелах: «Цей Указ являється історичним документом, новим прекрасним виявом піклування радянської держави про дітей, матерів, про зміцнення сім'ї»¹⁶².

Новий закон гарантував допомогу багатодітним і одиноким матерям:

а) одноразова: від 400 крб. (при народженні третьої дитини) і до 5000 крб. (при народженні одинадцятої дитини);

б) щомісячна: від 80 крб. (при народженні четвертої дитини) і до 300 крб. (при народженні одинадцятої і кожної наступної дитини).

Щомісячна допомога виплачувалася впродовж 4 років, починаючи з другого року народження дитини.

Встановлено також допомогу одиноким матерям на утримання і виховання дітей, що народилися після видання цього Указу, у таких розмірах:

¹⁶¹ Про затвердження Станіславської обласної лікарської комісії по розгляду заяв про аборти. ДАІФО. Ф. р-7. Оп. 1. Од. зб. 8. Арк. 110–111.

¹⁶² Про виконання Указу Президії Верховної Ради СРСР про збільшення допомоги багатодітним і одиноким матерям. ДАІФО. Ф. р-295. Оп. 6. Од. зб. 8. Арк. 11–12.

- 100 крб. на місяць на одну дитину;
- 150 крб. на місяць на двох дітей;
- 200 крб. на місяць на трьох і більше дітей.

Допомога виплачувалася до досягнення дітьми 12-річного віку.

За даними архівних джерел, у 1944 р. державою було виділено для допомоги жінкам-матерям і дітям 433,5 млн. крб.

Згідно із новим законом значно збільшувалася допомога вагітним жінкам. Державну відпустку було збільшено з 63 до 77 календарних днів (35 днів до пологів і 42 дні – після), при складних пологах – до 91 дня¹⁶³.

Одинокa мати на основі ст. 4 Закону 1944 р. мала право за власним бажанням передати дитину в дитячий заклад (дім дитини, дитячий дім) на утримання і виховання повністю за державний рахунок. Окрім того, одинока мати могла назад забрати свою дитину із дитячого закладу¹⁶⁴.

10 листопада 1944 р. було прийнято Постанову РНК СРСР «Про заходи щодо розширення мережі дитячих закладів і покращення медичного і побутового обслуговування жінок і дітей». Відповідно до нового законодавства, РНК СРСР зобов'язав РНК усіх союзних республік розширити мережу додаткових дитячих закладів (дитячі ясла, консультації, садки, спеціальні будинки матері-дитини, будинки відпочинку для вагітних жінок) та відновити роботу медично-лікувальних закладів ОХМДу. Як результат, станом на 1944 р., наприклад, у Станіславській області було відновлено роботу 28 жіночо-дитячих і дитячих консультацій у містах і селах, 2 молочні кухні, 1 дитячу лікарню, 5 ясел міських і сільських, 5 пологових будинків, 3 будинки немовлят, 16 дитсадків, що охопили 583 дітей.

Проте, незважаючи на розпочату роботу, наявна кількість медично-лікувальних закладів ОХМДу не відповідала потребам. Наприклад, за планом 1945 р. у Станіславській області мало бути 50 садків із 2630 дітьми. Про це йдеться і в архівних джерелах: «Хай буде соромно керівникам Облздороввіділу, що по області немає жодного будинку матері і дитини, не організовано жодного будинку відпочинку для вагітних жінок, одиночок, для ослаблених матерів, що годують немовлят. Орієнтуватися лише формально на доведення жіночих і дитячих закладів до рівня передвійськового часу – це буде політично-неправильним»¹⁶⁵. Варто зауважити, що схожа тенденція була характерна для всієї УРСР, адже необхідні були серйозні матеріальні ресурси, щоб забезпечити соціальну підтримку матері й дитині в економічно складний для держави час.

Однак, як свідчить аналіз архівних джерел, незважаючи на «суворі умови воєнного часу, піклування про матір і дитину не тільки не послабило, а навпаки набуло більш широких розмірів»¹⁶⁶. Так, відповідно до Указу 1944 р., асигнування на заклади мережі ОХМДу збільшилися практично в 2,5 рази: якщо у 1941 р. було виділено 2 699 900 крб., то в 1944 р. – 6 679 500 крб.¹⁶⁷.

¹⁶³ Там само. Арк. 12.

¹⁶⁴ Справочник по вопросам охраны детства. Москва, 1956. С. 205.

¹⁶⁵ Про виконання Указу Президії Верховної Ради СРСР про збільшення допомоги багатодітним і одиноким матерям. ДАІФО. Ф. р-295. Оп. 6. Од. зб. 8. Арк. 14–15.

¹⁶⁶ Там само. Арк. 10.

¹⁶⁷ Там само. Арк. 11.

Згідно із Указами Президії ВР СРСР від 8 липня 1944 р. «Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним і самотнім матерям, посилення охорони материнства і дитинства, про встановлення почесного звання «Мати-героїня», ордена «Материнська слава» і медалі «Медаль материнства», від 25 листопада 1947 р. «Про розмір державної допомоги багатодітним і самотнім матерям», від 19 травня 1949 р. «Про поліпшення справи державної допомоги багатодітним і самотнім матерям і поліпшення умов праці і побуту жінок», задекларовано такі положення:

1. Державна допомога призначалася і виплачувалася матерям, які мають двох дітей, при народженні третьої і кожної наступної дитини.

2. Виплата державної допомоги багатодітним матерям здійснювалася у таких розмірах (табл. 1.2.1)¹⁶⁸:

Таблиця 1.2.1

Розміри державної допомоги багатодітним матерям у 1947 р. (крб.)

	Одноразова	Щомісячна
Матерям, що мають дві дитини, при народженні третьої дитини	20	–
Матерям, що мають трьох дітей, при народженні четвертої дитини	65	40
Матерям, що мають чотирьох дітей, при народженні п'ятої дитини	85	60
Матерям, що мають п'ятьох дітей, при народженні шостої дитини	100	70
Матерям, що мають шістьох дітей, при народженні сьомої дитини	12,5	100
Матерям, що мають сімох дітей, при народженні восьмої дитини	12,5	100
Матерям, що мають вісьмох дітей, при народженні дев'ятої дитини	17,5	12,5
Матерям, що мають дев'ятьох дітей, при народженні десятої дитини	17,5	12,5
Матерям, що мають десятьох дітей, при народженні кожної наступної дитини	250	15

3. Одноразова допомога виплачувалася при народженні дитини, а щомісячна – з другого року дитини до досягнення нею 5-річного віку. Вказана допомога виплачувалася матері незалежно від того, чи вона отримує допомогу на попередніх дітей.

4. Призначення державної допомоги багатодітній матері передбачало врахування усіх її дітей, зокрема й усиновлених, також бралися до уваги діти чоловіка від попереднього шлюбу, усиновлені ним діти, які перейшли на виховання матері у віці до 12 років.

5. У разі смерті багатодітної матері допомога, яка їй належала, призначалася і виплачувалася батьку або опікуну дітей.

6. Самотній матері (що не перебували у шлюбі) отримували на утримання і виховання дітей щомісячно 20 крб. на кожну дитину¹⁶⁹.

Отже, протягом десятиріччя розмір державної допомоги багатодітним і самотнім матерям суттєво зріс, що свідчить про активізацію соціального забезпечення в першій

¹⁶⁸ Социальное обеспечение в СРСР : сборник нормативных актов. Москва, 1986. С. 180.

¹⁶⁹ Там само. С. 181.

половині ХХ ст. в Україні. Державну політику було спрямовано на соціальну підтримку матері й дитини, а це сприяло становленню здоров'язберігального напрямку соціально-педагогічної підтримки дитинства й материнства.

До початку 50-х рр. ХХ ст. було практично завершено відновлення зруйнованої під час війни і фашистської окупації мережі ОХМДу. Протягом 1951–1955 рр. гостро постала проблема покращення рівня медичної допомоги, впровадження у практику досягнень медицини. Окреслені завдання впливали з наказу МОЗ УРСР від 31 січня 1951 р. «Про заходи з покращення профілактичного і медичного обслуговування жінок і дітей», відповідно до якого особливу увагу приділено завершенню об'єднання пологових будинків із жіночими консультаціями, підвищенню рівня підготовки лікарів, посиленню контролю за якістю лікувально-профілактичної діяльності закладів ОХМДу.

Заходи, що проводила радянська влада, а також розширення світогляду жінок, дали змогу відмінити чинний закон про заборону абортів. Наказом ВР СРСР від 23 листопада 1955 р. «Про відміну заборони абортів» жінкам надано право самостійно вирішувати питання материнства. У такий спосіб було створено умови для попередження складних наслідків позалікарняних абортів. Згодом, 26 березня 1956 р., ухвалено розпорядження ВР СРСР «Про збільшення тривалості відпусток у зв'язку з вагітністю і пологами», відповідно до якого 77 календарних днів замінили на 112 (56 до і 56 після пологів). Якщо пологи вважалися складними, то тривалість післяпологової відпустки збільшувалася до 70 днів.

29 червня 1956 р. № 879 було затверджено «Порядок призначення і виплати допомоги вагітним жінкам, багатодітним і одиноким матерям».

14 січня 1960 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову «Про заходи подальшого покращення медичного обслуговування і охорони здоров'я населення СРСР», у якій було визначено головні завдання охорони здоров'я на найближчий період і вказано шляхи їх реалізації. Як результат – у 1966 р. на допомогу материнству виділено 654 млн. крб. (у 1940 р. – 56 млн.). Обсяг державної допомоги багатодітним і одиноким матерям у 1940 р. склав 123 млн., а в 1966 – 456 млн. крб. На утримання дитячих садків, ясел та інших дитячих закладів витрачено 3520 крб., що у 8 разів перевищувало показники 1940 р.¹⁷⁰

Такими були соціально-економічні і соціогігієнічні основи подальшого успішного розвитку здоров'язберігального напрямку соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в УРСР у 50–60 рр. ХХ ст.

У 70-х рр. ХХ ст. у державній політиці яскраво виокремлюється соціально-педагогічний напрям підтримки материнства й дитинства. Про це свідчать офіційні законодавчі документи. Зокрема, у них виразно простежується соціальний аспект соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства, пор.: «Право на працю, відпочинок, охорону здоров'я, житло, освіту і соціальне забезпечення – ці найважливіші права людини, закріплені в Основному законі нашої країни – Конституції СРСР. У СРСР діє і розвивається державна система соціального забезпечення. Вона гарантує допомогу і підтримку з боку держави у всіх випадках»¹⁷¹.

¹⁷⁰ Сольский Я.П., Гойда Н.Г., Татарчук Т.Ф. Развитие охраны материнства и родовспоможения в Украине. Київ, 2008. С. 63.

¹⁷¹ Симоненко Г. В интересах матери и ребенка: пособия на детей. Москва, 1976. С. 3.

Право на соціальну підтримку становило гарантовану державою можливість отримувати різні види допомоги. Його надавали і матері, і дитині. Як зазначали А. Козлов та В. Савченко, «охорона материнства і дитинства забезпечується в нашій країні цілим комплексом соціальних, економічних, правових заходів, з-поміж яких важливе місце займає матеріальна допомога. Ця допомога включає надання різної допомоги: у зв'язку з вагітністю і пологам, на народження дитини, на догляд за дитиною до досягнення нею одного року, багатодітним і одиноким матерям, на дітей з малозабезпечених сімей, на дітей-інвалідів з дитинства»¹⁷².

Відповідно до ст. 122 Конституції СРСР (1977), Конституції УРСР (1978) та низки постанов, що були ухвалені в 70-х рр. ХХ ст, передбачалося покращення умов для виховання молодого покоління; зростання матеріальної допомоги сім'ям з дітьми; розширення пільг матерям, що працюють; введення допомоги на дітей; збільшення кількості оплачуваних днів для догляду за хворою дитиною; установа для всіх жінок-трудівниць декретної відпустки в розмірі повної заробітної плати незалежно від трудового стажу тощо.

Соціальна підтримка дитини починалася з охорони жінки-матері та піклування про неї. Так, 19 грудня 1969 р. прийнято «Основи законодавства СРСР та союзних республік про охорону здоров'я», у яких розділ 5 стосувався безпосередньо окресленої проблеми – «Охорона материнства і дитинства. Гарантії охорони здоров'я матері і дитини». Зокрема, у статті 38 розділу 5 наголошено: Материнство в СРСР охороняється та заохочується державою; жінкам створюються умови, що дають змогу поєднувати працю з материнством; забезпечується правовий захист, матеріальна і моральна підтримка материнства і дитинства; охорона здоров'я реалізується широкою мережею закладів матері й дитини, наданням жінці відпустки у зв'язку із вагітністю та пологам з виплатою допомоги з соціального страхування; встановленням перерв для годування дитини, заборонаю застосування праці жінок на важких та шкідливих підприємствах, переведенням вагітних жінок на легшу роботу зі збереженням середньої заробітної плати, покращенням та оздоровленням умов побуту та праці, державною допомогою родині та іншими заходами в порядку, який встановлений законодавством СРСР та союзних республік. З метою охорони здоров'я жінки їй надано право самій вирішувати питання про материнство¹⁷³.

Заборонялося відмовляти жінці у прийомі на роботу або знижувати заробіток у зв'язку з вагітністю або годуванням дитини. Керівники, що порушували це положення, притягалися до кримінальної відповідальності. Звільнення вагітної жінки чи матері, що годувала, було можливим лише у випадку ліквідації підприємства. Після закінчення післяпологової відпустки жінці дозволено брати додаткову відпустку без збереження заробітної плати, але зі збереженням місця роботи та безперервного трудового стажу¹⁷⁴.

У ст. 39 «Основи законодавства СРСР та союзних республік про охорону здоров'я» зазначалось, що установи охорони здоров'я забезпечують кожній жінці кваліфікований медичний нагляд за перебігом вагітності, лікувально-профілактичну допомогу матері

¹⁷² Козлов А., Савченко В. Профактиву о социальном обеспечении. Москва, 1986. С. 50.

¹⁷³ Рішення партії та уряду з господарських питань : збірник документів. М : Політвидав, 1970. Т. 7 : 1968 – 1969. С. 599.

¹⁷⁴ Родителям о детях (справочник для родителей) / под общей ред. А.Ф.Тура. Ленинград, 1975. С. 11.

та новонародженій дитині та стаціонарну медичну допомогу при пологах¹⁷⁵. На практиці це мало означати широкомасштабне зведення пологових будинків, розширення кількості акушерських та гінекологічних ліжок.

Законодавство про працю передбачало гарантії та пільги, які дозволяли жінці поєднувати роботу на виробництві з материнством. Так, ст. 71 «Основ законодавства СРСР та союзних республік про охорону здоров'я» наголошувала, що жінкам надаються відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами впродовж 56 календарних днів до пологів та 56 (у разі ускладнень або народження двох та більше дітей – 70) календарних днів після. За умови загального трудового стажу не менше ніж один рік, жінкам надавалася частково оплачувана відпустка по догляду за дитиною до досягнення нею одного року з виплатою допомоги з державного соціального страхування. Окрім того, жінці-матері, відповідно до поданої заяви, передбачалася додаткова відпустка без збереження заробітної плати по догляду за дитиною до досягнення нею півтора року.

У сфері соціальної підтримки Радою Міністрів СРСР було затверджено постанову від 12 серпня 1970 р. «Порядок призначення і виплати допомоги малозабезпеченим, багатодітним сім'ям та самотнім матерям». Державна допомога з багатодітності призначалась і виплачувалась матерям при народженні третьої і кожної наступної дитини. Народження третьої дитини передбачало разову допомогу матері, а четвертої і кожної наступної – одноразову і щомісячну допомогу, що виплачувалася з дворічного віку дитини до досягнення нею 5 років.¹⁷⁶

Державна допомога на утримання і виховання дітей виплачувалася також і одиноким матерям за умови, якщо у свідоцтві про народження дитини був відсутній запис про батька. Допомогу самотнім матерям виплачували до досягнення дітьми 12 років у розмірі 5 руб. щомісячно на дитину, 7 руб 50 коп. – на двох і 10 руб. – на трьох і більше дітей. Якщо одинока мати виховувала трьох і більше дітей, то вона мала право на отримання допомоги з багатодітності¹⁷⁷.

Про збільшення дотацій у 70-х рр. ХХ ст. на соціальну допомогу сім'ї свідчать, зокрема, статистичні дані. Так, якщо в 1950 р. на витрати у зв'язку з вагітністю і пологами, доглядом за дитиною було виділено 175 млн. крб., на обслуговування дітей у дитячих закладах – 96 млн. крб., на державну допомогу багатодітним і одиноким матерям – 123 млн. крб., то у 1971 р. такі самі витрати відповідно склали 942 млн. крб., 200 млн. крб. та 431 млн. крб., тобто практично в 5, 2 і 3 рази більше¹⁷⁸.

Постановою від 1 грудня 1973 р. «Про покращення забезпечення допомоги у зв'язку з вагітністю, пологами і доглядом за хворою дитиною» Рада Міністрів СРСР у зв'язку з вагітністю та пологами встановила допомогу в розмірі 100 відсотків зарплати впродовж всього періоду, а також 30 руб. одноразової допомоги при народженні дитини (при народженні двох і більше дітей – допомога передбачалась на кожному)¹⁷⁹. Лікарняні листи і допомогу на дитину, що не досягла 14 років, мали видаватися на

¹⁷⁵ Рішення партії та уряду з господарських питань: збірник документів. Москва, 1970. Т. 7: 1968–1969. С. 599.

¹⁷⁶ Фролова Е.П., Бирюлева О.Ю. Пособия на детей: порядок назначения и выплаты. Москва, 1981. С. 40.

¹⁷⁷ Там само. С. 43.

¹⁷⁸ Народное хозяйство СССР 1922–1972 гг. Юбилейный статистический ежегодник. Москва, 1972. С. 485–486.

¹⁷⁹ Симоненко Г. В интересах матери и ребенка : пособия на детей. Москва, 1976. С. 6–7.

період, упродовж якого дитина потребувала догляду, але не більше ніж 7 календарних днів, при цьому самотнім матерям, вдовам і розлученим жінкам лікарняні листи про догляд за дітьми, що не досягли 7 років, мали видаватися на період до 10 календарних днів¹⁸⁰.

З метою подальшого збільшення матеріальної допомоги сім'ям з дітьми, 12 вересня 1974 р. Постановою ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про подальше збільшення матеріальної допомоги малозабезпеченим родинам, які мають дітей» було введено допомогу на дітей сім'ям, у яких сукупний прибуток не перевищував 50 крб. на місяць. Допомога призначалася та виплачувалася у розмірі 12 крб. щомісячно на кожну дитину до досягнення нею 8-річного віку. Введення окресленого виду дотацій було новим соціально-економічним заходом, спрямованим на підвищення добробуту сімей¹⁸¹.

Розглядаючи допомогу сім'ям у вихованні дітей як важливий напрям соціальної програми поступу суспільства, уряд УРСР у 80-х рр. ХХ ст. увів у дію низку постанов задля поліпшення матеріального стану сімей та створення кращих умов для розвитку здорової молоді. Основним завданням держави стало: «Забезпечити виховання міцного молодого покоління з гармонійним розвитком фізичних і духовних сил. Забезпечити щасливе дитинство кожній дитині – одне з найбільш важливих і благородних завдань суспільства»¹⁸². Окреслене вирішувалося шляхом постійної соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства, що була інструментом державної соціальної політики УРСР на законодавчому рівні. Як зазначав А. Тура: «Високе правове становище жінки, турбота про здоров'я матері і дитини було закріплене в законодавчих актах і спрямоване на створення системи державного безкоштовного медичного обслуговування»¹⁸³. Вона передбачала заходи щодо зміцнення здоров'я матері і дитини, охорону праці жінок, утримання і виховання дітей у дитячих закладах, надання соціальних пільг у зв'язку з доглядом за дитиною.

Зокрема, 22 січня 1981 р. було ухвалено постанову ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про посилення державної допомоги сім'ям з дітьми». Відповідно до неї передбачалося: введення триденної відпустки для матерів, які мають двох і більше дітей віком до 12 років; право на додаткову відпустку по догляді за дітьми без збереження заробітної плати терміном до двох тижнів; першочергове право на отримання щорічної відпустки в літній або зручній для них час та пільги для матерів, які виховували п'ятьох та більше дітей або дитину-інваліда.

Встановлювалася виплата одноразової допомоги матерям, які працюють або навчаються з відривом від виробництва в розмірі 50 руб. при народженні першої дитини і 100 руб. – при народженні другої і третьої. Збільшено також державну виплату самотнім матерям до 20 руб. щомісячно на кожну дитину до досягнення нею віку 16 років (студентам, які не отримували стипендію, – до 18 років).

Відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 2 вересня 1981 р. «Про порядок введення частково оплачуваної відпустки по догляді за дитиною до досягнення нею одного року та інших заходів для посилення державної допомоги родинам, що мають

¹⁸⁰ Родителям о детях (справочник для родителей) / под общей ред. А.Ф. Тура. Ленинград, 1975. С. 7.

¹⁸¹ Симоненко Г. В интересах матери и ребенка : пособия на детей. Москва, 1976. С. 7.

¹⁸² Социальное обеспечение в СРСР : сборник нормативных актов. Москва, 1986. С. 3.

¹⁸³ Родителям о детях (справочник для родителей) / под общей ред. А.Ф. Тура. Ленинград, 1975. С. 6.

дітей» для матерів, які працюють і мають трудовий стаж не менше ніж один рік, а також для жінок, що навчалися з відривом від виробництва, вводилася частково оплачувана відпустка по догляду за дитиною до досягнення нею одного року. Одночасно передбачалося надання жінкам-трудівницям додаткової відпустки без збереження заробітної плати по догляду за дитиною до досягнення нею півтора-два роки зі збереженням безперервного трудового стажу і стажу роботи за спеціальністю¹⁸⁴.

Матерям, які працюють, незалежно від стажу роботи, а також жінкам, що навчалися з відривом від виробництва, при народженні дитини видавалася одноразова допомога в такому розмірі: 50 крб. – при народженні першої дитини; по 100 крб. на кожну дитину – при народженні другої і третьої дитини.

З 1 грудня 1981 р. було підвищено розміри державної допомоги одиноким матерям до 20 крб. щомісячно на кожну дитину, а також продовжено термін виплати допомоги з 12 до 16 років.

Виплати у зв'язку з декретною відпусткою призначалися відповідно до Положення про порядок забезпечення допомоги за державним страхуванням, затвердженого постановою Президіуму ВЦСПС від 12 листопада 1984 р. Зокрема, відзначено, що названий вид допомоги надавався на 56 календарних днів до пологів і 56 календарних днів після. У разі складних пологів або народженні двох і більше дітей відпустка продовжувалася до 70 днів. Розмір допомоги у зв'язку з народженням дитини визначався Постановою від 2 вересня 1981 р. У відзначений період були чинними також Постанова Ради Міністрів СРСР від 12 серпня 1970 р. «Про порядок призначення і виплати допомоги малозабезпеченим, багатодітним сім'ям та самотнім матерям» та Постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про подальше збільшення матеріальної допомоги малозабезпеченим родинам, які мають дітей» від 12 вересня 1974 р., що свідчило про їх доцільність і важливість у сфері соціальної підтримки материнства й дитинства.

Допомога одиноким матерям призначалася і виплачувалася органами соціального забезпечення до досягнення дітьми 16 років (студентам, що не отримували стипендії, – 18 років). Самотня мати, що мала чотирьох і більше дітей, отримувала щомісячну допомогу за двома статтями Закону: як багатодітна і як одинока мати.

Про важливість законодавства 80-х років ХХ ст. свідчать думки В. Козлова та В. Савченко: «Допомога сім'ям у вихованні, – наголошують автори, – розглядається як важлива частина соціальної програми радянського суспільства. Вона ставить за мету полегшити становище матерів, які працюють, створити сприятливі умови для життя і побуту молодим сім'ям, підняти рівень життя сімей, що мають дітей і бездітних»¹⁸⁵.

На законодавчому рівні вирішувалися також питання охорони материнства й дитинства у випадку втрати годувальника. Відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 9 січня 1986 р. «Про виплату вдовам, що мають дітей, але не отримують на них пенсію у випадку втрати годувальника, державної допомоги, встановленої для одиноких матерів», з 1 січня 1986 р. призначалася і виплачувалася державна допомога в розмірі 20 крб. щомісячно на кожну дитину до досягнення нею 16 років:

- вдовам, що втратили годувальника, але не отримували на дітей пенсії;

¹⁸⁴ Симоненко Г. В интересах матери и ребенка : пособия на детей. Москва, 1976. С. 60–61.

¹⁸⁵ Козлов А., Савченко В. Профактиву о социальном обеспечении. Москва, 1986. С. 51 – 53

- жінкам, що розлучилася з батьком дітей до його смерті і не отримували на дітей пенсію або аліменти¹⁸⁶.

На державному рівні вирішувалося і питання соціальної допомоги дітям, батьки яких ухилялися від сплати аліментів. Так, відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 6 лютого 1984 р. «Про введення тимчасової допомоги на неповнолітніх дітей в період розшуку їх батьків, що ухиляються від сплати аліментів», право на допомогу мали мати, батько, опікун, що не отримували встановлених їм за рішенням суду аліментів у зв'язку з ухилянням боржника від їх сплати. Спочатку допомога призначалася в таких розмірах: на одну дитину – 20 крб., на двох дітей – 30 крб., на трьох дітей – 40 крб., на чотирьох і більше дітей – 50 крб. щомісячно. У 1986 р. розмір тимчасової допомоги на дітей було підвищено і склало 20 крб. на кожну дитину¹⁸⁷.

Таким чином, соціальна підтримка материнства і дитинства в Україні у ХХ ст. стала справою державного значення. Вона передбачала зміцнення здоров'я матері і дитини, охорону праці жінок, надання соціальних пільг у зв'язку з доглядом за дитиною, державну допомогу багатодітним, малозабезпеченим сім'ям, самотнім матерям. «Ці заходи, – стверджувала Е. Фролова, – спрямовані на те, щоб забезпечити раціональне поєднання суспільного і сімейного виховання дітей, полегшити становище матері, яка працює, зменшити відмінності щодо рівня життя сімей, у яких є діти, створити сприятливі умови для життя і побуту молодих сімей»¹⁸⁸.

В Україні з часів проголошення незалежності відбулися різноманітні політичні, економічні та соціальні реформи. При цьому процеси, пов'язані з трансформацією суспільства, створенням принципово нової моделі економіки, супроводжуються гострою і тривалою соціально-економічною кризою. Як наслідок – значно погіршилися умови життя, а відповідно, й здоров'я більшості українців. Особливо інтенсивно в окреслений період почав розвиватися здоров'язберігальний напрям соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства. Незважаючи на те що якість і доступність медичних послуг залежить від ресурсів (фінансів, матеріально-технічної бази медичних закладів, укомплектованості кадрами та їх фаховості), фінансування системи охорони здоров'я залишилося практично незмінним із часів СРСР: ґрунтувалося на принципі загального оподаткування, що і забезпечувало надання безкоштовної медичної допомоги.

Як відомо, ст. 49 Конституції України гарантує безкоштовну медичну допомогу, при цьому виділені з цією метою 3,3 % ВВП були недостатніми, що зумовило пошук нових форм фінансування.

Концепція розвитку системи охорони здоров'я населення України, що затверджена указом Президента України 7 грудня 2000 р., передбачала реформування економічної основи, впровадження багатоканальних внесків.

З-поміж можливих і присутніх джерел фінансування медичної галузі першість належить медичному страхуванню. Добровільне його введення і поширення передбачено в законі «Про страхування», що був прийнятий ВРУ ще в 1996 р. Щоправда, належного розвитку медичне страхування так і не отримало. За даними Міністерства охорони здоров'я України, на ринку працює близько 80 страхових

¹⁸⁶ Фролова Е.П., Потшеба Г.И. Государственная помощь матерям и детям. Москва, 1989. С. 82.

¹⁸⁷ Там само. С. 101–102.

¹⁸⁸ Там само. С. 5.

компаній, які в 2003 р. застрахували 341,2 тис. осіб, що становить 0,7 % від усіх мешканців України.

Більш релевантним джерелом фінансування може стати модель обов'язкового державного соціального медичного страхування. Його переваги полягають в обов'язковості для більшості українців. У 2016 р. у ВРУ зареєстровано проект Закону № 4981-2 «Про загальнообов'язкове державне соціальне медичне страхування», у якому зазначено, що запровадження загальнообов'язкового державного соціального медичного страхування є ключовим завданням реформи наявної системи охорони здоров'я в Україні, оскільки медичне страхування може стати ефективним та дієвим способом забезпечення витрат пацієнтів на лікування, діагностику, профілактику, реабілітацію. Відтак, Проект Закону передбачає прийняття Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне медичне страхування в Україні» та внесення змін до Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування», Закону України «Про страхування», Кодексу України про адміністративні правопорушення, Закону України «Про захист персональних даних», Основ законодавства України про охорону здоров'я з метою визначення правових та фінансово-економічних засад запровадження в Україні системи загальнообов'язкового державного соціального медичного страхування¹⁸⁹.

В Україні реалізована Національна програма «Репродуктивне здоров'я», завдяки якій почали створювати перинатальні центри – нова форма організації меддопомоги матерям і дітям, метою діяльності яких є надання сучасного рівня пологової допомоги.

У першій половині ХХІ ст. у країні ухвалено низку законів щодо підвищення рівня народжуваності і зниження смертності, особливо дитячої і материнської, зокрема «Концепцію безпечного материнства» (29.03.2002 р.), затверджено комплексні заходи для заохочування народжуваності на 2002–2007 рр. (01.07.2002 р.) та заходи щодо реалізації Концепції безпечного материнства на 2002-2005 рр.» (15.10.2002 р.), програми «Репродуктивне здоров'я нації до 2015 року» (27.12.2006 р.), Концепцію Загальнодержавної програми «Здоров'я – 2020: український вимір» (31.10.2011 р.) та ін.

Заохочення до материнства забезпечувалося організацією мережі жіночих, медико-генетичних та інших консультацій, пологових будинків, санаторіїв та будинків-відпочинку для вагітних жінок і матерів з дітьми, ясел, садків та інших дитячих закладів; наданням жінці відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами, встановленням перерв у роботі для годування дитини; виплатою у встановленому порядку допомоги у зв'язку з народженням дитини і допомоги на час догляду за хворою дитиною; заборонаю застосування праці жінок на важких і шкідливих для здоров'я виробництвах, переведенням вагітних жінок на легку роботу зі збереженням середнього заробітку; поліпшенням умов праці та побуту; усуненням негативних екологічних чинників. З метою охорони здоров'я жінки їй надано право самій вирішувати питання про материнство¹⁹⁰.

Указом Президента України від 3 січня 2002 р. «Про заходи щодо заохочення народжуваності в Україні» пріоритетними напрямками соціальної політики визначено покращання демографічної ситуації у країні, забезпечення підтримки сімей з дітьми,

¹⁸⁹ Проект Закону № 4981-2 «Про загальнообов'язкове державне соціальне медичне страхування». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59745

¹⁹⁰ Дитинство в Україні: права, гарантії, захист : збірник документів. Київ, 1998. С. 28.

посилення соціального захисту материнства і дитинства (вдосконалення нормативно-правової бази, розширення мережі служб репродуктивного здоров'я, планування сім'ї, медико-генетичного консультування, медичної допомоги жінкам під час вагітності та пологів; оснащення новітньою лікувально-діагностичною апаратурою дитячих лікувальних закладів; вирішення в установленому порядку питання про поступове наближення виплат допомоги по догляді за дитиною до досягнення нею трирічного віку до прожиткового мінімуму тощо.¹⁹¹

28 липня 2004 р. КМУ ухвалив постанову «Про підтримку сімей при народженні дитини», згідно з якою було запроваджено видачу пакунків малюка всім жінкам при народженні дитини під час їх перебування у пологовому будинку (відділенні) як форми одноразової адресної допомоги сім'ям¹⁹². Така форма роботи проіснувала до 21 липня 2005 р. Не дивлячись на всі прийняті міри, рівень народжуваності був доволі низьким (в 2002 р. – 8,1 на 1000 населення, у 2004 – 9,0, у 2006 р. – 9,8).

Суттєве зрушення щодо збільшення розміру державної матеріальної допомоги сім'ям при народженні дитини відбулося з прийняттям 21 квітня 2005 р. Постанови КМУ «Деякі питання призначення і виплати допомоги сім'ям з дітьми». Тоді було затверджено «Порядок призначення і виплати допомоги при народженні дитини особам, застрахованим у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування», згідно з яким після народження дитини сім'ї здобули право отримувати грошову допомогу в сумі, кратній 22,6 розміру прожиткового мінімуму на дітей віком до шести років, який було встановлено на день народження дитини¹⁹³.

У зв'язку з тим, що розмір виплат залежав від розміру прожиткового мінімуму, то для дітей до шести років, встановлених на день народження дитини, він щороку варіював. З 2011 р., відповідно до Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», виплати при народженні дитини, яка народилась після 8 квітня 2011 р., здійснювалися в таких розмірах: на першу дитину сума, кратна 30 розмірам прожиткового мінімуму; на другу дитину – 60; на третю і кожен наступну дитину – 120. З огляду на складну економічну ситуацію в країні, з 01.07.2014 р. допомогу при народженні дитини було призначено у фіксованому розмірі – 41280 грн. Тобто з вказаного часу вона не залежатиме від прожиткового мінімуму для дітей до 6 років, встановленого на день народження дитини, а отже, і не зростатиме пропорційно. Окрім того, сума такої допомоги буде однаковою для всіх новонароджених¹⁹⁴.

У 2016 р. соціальна підтримка сім'ям, яку надає держава, стає безпосередньо залежною від доходів сім'ї. Так, набули чинності зміни з 1 січня 2016 р. до постанов КМУ «Про порядок призначення та виплати державної допомоги сім'ям з дітьми» та «Про затвердження порядку призначення та виплати тимчасової державної допомоги дітям, батьки яких ухиляються від сплати аліментів, не мають можливості утримувати дитину або місце проживання їх невідоме», які внесені постановою КМУ № 1181 від 25

¹⁹¹ Про заходи щодо заохочення народжуваності в Україні. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5/2002>.

¹⁹² Про підтримку сімей при народженні дитини. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981-2004-п>.

¹⁹³ Порядок призначення і виплати допомоги при народженні дитини особам, застрахованим у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/315-2005-п>.

¹⁹⁴ Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2811-12>.

грудня 2015 р. У зв'язку з цим з 01.01.2016 р. були призупинені виплати саодиноким матерям, а також тимчасова допомога на дітей, батьки яких ухиляються від сплати аліментів.

Законодавством передбачено збільшення максимального розміру допомоги саодиноким матерям (вдовам, вдівцям), що буде дорівнювати різниці між 100 відсотками прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку та середньомісячним сукупним доходом сім'ї за попередні шість місяців. До змін гарантований розмір такої допомоги був 30 відсотків від прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку.

Допомога саодиноким матерям та тимчасова допомога призначається раз на півроку на кожні шість місяців, починаючи з місяця, у якому подано заяву з усіма необхідними документами.

З метою соціального захисту дітей, які виховуються саодинокими батьками, рішенням Уряду збережено право саодиноким матерям на отримання з січня 2016 р. допомоги на дітей, також – тимчасову допомогу дітям, батьки яких ухиляються від сплати аліментів, особам, які звернуться за її продовженням за новими умовами у період з січня по березень 2016 р. включно¹⁹⁵.

У травні 2017 р. в Україні було підвищено прожитковий мінімум, що призвело до зростання і всіх соціальних допомог. Водночас допомога при народженні дитини у 2017 р. залишається без змін, а саме: 10 320 грн. – одноразова виплата і 860 грн. – щомісячна. З травня 2017 р. декретні виплати становлять 421 грн., а з 1 грудня – 440,5 грн.

Допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку також у 2017 р. не збільшується – 130 грн. Щоправда, на цю виплату не можуть розраховувати жінки, які народили дітей після 1 липня 2014 р.

Допомогу саодиноким матерям надають у розмірі, що дорівнює різниці між 100% прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку та середньомісячним сукупним доходом сім'ї в розрахунку на одну особу за попередні шість місяців. З травня 2017 р. для дітей до 6 років максимальний її розмір становить 1426 грн. (був 1355 грн.), від 6 до 18 років – 1777 грн. (1689 грн.), від 18 до 23 років (якщо навчаються на стаціонарі) – 1684 грн. (1600 грн.).

Державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям надають у відсотковому співвідношенні до прожиткового мінімуму для основних соціальних і демографічних груп населення. Вона становить: для працездатних осіб – 21 %, для дітей – 85 %, для осіб, які втратили працездатність, та інвалідів – 100 % відповідного прожиткового мінімуму. Розмір державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям не може бути більший ніж 75% рівня забезпечення прожиткового мінімуму для сім'ї. Тож з 2017 р. розмір допомоги малозабезпеченим сім'ям становить:

- для дітей віком до 6 років: з травня – 1212,10 грн., з грудня – 1268,20 грн.;
- для дітей віком від 6 до 18 років: з травня – 1510,45 грн., з грудня – 1581,00 грн.;

¹⁹⁵ Нові умови призначення деяких видів державних допомог на дітей. URL: <http://www.lutskrada.gov.ua/actual/novi-umovy-pryznachennya-deyakyh-vydiv-derzhavnyh-dopomog-na-ditey>.

- для дітей віком від 18 до 23 років (у разі навчання): з травня – 1431,40 грн., з грудня – 1497,70 грн.¹⁹⁶.

Усвідомлюючи важливість державної підтримки материнства й дитинства на сучасному етапі, КМУ у 2017 р. ухвалив такі проекти: Типове положення про центр соціально-психологічної допомоги; Типове положення про соціальний гуртожиток для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; Типове положення про соціальний центр матері та дитини; Типове положення про центр ресоціалізації наркозалежної молоді; Типове положення про центр для ВІЛ-інфікованих дітей та молоді.

Відповідно до Типового Положення про соціальний центр матері та дитини, соціальний центр матері та дитини (далі – центр) – спеціальний заклад для тимчасового проживання жінок на сьомому-дев'ятому місяці вагітності та одного з батьків із дітьми віком від народження до 18 місяців, які перебувають у складних життєвих обставинах, що перешкоджають виконанню батьківського обов'язку (далі – особи, які тимчасово проживають у центрі)¹⁹⁷.

Метою діяльності центру є проведення соціальної роботи, спрямованої на профілактику соціального сирітства (покинуті батьками діти), з особами, які тимчасово проживають у центрі. Центр провадить свою діяльність на принципах захисту прав людини, гуманності, законності, доступності послуг, конфіденційності, поваги до особистості.

Основними завданнями центру є надання соціальних послуг притулку, соціальної інтеграції та реінтеграції особам, які тимчасово проживають у центрі.

Відповідно до визначених для нього завдань, Центр:

- створює соціально-побутові умови для проживання;
- забезпечує харчуванням осіб, які тимчасово проживають у центрі, згідно із нормативами, визначеними центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику з питань сім'ї та дітей, за погодженням з центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я, створює належні умови для індивідуального приготування їжі;
- надає особам, які тимчасово проживають у центрі, психологічну допомогу (корекція психологічного стану та поведінки, консультування, підтримка), допомогу в аналізі життєвої ситуації, визначенні основних проблем та шляхів їх вирішення, складанні плану виходу зі складної життєвої ситуації, у зміцненні (відновленні) родинних та суспільно корисних зв'язків; допомогу з питань догляду за дітьми раннього віку, їх розвитку і виховання; інформацію з питань соціального захисту населення;
- сприяє в отриманні безоплатної правової допомоги, реєстрації місця проживання (перебування), в отриманні (відновленні) житла, працевлаштуванні тощо;
- забезпечує особам, які тимчасово проживають у центрі, навчання, розвиток та підтримку соціальних навичок;

¹⁹⁶ Які соціальні допомоги і на скільки зростуть з травня 2017 року. URL: <http://gazeta.lviv.ua/2017/04/19/yaki-socialni-dopomogi-na-skilki-zrostut-z-1-travnya-2017-roku/>.

¹⁹⁷ Типове Положення про соціальний центр матері та дитини. URL: <http://www.msp.gov.ua/projects/184/>

- організовує отримання особами, які тимчасово проживають у центрі, медичних послуг, медичного обстеження;
- інформує відповідний структурний підрозділ з питань соціального захисту населення за місцем проживання особи, яка тимчасово мешкала в центрі, про необхідність подальшого соціального супроводу¹⁹⁸.

Центр має право:

- самостійно визначати форми та методи роботи;
- залучати на договірних засадах для надання соціальних послуг (консультацій, методичної допомоги) підприємства, установи, організації та фізичних осіб, зокрема волонтерів;
- використовувати для провадження своєї діяльності кошти інших джерел, зокрема міжнародної фінансової допомоги, технічної допомоги та міжнародні гранти¹⁹⁹.

У разі відрахування матері з центру у зв'язку з ухилянням нею від виховання дитини або дітей, одноразовим грубим або систематичним порушенням правил внутрішнього розпорядку центр за десять днів до відрахування інформує про це службу у справах дітей за місцезнаходженням центру для вирішення питань щодо захисту прав дитини.

Таким чином, основними соціоекономічними та правовими передумовами розвитку напрямів соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в ХХ – на початку ХХІ ст. можна назвати: економічну кризу; безпритульність і бездоглядність дітей; боротьбу з дитячою смертністю і захворюваністю; низький рівень медичної допомоги; становлення адміністративного апарату ОХМД; прагнення допомогти жінці поєднувати працю з материнством; широкий розвиток мережі об'єднань-комплексів ОХМДу; активність громадських організацій у справі допомоги дитинству й материнству; становлення нормативно-правової бази у сфері охорони здоров'я, праці, освіти, соціальних дотацій тощо.

1.3. Нормативно-правове забезпечення соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства

Як свідчить аналіз законодавства, нормативно-правова база соціально-педагогічної підтримки в незалежній Україні ґрунтується на постулатах міжнародно-правових актів, спрямованих на створення і забезпечення реалізації загально визнаних гуманістичних і демократичних світових стандартів вирішення проблем розвитку сім'ї та дитинства (Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р.; Римська конвенція про захист прав та основних свобод від 04.11.1950 р.; Конвенція про права дитини від 20.11.1989 р.; Копенгагенська декларація про соціальний розвиток від 01.01.1995 р.; Європейська соціальна хартія від 03.05.1996 р. та ін.).

Першою з-поміж таких актів була Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. Вона встановила, що «сім'я є природним і основним осередком суспільства і має право на захист з боку суспільства й держави»²⁰⁰.

¹⁹⁸ Типове Положення про соціальний центр матері та дитини. URL: <http://www.msp.gov.ua/projects/184/>.

¹⁹⁹ Там само.

²⁰⁰ Загальна декларація прав людини. URL: <http://kr-admin.gov.ua/mol/molod/2.pdf>.

Принципово важливим міжнародно-правовим актом є Конвенція про права дитини, яка була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1989 р. й набрала чинності в Україні 27 вересня 1991 р. Конвенція акцентувала на необхідності забезпечення особливого піклування про дітей, захисту і сприяння сім'ї як основного осередку суспільства для зростання благополуччя всіх її членів, особливо дітей. Конвенція визначала, що гармонійний розвиток дитини можливий лише в сім'ї, де панує атмосфера щастя, любові та взаєморозуміння, де дітей виховують з повагою до миру, гідності, терпимості, свободи, рівності та солідарності, тобто до ідеалів, проголошених у Статуті ООН.

Держави-учасниці Конвенції зобов'язувалися забезпечити дитині такі права: на життя, виживання і здоровий розвиток; на ім'я та громадянство; знати своїх батьків і право на їхнє піклування; на збереження індивідуальності; на возз'єднання з сім'єю, що перебуває в іншій державі; на залишення будь-якої країни й повернення до своєї країни; на захист у разі незаконного переміщення та неповернення з-за кордону; на вільне висловлювання своїх поглядів, свободу думки, релігії, асоціацій та мирних зборів; на інформацію; на користування послугами системи охорони здоров'я; на захист сімейного та особистого життя; на користування благами соціального забезпечення; на освіту; на охорону від економічної експлуатації; на захист від незаконного зловживання наркотичними засобами й психотропними речовинами, від усіх форм сексуальної експлуатації і сексуальних розбещень; на гуманне поводження, на охорону від незаконного чи свавільного позбавлення волі.

Паритетна відповідальність за виховання дитини покладалася на обох батьків, а держава зобов'язувалася забезпечувати реалізацію прав дитини²⁰¹.

Нормативно-правова база в Україні формується в межах приписів, встановлених Конвенцією про охорону материнства, що набрала чинності 7 вересня 1955 р. (редакція від 15.06.2000 р.) та містить положення щодо охорони прав жінок, які працюють. Так, відповідно до Конвенції, жінка-мати має право на відпустку у зв'язку з вагітністю та пологами (12 тижнів) та 6 тижнів обов'язкової післяпологової відпустки; на додаткову відпустку у разі складних пологів; на отримання грошової та медичної допомоги; на збереження роботи на час декретної відпустки; на одну (або кілька) перерв на день для годування дитини²⁰².

Захисту прав жінок присвячено Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, яку ухвалено Генеральною Асамблеєю ООН 18 грудня 1979 р., а 3 вересня 1981 р. вона набрала чинності в Україні. У Конвенції зазначено, що роль жінки в продовженні роду не повинна бути причиною дискримінації, а сімейне виховання має ґрунтуватися на правильному розумінні материнства як соціальної функції та визнанні спільної відповідальності чоловіка і жінки за виховання та розвиток своїх дітей.

На основі міжнародних документів в Україні сформувалася національна нормативно-правова база щодо соціально-педагогічної підтримки дитинства й материнства. Ставлення держави до проблем сім'ї визначено насамперед в основоположному законодавчому акті – Конституції України, де зазначено, що «сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою»²⁰³ (ст. 51), яка має

²⁰¹ Конвенція ООН про права дитини. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_021.

²⁰² Конвенція про охорону материнства. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/993_122.

²⁰³ Конституція України. URL: <http://ufpp.gov.ua/content/PDF/zakonodavstvo/konstitychiya.pdf>.

створювати соціально-економічні та правові передумови для її нормального функціонування, розвитку, виховання та освіти дітей.

Серед засобів правового регулювання сімейних відносин особливе місце належить Сімейному кодексу України. З-поміж основних положень документа – націленість на зміцнення сім'ї як соціального інституту і як союзу конкретних осіб; підтримка та захист сім'ї, дитинства, материнства, батьківства; утвердження почуття обов'язку перед батьками, дітьми та іншими членами сім'ї; побудова сімейних відносин на паритетних засадах, на почуттях взаємної любові та поваги, взаємодопомоги і підтримки; пріоритет сімейного виховання дитини. До сімейних стосунків за цим Кодексом належать також правовідносини між батьками та дітьми. За зловживання батьківськими правами, жорстоке поводження з дітьми та ухиляння від виконання своїх обов'язків з виховання чи утримання дітей до батьків можуть бути застосовані суворі санкції, зокрема обмеження чи позбавлення батьківських прав (за рішенням суду)²⁰⁴.

Питання охорони здоров'я сім'ї регулюються відповідними актами законодавства України, що визначають правові, організаційні, економічні та соціальні засади охорони здоров'я громадян, особливо матері та дитини. Зокрема, ст. 49 Конституції передбачено надання безоплатної медичної допомоги в державних та комунальних закладах охорони здоров'я, а також державне фінансування відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм.

Підтримці та охороні материнства і дитинства присвячено спеціальні розділи в КЗпП України і Законі України «Про охорону праці» (1992, з наст. змінами і доп.). Передбачено встановлення неповного робочого дня для жінок, які мають дітей. До заходів, що забезпечують поліпшення умов праці, побуту й відпочинку жінок, які працюють, належать: відпустки у зв'язку з вагітністю, пологами і доглядом за дитиною; можливість приєднання до декретної відпустки щорічної відпустки незалежно від тривалості роботи на підприємстві, в установі, організації; перерви для годування дитини; обмежене використання праці жінок у нічний час; заборона залучати вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до 3 років, до нічних, надурочних робіт, роботи у вихідні дні, відряджень; обмежене залучення жінок, які мають дітей віком від 3 до 14 років або дітей-інвалідів, до надурочних робіт та відряджень; переведення на більш легку роботу вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до 3 років; гарантії при прийнятті на роботу і заборону звільнення вагітних жінок і жінок, які мають дітей певного віку чи дитину-інваліда.

Зокрема, відповідно до ст.179 Кодексу законів про працю України «на підставі медичного висновку жінкам надається оплачувана відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами тривалістю 70 календарних днів до пологів і 56 (у разі народження двох і більше дітей та у разі ускладнення пологів – 70) календарних днів після пологів, починаючи з дня пологів»²⁰⁵. Упродовж цього терміну за жінкою зберігається заробітна плата в повному обсязі.

Згідно з Кодексом законів про працю України жінки мають право на трирічну неоплачувану відпустку по догляду за дитиною зі збереженням робочого місця і трудового стажу. Окрім цього, у разі потреби жінка-матір може взяти відпустка без

²⁰⁴ Сімейний кодекс України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>.

²⁰⁵ Закон України» Про охорону праці. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2694-12>.

збереження заробітної плати тривалістю, визначеною у медичному висновку, до досягнення дитиною шестирічного віку.

Жінкам, які мають немовлят і працюють, статтею 183 КЗпП визначено спеціальні перерви для годування дитини: «Ці перерви надаються не рідше ніж через три години тривалістю не менше тридцяти хвилин кожна. При наявності двох і більше грудних дітей тривалість перерви встановлюється не менше години. Перерви для годування дитини включаються в робочий час і оплачуються за середнім заробітком»²⁰⁶.

Ст. 185 КЗпП передбачає надання вагітним жінкам і жінкам, які мають дітей віком до чотирнадцяти років або дітей-інвалідів, путівки в санаторії та будинки відпочинку безкоштовно або на пільгових умовах, а також надання їм матеріальної допомоги.

Питання безпеки праці жінок регламентується Кодексом законів про працю України (ст. 174 та 175), ст. 14 «Охорона праці жінок» Закону України «Про охорону праці». Відповідно до них наказом Міністерства охорони здоров'я від 29.12.1993 р. затверджено Перелік важких робіт та робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці, на яких забороняється застосування праці жінок, а також граничні норми підймання і переміщення ними важких речей.

Реалізація жінкою її біологічної функції материнства зумовлює проблему забезпечення гарантій щодо збереження місця праці або можливості працевлаштування у зв'язку з вагітністю або відпусткою по вагітності та пологах. Правові норми стосовно цього питання включено до Кримінального кодексу України. Зокрема, у ст. 172 зазначено: незаконне звільнення вагітної жінки чи матері, яка має дитину віком до чотирнадцяти років або дитину-інваліда, карається штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років, або виправними роботами на строк до двох років²⁰⁷.

Формування основних засад державної сімейної політики у 90-х рр. ХХ ст. зумовило ВРУ прийняти низку постанов, концепцій і програм, спрямованих на забезпечення сприятливих умов для всебічного розвитку сім'ї як основи суспільства, розвитку охорони здоров'я та підвищення соціального статусу жінки-матері. Зокрема, «Довгострокову програму поліпшення становища жінок, сім'ї, охорони материнства і дитинства» (28.07.1992 р.); Національну програму планування сім'ї (13.09.1995 р.); «Про заходи щодо посилення охорони материнства та дитинства» (1998 р.), «Декларацію про загальні засади державної політики стосовно сім'ї та жінки» (5.03.1999 р.), «Концепцію державної сімейної політики» (17.09.1999 р.), «Цільову комплексну програму генетичного моніторингу в Україні на 1999–2003 рр.» (4.02.1999 р.). Відповідно до цих документів, держава захищає материнство та дитинство і визнає пріоритетність інтересів матері і дитини в суспільстві; забезпечує жінці можливість поєднувати професійні та сімейні обов'язки; підтримує материнство шляхом розвитку соціальних гарантій, включаючи оплачувані відпустки, пільги вагітним жінкам і матерям тощо.

З-поміж інших нормативних актів, що регулюють питання соціальної підтримки сім'ї, варто виділити Постанову КМУ «Про запровадження адресної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям» (1999 р.) та «Положення про умови та порядок надання адресної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям». Ці акти

²⁰⁶ Там само.

²⁰⁷ Кримінальний кодекс України. URL: <http://kodeksy.com.ua>.

передбачають поглиблення процесу надання адресної соціальної допомоги домогосподарству (сім'ям) як суб'єкту допомоги, що є новим явищем для України. Позитивним елементом тут виступає адресність допомоги, спрямованість на підтримку найменш забезпечених сімей²⁰⁸.

З метою створення належних умов для участі жінок у вирішенні питань суспільного життя, захисту їх соціальних прав, розвитку державної політики у сфері охорони материнства і дитинства при Президентові України 08 квітня 1995 р. було сформовано Комітет у справах жінок, материнства і дитинства як консультативно-дорадчий орган. Основними завданнями Комітету стало:

- вивчення соціального становища жінок та розробка пропозицій щодо його поліпшення, державного захисту інтересів сім'ї та дітей, створення сприятливої демографічної ситуації в країні;
- організація розробки державних програм, проведення спеціальних наукових досліджень, узагальнення кращого вітчизняного та світового досвіду у сфері правового та соціального захисту жінок, планування сім'ї, охорони материнства і дитинства;
- співробітництво з міжнародними організаціями, участь у міжнародних заходах, що стосуються проблем жінок, дітей, сім'ї та народонаселення тощо.

4 грудня 1996 р. на базі Комітету у справах неповнолітніх КМУ, Комітету у справах жінок, материнства і дитинства Указом Президента України утворено Міністерство України у справах сім'ї та молоді. Серед низки завдань – формування державної політики у сфері поліпшення становища сім'ї, жінок, молоді та дітей, демографічної ситуації, заохочення материнства, забезпечення здорового, всебічного розвитку молоді та дітей, їх виховання на засадах гуманізму. Водночас реорганізація Міністерства України у справах сім'ї та молоді призвела до утворення з 2013 р. Міністерства молоді та спорту України, до компетенції якого питання соціальної підтримки сім'ї не входить.

Значущість соціального захисту дітей, створення сприятливих умов для їх фізичного, інтелектуального й духовного розвитку, майбутньої повноцінної життєдіяльності – з одного боку, та координація дій, пов'язаних з виконанням Конвенції ООН про права дитини, – з іншого, призвели до затвердження указом Президента України від 18 січня 1996 р. Національної програми «Діти України».

Основними завданнями Програми стало:

- створення сприятливих умов для фізичного, психічного, соціального і духовного розвитку дітей, забезпечення їх правового та соціального захисту;
- формування гармонійно розвиненої особистості, громадянина, здатного до повноцінної життєдіяльності в усіх сферах виробництва, науки, освіти і культури;
- профілактика захворюваності та забезпечення дітей найбільш досконалими видами медичної допомоги, засобами лікування і відновлення здоров'я;
- проведення радикальних заходів щодо запобігання інфекційним і паразитарним захворюванням;
- створення умов для ліквідації недоїдання дітьми, а також запобігання хворобам, пов'язаним з неповноцінним харчуванням;
- здійснення заходів щодо профілактики злочинності, наркоманії, алкоголізму і куріння серед дітей;

²⁰⁸ Положення про умови та порядок надання адресної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/238-99-п>.

- реалізація наукових розробок, спрямованих на вирішення актуальних проблем дитинства;
- удосконалення системи інформації населення щодо забезпечення здорового розвитку дитини²⁰⁹.

Зважаючи на важливість покращення становища сім'ї, охорони материнства та дитинства, КМУ ухвалив Постанову «Про заходи щодо посилення охорони материнства та дитинства» (1998 р.), якою передбачено комплекс дій, спрямованих на зміцнення сім'ї, створення належних умов для виховання дітей²¹⁰.

У зв'язку з формуванням основних засад державної сімейної політики, забезпеченням сприятливих умов для всебічного розвитку сім'ї як основи суспільства, ВРУ затвердила «Концепцію державної сімейної політики» (1999 р.), яка визначала загальну стратегію і пріоритетні напрями державної політики щодо сім'ї, передбачала здійснення цілісної системи заходів соціальної підтримки сім'ї з урахуванням нових реалій: ринкової економіки, соціального партнерства, політичної демократії²¹¹.

З огляду на Загальну декларацію прав людини (1948 р.), ВРУ 05 березня 1999 р. ухвалила Декларацію про загальні засади державної політики України стосовно сім'ї та жінок. Відповідно до цієї Декларації, держава захищає материнство та дитинство і визнає першість інтересів матері і дитини в суспільстві; забезпечує жінці можливість поєднувати професійні та сімейні обов'язки; підтримує материнство шляхом розвитку соціальних гарантій, включаючи надання оплачуваних відпусток, пільг вагітним жінкам і матерям тощо²¹².

В Основних напрямках соціальної політики на період до 2004 р., схвалених 24.05.2000 р. Указом Президента України, пріоритетами соціальної політики визначено створення умов для забезпечення належного життєвого рівня населення, надання адресної підтримки незахищеним верствам населення, всебічного розвитку освіти, культури, поліпшення охорони здоров'я. Для подолання негативної тенденції зменшення чисельності населення та його природного приросту передбачено здійснити комплекс заходів: стимулювання народжуваності дітей; забезпечення підтримки сімей із дітьми; сприяння формуванню і розвитку сім'ї; посилення соціального захисту материнства і дитинства; підвищення ролі батьків та їх відповідальності за життєзабезпечення і виховання дітей; створення сприятливих умов для поєднання жінками професійної зайнятості з материнством; поліпшення умов праці жінок шляхом вивільнення їх від виробництва з важкими і шкідливими умовами праці, надання можливості для роботи за вигідним графіком; запровадження системи загальнообов'язкового державного соціального медичного страхування. Пріоритетними напрямками державної політики щодо сім'ї, жінок, дітей і молоді є: розробка і впровадження сучасних медичних технологій збереження та охорони здоров'я жінок, створення гнучкого механізму роботи з дітьми, що охоплює розробку комплексу відповідних нормативних актів, здійснення наукових досліджень, вдосконалення і реалізація програм організації соціальної роботи та соціального

²⁰⁹ Національна програма «Діти України». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/63/96>.

²¹⁰ Про заходи щодо посилення охорони материнства та дитинства. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1929-98-п>.

²¹¹ Концепція державної сімейної політики. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1063-14>.

²¹² Декларація про загальні засади державної політики України стосовно сім'ї та жінок. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/475-14>.

захисту дітей на базі діючої мережі спеціалізованих закладів соціального спрямування; збереження оздоровчих закладів відповідно до потреб населення; проведення виховної, культурологічної, оздоровчої роботи з дітьми та молоддю; надання державної підтримки жіночим, молодіжним і дитячим громадським організаціям та благодійним фондам, що проводять соціальну роботу²¹³.

Одним із важливих напрямів удосконалення програмно-нормативної бази з проблем сім'ї стала розробка комплексної програми «Українська родина» (2001 р.), якою визначено засади та додаткові заходи щодо практичної реалізації державної сімейної політики. Головні завдання програми спрямовано на поліпшення становища сімей, демографічної та соціально-економічної ситуації в країні, підвищення рівня духовних, моральних цінностей та авторитету української сім'ї, забезпечення сприятливих умов для її всебічного розвитку як основи стабілізації суспільства і зміцнення держави. Основні заходи із забезпечення реалізації програми передбачають створення сприятливих умов для повноцінного соціального, духовного, культурно-освітнього і морального розвитку та життєдіяльності української родини, захисту її фізичного здоров'я і соціальних прав у період глибоких, докорінних суспільно-політичних та економічних перетворень, економічної, духовної, культурної і міжетнічної консолідації українського народу в єдину Українську родину²¹⁴.

У зв'язку з цим важливого значення набула координація дій галузевих та регіональних програм стосовно функціонування сім'ї в усіх її аспектах і проявах, зусиль державних органів, установ, міжнародних, громадських та інших організацій, різних конфесій у сфері економічної, соціальної, духовної, культурно-освітньої та виховної діяльності української родини.

Економічний напрям соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства репрезентований Законом «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» (1993 р.). Зазначимо, що ще в 1992 р. Асоціація молодіжних житлових комплексів України вийшла з ініціативою на законодавчому рівні закріпити право молоді на отримання довгострокових кредитів на придбання житла за рахунок коштів, передбачених державним бюджетом. Ця пропозиція знайшла відображення у статті 10 вище вказаного Закону України, що встановив загальні засади створення організаційних, соціально-економічних, політико-правових умов соціального розвитку молодих громадян України в інтересах особистості, суспільства і держави, передбачив певні пільги для молодих сімей, зокрема грошову допомогу сім'ям, які мають неповнолітніх дітей; відповідні квоти при одержанні земельних ділянок для індивідуального житлового будівництва²¹⁵.

З метою подальшої реалізації програми молодіжного житлового будівництва в 1992 р. КМУ постановою №369 від 04.07.1992 р. затвердив Фонд сприяння молодіжному житловому будівництву (далі Фонд). У 1996 р. Фонд підпорядковувався Міністерству у справах сім'ї та молоді, а у 2000 р. – безпосередньо КМУ. Державний фонд сприяння молодіжному житловому будівництву створив 27 регіональних

²¹³ Основні напрями соціальної політики на період до 2004 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/717/2000>.

²¹⁴ Програма «Українська родини». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/243-2001-п>.

²¹⁵ Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2998-12>.

відділень, які надавали кредити молодим людям на місцях та забезпечували їх цільове використання і своєчасне погашення.

Порядок надання пільгових довготермінових кредитів молодим сім'ям та одиноким молодим громадянам на будівництво (реконструкцію) і придбання житла врегульовано Положенням «Про порядок надання пільгових довготермінових кредитів молодим сім'ям та одиноким молодим громадянам на будівництво (реконструкцію) і придбання житла», яке затверджено постановою КМУ № 584 від 29 травня 2001 р.

Кредит надавався молодим сім'ям та одиноким молодим громадянам на будівництво (реконструкцію) чи придбання житла на термін до 30 років. Позичальник без дітей мав сплатити кредит із відсотковою ставкою у розмірі 3 % річних від суми зобов'язань; позичальник, який мав одну дитину, звільнявся від сплати відсотків за користування кредитом; позичальникові, який мав двох дітей, погашав 25 % від суми зобов'язань за рахунок бюджетних коштів; позичальникові, який мав трьох і більше дітей, за рахунок бюджетних коштів погашалося 50 % суми зобов'язань.

Передбачалася державою і часткова компенсація відсоткової ставки кредитів комерційних банків для суттєвого збільшення обсягів реалізації Державної програми забезпечення житлом молоді на 2002-2012 рр. (Постанова КМУ № 1089 від 29.07.2002 р.). Порядок часткової компенсації відсоткової ставки кредитів комерційних банків молодим сім'ям та одиноким молодим громадянам на будівництво (реконструкцію) і придбання житла врегульований постановою КМУ № 853 від 4 червня 2003 р. «Про затвердження Порядку часткової компенсації відсоткової ставки кредитів комерційних банків молодим сім'ям та одиноким молодим громадянам на будівництво (реконструкцію) і придбання житла»²¹⁶.

Указом Президента України від 29 березня 2001 р. «Про додаткові заходи щодо реалізації державної молодіжної політики» затверджено культурно-просвітницькі виховні програми для сім'ї, дітей на телебаченні та радіо, зміст яких мав сприяти пропаганді здорового способу життя, ідей гуманізму, толерантності, національних та загальнолюдських духовних і моральних цінностей²¹⁷.

Відповідно до Закону України «Про житловий фонд соціального призначення» (2006 р.) право на першочергове отримання квартир або садибних (одноквартирних) будинків із житлового фонду соціального призначення мають, окрім усіх пільгових категорій, також сім'ї та самотні матері й батьки, які мають трьох або чотирьох дітей; сім'ї, які мають дитину-інваліда віком до 18 років або інваліда дитинства I чи II групи; молоді сім'ї, у яких вік чоловіка та дружини не перевищує 35 років, або неповні сім'ї, у яких мати (батько) віком до 35 років, одинокі молоді громадяни віком до 35 років та молоді вчені віком до 35 років; сім'ї з неповнолітніми дітьми; вагітні жінки. Окрім того, Законом передбачено і позачергове отримання житла сім'ями, які мають п'ятьох і більше дітей, та у разі народження у однієї жінки одночасно трьох і більше дітей²¹⁸.

На забезпечення повноцінного життя, всебічного виховання і розвитку дитини та підтримки її прав спрямований Закон України «Про охорону дитинства» (2001 р.), що

²¹⁶ Умови молодіжного житлового кредитування. URL: <http://osvita.org.ua/student/family/article/02/>.

²¹⁷ Про додаткові заходи щодо реалізації державної молодіжної політики. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1165/96>.

²¹⁸ Закон України «Про житловий фонд соціального призначення». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3334-15>.

визначає охорону дитинства в Україні як стратегічний загальнонаціональний пріоритет. За цим Законом держава гарантує дитині такі права: на охорону здоров'я, освіту, соціальний захист та всебічний розвиток, на достатній життєвий рівень; на вільне висловлення думки та отримання інформації; на захист від усіх форм насильства (ст. 6); на проживання в сім'ї разом із батьками або в сім'ї одного з них та на піклування батьків; на спілкування з батьками, які проживають окремо чи в різних державах; на майно та житло. Закон передбачає також залучення дитини до національної та світової культури (ст. 20)²¹⁹.

Порядок застосування праці дітей визначається законодавством України про працю. Вік, з якого дозволено приймати дитину на роботу, становить 16 років (ст. 21 Закону «Про охорону дитинства»). Діти, які досягли 16-річного віку, мають право на підприємницьку діяльність (ст. 22). Держава гарантує соціальний захист: дітей, які перебувають у несприятливих умовах та екстремальних ситуаціях; дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування; дітей-інвалідів і дітей з вадами розумового або фізичного розвитку; дітей, уражених ВІЛ-інфекцією та хворих на інші невиліковні й тяжкі хвороби; дітей-біженців, дітей, які постраждали від стихійного лиха, техногенних аварій, катастроф (ст. 24, 25, 26, 28, 29, 30 Закону «Про охорону дитинства»). Забороняються: участь дітей у воєнних діях і збройних конфліктах; утворення дитячих воєнізованих організацій та формувань; пропаганда серед дітей війни і насильства. Закон передбачає відповідальність осіб (цивільно-правову, адміністративну або кримінальну відповідно до законів України) за порушення законодавства про охорону дитинства (ст. 35 Закону «Про охорону дитинства»).

Згідно із Законом «Про охорону дитинства» держава гарантує і підтримку материнства, а саме: надання матерям належних послуг з охорони здоров'я у допологовий і післяпологовий періоди; забезпечення батьків і дітей інформацією щодо охорони здоров'я і здорового харчування дітей, переваг грудного вигодовування, гігієни, санітарних умов проживання дітей та запобігання нещасним випадкам; розвитку просвітницької роботи, послуг у галузі планування сім'ї та охорони репродуктивного здоров'я; пільгового забезпечення дітей ліками та харчуванням у порядку, встановленому законодавством²²⁰.

Важливе значення має нормативно-правове регулювання питань освіти та виховання дітей у сім'ї. У Державній національній програмі «Освіта (Україна ХХІ століття)» домінантним напрямом реформування освіти визнано «організацію родинного виховання та освіти, як важливої ланки виховного процесу і забезпечення педагогічного всеобучу батьків»²²¹. Правові питання освіти дітей, зокрема в сім'ї, відображені в Законі України «Про освіту». Так, стаття 9 передбачає існування сімейної (домашньої) форми здобуття освіти, під якою розуміється «спосіб організації освітнього процесу дітей самостійно їхніми батьками для здобуття формальної (дошкільної, повної загальної середньої) та/або неформальної освіти. Відповідальність за здобуття освіти дітьми на рівні не нижче стандартів освіти несуть батьки»²²². Основними завданнями «Національної стратегії розвитку освіти в Україні на період до

²¹⁹ Закон України «Про охорону дитинства». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>

²²⁰ Там само.

²²¹ Державна національна програм «Освіта (Україна ХХІ століття)». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-p>.

²²² Закон України «Про освіту». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.

2021 року» є «підвищення відповідальності сім'ї за освіту і виховання дітей», «забезпечення взаємодії сім'ї, навчальних закладів та установ освіти, органів управління освітою, дитячих і молодіжних громадських організацій, представників бізнесу, широких верств суспільства у вихованні і соціалізації дітей та молоді», «впровадження програм підготовки молоді до подружнього життя та формування відповідального батьківства», «створення системи психолого-педагогічної і медико-соціальної підтримки та реабілітації сім'ї»²²³, що апелює до вагомості ролі сім'ї у системі освіти, що «повинна забезпечувати формування особистості, яка усвідомлює свою належність до Українського народу, європейської цивілізації, орієнтується в реаліях і перспективах соціокультурної динаміки, підготовлена до життя в постійно змінюваному, конкурентному, взаємозалежному світі»²²⁴.

За останні роки в Україні важливого значення набувають проблеми соціальної підтримки сім'ї, розроблено ідеологію та концептуальні засади державної сімейної політики, сформульовано ключові положення щодо відносин держави і сім'ї, прийнято законодавчу базу забезпечення правових гарантій суверенітету родини, балансу сімейних і суспільних інтересів, визначені заходи, пов'язані з реалізацією основних функцій сім'ї та захистом соціально вразливих категорій. З цією метою прийнято низку нормативно-правових актів, спрямованих на забезпечення сприятливих умов для розвитку сім'ї, підвищення авторитету та стійкості шлюбу, посилення ролі батьків та їхньої відповідальності за життєзабезпечення і виховання дітей, надання адресної комплексної допомоги малозабезпеченим сім'ям, забезпечення соціальної підтримки материнства і дитинства тощо.

У зв'язку з цим зростає значення нормативно-правових актів, спрямованих на вдосконалення законодавчо-нормативної бази, яка забезпечувала б належний захист та соціально-педагогічну підтримку материнства й дитинства. Зокрема, у перше десятиріччя XXI ст. окремі питання державної підтримки сімей було висвітлено в нормативних актах Президента України «Про поліпшення соціального захисту малозабезпечених сімей» (18 квітня 2001 р.), «Про додаткові заходи щодо вдосконалення соціальної роботи з дітьми, молоддю та сім'ями» (23 червня 2001 р.), «Національний план дій щодо поліпшення становища жінок та сприяння впровадженню гендерної рівності в суспільстві на 2001–2005 рр.» (6.05.2001 р.) та ін.

Урядові рішення з питань порядку призначення, виплати і розміру державної допомоги сім'ям з дітьми, реалізації Закону України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» ухвалювалися декілька разів, віддзеркалюючи зміни в законодавстві.

Розглянемо більш ґрунтовно основні положення тих законодавчих актів, що стосуються питання соціально-педагогічної підтримки материнства в Україні. Так, з метою підтримки незахищених верств населення прийнято Закон України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» (2000), який спрямований на реалізацію конституційних гарантій щодо права громадян на соціальний захист – забезпечення рівня життя не нижчого від прожиткового мінімуму шляхом надання грошової допомоги найменш соціально захищеним сім'ям, зокрема тим, які з поважних

²²³ Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року. URL: http://nats_strategia.pdf.

²²⁴ Там само.

або незалежних від них причин мають середньомісячний сукупний прибуток, нижчий від прожиткового мінімуму²²⁵.

Статтею 9 Закону України «Про державний бюджет України на 2014 рік» встановлено рівень забезпечення прожиткового мінімуму (гарантований мінімум) для призначення допомоги відповідно до Закону України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» у відсотковому співвідношенні до прожиткового мінімуму для основних соціальних і демографічних груп населення, а саме: для працездатних осіб – 21 відсоток, для дітей – 85 відсотків, для осіб, які втратили працездатність, та інвалідів – 100 відсотків відповідного прожиткового мінімуму.

Розмір державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям у 2014 р. склав не більше ніж 75 % від рівня забезпечення прожиткового мінімуму для сім'ї. При цьому розмір державної соціальної допомоги (зокрема максимальний) збільшився в 2014 р. на кожну дитину віком від 3 до 13 років на 250 грн., а на кожну дитину віком від 13 до 18 років – на 500 грн.²²⁶.

Законом України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» (2001) передбачено такі види державної допомоги: 1) допомога у зв'язку з вагітністю і пологами. Цей вид допомоги виплачується жінкам за весь період відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами в розмірі 100 % середньомісячного доходу (стипендії, грошового забезпечення, допомоги з безробіття), але не менш ніж 25 % прожиткового мінімуму для працездатної особи на місяць; 2) одноразова допомога при народженні дитини призначається в розмірі прожиткового мінімуму для дітей у віці до 3 років і виплачується одному з батьків (усиновителю чи опікуну); 3) допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку призначається в розмірі прожиткового мінімуму (для дітей у віці до 6 років) і щомісяця виплачується особі, що фактично здійснює догляд за дитиною (один із батьків, усиновитель, опікун, бабуся, дідусь або інший родич); 4) допомога на дітей, що перебувають під опікою чи піклуванням. Цей вид допомоги призначається опікуну або піклувальнику дитини. Розмір допомоги дорівнює різниці між прожитковим мінімумом для дитини відповідного віку і середньомісячним розміром одержуваних на дитину аліментів і пенсій за попередні шість місяців; 5) допомога малозабезпеченим сім'ям з дітьми. Допомога призначається сім'ї з дітьми у віці до 16 років (учнів – до 18 років), якщо середньомісячний сукупний дохід родини нижче прожиткового мінімуму для родини. Розмір допомоги визначається як різниця між прожитковим мінімумом для родини та її середньомісячним сукупним доходом за попередні шість місяців. Усі види державної допомоги родинам з дітьми, крім допомоги у зв'язку з вагітністю та пологами, призначають і виплачують органи соціального захисту населення за місцем проживання батьків (усиновителів, опікуна, піклувальника). Допомога по вагітності та пологах виплачується за місцем роботи (служби).

²²⁵ Закон України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям». URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/1768-14.

²²⁶ Закон України «Про державний бюджет України на 2014 рік». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/719-18>.

Законодавством України встановлено також пільгове пенсійне забезпечення жінок, які народили 5 чи більше дітей та виховали їх до восьмирічного віку, а також матерям інвалідів з дитинства, які виховали їх до цього віку²²⁷.

Політика держави щодо підтримки багатодітної сім'ї підкріплена такими документами, як розпорядження Президента України «Про невідкладні заходи щодо надання допомоги багатодітним сім'ям» (01.06.1994), «Про заходи щодо поліпшення посилення соціального захисту багатодітних та неповних сімей» (30.12.2000), «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань соціального захисту багатодітних сімей» (2009), які визначають правові, організаційні та соціальні засади та гарантії державної підтримки багатодітних сімей шляхом створення належних умов для їхньої життєдіяльності та всебічного розвитку; заохочення багатодітності шляхом надання пільг, переваг та соціальних гарантій для багатодітних родин. Зокрема, Постановою КМУ від 28.02.2011 р. № 268 «Про виплату одноразової винагороди жінкам, яким присвоєно почесне звання України «Мати-героїня» передбачено отримання винагороди, сума якої обчислювалася відповідно до Указу Президента України від 25.12.2007 р. «Про одноразову винагороду жінкам, яким присвоєно почесне звання України «Мати-героїня», а починаючи з 2011 р. – з розміру прожиткового мінімуму, встановленого для працездатних осіб з 1 січня року, коли жінці було присвоєно почесне звання»²²⁸.

Важливу роль у справі заохочення до материнства відіграли такі постанови: Указ Президента України від 3 січня 2002 р. «Про заходи щодо заохочення народжуваності в Україні»²²⁹, Постанова КМУ від 28 липня 2004 р «Про підтримку сімей при народженні дитини», Постанови КМУ від 21 квітня 2005 р., «Деякі питання призначення і виплати допомоги сім'ям з дітьми» та «Порядок призначення і виплати допомоги при народженні дитини особам, застрахованим у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування»²³⁰.

22 вересня 2005 р. Постановою ВРУ було схвалено Рекомендації парламентських слухань «Забезпечення прав дітей в Україні. Охорона материнства та дитинства», у яких пріоритетними визначено проблеми забезпечення прав дітей та охорони дитинства. Серед стратегічних питань сплановано розробити: до кінця 2005 р. Національну програму дій «Українська дитина в українській родині» на період до 2010 р. щодо забезпечення прав дітей та охорони дитинства в Україні, передбачивши в ній, крім державного, альтернативні механізми фінансування; загальнодержавну програму з ліквідації дитячої безпритульності та бездоглядності терміном на 10 років, передбачивши відповідне фінансування цієї програми; положення про органи опіки і піклування; систему комплексних заходів щодо удосконалення системи освіти, охорони здоров'я, соціального захисту та обслуговування дітей, які проживають у

²²⁷ Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2811-12>.

²²⁸ Постанова Кабінету Міністрів України від 28.02.2011 р. № 268 «Про виплату одноразової винагороди жінкам, яким присвоєно почесне звання України «Мати-героїня». URL: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=244144119>.

²²⁹ Про заходи щодо заохочення народжуваності в Україні. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5/2002>.

²³⁰ Порядок призначення і виплати допомоги при народженні дитини особам, застрахованим у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/315-2005-п>.

сільській та гірській місцевості, у першу чергу дітей-інвалідів; типові положення та мінімальні нормативи функціонування Соціального центру матері і дитини, Центру соціально-психологічної реабілітації для дітей та молоді з функціональними обмеженнями, Центру денного перебування сімей з дітьми, яких торкнулась проблема ВІЛ/СНІДу; план заходів подальшого розвитку Української дитячої спеціалізованої лікарні «ОХМД» за рахунок коштів Державного бюджету України; загальнодержавну програму з відновлення та розвитку національної індустрії дитячого харчування, у першу чергу виробництва продуктів харчування для дітей до 3-х років; організувати систему шкіл для молодих батьків, запровадити на їх базі відповідне педагогічне та психологічне консультування, забезпечити підготовку необхідних кадрів; ввести регіональні програми «Захищена дитина у здоровій сім'ї»²³¹.

13 липня 2007 р. КМУ ухвалив Концепцію Державної програми «Здорова дитина» на 2008–2017 рр. Її метою є створення умов, які дадуть змогу дітям і підліткам в Україні уповні зреалізувати свій потенціал щодо здоров'я та розвитку, зменшити рівень захворюваності та смертності. У недалекому майбутньому це сприятиме здоровому росту та розвитку, зниженню захворюваності та смертності не лише серед дітей і підлітків, а й серед дорослого населення, зростанню очікуваної тривалості життя.

У результаті виконання Програми передбачалося у сфері материнства й дитинства знизити рівень смертності малюків на третину; досягти рівня суто грудного вигодовування дітей віком до 6 місяців не менше ніж на 60 відсотків²³².

31 травня 2012 р. КМУ схвалив Концепцію Державної цільової соціальної програми підтримки сім'ї до 2016 р. Метою Програми є посилення мотивації до реєстрації шлюбів, народження і виховання бажаних дітей у сім'ях, забезпечення надання адресної підтримки та проведення превентивної роботи з сім'ями, у яких існує ризик потрапляння осіб у складні життєві обставини. Сплановано два варіанти розв'язання проблеми. Перший варіант передбачав продовження реалізації державної політики, що спрямовується переважно на підтримку соціально незахищених верств населення. Другий, оптимальний варіант, полягав у стимулюванні саморозвитку та самозабезпечення сім'ї, наданні адресної соціальної допомоги, поєднанні зусиль центральних і місцевих органів виконавчої влади, активізації діяльності місцевих громад, громадських організацій та приватних структур і, зокрема, передбачав пропаганду сімейних цінностей; здійснення підготовки молоді до подружнього життя; формування свідомого та відповідального ставлення до батьківства і материнства; створення умов для формування сім'ї, орієнтованої на народження та виховання двох і більше дітей; запобігання асоціальним проявам у сім'ї, передусім насильству; забезпечення підтримки сімей, які опинились у складних життєвих обставинах, та сімей, які перебувають у зоні ризику щодо потрапляння в такі ситуації.

Проблему планувалося розв'язати шляхом комплексного застосування правових, соціально-економічних, соціально-педагогічних і психологічних засобів впливу, а саме:

²³¹ Рекомендації парламентських слухань «Забезпечення прав дітей в Україні. Охорона материнства та дитинства». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2894-iv>.

²³² Концепція Державної програми «Здорова дитина» на 2008-2017 рр. URL: [http:// health-ua.com/articles/2030](http://health-ua.com/articles/2030).

- проведення інформаційно-просвітницьких і рекламних кампаній, інших заходів, спрямованих на підвищення престижу сім'ї, посилення мотивації до реєстрації шлюбу та відповідального батьківства;
- здійснення заходів, спрямованих на підготовку молоді до подружнього життя та підвищення рівня готовності до виконання соціальних ролей чоловіка і дружини;
- забезпечення виконання вимог законодавства в частині відповідальності батьків за утримання, виховання та розвиток дітей, їх життя і здоров'я;
- удосконалення системи підготовки фахівців з питань соціального супроводу сімей, які опинились у складних життєвих обставинах;
- запровадження проведення соціально-реабілітаційної та соціально-корекційної роботи з батьками, у яких вилучено дитину, на базі діючої мережі центрів соціальних служб з метою реінтеграції дитини в біологічну сім'ю;
- підвищення ефективності заходів із запобігання насильству в сім'ї шляхом надання необхідних соціальних послуг та проведення ефективної превентивної роботи серед населення;
- надання допомоги особам, що постраждали від насильства в сім'ї (їх реабілітація та соціальна реінтеграція, урахування спеціальних потреб окремих груп таких осіб, зокрема дітей, стандартизація соціальних послуг у сфері запобігання насильству в сім'ї);
- забезпечення доступності соціальних послуг, що надаються через заклади соціального спрямування усіх форм власності, та проведення широкомасштабної інформаційної кампанії з метою популяризації їх діяльності²³³.

Відповідно до пункту 3.1. додатку 2 «Завдання і заходи з виконання Державної цільової соціальної програми підтримки сім'ї до 2016 року», 27 грудня 2013 р. Міністерство соціальної політики України ухвалило Програму навчання спеціалістів щодо підготовки молоді до подружнього життя.

Метою Програми було підвищення рівня готовності спеціалістів з питань підготовки молоді до сімейного життя. Програма передбачала освоєння спеціалістами знань як зі змісту програми, так і щодо викладення змісту лекційно-тренінгових занять майбутнім подружжям. Вона спрямована на підготовку спеціалістів до роботи з молоддю, нареченими і подружніми парами, але вимагає обережності та конфіденційності у викладацькій роботі. Завданнями програми є:

- формування позитивної мотивації у спеціалістів до роботи з підготовки молоді до сімейного життя на суб'єкт-суб'єктних засадах;
- формування професійних знань та вмінь, які необхідні для такої діяльності;
- формування педагогічної майстерності, педагогічної техніки учасників реалізації програми²³⁴.

Також 8 грудня 2015 р. Постановою ВРУ було схвалено Рекомендації парламентських слухань «Сімейна політика України – цілі та завдання», учасники якої рекомендували вжити заходів для покращення системи охорони материнства і дитинства, формування та збереження репродуктивного здоров'я і подолання демографічної кризи, зокрема, забезпечити розвиток центрів планування сім'ї та репродуктивного здоров'я, клінік, дружніх до молоді; проводити інформаційно-

²³³ Концепція Державної цільової соціальної програми підтримки сім'ї до 2016 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/325-2012-p>.

²³⁴ Там само.

просвітницькі кампанії, спрямовані на підвищення престижності сім'ї, посилення орієнтацій молоді на шлюб та відповідальне батьківство та ін.²³⁵.

У 2016 р. соціальна підтримка сім'ям, яку надає держава у вигляді більшості допомог, стає безпосередньо залежною від доходів сім'ї. Так, набули чинності зміни з 1 січня 2016 р. до постанов КМУ «Про порядок призначення та виплати державної допомоги сім'ям з дітьми» та «Про затвердження порядку призначення та виплати тимчасової державної допомоги дітям, батьки яких ухиляються від сплати аліментів, не мають можливості утримувати дитину або місце проживання їх невідоме», які внесені постановою КМУ № 1181 від 25 грудня 2015 р.

З травня 2017 р. в Україні було підвищено прожитковий мінімум, що призвело до зростання і всіх соціальних допомог, які прив'язані до нього.

Таким чином, нормативно-правова база соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в незалежній Україні представлена законодавством у сфері: підвищення соціального статусу та охорони основних прав жінки-матері; розвитку центрів соціальної підтримки материнства й дитинства; охорони основних прав та свобод дитини; забезпечення дотримання прав і свобод дітей у сфері сімейних стосунків; охорони здоров'я матері й дитини заохочення до материнства, що зумовило поряд зі здоров'язберігальним та педагогічним напрямом розвиток демографічного та релігійного.

Висновки до першого розділу

У розділі здійснено історіографічний та теоретико-методологічний аналіз наукової літератури з проблеми соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в Україні в період ХХ – початку ХХІ ст.; розкрито сутність та зміст поняттєво-категорійного апарату дослідження; з'ясовано передумови та нормативно-правове забезпечення соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства.

Поняття «дитинство», «материнство» «соціально-педагогічна підтримка» є міждисциплінарними й багатовекторними, що і сприяло появі низки наукових підходів до їх означення – хронологічного, історико-педагогічного, системно-цілісного, культурологічного, аксіологічного, порівняльного, термінологічного.

Фундаментальними працями з проблем дитинства вважають розвідки вітчизняних (Т. Батуричева, В. Зеньковський, І. Сікорський) та зарубіжних (Ф. Арієс, Л. Демоз, І. Кон, М. Мід, Д. Тідеман, Д. Фельдштейн) учених минулого.

На сучасному етапі вітчизняні вчені (В. Давидов, В. Кремень, В. Кудрявцев та ін.) розглядають дитинство як складне та багатогранне соціокультурне явище, глобальний культурно-історичний феномен. Інші (І. Бех, А. Богуш, О. Квас, Т. Кочубей, С. Лупаренко, Ж. Петрочко, О. Савченко та ін.) – як самоцінний період, що передбачає соціально-педагогічну підтримку держави для виконання унікальної і самобутньої функції у соціокультурних процесах.

Встановлено, що вивчення феномену «материнство» в ХІХ ст. здійснювалося крізь призму материнського призначення та реалізації в соціумі: на початку ХХ ст. більшість дослідників говорить про суто практичну підготовку до виконання материнських обов'язків, а в другій половині ХХ ст. виокремилася кілька наукових підходів до

²³⁵ Постанова Верховної Ради України Про Рекомендації парламентських слухань «Сімейна політика України – цілі та завдання». URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/854-19>.

аналізу материнства, ролі жінки в сім'ї і суспільстві – патріархальний, економічний, демографічний, егалітарний, гендерний.

Поняття «материнство» вивчали як вітчизняні (А. Антонов, І. Баскіна, Є. Беліцька, М. Задесенец, П. Медовиков, Г. Пісемський), так і зарубіжні (Дж. Баулбі, Е. Ботт, Дж. Е. Голдорп, Дж. Гуд, Е. Літвак, Д. Піллінг, М. Прінгл, Е. Федер) учені минулого. На сучасному етапі воно виступає як об'єкт аналізу у філософській (Ю. Макешина, В. Раміх, Т. Свадьбіна та ін.), соціологічній (К. Друзь, І. Кон, Н. Лаврінченко, Н. Пушкарьова, В. Раміх та ін.), лінгводидактичній (А. Алієва, А. Кисельова, А. Соколова та ін.), юридичній (І. Ветухова, О. Ганкевич, О. Пожарова, К. Ченкова, Л. Шумна та ін.), медичній (Я., Гойда О. Остапенко Н.Сольский, Т. Татарчук та ін.), психологічній (Н. Даниленко, О. Ішук, О. Остапенко, О. Мурашко, О. Проскурняк та ін.), педагогічній літературі (І. Братусь, Т. Говорун, О. Ісеніна, О. Кізь, О. Кікінеджи, В. Кравець, Р. Овчарова, Г. Радчук, О. Тіунова та ін.) літературі.

Відсутність теоретико-методологічних засад дослідження соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства зумовило ідентифікацію поняття «охорона», що фігурує в законодавстві та розвідках ХХ ст. із терміном «підтримка». Узагальнивши різноманітні дефініції й підходи до визначення понять «підтримка», «педагогічна підтримка», «соціальна підтримка», «соціально-педагогічна підтримка», «охорона материнства й дитинства»), ми виокремили категорію «соціально-педагогічна підтримка материнства й дитинства», яку трактуємо як систему здоров'язберігального, педагогічного, демографічного та релігійного напрямів, що в комплексі сприятимуть вирішенню питань материнства й дитинства в Україні.

Соціально-педагогічна підтримка материнства й дитинства в Україні в ХХ – на початку ХХІ ст. розвивалася на тлі соціально-економічних, нормативно-правових та політичних передумов, що сприяли розвою здоров'язберігального, педагогічного, демографічного та релігійного напрямів.

Науковий аналіз джерельної бази дав змогу систематизувати достовірну інформацію про процес розвитку соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в Україні в ХХ – на початку ХХІ ст., що сприяло обґрунтуванню авторської періодизації:

1) 1905–1919 рр. – прийняття перших програм підтримки материнства й дитинства на державному рівні; відкриття відділу ОХМД у складі новоутвореного НКСЗ.

2) 1920–1940-і рр. – із прийняттям «Декларації про соціальне виховання дітей» верховним опікуном дитинства стає держава, а неодмінною частиною системи соціального виховання – соціальна підтримка материнства й дитинства; розширення мережі закладів ОХМД; боротьба з безпритульністю, бездоглядністю та правопорушеннями.

3) 1950–1980-ті рр. – підвищення якості медичної допомоги, широке впровадження у практику досягнень медичної науки, посилення контролю за рівнем лікувально-профілактичної діяльності закладів ОХМД, прийняття низки законів у сфері соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства.

4) 1990-ті рр. – початок ХХІ ст. – оновлення нормативно-правової бази зумовили кардинальні зрушення в розвитку соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства. Із прийняттям «Концепції Державної програми підтримки сім'ї на 2012–2016 рр.», Національної стратегії реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017 – 2026 роки, Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (2017 р.) та ін. соціально-педагогічна підтримка материнства й дитинства стає пріоритетним напрямом соціальної політики України.

РОЗДІЛ 2

ПЕДАГОГІЧНИЙ НАПРЯМ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ МАТЕРИНСТВА Й ДИТИНСТВА В УКРАЇНІ У ХХ СТ.

2.1. Соціально-педагогічна підтримка материнства й дитинства в історії педагогіки

Проблеми соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в усі часи хвилювали педагогів, громадських діячів, тому аналіз ключових понять дослідження в історії педагогіки є релевантним.

Педагогічний напрям соціально-педагогічної підтримки в історії педагогіки представлено у працях видатних вітчизняних (І. Бартошевський, Г. Ващенко, В. Зеньковський, А. Макаренко С. Русова, В. Сухомлинський, М. Стельмахович, К. Ушинський та ін.) та зарубіжних (А. Августин, Л. Альберті, Аристотель, Ф. Бекон, Я. Коменський, Я. Корчак, П. Лесгафт, Платон, Е. Роттердамський та ін.) учених минулого, у яких найбільш значущими, фундаментальними цінностями людини визнано феномени «материнство» й «дитинство».

Зокрема, в епоху класичної античності місію матері показано як складову загальної системи соціальних цінностей. Проте сама жінка поставала лише як біологічна істота. Доброчесність жінки древньогрецький філософ Платон вбачав в умінні розпоряджатися в будинку і підкорятися чоловікові²³⁶, а Аристотель – у хазяйновитості й покірності чоловіку²³⁷. Відтак материнство розглядалося як закономірна реалізація біологічної і соціальної функції та культурна традиція.

У середньовічній культурі материнство вважалося запорукою земного благополуччя і спасіння душі жінки, природним сенсом дітородної функції жінки. Ідея гріховності тілесного начала віддаляла реальне материнство від святості, тоді як на духовному рівні воно прирівнювалося до шанування в християнській вірі Пресвятої Діви Марії. Видатний діяч цієї доби А. Августин якості Богоматері переносить і на жінку-матір, розглядаючи її як транслятора духовних цінностей, як земного посередника між Богом і дитиною²³⁸. Таким чином, у християнській думці окресленого періоду материнство сприймалося як шлях досягнення вищого сенсу буття для жінки.

В епоху Відродження феномен материнства стає цінністю суспільства, однак турбота про дітей, материнська ласка і материнська любов усвідомлюються як природні й закономірні. Цю ідею підтвердив італійський гуманіст Л. Альберті в трактаті «Про сім'ю», зазначивши, що діти повинні знаходитися під опікою матерів, а материнство має підтримуватися суспільством. Материнство, пов'язане з труднощами виховання дітей, стає об'єктом розгляду гуманіста Е. Роттердамського. У трактаті «Про виховання дітей» він висловлює ідею про необхідність материнського піклування як першої школи у справі виховання людини. Материнська турбота, на думку видатного філософа і педагога, повинна проявлятися ще до народження дитини: «І ще навіть дитина не з'явилася на світ, а материнська турбота – на варті»²³⁹. Тобто жінка, на думку мислителя, повинна завжди турбуватися про своє здоров'я та вести

²³⁶ Платон. Государство. Законы. Политик / предисл. Е.И. Темнова. Москва, 1998. С. 554.

²³⁷ Аристотель. Политика : в 4 т. / пер. с древнегреч. ; общ. ред. А.И. Доватура. Москва, 1987. Т. 4. С. 25–30.

²³⁸ Августин Аврелий. Исповедь. Москва, 2011. С. 54.

²³⁹ Там само. С. 249.

відповідний спосіб життя. Водночас у справі виховання абсолютним є домінування батька, а роль матері незначна. Таким чином, материнство в епоху Відродження стає біосоціальним явищем. Відтак можемо стверджувати і про зародження в цей період думки про необхідність підтримки материнства як феномену.

Якщо в попередні епохи культурні традиції століттями не змінювалися, то в Новий час тема материнства набуває нових граней: вона стає об'єктом пильного вивчення педагогів, юристів, політичних діячів.

Зокрема, до жіночого питання звертається видатний британський філософ XVII ст. Ф. Бекон. Він розглядає материнство не тільки як біологічну сутність жінки, але передовсім як явище духовне²⁴⁰. Зовсім інше бачення материнства представлено в роботах англійського філософа-новатора XVII ст. Т. Гоббса, який вважав, що жінка завдяки фізіологічній функції, набуваючи статусу матері, повинна мати також юридичні права на дитину: «Панування над дитиною належить тому, хто першим має над нею владу. Той, хто тільки що народився, знаходиться під владою матері»²⁴¹.

Одним із перших, хто запропонував програму материнського виховання з перших днів життя, акцентуючи при цьому на необхідності духовного розвитку жінки, є видатний чеський педагог-гуманіст **Я. Коменський**, який написав розділ у «Великій дидактиці» та окремий твір під назвою «Материнська школа», що став справжньою програмою педагогічного всеобучу батьків із методичними рекомендаціями і не втратив своєї актуальності досі.

На думку Я. Коменського, освіту варто розпочинати якомога раніше і присвятити їй весь період юності – 24 роки. Цей відрізок часу він розділив на чотири 6-річні вікові періоди: дитинство (0–6 р.), отроцтво (6–12 р.), юність (12–18 р.), змужнілість (18–24 р.). В основу такого поділу він поклав вікові особливості дітей.

Кожному віковому періоду Я. Коменський визначив відповідну школу: материнська школа (материнське опікунство в кожній сім'ї); школа рідної мови (елементарна народна школа, створюється у кожній общині, селі, містечку); латинська школа або гімназія (створюється в кожному місті); академія (створюється в кожній державі або великій провінції)²⁴².

Ці чотири школи педагог красномовно порівняв з чотирма порами року: «Материнська школа є прекрасною весною, прикрашеною бруньками і квітами з різними ароматами. Школа рідної мови – це літо з його стиглими колосками і деякими ранніми плодами. Гімназія відповідає осені, яка щороку збирає багаті плоди з полів, садів і виноградників і вкладає їх у скарбницю розуму. Академія, нарешті, – це зима, що дає зібраним плодам різні призначення, щоб було на що жити решту життя»²⁴³.

Найважливіше місце в окресленій системі освіти педагог відводив першій ланці – материнській школі, під якою розумів не громадську інституцію, а своєрідну форму сімейного виховання. Місцем материнської школи мала бути сім'я, а вихователем – мати.

²⁴⁰ Бэкон Ф. О достоинстве и приумножении наук : в 2 т. / общ. ред. и вступ. статья А.Л. Субботина. Москва, 1977. Т 1. С. 428.

²⁴¹ Гоббс Т. Основы философии : в 2 т. / сост., ред. изд., авт. вступ. ст. и примеч. В.В. Соколова. Москва, 1989. Т. 1. С. 366.

²⁴² Лордкипанидзе Д.О. Дидактика Яна Амоса Коменского. Москва, 1949. С. 57.

²⁴³ Коменский Я.А. Великая дидактика, содержащая универсальное искусство учить всех всему: в 2 т. / под ред. А.И. Пискунова. Москва, 1982. Т. I. С. 441.

Мету материнської школи Я. Коменський убачав у розвитку переважно зовнішніх відчуттів для того, щоб діти привчалися розпізнавати предмети навколишньої дійсності і правильно поводитися з ними. Він порівнював дитину з деревом і писав: «У перші ж роки дерево випускає зі свого стовбура всі головні гілки, які воно матиме і яким згодом доведеться тільки розростатися»²⁴⁴. Саме тому основні знання необхідно дати дитині в перші роки життя, і материнська школа повинна бути в кожному домі і стати одним із найголовніших етапів дитячого виховання та навчання.

У праці «Материнська школа» він підкреслював, що «ніяк не можна вибачити, якщо шляхетні та вельмишановні матері доручають своїх дітей зразу ж після народження безчесним, безбожним жінкам, іноді навіть зі слабким здоров'ям, ... оскільки таким чином дорогоцінна дитина віддається в жертву ймовірній заразі, фізичній та духовній»²⁴⁵.

Великою любов'ю і ніжністю наповнені слова педагога про дітей, яких він називає «безцінним скарбом», а найщасливішими вважає людей, яким Бог подарував їх. Саме тому, – писав педагог, – «для батьків діти повинні бути милішими й дорожчими за золото і срібло, перли і дорогоцінні камені...», «золото і срібло – речі ненадійні і скоро минають, а діти – безсмертна спадщина», даються батькам «як дзеркало скромності, привітності, доброти, злагоди та інших християнських чеснот»²⁴⁶. Він порівнював дітей з ангелами і вважав помешкання, де чути дитячий сміх, благодатним: «У кого вдома є діти, той може бути впевнений, що в будинку присутні ангели; всякий, хто обіймає руками маленьких дітей, нехай не сумнівається, що обіймає ангелів»²⁴⁷.

У праці «Материнська школа» видатний педагог першим порушив питання про безпеку дитини. Він зазначав, що жінка повинна турбуватися про здоров'я своєї дитини ще в утробі. Задля цього вона має вести здоровий спосіб життя, бути уважною до себе, відмовитися від шкідливих звичок, щоб не зашкодити ще не народженій дитині.

Педагог закликав жінок дбати не лише про фізичне, а й про психічне здоров'я, адже на народження здорової дитини впливають і зовнішні дії матері. Тому жінка не повинна виснажуватися як неробством, так і надмірною роботою, а працюючи, має бути бадьорою, по можливості швидкою і веселою, адже від цього залежить характер її майбутньої дитини.

Велику увагу присвячено і дитячому харчуванню та природному вигодовуванню дитини. Засуджуючи матерів, які не годували своїх дітей, він зазначав, що «це жорстоке відчуження дітей від їхніх матерів і харчування чужим молоком годувальниць (якщо тільки це не зумовлено нещасним випадком або слабкістю матері) передовсім противно Богу і природі, по-друге, шкідливо для дітей, по-третє, згубно для самих матерів, по-четверте, абсолютно не заслугоує на повагу, а заслугоує на осуд»²⁴⁸.

За здоров'ям дитини, на думку Я. Коменського, варто стежити з великою пильністю. Він закликав батьків дбати про дотримання дитиною режиму дня, правильного харчування та заняття спортом; радив не давати без необхідності ліків.

²⁴⁴ Там само. С. 442.

²⁴⁵ Там само. С. 55.

²⁴⁶ Там само. С. 201–205.

²⁴⁷ Там само. С. 204.

²⁴⁸ Там само. С. 214.

Педагог-новатор заперечував теорію самостійного навчання і вказував на необхідність цілеспрямованого навчання і виховання дітей: «Ніхто не повинен думати, що юнацтво саме по собі і без посиленої праці може бути виховане (у благочесті, чесноті і в науках)»²⁴⁹.

Важливу місію першого вчителя Я. Коменський покладав на батьків. Він закликав не нехтувати батьківськими обов'язками. Водночас, на його думку, батьки помиляються, вбачаючи свою місію лише в навчанні їсти, пити, ходити, говорити, одягатися. Висміював також батьків, що дбали тільки про красу, багатство, владу. Піклуватися, – писав педагог, – треба «про душу як про головну частини людини, щоб вона могла вийти з тіла якнайкраще прикрашеною»²⁵⁰. А про тіло потрібно дбати для того, щоб воно стало житлом, придатним і гідним для безсмертної душі. Отже, Я. Коменський практично описував основні закони релігійного виховання дітей.

У праці «Материнська школа» він окреслив потрібну ціль виховання: віра і благочестя; добра вдача; знання мов і наук. Автор писав: «У кого у своєму будинку діти віддаються цим трьом вправам, у того – рай, де сіються, зрошуються, зеленіють і цвітуть небесні рослини; у того – храм Святого Духа, у якому він створює й удосконалює судини милосердя, знаряддя слави, щоб в них, як в живому образі Бога, все більше і більше блищали промені його могутності, мудрості і доброти; які щасливі в такому раю батьки!»²⁵¹.

Однак, – підкреслював Я. Коменський, – оскільки батьки часто не здатні виховувати дітей або через службову зайнятість не мають часу на це, то важлива місія виховання покладається на педагогів, наставників, які повинні навчати дітей у школах, гімназіях, колегіях.

Водночас, зазначав педагог, враховуючи принцип природовідповідності, батьки не повинні відкладати виховання й освіту своїх дітей на більш пізній час, оскільки неможливо криве дерево, яке виросло, зробити прямим і ліс, усіяний терновими кущами, перетворити в город. Він закликав батьків самостійно вивчати особливості спілкування з власними дітьми, щоб під їх керівництвом діти зростали в мудрості й любові до Бога і людей. Отже, педагог підводив до думки про важливість і необхідність педагогічної освіти для батьків.

За словами Яна Коменського, у перші шість років життя батьки повинні прищепити дітям такі цінності, які є основою морального виховання:

- помірності – діти повинні їсти і пити «згідно з вимогами природи; не об'їдатися і не переповнюватися їжею і питвом понад необхідність»;
- охайності – дитина повинна «дотримуватися пристойних манер в їжі, в одязі і в піклуванні про тіло»;
- повагою до старших, їх дій та слів;
- ввічливості – «щоб вони за знаком і словом старших готові були негайно виконати все»;
- говорити правду – «що є – то є, чого немає – того немає. Нехай же ніколи не привчають брехати і говорити не те, що є, серйозно чи жартома»;
- справедливості – «щоб вони не торкалися нічого чужого, не чіпали, не брали таємно, не ховали і не завдавали кому-небудь шкоди»;

²⁴⁹ Там само. С. 207.

²⁵⁰ Там само. С. 206.

²⁵¹ Там само. С. 206.

- добродійності – щоб діти були «приємними для інших, щоб вони були щедрими, а не скупими і не заздрісними»;
- працелюбності – «щоб вони звикли уникати ледачого дозвілля»;
- мовчанню – діти повинні вміти не тільки говорити, але й мовчати, «де це необхідно: коли говорять інші»;
- терпінню – «з раннього віку поступово вони повинні привчатися приборкувати пристрасті»;
- делікатності (гуманності) і бажанню служити старшим – таке виховання «є особливою прикрасою юнацтва, тому буде доречним, щоб і до цього також привчалися вони з дитинства»;
- витонченості манер – проявляти до кожного «делікатність, вміти вітати, подавати руку, дякувати за послугу та інше»;
- тримати себе з гідністю – «у всьому поводитися стримано і скромно»²⁵².

Окрім цього, в материнській школі, за твердженням Я. Коменського, дитина мала засвоїти низку предметів:

1. Початкові знання з метафізики дитина мала опанувати, коли батько і мати звертали її увагу на все, що вона бачить, чує, смакує, тримає в руках. Пізніше дитина засвоїть терміни: дещо, десь, є, немає, так, не так, де, коли, схоже, несхоже тощо, що в цілому і є основою метафізики.

2. З галузі фізики дитина в шість років мала знати, що таке вода, земля, повітря, вогонь, дощ, сніг, лід, камінь, залізо, дерево, трава, птах, риба, домашні тварини та ін.

3. З азами оптики дитина мала познайомитись, коли починала розрізняти і називати світло й темряву, світло й тінь та розпізнавати основні кольори – білий, чорний, червоний та ін.

4. Початкові знання з астрономії дитина мала засвоїти, коли дізнавалася, що називають сонцем, місяцем, зірками, і помічала, як вони кожного дня сходять і заходять.

5. Перші відомості з географії дитина мала отримати у своєму природному доквіллі, коли починала усвідомлювати, що таке гора, долина, поле, річка, село, селище, місто.

6. Основи хронології дитина мала пізнати, коли починала розуміти, що таке час, година, день, тиждень, місяць, рік, а також літо, зима, весна, осінь, учора, позавчора, завтра, післязавтра та ін.

7. Початкові знання з історії дитина мала отримати, коли намагалася пригадати й розповісти, що відбулося недавно, як та чи та людина в цій ситуації діяла.

8. Ази арифметики дитина мала засвоїти, коли дізнавалася, що таке багато і мало, вчилася рахувати до десяти й розуміти, що три більше, ніж два, і що одиниця, додана до трьох, – це вже буде чотири та ін.

9. Елементарні знання з геометрії дитина мала отримати, коли усвідомила, що називається великим і малим, довгим і коротким, широким і вузьким, товстим і тонким, а також – що таке лінія, хрест, коло тощо, і зауважувати для себе, що те чи те вимірюється лінійкою, метром, сажнем, рулеткою та ін.

10. З основами статички дитина мала знайомитися, коли спостерігала, як зважуються продукти, і вчилася щось зважувати на власній руці, аби визначати, що важче, а що легше.

²⁵² Там само. С. 210–211.

11. Перший досвід механічної праці дитина мала отримати, коли їй не лише дозволяли, а й навчали щось робити, допомагати: переносити речі, приводити їх у порядок, щось будувати чи руйнувати, зв'язувати та ін. Усе це діти залюбки роблять у цьому віці. А тому не слід забороняти такі заняття, необхідно підтримувати їх і розумно направляти дітей.

12. З мистецтвом діалектики дитина мала ознайомитися, коли її увагу привертали до розмови, яка ведеться у формі запитань і відповідей, привчали її ставити запитання і відповідати на них в межах теми, не відхиляючись від неї.

13. Основи граматики дитина мала засвоїти, коли навчалася правильно говорити рідною мовою, чітко вимовляти літери, склади, слова.

14. Початкові знання з риторики дитина мала отримати, коли наслідувала риторичну специфіку мови батьків. Особливу увагу дитини варто звертати на відповідність жестикуляції характеру мови та вимови, а саме: у запитанні підвищувати голос на останньому складі, а у відповіді понижувати його тощо. Перше знайомство з поезією відбувалося, коли дитина вивчала вірші, переважно дидактичного змісту.

15. Ази музики дитина засвоювала, коли вчилася співати.

16. Початкові знання сімейного і господарського характеру дитина отримувала, коли вивчала осіб, із яких складається сім'я та рід: кого називають батьком, матір'ю, дідусем, бабусею, сестрою, братом, тіткою, дядьком та інше, а також назви частин будинку (кухня, вітальня, спальня), інші домашні предмети (стіл, тарілки, ложки, виделки, чашки, блюдця та їхнє призначення).

17. Особливу увагу з перших днів життя батьки мали приділяти моральному вихованню дитини²⁵³.

Таким чином, можна стверджувати, що у сфері розумового виховання перед материнською школою Я. Коменський ставив завдання підготовки дітей до подальшого систематичного навчання в школі, а зміст порад і завдань у «Материнській школі» було розраховано на освічену жінку-матір, яка глибоко розуміє сам принцип такої школи і наукову термінологію, а також володіє методикою впровадження її ідей.

Наступною ланкою системи освіти є навчання у школі, яке, на думку Я. Коменського, буде успішним, якщо дитина буде підготовленою, володітиме навиками «у благочесті і добрій моралі (особливо в шанобливості, слухняності і покірності щодо старших), а також мудрості, у швидкому виконанні справи, у виразній вимові слів»²⁵⁴.

Педагог не радив батькам поспішати із переходом дітей до загальної школи раніше 6-річного віку. Він навіть сформулював ознаки, за якими можна було визначити здатність дитини до навчання, що нагадують сучасні передумови навчальної діяльності, а саме:

1. Якщо дитина засвоїла необхідний перелік знань, умінь і навичок у материнській школі.

2. Якщо дитина уважна, здатна мислити «відповідно до пропонованих питань і здатна до правильних суджень»²⁵⁵.

3. Якщо дитина має бажання до навчання.

²⁵³ Там само. С. 442–445.

²⁵⁴ Там само. С. 238.

²⁵⁵ Там само. С. 239.

Тобто саме материнська школа і мама як перша вчителька мали закласти першооснову подальшого навчання.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що хоча система шкіл Я. Коменського виявилась нездійсненною, його материнська школа – це справжня програма педагогічного всеобучу для батьків, яка чітко визначає межі відповідальності сім'ї за навчання і виховання дітей, адже саме батьки чи особи, які їх замінюють, зобов'язані постійно дбати про своїх дітей, створювати належні умови для розвитку їх природних здібностей, зміцнення фізичного здоров'я, отримання загальної освіти тощо.

У XVIII ст. актуалізувалося питання про становище жінки в суспільстві. Першим, хто вказав на початок кризи європейської культури, був видатний французький мислитель Ж.-Ж. Руссо, який вважав, що права жінки на особисту свободу, освіту варто обмежувати для того, щоб не відбулося виродження материнства. Висловлювання Ж.-Ж. Руссо «самець є самцем лише в окремі хвилини; самка залишається самкою все життя»²⁵⁶ підкреслювало принизливе ставлення до жінки як до суто біологічної істоти, засвідчувало негативне сприйняття філософом соціального розвитку особи протилежної статі.

Отже, педагоги XVIII ст., побоюючись виходу жінок з-під домашнього гніту, пропагували лише материнську роль на протигагу самореалізації жінки.

У цьому контексті очікуваною була публікація праць видатного швейцарського педагога Й. Песталоцці «Як Гертруда навчає своїх дітей» та «Книги для матерів», який, на протигагу Ж.-Ж. Руссо, був переконаним у необхідності сімейного виховання дитини, передумовою якого є доцільність педагогічної освіти матері: «Перше навчання дитини ... завжди є справою почуття, справою серця, справою матері. ... Тому джерелом її морального та релігійного виховання є природні стосунки, що існують між матір'ю та її дитиною. Мати повинна бути й духовною матір'ю дитини»²⁵⁷.

У XIX ст. питання освіченості жінки набуває особливої актуальності, а процес її підготовки до виховання дітей порівнюють зі зведенням нової міцної будівлі. У зв'язку з цим справедливими є слова російського видатного хірурга, педагога М. Пирогова: «Піклуючись про маленьку людину в колісці, визначаючи її ігри, навчаючи її промовляти перші слова та перші молитви, жінки стають головними zodчими суспільства»²⁵⁸. У статті «Питання життя» М. Пирогов стверджував, що не варто навіть обговорювати питання виховання та освіти жінок, оскільки воно постає само по собі, якщо ми маємо намір зростити людину самостійну, розумну, вольову, з великим внутрішнім потенціалом.

Вивчаючи питання жіночої освіти, багато видатних вітчизняних суспільних діячів, педагогів, психологів XIX ст. зверталися у своїх працях і до її впливу на реалізацію материнського призначення. З огляду на відзначене, слушною видається думка російського педагога, письменника, політичного діяча М. Михайлова, який одним із перших усвідомив побоювання суспільства «відпустити жінку з дому». У розвідці «Жінки, їх виховання та значення в родині та суспільстві» автор зауважив, що «не треба побоюватися, що при цілковитій свободі вибору жінка братиметься за те, що менш за все узгоджуватиметься з її природою, з материнськими обов'язками, що в

²⁵⁶ Величие здравого смысла. Человек эпохи Просвещения. Москва, 2002. С. 185.

²⁵⁷ Там само. С. 201.

²⁵⁸ Цит. за Антология педагогической мысли народов СССР / сост. П.А. Лебедев. Москва, 1989. С. 456.

певний час потребують винятково її уваги»²⁵⁹. Отже, можливість пошуку шляхів реалізації не суперечила якісному виконанню материнських обов'язків. Така постановка питання розмежовувала природну та соціальну функцію жінок, але водночас закликала до їх гармонізації. Яскравим прикладом такої жінки була видатний український педагог, організатор народної освіти Х. Алчевська, яка в 1862 р. заснувала в Харкові недільну школу для жінок із бідних верств населення. Відтак майбутнє покоління видатних українок (Марко Вовчок, С. Ковалевська, Леся Українка та інші), які знайшли своє призначення в суспільстві, засвідчило становлення інтелектуального авангарду українського народу в ХІХ ст., не останню роль у якому відігравали жінки.

Той факт, що в суспільстві необхідно цілеспрямовано створювати умови для соціалізації жінки як матері, відзначила і російський педагог А. Симонович, яка акцентувала увагу на тому, що «матір, яка отримала найкраще виховання, не завжди може сягнути свого ідеалу у вихованні. Щоб жінка могла бути вихователем та матір'ю своїх дітей хоча б до 3 років, потрібно її до цього готувати, відкрити їй ті знання, які від неї приховувалися, доки вона сама не буде активною – до тих пір жінка не повинна виховувати дітей, бо вона не здатна до цього»²⁶⁰. Отже, ця цитата засвідчує, що вперше лише на початку ХХ ст. педагоги усвідомили, що навіть найкраще вихована дівчина не обов'язково стає в майбутньому доброю вихователькою для своїх дітей. Уперше йшлося про спеціальну підготовку потенційної матері до виконання цієї ролі у складі цілісної системи освіти жінки. Навіть жінка, яка має вищу освіту, на думку педагога, для того щоб стати мамою, має спеціально готуватися, зокрема опанувати культуру материнства. Наприклад, видатний політичний діяч та мистецтвознавець А. Луначарський обґрунтував необхідність переходу до нової державної системи соціального виховання, яку розумів як позасімейне виховання. Він вказував на існування протиріччя між працевлаштуванням жінки та вихованням дітей, наголошуючи на тому, що дитина не повинна виховуватися лише в родині: «Ми запросимо жінку, яка вміє бути матір'ю в повному розумінні, яка не буде ходити на фабрику, яка буде отримувати шматок хліба саме за свою педагогічну роботу»²⁶¹. Це, безумовно, нагадує сучасний дитячий садок, і місце жінці-матері автор вбачав лише на посаді виховательки в ньому, однак незаперечним є факт усвідомлення вченими необхідності психолого-педагогічних знань для батьків.

Яскравим представником педагогіки кінця ХІХ – поч. ХХ ст., якому проблеми соціально-педагогічного захисту і підтримки материнства й дитинства були близькими, вважається **Петро Лесгафт**. Досліджувані питання педагог присвятив низку праць – «Сімейне виховання і його значення», «Про покарання в сім'ї і їх вплив на розвиток типу дитини», «Про ігри в сім'ї» та ін.

Вважаючи сім'ю визначальною у вихованні молодого покоління, П. Лесгафт у розвідці «Сімейне виховання і його значення» акцентував на створенні творчої сімейної атмосфери, де дитина матиме змогу проявляти самостійність, ініціативність, де її вважатимуть за особистість. Ось як педагог писав: «Уся таємниця сімейного виховання в тому й полягає, щоб дати можливість дитині стати самостійною; дорослі не повинні нічого робити для свого особистого задоволення, а завжди ставитися до

²⁵⁹ Там само. С. 516.

²⁶⁰ Там само. С. 233.

²⁶¹ Там само. С. 416.

дитини від самого дня народження як до людини, з повним визнанням її особистості»²⁶².

Ключову роль у вихованні дітей П. Лесгафт відводив матері. Про це читаємо у праці С. Русової «Лесгафт і його педагогічні ідеї»: «Вона раніш усіх мусить придивитись до особливостей своєї дитини, обміркувати їх, обдумати, яким шляхом найкраще підходити до них, щоб виховати бадьору волю, а не лиху»²⁶³. Окрім того, педагог давав також практичні консультації матерям з питань догляду за дітьми, закликав їх «не розбещувати дітей до капризування», обмежувати у вживанні солодощів тощо.

На думку П. Лесгафта, найдієвішим інструментом удосконалення громадянського життя є сімейне виховання, тому саме батьки несуть велику відповідальність перед суспільством за своїх дітей. Він нагадував матерям, що в душі кожної дитини панує непереможне поривання до волі, до вільної діяльності. Це прагнення не варто ламати, а необхідно спрямовувати у правильне річище, щоб воно не переросло в розбещену безвольну неврівноваженість чи в деспотичне панування над усіма близькими людьми.

С. Русова звернула увагу і на важливість особистого прикладу батьків у вихованні дітей в педагогічній спадщині П. Лесгафта: «Дитячі роки – то роки імітації, ... коли хочете мати чесну правдиву дитину, то шануйте правду до всіх дрібниць вашого життя, бо уважне око дитини придивляється до всього, до всього прислухається»²⁶⁴. Визначальне значення, на думку П. Лесгафта, має авторитет матері, її етична поведінка, а також педагогічна освіченість та мудрість: «Мама – то перший несвідомий, але міцний авторитет дитини, – писав педагог, – через це обов'язок «мами» бути строго етичною в усіх своїх словах і вчинках. Не треба нічого штучного накидати дитині. Треба вільно дати їй придивлятися до всього. Нехай сама задумается над тим, що її зацікавило. Треба чимало знати, щоб завжди відповідати правдиво на будь-які запитання дитини»²⁶⁵.

Окреслюючи роль сімейного виховання у формуванні особистості дитини, П. Лесгафт у праці «Сімейне виховання і його значення» описав основні шкільні типи дітей.

Перший тип П. Лесгафт називав лицемірним. Характерними ознаками дитини лицемірного типу є: брехливість, хвалькуватість, хитрість, прагнення завжди мати власну вигоду, байдужість до вимог і страждань інших, навіть найближчих людей.

Однокласники дітей лицемірного типу недолюблюють. У зв'язку з цим у праці зазначено: «Він завжди відрізняється хвастощами і пихою щодо слабких і менших, лестощами і боягузтвом щодо сильних і старших. Наклепи, плітки, доноси, брехня роблять його як неможливим товаришем, так і загалом неможливим співмешканцем»²⁶⁶.

Розвитку такого типу, як пояснював П. Лесгафт, найбільше сприяло: брехня, лицемірство з боку старших, що оточували дитину, суто практичне спрямування сімейного життя, постійний невеликий розрахунок і прагнення до легкої наживи, відсутність будь-якої турботи про дітей. Учений зазначав: «Дитина, що залишалася або

²⁶² Лесгафт П.Ф. Семейное воспитание ребенка и его значение. *Избранные педагогические сочинения* / сост. И.Н. Решетень. Москва, 1988. С. 11.

²⁶³ Русова С.Ф. Вибрані твори : у 2 кн. Київ, 1997. Кн. 1 / за ред. Є.І. Коваленко. С. 137.

²⁶⁴ Там само. С. 138.

²⁶⁵ Там само. С. 138.

²⁶⁶ Лесгафт П.Ф. Семейное воспитание ребенка и его значение. *Избранные педагогические сочинения* / сост. И.Н. Решетень. Москва, 1988. С. 27.

без будь-якого догляду та уваги, або брала участь у розвагах дорослих, вчилася цінувати це останнє і намагалася вдаватися до різних прийомів, щоб тільки її залучали до них²⁶⁷. Таким чином, приклад батьків, організація їх сімейного життя сприяли формуванню моделі лицемірного типу поведінки дітей.

Другий тип – честолюбний. Діти цього типу завжди вирізняються зовнішнім виглядом, виявленням почуття власної гідності. Своїми вчинками вони прагнуть привернути до себе увагу, а образу і покарання сприймають дуже близько до серця. Ось як писав П. Лесгафт: «Головне прагнення такої дитини – відзначитися, бути першою у своєму класі й керувати іншими. Образа і покарання можуть змусити таку дитину цілковито закинути навчання, впасти в повну апатію і навіть вчинити самогубство»²⁶⁸. Честолюбний тип, як зазначав П. Лесгафт, розвивається за різних обставин: по-перше, внаслідок змагання, це, власне, і є чистий тип; по-друге, у результаті постійної похвали і захопленнями чеснотами дитини.

Звернув П. Лесгафт і увагу на те, що в одній сім'ї можна спостерігати дітей різних типів, що зумовлено різним ставленням до них. Педагог зауважив: «Одну дитину мати пестить, постійно виконує всі її забаганки, дитина є «кумиром» сім'ї або «божком». Другу дитину вона залишає практично без уваги ... і тільки задовольняє головні її потреби. У третій дитині мати бачить лише погані риси; вона її не тільки залишає без уваги, але й віддаляє від себе»²⁶⁹. Як наслідок, перша дитина може бути честолюбного або м'яко-забитого типу, друга – честолюбного, а третя – злісно-забитого.

Третій тип – добродушний. Така дитина, пояснював П. Лесгафт, є тихою, спокійною, уважною до навколишнього світу, із загостреним почуттям справедливості. «Вона ніяк не уживається з брехнею і насиллям, – писав педагог, – у якій би формі вони не проявлялися»²⁷⁰. Дитина добродушного типу дуже прив'язується до матері, вихователів і навіть до місця, де минуло її дитинство. Відзначав П. Лесгафт і здатність такої дитини до підтримки та допомоги: «Вона завжди готова надати посильну допомогу всім, особливо тим, хто потребує, без всякої задньої думки чи розрахунку»²⁷¹.

За словами педагога, вище описаний тип розвивається за таких умов: тихе, спокійне життя від народження; любляча, добра матір чи інша близька людина; відсутність будь-якої похвали, а також покарання чи переслідування. Дитині надається повна свобода; усі її потреби беруться до уваги, проте задовольняються настільки, наскільки батьки мають можливість, якщо ж не мають – то пояснюються причину відмови. Такий стиль поведінки у сім'ї, – писав вчений, – це «наслідок доброго і простого ставлення до дитини, бажання жити життям дитини і брати участь у ньому»²⁷².

Четвертий тип – м'яко-забитий. Дитина цього типу стає забитою не через суворе покарання, не через різку, а – зовнішні пестоці, які й призводять до сумних результатів. Такий тип можна ще назвати залюбленим. Дитина практично не здатна вирішувати проблеми без сторонньої допомоги. Вона не є спостережливою, ініціативною та самостійною, а лише виконує поставлені перед нею завдання.

²⁶⁷ Там само. С. 28.

²⁶⁸ Там само. С. 35.

²⁶⁹ Там само. С. 36–37.

²⁷⁰ Там само. С. 53.

²⁷¹ Там само. С. 53.

²⁷² Там само. С. 55.

Формується такий тип тоді, коли будь-яка діяльність дитини попереджається, коли все задалегідь підготовлено, коли немає мотивації самостійно розпоряджатися своїм часом і своїми діями. Ось що відзначив П. Лесгафт: «Честолюбна або роздратована мати, яка не визнає жодних зауважень, бажаючи похвалитися своїми дітьми, намагаючись ласкою і догодженням зробити їх розумниками і слухняними, сприяє розвитку дітей м'яко-забитого типу»²⁷³.

П'ятий – злісно-забитий тип. Він відзначається мовчазністю, озлобленістю, підозрілістю, різкістю. До покарань ставиться з удаваною байдужістю, на образи або ображається, або відповідає грубістю. Товарискість цінує, сходиться зазвичай з однорідним типом, але здебільшого для взаємного захисту, ніж для щирих дружніх взаємин. «До всіх людей, особливо до старших, він ставиться надзвичайно підозріло і на всі ласки та зовнішні прояви ніжності завжди відповідає різким, відштовхуючим рухом і навіть втечею»²⁷⁴.

Причини, що зумовили появу такого типу, здебільшого такі: заборона самостійно міркувати, застосування насильницьких методів для приборкування дитини, різні несправедливі вимоги. Розвитку такого типу сприяв також суворий розподіл часу дитини з обов'язковими заняттями і неможливістю самостійно розпоряджатися навіть своїми розвагами, строгі і постійні покарання за будь-яке порушення встановлених правил при відсутності любові і доброго ставлення до дитини²⁷⁵.

Шостий тип П. Лесгафт називав пригніченим. Дитина цього типу відзначається скромністю, працьовитістю, щирістю, відвертістю. Вона є надійним товаришем, сильним, активним захисником інтересів своїх друзів. Цей тип, – писав педагог, – розвивається в бідній сім'ї, у якій добрі і працьовиті батьки все ділять зі своїми дітьми і завжди віддають їм найкращу частину, однак ця частина не задовольняє їх найскромніших потреб»²⁷⁶. Якщо ж мати з батьком поєднують у вихованні дитини строгу безкомпромісну вимогливість, з одного боку, і любляче ставлення, з іншого, то формується перехідний тип, якому властива різкість та підозрілість.

Отже, в основу своєї типології П. Лесгафт поклав риси характеру дитини. Кожний тип педагог описав і визначив соціально-педагогічні та психологічні обставини його формування. На його думку, ансамбль тих чи тих якостей, ступінь їх вираженості у представника певного типу залежали від умов сімейного життя і виховання.

Таким чином, праця «Сімейне виховання і його значення» П. Лесгафта була першим науково обґрунтованим педагогічним твором, у якому проаналізовано цілі, завдання, зміст і методи виховання молодого покоління. Теорія сімейного виховання П. Лесгафта – це перш за все повага до особистості дитини, розвиток її самостійності й творчості.

Яскравим представником педагогіки першої половини ХХ ст. був **Я. Корчак**, якій проблемі виховання дітей присвятив низку праць – цикл у 4 частинах «Як любити дітей» (1920), «Виховні моменти» (1924), «Коли я знову стану маленьким» (1925), «Право дитини на повагу» (1929), «Жартівлива педагогіка» (1939) та ін.

На його думку, материнство облагороджує жінку. Тільки ставши матір'ю, вона дозріває духовно, її життя наповнюється невідомими до появи дитини почуттями радості, переживання, тривоги. У зв'язку з цим педагог писав: «Дитина вносить у

²⁷³ Там само. С. 71–72.

²⁷⁴ Там само. С. 83.

²⁷⁵ Там само. С. 87.

²⁷⁶ Там само. С. 103.

життя матері дивну пісню мовчання. Від довгих годин, проведених біля неї, коли вона не вимагає, а просто живе, від дум, якими мати старанно огортає її, залежить, якою вона стане, її життєва програма, її сила і творчість. У тиші споглядання за допомогою дитини вона доростає до осяянь, яких вимагає праця виховання»²⁷⁷.

Великий духовний зв'язок матері і дитини Я. Корчак яскраво описав у творі «Як любити дітей: «Биття крихітного, як персикова кісточка, серця – відлуння твого пульсу. Твоє дихання дає йому кисень. У вас обох тече спільна кров, і жодна червона її крапля не знає, буде вона твоєю чи її або, вилившись, загине, як постійна дань таємниці зачаття і народження. Кусень хліба, який ти жуєш, – будівельний матеріал ніг, на яких вона буде бігати, шкіри, яка буде її покривати, очей, якими вона буде бачити, мозку, у якому народиться думка, рук, які вона протягне до тебе, усмішки, з якою вигукне: «Мама!»²⁷⁸. Саме завдяки цьому зв'язку мати інтуїтивно відчуває дитину, її почуття, бажання, проблеми, що впливають і на неї.

Не оминув увагою педагог і проблему абортів, вважаючи їх лихом всієї земної кулі, яка бездушно втрачає своїх мешканців: «Увесь світ, за винятком носіїв деяких цивілізацій, практикує дітовбивство. Подружжя, у яких двоє дітей, а їх могло б бути дванадцять, вбили ті десять, що не народилися, серед яких був один, той єдиний, саме «їхня дитина». Може, серед ненароджених вони вбили найдорожчого? Так що ж робити? Ростити не тих дітей, яких немає, а тих, які народилися і будуть жити»²⁷⁹.

Я. Корчак вважав, що виховання дитини – не приємна забава, а робота, у яку потрібно вкласти зусилля безсонних ночей, капітал важких переживань і безліч роздумів, процес постійного пізнання дитини і розвитку її природних здібностей плюс повагу до її особистості. Основний зміст його вчення такий: виховання без краси, без любові є мертвим і при всій своїй науковості позбавлене перспектив. Він писав про те, чого нам сьогодні так не вистачає – про любов до дітей. Причому не про любов-виховання-доглядання, а про любов-розуміння, любов-самовідданість, любов-прийняття. А ще – про відвертість, мудрість, моральність та дбайливе ставлення до великого серця маленької людини. Також розуміння того, що діти мають право на власну думку і навіть на протест. Януш Корчак підкреслював: «Треба вчити дитину впізнавати неправду, цінувати правду, і не тільки любити, але й ненавидіти, не тільки поважати, але й зневажати, не тільки погоджуватися, але й обурюватися, не тільки підкорятися, але й бунтувати»²⁸⁰. Адже діти – це передусім люди. Педагог переконаний, що діти насправді мудріші від дорослих – більш чисті й глибокі: «дитина у сфері почуттів перевершує дорослого, у неї немає гальм. Що ж до інтелекту, то дитина не поступається дорослому, просто їй не вистачає досвіду... Не узагальнюйте, не абсолютизуйте, немає «дітей взагалі», у процесі виховання ми маємо справу із конкретними індивідами. І тому кожен із них потребує індивідуального підходу». Отже, у спілкуванні з дітьми дорослі повинні не опускаючись до їх рівня, як заведено вважати, а навпаки – «підніматися до їх почуттів»: підніматися, ставати навшпиньки, тягнутися, щоб не образити.

²⁷⁷ Корчак Я. Как любить ребенка. *Избранные педагогические сочинения* / пер с пол. К.Э. Сенкевич. Москва, 1979. XXII. С. 125.

²⁷⁸ Там само. С. 28.

²⁷⁹ Там само. С. 30–31.

²⁸⁰ Там само. С. 31.

Я. Корчак звернув увагу і на роль спадковості у вихованні дитини, зазначаючи, що краса, чарівність, фігура, приємний голос – це капітал, яким нагородила мати і батько власну дитину, які так само, як здоров'я та розум, допоможуть їй у житті. Однак «слабка дитина може розвиватися нормально, міцна – стати жертвою нещасного випадку. Так і красива дитина може бути нещасною, а дитина під бронєю некрасивості, невиразності, непомітності прожити щасливе життя». Тому, зауважував педагог, виховувати красиву й некрасиву дитину потрібно по-різному, адже «життя забажає купити, вихолостити або викрасти будь-яку додаткову перевагу, тільки-но зрозуміє його значення»²⁸¹. І до таких подарунків долі дитина повинна бути готовою.

Не радив педагог і порівнювати дітей за певними однотипними параметрами: «Судити про дитину за двома протилежними типами дітей – все одно, що на підставі властивостей окропу і льоду говорити про воду. За шкалою сто градусів, де на ній місце нашої дитини?»²⁸². Але мати повинна знати, зазначав Я. Корчак, сильні та слабкі сторони своєї дитини, а також пам'ятати, що все, досягнуте тренуванням, наполяганням, насильством – недовговічне, неміцне, оманливе, що рабство, у якому ми тримаємо дітей, виховує в них вміння брехати, лицемірно догоджати, зловживати нашою прихильністю тощо.

Важливу роль у процесі розвитку і формування особистості Я. Корчак відводив освітньому середовищу. Педагог критикував догматичне оточення, що призводить до пасивності й залежності дитини; кар'єрне, що сприяє розвитку активності, але водночас і залежності; безтурботне, що поряд з вільним розвитком зумовлює формування пасивності. Автор звернув увагу на ідейному середовищі, що сприяє вільному розвитку активної дитини. Зокрема, він писав: «Його ефект не в духовній стійкості, а в натиску, напорі, в активності. Тут не працюють, а творять. Діють, а не вичікують. Тут немає боргу – є добра воля. Немає догм – є завдання. Немає байдужості – є наснага, ентузіазм. Для людини, вихованої цим середовищем, внутрішній регулятор – його відраза до бруду і моральний естетизм»²⁸³. Отже, саме в умовах ідейного середовища формується особистість, що характеризується активністю освоєння й перетворення навколишнього світу, високою самооцінкою, відкритістю й волею своїх суджень і вчинків.

Основні принципи виховної системи педагога Я. Корчака викладено в його книзі «Як любити дітей» (1920, 1921). До них він відносить:

- *принцип любові* (виражений у назві головної праці Я. Корчака). «Ідея Януша Корчака була, по суті, одна і такої вона якості, що, наприклад, в послідовному курсі історії педагогіки точно місце Янушу Корчаку знайдеш не відразу: про нього можна з однаковим правом розповідати до Руссо і після Песталоці, між Ушинським і Макаренком, зразу після Марії Монтесорі та поряд із Сухомлинським. З нього можна починати курс, а можна й закінчувати ним, бо ідея Януша Корчака відома людству з тих пір, як воно стало людством: вихователь повинен любити дітей»²⁸⁴;

- *принцип виконання вимог, які ставляться до дитини*: «у тебе гаряча вдача, – кажу я хлопчині, – та й добре: бийся собі – тільки не дуже сильно, злися – але лише раз

²⁸¹ Там само. С. 32.

²⁸² Там само. С. 170.

²⁸³ Там само. С. 68–70.

²⁸⁴ Там само. С. 34.

на день. Якщо хочете, в одній цій фразі вміщається весь виховний метод, яким я користуюся»²⁸⁵;

- *своєрідне уявлення про права дитини*: «я закликаю до [прийняття] Великої хартії вольностей про права дитини. Можливо, їх є більше, та я знайшов три основних. 1. Право дитини на смерть. 2. Право дитини на сьогоднішній день. 3. Право дитини бути тим, ким вона є»²⁸⁶;

- *врахування прав і можливостей батька й вихователя*: «деспотичний крик дитини, яка чогось вимагає, на щось скаржитися, просить допомогу... Це перший крик при світлі нічника – оголошення боротьби двох життів: одна – зріла, втомлена від поступок, поразок, жертв, захищається; друга – нова, молода, завойовує свої права. Сьогодні ти ще не винуватиш його: він не розуміє, він страждає. Але знай, на циферблаті часу є година, коли ти скажеш: і мені боляче, і я страждаю»²⁸⁷;

- *визнання того, що діти – різні*: «замість того, щоб спостерігати, щоби бачити й розуміти, береться перший, що спадає на думку, приклад «вдалої (успішної) дитини» і перед власною дитиною ставиться вимога: ось зразок, на який ти маєш рівнятися»²⁸⁸;

- *спілкування з дитиною – на рівні можливостей її розуміння (відповідно до віку)*: «ох ці наші відповіді... Так сталося, що двічі я був свідком, як дитині перед книжковою вітриною пояснювали, що таке глобус. «Що це, м'ячик?» – питає дитина. «М'ячик, так, м'ячик», – відповідає няня. Іншого разу: «Мамо, що це за м'ячик?». – «Це не м'ячик, а земна куля. На ній є будинки, коники, матуся» – «Матуся?» – Дитина поглянула на маму зі співчуттям і жахом і більше питання не повторила»²⁸⁹. Зрештою, помилки, яких батьки припускаються у схожих ситуаціях, Я. Корчак не вважав надто страшними: «Якщо ми дали їй неперетравлену інформацію, вона не зрозуміє її ... не прийме, не послухається»²⁹⁰;

- *готувати дитину до реального життя (а не ідеального, уявного)*: «у теорії виховання ми часто забуваємо про те, що повинні вчити дитину не лише цінувати правду – але й розпізнавати брехню, не тільки любити – але й ненавидіти, не тільки поважати – але й зневажати, не лише погоджуватися – але й заперечувати, не тільки слухатися – але й бунтувати»²⁹¹;

- *педагогіка – це наука про людину*: «одна з найгрубіших помилок – вважати, що педагогіка є наукою про дитину, а не про людину. Запальна дитина, не тямлячи себе, ударила; доросла людина в безпам'ятстві убила. У простодушної дитини виманили іграшку; доросла людина програла в карти весь свій статок. Дітей нема – є люди, але з іншим масштабом розуміння, іншим запасом досвіду, іншими прагненнями, іншою грою почуттів»²⁹².

Педагог писав про те, що діти є надзвичайно чуттєвими натурами і, як актори, можуть у різних ситуаціях поводитись по-різному: «дитина – сто масок, сто ролей обдарованого актора. Вона одна – з матір'ю, інша – з батьком, бабусяю, дідом, різна – з

²⁸⁵ Там само. С. 34.

²⁸⁶ Там само. С. 34.

²⁸⁷ Там само. С. 34.

²⁸⁸ Там само. С. 96.

²⁸⁹ Там само. С. 96.

²⁹⁰ Там само. С. 96.

²⁹¹ Там само. С. 96.

²⁹² Там само. С. 107.

суворим і добрим учителем, на кухні і серед ровесників, не однаково поводить у середовищі заможних і нужденних, у буденному і святковому одязі. Наївна і хитра, слухняна і зарозуміла, добра і мстива, вихована і жартівлива, вона так вміє сховатися, так зачайтись в собі, що з успіхом вводить нас в оману і вправно користується нашими помилками у своїх цілях»²⁹³. Саме тому, щоб не сформувати маніпулятивний стиль поведінки дитини, батькам варто дотримуватися єдиної лінії поведінки, не підривати авторитет один одного, спільно планувати та розв'язувати нові завдання, бути терплячими до дітей, спілкуватися з ними, сприймати їх з усіма недоліками і власним світосприйняттям і лише сприяти зростанню повноцінної особистості.

На думку Я. Корчак, основним недоліком виховної системи є те, що «сучасне виховання вимагає, щоб дитина була зручною. Крок за кроком воно веде до того, щоб нейтралізувати, задавити, знищити все, що є воля і свобода дитини, гарт його духу, сила його вимог і прагнень»²⁹⁴. У праці «Право дитини на повагу» Я. Корчак описав типову поведінку батьків: «Знаючи шлях до успіху, ми вказуємо і радимо. Розвиваємо гідність, придушуємо недоліки. Скеровуємо, виправляємо, привчаємо. Вона – ніщо, ми – все. Ми розпоряджаємося і вимагаємо слухняності. ... Ми доручаємо і перевіряємо виконання за нашим бажанням і розумінням – наші діти, наша власність – руки геть!»²⁹⁵. Педагог зазначав, що багато батьків повчають дітей, вважаючи, що хороші батьки мають бути такими. Вони змушують дитину робити уроки, вирішують, з ким їй дружити тощо; переконані, що особистість дитини визначається не тим, що вона собою становить, а тим, наскільки точно вона відповідає очікуванням батьків. І як часто ми переживаємо і замислюємося над словами, які сказав Я. Корчак: «Як рідко дитина буває такою, як нам хочеться, як часто зростання її супроводжується почуттям розчарування!»²⁹⁶. Адже здебільшого батьки задоволені своєю дитиною настільки, наскільки вона відповідає стандартам суспільства та уявленням про неї батьків. За таких обставин, зазначав автор, дитина виростає безпомічним та безініціативним створінням. І це найбільша помилка, оскільки втрачається неповторність особистості дитини та можливість самій приймати нові, незвичайні, незалежні рішення.

Лише подолання загальних стереотипів, бажання зрозуміти дитину, а не задовольнити власні амбіції, відхід від авторитарного та ліберального стилів виховання можна вважати виходом із ситуації, а задля цього батьки повинні мати педагогічні знання, оскільки виховати повноцінну особистість, писав педагог, може тільки вихователь, який «не втовкмачує, а звільняє, не тягне, а піднімає, не пригнічує, а сприяє формуванню особистості, не диктує, а вчить, не вимагає, а запитує, разом з дитиною переживає безліч натхненних хвилин. Йому не раз доведеться загуманеними від сліз очима дивитися на боротьбу ангела з дияволом, де білий ангел перемагає»²⁹⁷.

Я. Корчак також вважав, що необхідною умовою виховання дітей є вміння вникати у світ їхніх переживань, почуттів, співпереживати з ними. Треба вміти, – писав він, – «по-дитячому радіти і сумувати, любити і сердитися, ображатися і соромитися, боятися

²⁹³ Там само. С. 76.

²⁹⁴ Там само. С. 33.

²⁹⁵ Корчак Я. Право ребенка на уважение. *Избранные педагогические сочинения* / пер с пол. К.Э. Сенкевич. Москва, 1979. XXII. С. 5.

²⁹⁶ Там само. С. 10.

²⁹⁷ Корчак Я. Как любить ребенка. *Избранные педагогические сочинения* / пер с пол. К.Э. Сенкевич. Москва, 1979. XXII. С. 27.

і довіряти»²⁹⁸. Тобто, на думку педагога, без вміння бути не тільки дорослим, але й дитиною немає ні справжнього вихователя, ні справжнього виховання.

З метою становлення соціально-педагогічної підтримки сім'ї у справі виховання Я. Корчак сформулював 10 заповідей для батьків, які не втратили актуальності і сьогодні:

1. Не сподівайся, що твоя дитина буде такою, як ти, або такою, як ти хочеш. Допоможи їй стати не тобою, а собою.

2. Не вимагай від дитини плати за все, що ти для неї зробив. Ти дав їй життя – як вона може віддячити тобі? Вона дасть життя іншому, той – третьому, і це незворотний закон вдячності.

3. Не зганяй на дитині свої образи, щоби у старості не їсти гіркий хліб. Бо що посієш, те й пожнеш.

4. Не будь зверхнім до проблем дитини. Будь певний, що для дитини життя важке не менше, ніж для тебе, а може, й важче, бо у неї немає досвіду.

5. Не принижуй дитину!

6. Не забувай, що найважливіші зустрічі людини – це її зустрічі з дітьми. Звертай на них більше уваги – ми ніколи не можемо знати, кого зустрічаємо в дитині.

7. Не картай себе, якщо не можеш чогось зробити для своєї дитини. Картай, якщо можеш – але не робиш. Пам'ятай: для дитини зроблено недостатньо, якщо не зроблено все.

8. Дитина – це не тиран, який заволодіває усім твоїм життям, не тільки плід плоті і крові. Це та дорогоцінна чаша, яку Життя дало тобі на збереження і розвиток у ній творчого вогню. Це вивільнена любов матері та батька, у яких буде зростати не «наша», а «своя» дитина – душа.

9. Умій любити чужу дитину. Ніколи не роби чужій того, чого не хотів би, щоб робили твоїй.

10. Люби свою дитину будь-якою – неталановитою, нещасливою, дорослою. Спілкуючись із нею, радій, бо дитина – це свято, яке поки що із тобою²⁹⁹.

Найважливішими аспектами корчаківської системи виховання, що є елементом концепції соціально-педагогічної підтримки сім'ї, вважаємо:

- заперечення насильства – фізичного, вербального, що є наслідком вікової переваги або посади;
- ідея виховної інтеракції між дорослими, дітьми, що розширює дефініцію класичної педагогіки;
- впевненість, що дитина є людиною такою ж, як і дорослий;
- принцип, що виховний процес має брати до уваги індивідуальність кожної дитини;
- віра в те, що дитина найкраще знає власні потреби, прагнення й емоції, а отже, вона повинна мати право на те, щоб дорослі враховували її думку;
- визнання за дитиною права на пошану, незнання й невдачі, особистий простір, власну думку й власність;
- переконаність у тому, що процес розвитку дитини – це тяжка праця.

²⁹⁸ Левин А.О педагогическом наследии Януша Корчака. *Избранные педагогические сочинения* / пер с пол. К.Э. Сенкевич. Москва, 1979. XXII. С. 13.

²⁹⁹ Корчак Я. Виховання серцем. URL: <http://tronkablog.wordpress.com/2011/05/03/>.

Підсумовуючи все вищевикладене, можна сказати, що педагогічна спадщина Я. Корчака – це справжня програма педагогічного всеобучу для батьків із відповідними методичними рекомендаціями, яка чітко визначає межі відповідальності сім'ї за навчання і виховання дітей. На його думку, батьки – професія педагогічна, тому для ефективного сімейного виховання педагогічними знаннями насамперед повинні оволодіти батьки. А методика виховання педагога, яка спрямована на становлення повноцінної особистості, на виявлення і розвиток вроджених талантів дитини, на виховання дитини як повноцінної, соціально-активної одиниці, є актуальною і на сучасному етапі. Про його педагогічний доробок М. Кондаков, М. Шабаєва писали: «Поєднання педагогіки і медицини, глибоке вивчення вікових особливостей дітей, новий характер відносин між вихователями і вихованцями, формування нових методів виховання, пошук найбільш успішних способів впливу на дітей – усе це вже отримало назву «педагогіки серця». Януш Корчак подарував нам цю педагогіку, утвердивши своїми працями і героїчною смертю безсмертя добра і людяності»³⁰⁰.

Педагогічний напрям досліджуваної проблеми простежується і у працях найвизначніших корифеїв вітчизняної педагогіки – І. Бартошевського, Г. Ващенка, А. Макаренка, В. Сухомлинського, М. Стельмаховича та ін. Найбільш актуальними питаннями, порушеними у їх творчому доробку, є сімейне виховання, роль матері в ньому.

Першим вітчизняним педагогом, хто практично обґрунтував необхідність вищої освіти для жінок, був видатний педагог середини ХІХ ст. К. Ушинський.

Найкращою вихователькою в родині педагог вважав матір, тому жінці, матері-виховательці К. Ушинський присвятив багато сторінок у своїх творах. Педагог вважав жінку необхідною посередницькою ланкою «між наукою, мистецтвом і поезією, з одного боку, звичаями і характером народу, з другого»³⁰¹. Саме завдяки матері, – зазначав автор, – успіхи цивілізації проникають в сімейний побут, а через нього і в життя народу, адже основи людського характеру закладаються в перші роки життя, коли дитина перебуває під безпосереднім впливом матері³⁰².

«Важко уявити собі таке захоплення, яке могло б боротися в серці жінки з материнським почуттям», – тонко підмітив педагог³⁰³. Мати, на думку К. Ушинського, має кращі педагогічні здібності, ніж батько, бо в самому характері жінки закладено такі багаті скарби для виховання як терплячість, наполегливість, ніжність, смак, а головне – вроджена любов до дітей.

Однак для того щоб матір могла правильно виховувати своїх дітей, – зауважував К. Ушинський, – необхідна всебічна її підготовка. Ця проблема хвилювала педагога і знайшла висвітлення у статтях «Звіт про відрядження за кордон» (1846) та «Одна з темних сторін німецького виховання» (1865), у яких автор різко критикував виховання жінок. За кордоном існують два основні напрямки освіти жінок, – писав К. Ушинський, – «німецько-господарський» і «французько-галантерейний». «Французько-галантерейна» жіноча освіта спрямована на підготовку не хорошої матері, а «окраси»

³⁰⁰ Кондаков М., Шабаєва М. Жизнь и педагогические взгляды Януша Корчака. *Избранные педагогические сочинения* / пер с пол. К.Э. Сенкевич. Москва, 1979. XXII. С. IX.

³⁰¹ Ушинський К.Д. Твори : у 6 т. Київ, 1954. Т. 2. С. 197.

³⁰² Калениченко Н. Проблема родинного виховання в педагогічній спадщині К.Д.Ушинського. *Педагогічні ідеї К. Ушинського*. Київ, 1974. С. 145.

³⁰³ Ушинський К.Д. Твори : у 6 т. Київ, 1954. Т. 2. С. 188.

суспільства. «Німецько-господарський» напрямок передбачає тільки закінчення дівчатками жіночої школи в 14–16 років, після якої дорогу до навчання для них закрито. Подальша їх доля – ведення господарства спочатку в рідній сім'ї, а потім у родині чоловіка. Такий підхід до освіти К. Ушинський категорично заперечував і відстоював рівноправність жінок. Він вважав, що кожна мати повинна добре володіти рідною мовою й виховувати любов до неї у своїх дітей. Педагог із сумом відзначав, що російські пансіони, інститути для жінок, з одного боку, та численні іноземні гувернери, з іншого, сприяли негативному ставленню в сім'ї до рідної мови. Таке виховання призводило до того, що «дружина – мати родини, господиня дому, яка погано розмовляє російською мовою, і відмінно, з любов'ю, розмовляє французькою, яка засвоїла всю витонченість французьких манер і вбачає в усіх російських національних особливостях щось грубе і неосвічене», – не буде плекати народний побут і виховувати дітей у національному дусі³⁰⁴. Саме тому К. Ушинський рішуче обстоював право жінки-матері, жінки-виховательки на високий культурний розвиток, необхідність повної, всебічної освіти жінки, наполягав на тому, щоб розвивати в жінці любов до народу, до його мови, до звичаїв, бо саме жінка, ставши матір'ю, прищеплюватиме ці почуття своїм дітям.

Окрім теоретичних постулатів, педагог намагався втілити власні ідеї на практиці. Як інспектор Смольного інституту, він перебудував інститутську освіту на основі передових педагогічних принципів – народності, виховного навчання, поваги до особистості учня, зв'язку із сім'єю.

К. Ушинський був переконаний, що майбутня матір повинна володіти різноманітними відомостями про навколишні предмети і явища. Однією з важливих навчальних дисциплін він вважав педагогіку. Саме тому К. Ушинський ініціював викладання педагогіки у старших класах жіночих гімназій, склав програму з педагогіки і за цією програмою збирався написати курс з педагогіки. Працюючи у Смольному інституті, видатний педагог у 1859–1860 рр. викладав педагогіку і керував педагогічною практикою своїх слухачок. Крім педагогіки, у Смольному інституті з ініціативи Ушинського вивчали й такі предмети, як психологія, фізіологія та гігієна³⁰⁵.

На думку К. Ушинського, мати повинна бути не тільки першою вихователькою своєї дитини, а й першою вчителькою. Педагог підтримував «домашнє початкове навчання», вважаючи, що до 8-літнього і навіть 10-літнього віку (до вступу в гімназію) діти мусять навчатися вдома. Він вважав, що жінка не повинна нікому доручати справу початкового навчання, треба «самій займатися вихованням і навчанням своїх дітей»³⁰⁶. Щоб допомогти матері в цій справі та «зробити для неї приємною працю початкового навчання», педагог написав підручники «Рідне слово» та «Дитячий світ» для навчання не тільки у школах, а й у сім'ї.

Визначивши пріоритетну роль сім'ї у вихованні дітей, педагог підкреслював важливість доброзичливих взаємин між батьками й дітьми, необхідність дружби, любові, взаємної поваги між ними. Він був переконаний, що весь «дух сім'ї» повинен сприяти правильному виховному процесу.

³⁰⁴ Ушинський К.Д. Твори : у 6 т. Київ, 1954. Т. 2. С. 179.

³⁰⁵ Калениченко Н. Проблема родинного виховання в педагогічній спадщині К.Д. Ушинського. *Педагогічні ідеї К.Ушинського*. Київ, 1974. С. 149.

³⁰⁶ Ушинський К.Д. Твори : у 6 т. Київ, 1954. Т. 2. С. 390.

Багато цікавих думок висловив К. Ушинський і щодо методики виховання, яку мають застосовувати батьки. На думку педагога, виховати справжню людину можна тільки шляхом поєднання розумового, морального, трудового та естетичного виховання.

Провідним в усій системі формування особистості педагог вважав моральне виховання, тому окреслив різні методи морального впливу на дітей. Одним із них є переконання, який К. Ушинський називав «найголовнішим шляхом людського виховання»³⁰⁷. Водночас педагог застерігав батьків не зловживати ним, адже зайве моралізування, читання дітям нотацій чи безкінечні вмовляння зрештою їм набридають і можуть дати протилежний результат.

К. Ушинський звертав увагу і на необхідність виховання в дітей з раннього віку стійких, міцних звичок. У праці «Людина як предмет виховання» він назвав їх моральним капіталом, що безнастанно зростає і процентами від якого людина користується усе своє життя. Виховувати звички педагог радив не механічно, а поступово, шляхом систематичних вправ, з урахуванням вікових особливостей дітей. Щодо викорінювання поганих звичок, то педагог пропонував батькам насамперед розібратися з причинами їх виникнення, а вже потім – займатися усуненням.

Говорячи про перевиховання дітей, К. Ушинський протестував проти тілесних покарань. На його думку, фізичні покарання викликають почуття страху, а страх від покарання зрівнює людину з твариною. Причини девіантної поведінки дітей знаходяться у площині неправильного виховання: «Здебільшого дітей карають за те, – писав педагог, – за що слід карати їхніх батьків і вихователів». Тому батькам і вчителям він радив більше цікавитися педагогічною літературою з проблем виховання і не карати дітей за власні проступки³⁰⁸.

Водночас, засуджуючи фізичні покарання дітей, великий учитель залишав за педагогами право застосовувати інші види покарання, бо не завжди переконання може служити дієвим методом досягнення мети, особливо в молодшому шкільному віці.

Великого значення надавав К. Ушинський і трудовому вихованню, вважаючи, що дитину треба привчати до посильної праці з раннього дитинства. «Без праці, – писав учитель, – людина не може йти вперед; вона або топчеться на одному місці; або рухається назад»³⁰⁹.

Педагог розглядав працю в широкому розумінні цього слова, тобто як працю фізичну й розумову. Він стверджував, що ці види праці повинні бути гармонійно поєднані. Водночас розумову працю К. Ушинський вважав важчою для дитини і радив батькам і вихователям обережно навантажувати дитячі голови знаннями. «Необхідно привчати до розумової праці потроху, – говорив педагог, лише так можна прищепити любов до такої праці». Добрим відпочинком після розумової праці педагог вважав працю фізичну. Різко засуджував він дитячу бездіяльність, коли дитина залишається «без праці в руках, без думки в голові». Саме в такі хвилини «псується голова, серце й моральність»³¹⁰.

³⁰⁷ Там само. Т. 1. С. 41.

³⁰⁸ Березовська Л. Ушинський Костянтин Дмитрович. *Українська педагогіка в персоналіях* : у двох книгах. Київ, 2005. Кн. 1. С. 28–293.

³⁰⁹ Ушинський К.Д. Твори : у 6 т. Київ, 1954. Т. 1. С. 108.

³¹⁰ Там само. С. 41.

Важливого значення надавав К. Ушинський естетичному вихованню в сім'ї. Необхідно, – радив педагог, – з раннього дитинства пробуджувати в дітях любов до прекрасного: читати їм книжки, організовувати екскурсії на природу, показувати твори мистецтва, навчати різноманітних пісень тощо.

Таким чином, педагогічний доробок К. Ушинського є багатограним, а питання родинного виховання займає в ньому одне з провідних місць.

На основоположну роль матері у вихованні дитини в діаді батьківства вказував видатний педагог кінця XIX – поч. XX ст. І. Бартошевський: «Мати відіграє загалом важливішу роль у вихованні дитини, аніж батько, оскільки батько найчастіше зайнятий, змушений працювати, щоб утримувати родину, а інколи не вистачає йому потрібних умінь або бажання. Мати є для дитини найкращою вчителькою моральності, прищеплюючи любов до Бога та ближнього»³¹¹. «Прикмети добрі (наприклад, лагідність і доброта серця, працьовитість, ощадливість, справедливість, побожність, скромність, вірність тощо), як і злі (гнівливість, марнотратство, легководушність і т. под.) швидше від матері, ніж від батька, переходять на дітей. Навіть талант до науки, музики тощо більше унаслідують по матері, ніж по батькові»³¹². «Діти, виховані без тепла материнської любові, бувають зазвичай похмурі, самозакохані, злі, скритні і піддатливі до скоєння гріха; їх душа подібна на темний закуток, у який не доходить промінь сонця і у якому водяться жаби, змії, оводи та інші гидкі створіння»³¹³.

З огляду на те, що виховання – дуже відповідальна справа, І. Бартошевський застерігав від сліпої материнської любові, яка може призвести до розвитку такої негативної риси, як розпещеність. У зв'язку з цим він писав: «Розпещена дитина не зможе з часом з відповідною силою духа боротися з труднощами і перешкодами, що траплятимуться на її шляху»³¹⁴. Схожої думки дотримувався й І. Казановський. У статті «Дещо про значіне послуху в вихованю домово-шкільнім» він зазначав, що головною умовою доброго виховання є розвиток дисциплінованості. Для цього потрібно запобігати розпещеності та поганому оточенню, адже «дитина, хочай би була і як добре вихована, зіпсує ся не до пізнання через приставане з злими дітьми»³¹⁵.

Важливу роль у вихованні дисциплінованості І. Бартошевський відводив батьку: «Без участі батька материнська любов може легко виродитись у велику поблажливість і уступчивість дитині. То ж саме батько при своїй фізичній силі, духовній висшості є для дитини першим авторитетом, якого вона має безумовно поважати»³¹⁶.

Про необхідність виховання з раннього дитинства, основою для якого повинна слугувати гідна поведінка самих батьків та злагода в родинному житті, писав і видатний педагог першої половини XX ст. Г. Ващенко: «Дійсно, любов і згода, що панують у родині, роблять життя її приємним і щасливим навіть за несприятливих зовнішніх умов і закладають основи для розвитку у дітей доброї вдачі, що є однією з передумов щасливого життя у зрілому віці. Особливо велике значення у родинному житті мають перші роки життя дитини і навіть умови народження її. Численні факти свідчать про те, що діти, які народилися в ненормальних умовах, або ті, що жили

³¹¹ Бартошевський І. Педагогія руска або наука о воспитаню. Львів, 1891. С. 14.

³¹² Значіне матери в вихованю дітий. *Учитель*. 1900. Ч. 7. С.106–110.

³¹³ Бартошевський І. Педагогія руска або наука о воспитаню. Львів, 1891. С. 15–16.

³¹⁴ Там само. С. 18.

³¹⁵ Казановський І. Дещо про значіне послуху в вихованю домово-шкільнім. *Учитель*. 1905. Ч. 18. С. 280.

³¹⁶ Бартошевський І. Педагогія руска або наука о воспитаню. Львів, 1891. С. 18.

ненормальним утробним життям, часто в дозрілому віці мають великі хиби фізичні й психічні, а іноді – навіть родяться каліками. Усе це треба мати на увазі батькам, коли вони хочуть, щоб їхні діти вирости здоровими, працездатними й розумними»³¹⁷.

Другою важливою справою в родинному вихованні педагог вважав релігію, а родинну школу – практикою релігійного життя. Саме в сім'ї, – наголошував Г. Ващенко, – закладаються перші навички молитви Хресного знамені, перше бачення ікони як символу всюдиприсутності Бога. Саме в родині практикується релігійне життя – молитва вранці і ввечері, в родинній школі релігія схоплюється, практикується, бачиться в щоденному житті, як цінна вартість, як конечність, як потреба для життя людини й її гідності»³¹⁸.

Подальшим завданням родинної школи є плекання таких чеснот, як пошана до старших, допомога старшим і релігійність, милосердя, особиста чистота, любов до порядку, ощадливість, доброта, гарна поведінка за столом, у розмові, в товаристві, різні практичні щоденні функції, правдомовність, готовність допомогти, щирість, а також патріотизм, любов до рідної історії. Це формується тільки в родині. А отже, батьки, – зазначав Г. Ващенко, – мають бути всебічно освіченими, щоб сформувати окреслені риси в дітей. Насамперед мати повинна мати глибокі знання з педагогіки й дитячої психології, розпочинати професійну діяльність тоді, коли дитині виповниться три роки, щоб мати можливість огорнути дитину материнською любов'ю»³¹⁹.

У ділянці родинної педагогіки, зокрема у виборі між авторитарністю і свободою виховання, Г. Ващенко дотримувався «золотої середини». «Сучасному вихованню українських дітей треба йти середнім шляхом, – пише педагог, – уникати зайвої суворости і непотрібних кар і в той час не покладатися на природу, а розумно керувати дітьми, рахуючись з їхніми природними нахилами і здібностями»³²⁰.

Проблема дитиноцентризму превалювала у багатогранній діяльності педагога, лікаря першої половини ХХ ст. **Є. Аркіна**, котрий одним із перших розпочав розробку комплексу проблем теорії і практики сімейного і суспільного виховання. До кола його інтересів входили питання фізичного, розумового, трудового, статевого виховання; ігри та іграшки; гігієна і раціональна організація життя дитини; вікові та індивідуальні особливості дошкільнят та ін., що відображено у працях «Дошкільний вік», Виховання дитини-дошкільника в сім'ї», «Бесіди про виховання дітей», «Питання фізичного виховання», «Дитина від року до чотирьох років», «Батькам про виховання» та ін.

Маючи великий досвід медичної і педагогічної роботи, Є. Аркін вказував на вирішальне значення раннього дошкільного віку для становлення особистості. Він писав, що формування індивідуальності проявляється в нахилах та інтересах дитини, її потребах та переживаннях, взаємовідносинами з іншими дітьми та багатим емоційним світом»³²¹. Він проводив аналогію між роботою лікаря і вчителя, вказуючи, що як у

³¹⁷ Ващенко Г. Хвороби в галузі національної пам'яті. Київ, 2003. Т. 5. С. 247–248.

³¹⁸ Ващенко Г. Роль релігії в житті людства і релігійне виховання молоді. *Вибрані педагогічні твори*. Дрогобич, 1997. С. 129.

³¹⁹ Стинська В. Співпраця сім'ї та школи у системі галицького шкільництва початку ХХ століття. *Вісник Прикарпатського університету. Педагогіка*. Івано-Франківськ, 2001. Вип. VI. С. 56–62.

³²⁰ Ващенко Г. Твори: у 4-х т. Київ, 2000. Т. 4. Праці з педагогіки та психології. С. 21.

³²¹ Аркин Е. А. Ребенок от года до четырех лет. М., 1968. С. 9.

медичній, так і в педагогічній сфері принцип індивідуального підходу має бути домінантним³²².

Зауважимо, що окреслена позиція Є. Аркіна мала не тільки гуманістичне звучання, але і практичне підґрунтя, адже кожна дитина по-різному сприймає навколишній світ і відповідно – емоційно реагує на нього, що зобов'язувало вихователів посилити увагу до кожної дитини, враховувати в практиці роботи вікові та індивідуальні особливості, а також до відповідального, об'єктивного, чуйного відношення до роботи.

У контексті даного положення Є. Аркін запропонував власну вікову періодизацію дитинства і розробив науково обґрунтовані рекомендації для батьків і вчителів про зміст, засоби і методи виховання на кожному із них.

Кожен цикл життя дитини педагог характеризував з медико-педагогічної позиції. Він справедливо стверджував, що саме в перші роки життя дитини відбуваються найбільш динамічні зміни її фізичної та психічної природи – закладаються основи моральності, працьовитості, естетичного смаку та ін.

Важливим напрямом виховання Є. Аркін вважав трудове, тому постійно рекомендував батькам залучати дитину до посильної праці в сім'ї з метою розвитку її волі, наполегливості, дисциплінованості, почуття обов'язку і відповідальності. Золоте правило педагогіки дошкільного періоду він окреслив так: «Не робити за дитину того, що вона може сама зробити, що їй потрібно самій зробити і, отже, що вона повинна сама робити»³²³.

Центральне місце в педагогічній діяльності Є. Аркіна займали питання змісту і науково-методичних засад фізичного виховання дітей дошкільного віку займали. Він один із перших дослідників початку ХХ ст. акцентував увагу на оздоровчій функції фізичної культури для дошкільнят. Особливе значення, на наш погляд, мають рекомендації щодо загартування та прищеплення у дитини звички до гігієни, навичок самообслуговування та дотримання режиму. Головне місце в фізичному вихованні, за переконанням педагога, має відводитися рухливим іграм. Водночас особливу увагу він звертав на методика їх застосування, зокрема, використання неприпустимих для дошкільного віку навантажень, складних рухових комплексів, що могло призвести до загрози здоров'я дітей. Зауважимо, що його ідеї залишаються актуальними для сучасності і реалізуються в практиці фізичного виховання дітей дошкільного віку.

Прикметно, що Єфим Аронович писав не тільки про гігієну тіла, але й про гігієну духовного життя дитини, а саме моральне виховання. Його принцип – повна повага, максимальна увага до потреб і переживань дитини – прослідковувався практично у всіх творах автора. Важливою умовою втілення його в життя, неодноразово підкреслював педагог – створення радісної, спокійної атмосфери навколо дитини, оптимізм і доброзичливість дорослих³²⁴.

Не оминув педагог і значення розумового виховання. Аналізуючи його завдання, Є. Аркін стверджував, що зусилля батьків повинні бути спрямовані головним чином на те, щоб допомогти дітям «навчитися вчитися». При цьому він акцентував їх увагу на використанні методів заохочення і самостійності, підкреслюючи: «Сім'я, яка в особі своїх дорослих членів дає зразки таких умінь і звичок, є для дитини найкращою

³²² Аркин Е. А. Родителям о воспитании. М., 1957. С. 3.

³²³ Аркин Е. А. Родителям о воспитании. М., 1957. С. 124.

³²⁴ Аркин Е. А. Ребенок от года до четырех лет. М., 1968. С. 10 – 11.

школою праці та трудової дисципліни і, отже, найкращою школою для розвитку стійкої волі і самостійного, незалежного, твердого характеру»³²⁵.

Важливою умовою успіху сімейного виховання дитини Ю.А.Аркін вважав правильну організацію виховного процесу, самоосвіту, самовиховання та особистий приклад батьків. «Виховання дитини, – писав педагог, – вимагає від батьків вдумливого ставлення до своєї власної поведінки»³²⁶ та почуття міри щодо опіки. Адже, з одного боку, любов, ласка, підтримка є необхідними для розвитку дитини, як сонячне світло і чисте, багате киснем повітря. З іншого – гіперопіка дезорганізує її, формує безпорадність і безвідповідальність³²⁷.

Педагог був противником авторитарного стилю виховання та використання методів погроз і заборон. Він писав, що «механічне тренування та натаскування», зазвичай, нав'язує дітям модель поведінки, що не відповідає їх потребам і бажанням. Натомість – використання активних методів сприятиме самовдосконаленню та самореалізації.

Звернув увагу вчений і на проблеми, що є типовими для дітей дошкільного віку, а саме психологічну нестійкість дитячого організму. Це, на його думку, «зобов'язує батьків звернути увагу на питання турботи про охорону життя і здоров'я дитини, про зміцнення його сил, захисту від інфекційних хвороб»³²⁸.

Інший погляд на проблеми материнства й дитинства простежується у дослідженнях видатного вітчизняного педагога першої половини ХХ ст. **А. Макаренка**, який у працях «Книга для батьків», «Лекції про виховання дітей», «Про батьківський авторитет» та ін. порушив важливі педагогічні питання, збагатив педагогічну теорію і практику цінними ідеями, методами і прийомами (система перспективних ліній, принцип паралельної дії і т. под.), окреслив основні положення соціально-педагогічної підтримки сім'ї тощо.

Про значущість сім'ї у житті людини педагог писав таке: «Сім'я – дуже ... відповідальна справа. Сім'я дає повноту життя, сім'я дає щастя, однак кожна сім'я ... є перш за все великою справою, що має державне значення»³²⁹. Важливою місією сім'ї, на думку А. Макаренка, є сімейне виховання – це усвідомлені зусилля дорослих щодо виховання дитини, які спрямовані на те, щоб молодші відповідали уявленням старших про те, яким має бути дитина, підліток, хлопець або дівчина. Ось як він писав: «Зростання і виховання дитини – це велика, серйозна і дуже відповідальна справа, і ця справа, звичайно, важка. ... Якщо ви народили дитину, – це означає, що ... наперед ви віддали їй всю напругу вашої думки, всю вашу увагу і всю вашу волю. Ви повинні бути не тільки батьком і очільником ваших дітей, тому що поза вашою діяльністю як громадянина, поза вашим самопочуттям як особистості не може існувати і вихователь»³³⁰.

Визначальна роль сім'ї, – писав педагог, – зумовлена її глибоким впливом на весь комплекс фізичного і духовного життя людини, що в ній зростає. Сім'я для дитини є одночасно і місцем існування, і середовищем виховання. Сім'я і дитина – це дзеркальне відображення одне одного. Яка сім'я – таке й суспільство, тобто

³²⁵ Аркін Е. А. Воспитание ребенка-дошкольника в семье. М.; Л., 1947. С.24.

³²⁶ Аркін Е. А. Воспитание ребенка-дошкольника в семье. М.; Л., 1947. С.7.

³²⁷ Аркін Е. А. Воспитание ребенка-дошкольника в семье. М.; Л., 1947. С.138.

³²⁸ Аркін Е. А. Воспитание ребенка-дошкольника в семье. М.; Л., 1947. С.23.

³²⁹ Макаренко А. Педагогические сочинения : у 7 т. Москва, 1957. Т. 4. С. 369.

³³⁰ Там само. С. 25–26.

«виховання дітей – найважливіша галузь нашого життя. Наші діти – це майбутні громадяни нашої країни і громадяни світу. Вони творитимуть історію. Наші діти – це майбутні батьки і матері, вони теж будуть вихователями своїх дітей. Наші діти повинні вирости прекрасними громадянами, хорошими батьками і матерями»³³¹. Таким чином, найважливішою соціальною функцією сім'ї і, відповідно, обов'язком батьків, за А. Макаренком, є виховання громадянина, патріота, майбутнього сім'янина, законослухняного члена суспільства.

Найголовнішою умовою сімейного виховання А. Макаренко вважав наявність повної сім'ї, міцного колективу, де батько і мати живуть дружно між собою і з дітьми, де панують любов і взаємна повага, де має місце чіткий режим і трудова діяльність.

Про силу педагогічного впливу батьківського авторитету, про необхідність виконання батьківського обов'язку А. Макаренко писав так: «В успіху сімейного виховання вирішальним є постійне, цілком свідоме виконання батьками їх громадянського обов'язку ... там, де цей обов'язок реально присутній, де він становить основу щоденного самопочуття батьків, там він спрямовує і виховну роботу в сім'ї, і там неможливі ніякі провали і ніякі катастрофи»³³². Педагог рішуче відкидав тлумачення батьківського обов'язку як важке зобов'язання, як виснажливу дріб'язкову турботу про дітей, вважаючи, що тільки активне, поступове, усвідомлене виконання батьками їх громадянського обов'язку перед суспільством є вирішальним в сімейному вихованні, а найважливішим методом виховання є батьківська вимога до себе, батьківська пошана до своєї сім'ї та батьківський контроль за кожним своїм кроком.

Він засуджував батьків, які не приділяли вихованню дитини достатньої уваги, зазначаючи, що «відсутність часу – найбільш поширена відмовка батьків-невдах»³³³.

Натомість, він звертав увагу батьків на їх обов'язок виховувати і навчати дітей, на їх відповідальність за подальше життя молодого покоління. Він закликав батьків завжди пам'ятати, що головним у виховній роботі є організація життя сім'ї з урахуванням найменших дрібниць, адже «дрібниці діють регулярно, щодня, щогодини, з них і складається життя»³³⁴.

На думку А. Макаренка, виховувати дитину треба до п'яти років, після п'яти – це вже перевиховання, що є значно складнішим процесом. Тому педагог радив батькам аналізувати власні помилки, реагувати на будь-які проблеми у взаємовідносинах з дітьми і дбати про їх вирішення. У зв'язку з цим він писав: «Коли у вашій сім'ї з'являється перша дитяча «проблема», коли очима вашої дитини подивиться на вас ще маленька і слабенька, але вже ворожа тваринка, чому ви не оглядаєтесь назад, чому ви не починаєте ревізію власної поведінки, чому ви не питаєте себе: чи був я в своєму сімейному житті більшовиком»³³⁵.

Учитель радив звертати увагу і на оточення дитини. Він пропонував батькам не стільки визначати, скільки спостерігати за оточенням, намагатися брати активну участь в житті дитини і налагоджувати довірливі стосунки.

А. Макаренко пропонував батькам відводити важливе місце питанню дисципліни, під якою розумів систему виховання, засновану на дружніх взаєминах, похвалі й

³³¹ Макаренко А. Книга для батьків. Лекції про виховання дітей. Київ, 1972. С. 260.

³³² Макаренко А. Педагогические сочинения : в 7 т. Москва, 1957. Т. 4. С. 23.

³³³ Там само. С. 19.

³³⁴ Макаренко А. Книга для батьків. Лекції про виховання дітей. Київ, 1972. С. 266.

³³⁵ Макаренко А. Педагогические сочинения : в 7 т. Москва, 1957. Т. 4. С. 17.

навчанні, що дозволить дитині виробити гідну поведінку. На його думку, дитина потребує послідовності і звичного розпорядку дня, оскільки за наявності чіткого режиму почуватиметься в безпеці. Він не визнавав дрібниць у справі виховання дисципліни, вважаючи, що саме з дрібниць складається життя, а будь-який непослух є свідченням нехтування режимом, яке в подальшому може призвести до ворожості у стосунках із батьками. «Неприбране ліжко породжує неохайність, що є початком зародження зневаги до запровадженого режиму, початком такого досвіду, який згодом може набрати форми прямої ворожнечі щодо батьків»³³⁶. Тому він радив батькам ввести в життя дитини обов'язкові правила (обмеження, вимоги, заборони), дотримання яких допоможе уникнути конфліктів з дитиною і сформувати здоровий мікроклімат у сім'ї. Водночас, – зазначав педагог, – батькам не варто забувати про любов до дитини, зловживати переконаннями та повчальними бесідами, ласкою, наказами, заохоченнями, поступливістю чи твердістю. «У сімейному житті, звичайно, є багато випадків, коли доцільна і ласка, і бесіда, і твердість, і навіть поступливість. Однак там, де справа стосується режиму, усі ці форми повинні поступитися місцем одній головній, і ця єдина і краща форма – розпорядження»³³⁷.

Такі розпорядження, за словами А. Макаренка, батьки повинні навчатися давати дитині з раннього віку (1-2 роки), дотримуючись таких правил:

1. Розпорядження не варто давати зі злобою, криком, роздратуванням, однак вони не повинні бути схожими і на вмовляння.

2. Розпорядження мають бути посилюючими для дітей і не потребувати великих зусиль при виконанні.

3. Розпорядження повинні бути розумними, тобто не суперечити здоровому глузду.

4. Розпорядження не мають суперечити іншим вашим чи батьківським розпорядженням.

Таким чином, рецепт виховання дитячої дисципліни є простим: послідовність, наполегливість, постійний контроль і перевірка. Про важливість такої цілеспрямованої роботи А. Макаренко писав: «Якщо дається розпорядження, воно повинно бути обов'язково виконане. Дуже погано, якщо ви розпорядились, а потім і самі забули про своє розпорядження. У сім'ї, як і в будь-якій іншій справі, необхідні постійний контроль і перевірка»³³⁸.

Педагог радив обережно ставитися до покарань, оскільки вони, на його думку, не тільки не запобігають та не зупиняють антисоціальної поведінки, а навпаки – зумовлюють. Він пропонував використовувати покарання тільки тоді, коли всі попередні методи не дали результату, зокрема: обмеження в дозвіллі, затримку кишенькових грошей, заборону зустрічатися з друзями.

Аналогічно педагог радив ставитися і до заохочення, вважаючи, що найкраще в усіх випадках обмежитися звичайною похвалою чи схваленням. Він писав: «Те, що дитині необхідно, варто дати їй за будь-яких умов, незалежно від її заслуг, а те, що їй не потрібно чи приносить шкоду, не можна давати їй і у вигляді нагороди»³³⁹.

А. Макаренко приділяв багато уваги грі, підкреслюючи, що завдяки останній дитина пізнає світ. «Гра має важливе значення в житті дитини, таке ж, як для дорослого має

³³⁶ Там само. С. 367.

³³⁷ Там само. С. 369.

³³⁸ Там само. С. 369.

³³⁹ Там само. С. 372.

діяльність, робота, служба. Яка дитина у грі, такою вона буде в роботі, коли виросте. Тому виховання майбутнього діяча відбувається передовсім у грі»³⁴⁰.

Педагог вимагав, щоб батьки залучали дітей до посильної участі в домашньому господарстві. Він вважав, що батьки зобов'язані давати дітям сімейні доручення, знайомити дитину з умовами життя сім'ї, з працею батьків, виховувати в дітей повагу до праці, до батьків.

Водночас він звертав увагу батьків на виховання в дітей з раннього віку таких чеснот, як:

- *бережливість*: «треба виховувати постійне бажання вправлятися в ощадливості. ... Тому ніколи не дозволяйте дитині недбало ставитися до речей на вулиці, в парку, в театрі»³⁴¹.

- *відповідальність*: «відповідальність полягає не лише в тому, що людина боїться покарання, а в тому, що людина і без покарання почувається незручно, якщо з її вини зіпсована або знищена річ. Саме таку відповідальність треба виховувати у дітей»³⁴².

- *чесність*: «батьки повинні уважно стежити за розвитком чесності в дитини. Вони нічого не повинні навмисно ховати від дитини, але мусять привчати дитину нічого не брати без дозволу, навіть якщо це лежить на видноті, не замкнуте, не закрите»³⁴³.

- *турботливість*: «важливо виховати в дитини увагу до важливих дрібниць, до їх взаємної залежності»³⁴⁴.

А. Макаренко високо оцінював роль праці в сім'ї і, відповідно, дав поради батькам щодо трудового виховання:

1. Дитина – це майбутній член суспільства; її цінність визначатиметься конкретною практичною участю в суспільній праці.

2. Кожна праця для дитини має стати радісною, свідомою, основною формою прояву особистості й таланту. Творча праця в сімейному вихованні можлива тоді, коли дитина розуміє користь і необхідність праці.

3. Виховання в праці є важливою умовою морального виховання людини. Правильне ставлення до людей виробляється в неї лише тоді, коли вона зустрічається з людьми, переконується в цінності того чи іншого їх здобутку.

4. У трудовому вихованні людина розвивається не тільки фізично, а й духовно.

5. Праця відіграє велику роль і в особистому житті людини, виховуючи впевненість у своїх силах, викликаючи почуття задоволення і радості від успішного виконання завдань³⁴⁵.

Він писав: «Завдання батька і матері – завжди прийти на допомогу дитині, ... підтримати її у відчаї, довести їй, що людська винахідливість і праця завжди можуть виправити становище»³⁴⁶.

³⁴⁰ Там само. С. 373.

³⁴¹ Там само. С. 390–391.

³⁴² Там само. С. 391.

³⁴³ Там само. С. 388.

³⁴⁴ Там само. С. 388.

³⁴⁵ Ніжинський М. Життя і педагогічна діяльність А.С.Макаренка (творчий шлях). Київ, 1967. С. 246.

³⁴⁶ Там само. С. 381.

Педагог звертав увагу і на статеve виховання дітей у сім'ї. Зокрема, вважав, що тільки обізнаність і правильний підхід до окресленого питання дійсно сприятиме належному вихованню. «Питання про статеve виховання в сім'ї може бути вирішене правильно тільки тоді, коли батьки добре усвідомлюють мету, яку вони повинні переслідувати в статевому вихованні дітей. Якщо ця мета буде для батьків зрозумілою, зрозумілими стануть і шляхи її досягнення»³⁴⁷.

А. Макаренко виокремив основні принципи правильного статевого виховання:

- *приклад сім'ї*: «справжня любов між батьком і матір'ю, їх повага одне до одного, допомога і турбота, відкрито прийнятні прояви ніжності та ласки; якщо все це відбувається на очах у дітей з першого року їх життя, то, очевидно, є наймогутнішим виховним чинником, що збуджує в дітей увагу до таких серйозних і красивих стосунків між чоловіком і жінкою»³⁴⁸;

- *почуття любові у дитини*: «якщо, зростаючи, дитина не навчилася любити батьків, братів і сестер, свою школу, свою батьківщину, якщо в її характері виплекані паростки грубого егоїзму, дуже важко розраховувати, що вона здатна глибоко полюбити» в майбутньому обраного партнера³⁴⁹;

- *правильний режим дня*: «хлопчик або дівчинка, що з дитинства звикли до порядку і не мали досвіду безладного і безвідповідального життя, цю свою звичку потім перенесуть і на стосунки між чоловіком жінкою»³⁵⁰;

- *заняття спортом*: «спорт якнайкраще сприяє вихованню характеру, організовує психічний і фізичний досвід молоді»³⁵¹.

Важливу роль у вихованні дітей А. Макаренко відводив батьківському авторитету. Вважаючи, що останній має бути справжнім, щирим, базуватися на правильній організації сімейного життя, на загальній ерудиції й обізнаності, відповідальності в усьому, любові, зацікавленості справами дітей, педагог у «Лекціях про виховання дітей» застерігав від фальшивих авторитетів, які, на жаль, мають місце і в наш час (гноблення, чванство, педантизм, резонерство, підкуп, доброта, веселощі, краса тощо). Він писав: «Справжній авторитет ґрунтується на вашій громадській діяльності, на вашому громадському почутті, на вашому знанні життя дитини, на вашій допомозі їй і на вашій відповідальності за її виховання»³⁵².

А. Макаренко засуджував і розвінчував фальшиві авторитети батьків, вказуючи на їхні негативні наслідки у вихованні молодого покоління. Охарактеризуємо окремі з них:

- Авторитет погрози, який передбачає покарання за кожен провину. Він породжує страх, дитячу брехню і виховує жорстокість. «Із забитих та безвільних людей виростають потім або слиняві, нікчемні люди, або самодури, що протягом усього життя мстять за придушене дитинство»³⁵³.

³⁴⁷ Там само. С. 406.

³⁴⁸ Там само. С. 413.

³⁴⁹ Там само. С. 413.

³⁵⁰ Там само. С. 414.

³⁵¹ Там само. С. 415.

³⁵² Макаренко А.С. Книга для батьків. Лекції про виховання дітей. Київ, 1972. С. 330.

³⁵³ Там само. С. 331.

- Авторитет віддалі, який передбачає повне невтручання у виховання дитини шляхом організації в сім'ї окремого співжиття дітей і дорослих чи виховання дітей бабусями або нянями.

- Авторитет резонерства, що передбачає виховання дітей за допомогою вічних повчань і настирливих розмов.

- Авторитет підкупу, що передбачає постійне заохочування дітей подарунками та обіцянками за хорошу поведінку, слухняність, добре ставлення до батьків. А. Макаренко не відкидав можливості преміювання дітей, однак тільки за добрі успіхи в навчанні чи виконання важкої роботи.

- Авторитет любові, що передбачає досягнення слухняності дітей надмірними ніжними словами, безконечними поцілунками, пестощами. За такого виховного процесу не помічаються важливі аспекти сімейного виховання, що призводить до виховання нещирих і брехливих егоїстів, здатних маніпулювати почуттями інших у власних цілях.

- Авторитет доброти, що передбачає досягнення слухняності надмірною добротою, всездозволеністю, жертовністю задля уникнення конфліктів. Батьківська покірність відкриває простір для дитячих бажань, примх, вимог, що призводить до зміни акцентів у вихованні на користь дитини, яка починає просто командувати батьками.

Це далеко не повний перелік фальшивих авторитетів, з якими стикаємося і на сучасному етапі. Аналізуючи їх, А. Макаренко закликав батьків завойовувати не фальшиві, а справжні авторитети, зокрема: авторитети знання, відповідальності та допомоги. Він вважав, що батьківська допомога не повинна бути настирливою, надокучливою, втомливою. Дитина мусить відчувати присутність батьків, розумне піклування про неї, але водночас має знати, що батьки не збираються все зробити за неї, зняти з неї відповідальність.

У праці «Книга для батьків» А. Макаренко підкреслював, що, виховуючи дітей, нинішні батьки дбають про майбутню історію нашої країни, а значить, і про історію світу. Цим він акцентував на взаємозв'язку поколінь та значущості виховання для продовження повноцінного існування суспільства. У словах педагога – «виховати дитину правильно і нормально набагато легше, ніж перевиховати»³⁵⁴ – міститься істина виховного процесу як такого, що заздалегідь спрямований не на виправлення помилок, а на можливість завчасно піклуватися про умови соціуму, у яких відбувається просоціальний розвиток людини.

Підсумовуючи все вищевикладене, можна сказати, що педагогічна спадщина А. Макаренка – це справжня програма навчання для батьків. Велич і педагогічні заслуги А. Макаренка М. Даденков відзначив так: «Він став видатним радянським педагогом, який всю свою невичерпну енергію віддав справі виховання дітей та молоді, яка, за його словами, «ні з чим незрівнянне світове явище, величі та значущості якого ми, може, і збагнути не здатні»³⁵⁵.

Соціальну релевантність виховання готовності до материнства постійно підкреслював у своїх працях і український педагог другої половини ХХ ст. **В. Сухомлинський**. «Сім'я, – писав він, – школа справжньої людської любові – любові

³⁵⁴ Там само. С. 225.

³⁵⁵ Даденков М. Життя, діяльність і педагогічні ідеї А.С.Макаренка. Київ, 1949. С. 4.

відданої й строгої, ніжної й вимогливої»³⁵⁶. Дитинство педагог вважав не підготовкою до майбутнього життя, а найважливішим, справжнім, яскравим, самобутнім, неповторним періодом людського життя. І від того, яке було дитинство, хто вів дитину за руку в дитячі роки, що почерпнула вона з навколишнього світу, – від цього значною мірою залежить, якою людиною стане сьогоднішній малюк³⁵⁷.

Саме в дитинстві, – писав В. Сухомлинський, – формуються характер, мислення, мова людини та починається тривалий процес пізнання – пізнання і розумом, і серцем – тих моральних цінностей, що лежать в основі моралі: безмежної любові до Батьківщини, готовності віддати життя за її щастя, велич, могутність, непримиренність до ворогів Вітчизни.

Отже, дитинство видатний педагог розглядав як першооснову розвитку людини, відліковий початок її життя, найбільш насичений період, заповнений подіями, враженнями, постійним удосконаленням і ростом. Воно має свої виміри краси, добра й зла, своє сприйняття часу, емоційну й моральну реакцію на навколишню дійсність, свою особливість мислення. Характерними рисами його є безпосередність, відкритість світові, гнучкість форм, велика пластичність, що відкривають можливості для інтенсивного навчання й виховання.

Першими вихователями дітей педагог вважав батьків. Саме від стилю їхнього життя, моральних переконань залежить, якими виростуть діти. У праці «Серце віддаю дітям» В. Сухомлинський відзначив: дитина – дзеркало морального життя батьків. Найцінніша моральна риса хороших батьків, що передається дітям без особливих зусиль, – душевна доброта матері й батька, вміння робити людям добро. У сім'ях, де батько й мати віддають частку своєї душі іншим, беруть близько до серця радощі й прикрощі людей, діти виростають добрими, чуйними, щиросердними. Якщо батько й мати всі сили свого серця віддають дітям, якщо за ними не бачать інших людей, – ця гіпертрофована любов зрештою обертається нещастям³⁵⁸.

На переконання педагога, зразком для наслідування дітей завжди буде сім'я, де батько і мати живуть у злагоді, де панують повага до слова, до думки й почуття, до погляду й найменшого відтінку настрою. Саме у відносинах добра, злагоди, взаємної допомоги й підтримки, духовної єдності й ширості, довір'я і поваги батьків перед дитиною утверджується дитяча віра в людську красу, її душевний світ, рівновага³⁵⁹.

Водночас духовним володарем і повелителем у сім'ї, – на думку В. Сухомлинського, – повинна бути саме матір, і до цієї місії її треба готувати з дитинства. Педагог вважав, що справжня гармонія волі й любові досягається в тих сім'ях, де в морально-етичних і духовно-психологічних взаєминах головною є мати, де світло розуму й мудрості випромінюється матір'ю, де духовну красу, благородство, відданість чоловіка дружині й сім'ї діти бачать саме завдяки матері, адже саме «від материнської мудрості йде сила духу, що дисциплінує батька, утверджує в ньому почуття благородної відповідальності за сім'ю»³⁶⁰.

Роль батька в сім'ї, – писав педагог, – визначається його відповідальністю. Стежинка до служіння Вітчизні для справжнього чоловіка проходить через сім'ю,

³⁵⁶ Сухомлинський В. Батьківська педагогіка. Київ, 1978. С. 225.

³⁵⁷ Сухомлинський В. Сердце отдаю детям. К., 1974. С. 12.

³⁵⁸ Там само. С. 28

³⁵⁹ Сухомлинський В. Батьківська педагогіка. Київ, 1978. С. 161.

³⁶⁰ Там само. С. 218.

через обов'язок у сфері відносин з дружиною й дітьми, через відповідальність за народження людини, за кожний її крок і за весь її життєвий шлях. «У батьківстві, – зазначав В. Сухомлинський, – велика місія продовження роду людського, творення нової людини, наступності поколінь, морального удосконалення особистості й роду людського в новій, створеній батьком і матір'ю особистості. Мати родить і породжує, батько – породжує і виражає, продовжує, розвиває себе в сині й дочці, зливаючи своє духовне начало з началом матері»³⁶¹.

Виховання дітей 6–10 років В. Сухомлинський називав «школою сердечності». Він радив педагогам і батькам вчити дітей добру, любові, милосердю. Для цього треба, щоб діти постійно бачили гуманістичний зміст вчинків і поведінки тих, хто їх оточує: рідних, близьких, учителів, дорослих. Дитина не повинна вирости байдужою, нечулою, черствою, вона має зростати в постійному піклуванні про навколишній світ рослин, тварин, людей, доглядати їх і допомагати їм. У своїх працях педагог переконував, що у процесі творення добра виховується в юних людяність, сердечність.

Виховувати дітей, на думку митця, треба з мудрістю. «Виховує, звичайно, сім'я в цілому – її загальний дух, культура людських стосунків. Але ... без батьківської мудрості нема виховуючої сили сім'ї. Батьківська мудрість стає духовним надбанням дітей; сімейні стосунки, побудовані на громадянському обов'язку, відповідальності, мудрій любові й вимогливій мудрості батька й матері, самі стають величезною виховуючою силою. Але ця сила йде від батьків, у них – її коріння і джерело»³⁶².

Там, де немає мудрості батьківського виховання, – вчив педагог, – любов матері і батька до дітей нівечить їх. З-поміж різновидів такої безглуздої любові він наводив любов замилювання, любов деспотичну, любов відкупу.

Любов замилювання – це інстинктивна, нерозумна любов, що призводить до виховання егоїста, який не знає свого обов'язку перед батьками, не вміє і не хоче працювати, не розуміє, що в житті людини є поняття *можна, не можна, треба*. «Бездумне замилювання батьків кожним кроком дитини, задоволення усіх бажань, примх, капризів, – писав педагог, – усе це призводить до того, що дитина стає немов сліпою і глухою до душевних рухів близьких, не бачить горя, негод, суму, печалі матері, батька»³⁶³.

Деспотична любов – це переконаність батьків у тому, що влада – найкращий інструмент виховання послуху в дитини. Не заперечуючи окресленої думки, В. Сухомлинський звертав увагу на те, що батьківська влада повинна заохочувати, одухотворювати внутрішній потенціал дитини – її бажання бути хорошою. Інструментом влади треба користуватися обережно, щоб «не зламати нетвердого, тендітного, душевного поривання»³⁶⁴. Інакше, – писав педагог, – «в обстановці деспотичного самодурства, дріб'язкових причіпок, постійних докорів маленька людина озлоблюється Самодурство виганяє найважливіший душевний рух, який у нормальних сім'ях є джерелом добра, розумної стриманості і поступливості дітей, цей рух душі – *ласка*. Той, хто не знає ласки в дитинстві, стає грубим, безсердечним у роки отроцтва і юності»³⁶⁵.

³⁶¹ Там само. С. 220.

³⁶² Там само. С. 21.

³⁶³ Там само. С. 148.

³⁶⁴ Там само. С. 139 – 143.

³⁶⁵ Там само. С. 142.

Любов відкуп – це переконаність батьків у тому, що матеріальними благами можна виміряти батьківську любов. Однак, вказував педагог, якщо дітям не приділяти достатньої уваги, вони можуть вирости емоційно темними людьми, яким невідомі такі почуття, як ласка, співчуття, жалість, милосердя.

Аналізуючи ці види любові, В. Сухомлинський закликав батьків любити дітей по-справжньому, так, щоб «батьківська любов запалювала в дитячих серцях незгасні іскри вдячності й обов'язку – обов'язку перед батьком і матір'ю, обов'язку перед батьківщиною. Щоб золоті крупинки, які дарують мати і батько синові, дочці, перетворювались у золоті розсипи для людей, для народу»³⁶⁶. Він закликав берегти і шанувати таку любов, звеличувати й удосконалювати її.

Педагог не оминув увагою і величі синівської та доччиної любові, про важливість якої він писав: «Матері так необхідна любов дітей, як маковій квітці – сонячний промінь, сухій землі – краплина води, безпомічному пташеняті – турботлива матуся-пташка, бджолі – квітка, троянді – ранкова роса, вишневому садкові – пісня соловейка»³⁶⁷. Отже, за В. Сухомлинським, саме взаємна любов дітей і батьків – справжня, відкрита, щира – є важливим підґрунтям правильного сімейного виховання.

Важливим елементом соціально-педагогічної підтримки дитинства й материнства є педагогічний всеобуч батьків, про що йдеться і в працях В. Сухомлинського, пор.: «Насамперед треба піклуватися про педагогічну культуру батьків»; водночас автор акцентує на необхідності «виховувати у своїх дітей моральну готовність до материнства та батьківства»³⁶⁸.

На думку педагога, саме низька педагогічна культура сімейно-шкільного виховання є головною причиною дитячої бездоглядності й правопорушень. Підтримуючи ідею педагогічного всеобучу, він писав: «Виховання дітей – це праця, причому праця дуже копітка. І якщо діти навчаються і виховуються в одній школі, значить, і в їхніх батьків знайдуться спільні інтереси, значить, на основі цих інтересів можна організувати єдиний батьківський колектив»³⁶⁹. Задля втілення в життя окреслених ідей В. Сухомлинський, виконуючи багато років обов'язки директора Павльської середньої школи, періодично скликав батьківські збори, проводив бесіди з батьками в школі і дома, організовував педагогічні конференції, день батьків тощо.

«Ми вважаємо виключно важливим, – зауважував педагог, – щоб у школі панував культ матері. ... Усі перші джерела, перші найтонші корені морального розвитку дитини – у розумі, відчуттях, душевних поривах матері. Людина у своєму моральному розвитку стає такою, яка в неї мати»³⁷⁰. Варто зауважити, що автор пропагує цінності материнства в школі, що є однією з державних освітніх установ соціалізації дитини. Отже, значення цінності материнства вперше за багато років у другій половині ХХ ст. продекларовано на суспільному рівні.

У школі В. Сухомлинського було започатковано батьківський університет, де було організовано декілька навчальних груп для батьків. Перша – для молодого подружжя, друга – для батьків майбутніх першокласників та спеціальні групи для батьків учнів різного віку. Заняття в кожній групі проводилися 2 рази на місяць по 1,5 год.

³⁶⁶ Там само. С. 144.

³⁶⁷ Там само. С. 218.

³⁶⁸ Там само. С. 9.

³⁶⁹ Там само. С. 229.

³⁷⁰ Сухомлинський В.О. Батьківська педагогіка. Київ, 1978. С. 9.

директором школи, завучем, найкращими вчителями у формі лекцій, бесід та ін. Тематика занять охоплювала теоретичні і практичні блоки з анатомії і фізіології дітей, з психології, педагогіки сімейного виховання. Наприклад, на заняттях із майбутніми батьками в Павлівській середній школі обговорювалися такі проблеми: «Батько і син», «Мати і дочка», «Сім'я як школа людських стосунків», «Перші норми моральної культури дітей» тощо. В. Сухомлинський був переконаний, що якщо за допомогою школи в молодій сім'ї закладено міцні основи високої педагогічної культури сімейно-шкільного виховання, то «дитина здатна творити чудеса: вона не допустить, щоб батько став п'яницею, утримує батьків від грубого слова, сварок і т.п. Ось чому, думається, найважливішим завданням педагогів є навчання батьків того, як виховувати дітей»³⁷¹.

Отже, педагогічна спадщина В. Сухомлинського – це справжня програма педагогічної майстерності батьків і матерів. Дотримуючись відомої з народної моралі істини про те, що хороші діти – це честь батька і матері, їх щастя і достоїнство, а погані діти – це горе, нещастя, страждання, педагог написав «Батьківську педагогіку», де кожний маленький епізод, подія з життя школи чи сім'ї, легенда чи переказ – це практично канва, відправний момент для змістовної розмови, педагогічних роздумів і міркувань, що змушують глибоко вникати в проблеми сімейної педагогіки.

Таким чином, педагогічний напрям соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в історії педагогіки представлено теоретичними надбаннями видатних представників вітчизняної та зарубіжної педагогічної думки.

2.2. Форми практичної реалізації педагогічного напрямку соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства

У другій половині ХХ ст. педагогічний напрям соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства, репрезентований теоретичними надбаннями видатних представників вітчизняної та зарубіжної історії педагогіки, знаходить практичне втілення в роботі загальноосвітніх шкіл, сприяє організації шкіл матері, кабінетів педагогічної освіти батьків, консультаційних пунктів з питань сімейного виховання, розвитку педагогічної пропаганди.

Про це свідчить, зокрема, постанова ВР СРСР «Про стан народної освіти і заходи по дальшому вдосконаленню загальної середньої, професійно-технічної, середньої спеціальної і вищої освіти в СРСР» (липень 1973 р.), де наголошено на необхідності «постійно вдосконалювати навчально-виховний процес у школах та інших навчальних закладах, зміцнюючи єдність навчання і виховання, співробітництво школи, сім'ї і громадськості у вихованні дітей і молоді»³⁷². Відповідно, одним із шляхів успішного розв'язання цього завдання стало поширення педагогічних знань серед дорослого населення для організації спільної роботи сім'ї і школи. Про це читаємо, зокрема, у збірці «Організаційно-методичні документи по здійсненню покласного педагогічного всеобучу батьків» (1974 р.): «Назріла життєва потреба здійснення педагогічного всеобучу батьків та інших вихователів з метою озброєння їх необхідною системою

³⁷¹ Там само. С. 236–237.

³⁷² Клименко Я.І. Народний університет для батьків. *Радянська школа*. 1975. № 10. С. 76.

науково-педагогічних знань, набуття основ майстерності вихователя, підвищення культури сім'ї»³⁷³.

Важливий шлях підвищення педагогічної культури – самоосвіта, що передбачала регулярне читання педагогічної літератури, періодики тощо. Водночас ключова роль у формуванні педагогічної майстерності батьків відводилася школі. У зв'язку з цим А. Шестель писав: «Надати допомогу батькам, навчити їх правильно виховувати дітей – справа всієї багатотисячної армії вчителів, усієї педагогічної суспільності»³⁷⁴. Аналогічну думку знаходимо і в методичних рекомендаціях «Про покласну педагогічну просвіту батьків»: «Посилення ролі сім'ї у формуванні нової людини, організація сімейного виховання на науковій основі потребує значного підвищення педагогічної культури батьків, постійного удосконалення їх педагогічних знань та умінь»³⁷⁵.

Педагогічна культура, за визначенням І. Гребенникова, – це такий рівень педагогічної підготовленості батьків, що відображає ступінь їх зрілості як вихователів і виявляється в процесі сімейного і суспільного виховання дітей³⁷⁶.

Важливим компонентом педагогічної культури батьків є їх педагогічна підготовленість: певна сума психолого-педагогічних, фізіолого-гігієнічних і правових знань, а також напрацьовані в процесі практики навиків з виховання дітей. За твердженням І. Гребенникова, виховна діяльність зводилася до постійного розв'язання різних педагогічних завдань, які поділялися на стратегічні (передбачали далекі цілі і були розраховані на тривалі зусилля) і оперативні (продиктовані потребами сьогодення).

Педагогічну діяльність батьків поділяли на конструктивну, організаторську і комунікативну. Конструктивна полягала у визначенні завдань виховання, виборі форм і методів. Організаторська реалізувала конструктивну на практиці та включала: організацію життя і занять дітей (режим, праця, домашня навчальна робота, спорт, домашнє читання тощо) та організацію власної діяльності і відпочинку. Комунікативна передбачала встановлення оптимальних взаємовідносин між батьками, батьками і дітьми, самими дітьми, близькими й рідними людьми. Саме взаємодія всіх цих видів педагогічної діяльності значною мірою обумовлювала педагогічну майстерність, якою повинен володіти кожен батько та мати. На думку А. Макаренка, «майстерність – це те, чого можна добитися, і як може бути відомим майстер-токарь, прекрасним майстер-лікар, так повинен і може бути прекрасним майстром педагог А наскільки кожний із батьків оволодіє майстерністю – залежить від власної старанності»³⁷⁷.

Як свідчать результати аналізу джерельної бази, педагогічні знання батькам давали і загальноосвітні школи, де практикували колективні (батьківські збори, лекторії, конференції для батьків, відкриті уроки, практикуми, вечори «запитань і відповідей» та ін.) та індивідуальні (відвідування сімей учнів вдома, бесіди, консультації та ін.) форми роботи³⁷⁸. У зв'язку з цим І. Чередов відзначив: «Ми намагаємось тактовно, але

³⁷³ Организационно-методические документы по осуществлению поклассного педагогического всеобуча родителей. Владимир, 1974. С. 4.

³⁷⁴ Шестель А.П. Педагогические знания – родителям. Омск, 1965. С. 3.

³⁷⁵ О поклассном педагогическом просвещении родителей. Хабаровск, 1974. С. 3.

³⁷⁶ Гребенников И.В. Педагогическую культуру – каждой семье (о комплексном подходе к пропаганде педагогических знаний среди родителей). Москва, 1978. С. 9.

³⁷⁷ Макаренко А.С. Педагогические сочинения : в 7 т. Москва, 1957. Т. 5. С. 244.

³⁷⁸ Махлин М.Д. Знания для родителей. Москва, 1976. С. 9.

систематично спрямовувати життя сім'ї, формувати педагогічні інтереси і здібності батьків щодо виховання дітей. При цьому в нашому колективі домінує суворе правило – поважати, цінувати і берегти гідність кожного члена сім'ї³⁷⁹. Тому до організації роботи з батьками висувалися такі вимоги: створення атмосфери взаємного довір'я; доброзичливості; врахування особливостей і побутових умов сім'ї, віку, освіти та рівня загальнокультурної підготовки батьків; поєднання впливу на батьків і дітей; забезпечення в роботі з батьками послідовності, наступності, певної системи³⁸⁰.

Розглянемо більш детально особливості окремих форм педагогічного всеобучу батьків у загальноосвітніх школах.

Уявлення про кожну родину, її виховні можливості, засоби впливу на дитину класовод мав можливість виробити під час знайомства із сім'єю учня в домашній, звичній для дитини обстановці. Водночас зверталася увага на те, що під час першого відвідування сім'ї не варто вдаватись до зауважень стосовно дитини, навіть якщо вони і виникають. Бесіда повинна мати цілеспрямований характер для більш чіткого усвідомлення батьками вимог до навчання, необхідності формування позитивного ставлення учнів до навчання та прагнення до набуття нових знань і вмінь. Основою спілкування педагога і батьків повинна бути взаємна зацікавленість дитиною, її фізичним, духовним, інтелектуальним розвитком. Тому головним завданням вчителя має бути: вміти тактовно вислухати батьків та знайти контакт з ними. У зв'язку з цим О. Хромова писала: «Копітка, але важлива робота допоможе вчителю скласти чітке і повне уявлення про кожну сім'ю свого класу, сприятиме успішному педагогічному всеобучу, залученню батьків до систематичної роботи над собою як вихователями, винайденню адекватних шляхів поліпшення виховного процесу в сім'ї, створенню цілісної системи виховання вдома і в школі»³⁸¹.

Найбільш популярною формою навчання батьків були лекторії. Темі занять загальношкільних лекторіїв включали в основному загальні питання виховання, а саме: роль сім'ї у вихованні дітей; правове законодавство про сім'ю; психолого-фізіологічні і педагогічні основи виховання школярів; вікові особливості розвитку дитини та їх врахування в сімейному вихованні; зміст, основні форми, засоби і методи виховання дітей в сім'ї; складнощі і помилки сімейного виховання та шляхи їх подолання; співпраця школи та сім'ї та ін.³⁸² На думку О. Хромової, зміст лекції повинен бути цілісним, висвітлювати окрему проблему, питання або сукупність питань, об'єднаних єдиною думкою. Пропонований матеріал має бути доступним, актуальним для аудиторії, містити певні рекомендації та завдання, теорію пропонувалося підкріплювати життєвими прикладами, наводити реальні і зрозумілі статистичні дані³⁸³.

Як підсумкове заняття, у школах пропонувалося один раз на рік проводити науково-практичні конференції з метою систематизації, узагальнення, розширення і закріплення знань батьків із певної теми.

³⁷⁹ Чередов И.М. О работе с родителями учащихся. Омск, 1975. С. 13.

³⁸⁰ Хромова О.Л., Кравченко О.Л. Педагогічний всеобуч батьків. Київ, 1990. С. 4.

³⁸¹ Там само. С. 5.

³⁸² Гребенников И.В. Педагогическую культуру – каждой семье (о комплексном подходе к пропаганде педагогических знаний среди родителей). Москва, 1978. С. 25.

³⁸³ Хромова О.Л., Кравченко О.Л. Педагогічний всеобуч батьків. Київ, 1990. С. 9.

Конференції організовували переважно для батьків одного класу, однак вони відзначалися більшою ефективністю, коли залучалися батьки паралельних класів, оскільки це давало можливість розширити аудиторію, налагодити обмін досвідом. Інколи конференцію організовували за віковим принципом, тобто для батьків початкових, середніх, старших класів. У такому разі уважніше підбиралися теми, адже батьки, залежно від віку дитини, стикалися з різними проблемами.

Основна ціль конференцій полягала в обміні досвідом з виховання певних рис, обговоренні спільних проблем сучасного сімейного виховання. Саме тому, з допомогою вчителя, розподілялися доповіді між батьками, добиралася необхідна література, проводилися консультації, на яких увагу батьків звертали на те, про що треба сказати обов'язково. Щодо тематики, то О. Хромова подає приблизну тематику конференцій для батьків, яка не втратила своєї актуальності досі:

1. Книга і читання у Вашому домі.
2. Поради А. Макаренка батькам.
3. В. Сухомлинський про виховання дітей у сім'ї.
4. Сім'я – колиска гуманізму, патріотизму, милосердя.
5. Сімейні свята і традиції, їх значення у вихованні дітей³⁸⁴.

Окрім загальношкільних, практикувалися і заняття у класі з батьками у формі лекцій, бесід, практикумів тощо. Загалом такі заняття організовували за сформованими групами: підготовча (батьки майбутніх першокласників, діти яких не відвідували дитячого садка); батьки учнів 1 – 3 класів; батьки учнів 4 – 6 класів; батьки учнів 7 – 8 класів; батьки учнів 9 – 10 класів³⁸⁵. Для кожної з груп було передбачено певну тематику занять, які будувалися за принципом послідовності, що дозволяло батькам, переходячи зі своїми дітьми із класу в клас, систематично засвоювати курс знань, необхідний для правильного виховання дітей. Про доцільність покласних занять влучно висловилася Т. Воликова: «Зміст усієї роботи за цією системою полягає в тому, щоб проводити бесіди з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей дітей певного класу, послідовно озброюючи батьків педагогічними знаннями і вміннями, розкриваючи перспективу духовного, фізичного розвитку їх дітей і попереджуючи появу можливих труднощів у їх вихованні і навчанні»³⁸⁶.

Наприклад, І. Чередов розробив низку запитань попередньої бесіди з батьками майбутніх першокласників, яку пропонував як основу для проведення в школах:

1. Чи Ви розвиваєте в дітей спостережливість?
2. Які улюблені ігри у Вашої дитини?
3. Які книги Ви читали з дітьми?
4. Чим цікавиться Ваша дитина?
5. Чи Ви проводите разом із сім'єю вільний час?
6. Чи подобається Вашій дитині проводити час у сімейному колі?
7. Чи має Ваша дитина друзів?
8. Як Ви ставитесь до дружби Вашої дитини з іншими дітьми?
9. Чи ображають Вашу дитину інші діти?

³⁸⁴ Хромова О.Л., Кравченко О.Л. Педагогічний всеобуч батьків. Київ, 1990. С. 19.

³⁸⁵ Гребенников И.В. Педагогическую культуру – каждой семье (о комплексном подходе к пропаганде педагогических знаний среди родителей). Москва, 1978. С. 26.

³⁸⁶ Воликова Т.В. Учитель и семья. Москва, 1980. С. 84.

10. Які стосунки у Вашої дитини зі старшими, молодшими, бабусями, дідусями?
11. Про що Ви спілкуєтесь із власними дітьми?
12. Як Ви поводитесь, якщо хтось із старших дітей образив Вашу дитину?
13. Назвіть приклади, коли Ви вчинили неправильно щодо власної дитини?
14. Що Ви вважаєте особливо важливим у вихованні дітей?
15. Які риси характеру Ви хотіли б виховати у власної дитини?³⁸⁷.

У процесі такої бесіди вчителі початкової ланки формували перше уявлення про сім'ї майбутніх учнів, що дозволяло визначити конкретні завдання роботи з кожною сім'єю, а також відкоригувати шляхи виховання дітей.

Семинарські заняття з батьками пропонувалося проводити як підсумкові після вивчення певного кола питань або як заняття з метою підвищення педагогічної культури шляхом самоосвіти. Кожне семінарське заняття складалося із взаємозв'язаних етапів.

Основний – самостійна робота батьків над індивідуальними завданнями і перевірка якості засвоєння ними знань, умінь і навичок. Обговорення змісту семінару проводилося у формах розгорнутої бесіди, доповідей, повідомлень. Головні завдання на початковому етапі – активізувати пізнавальну діяльність, досягти глибокого усвідомлення матеріалу, підвести до правильних узагальнень. Закінчувалося заняття заключним словом ведучого, який, відзначаючи позитивні моменти, мав вказати на недоліки і спільно з слухачами визначити шляхи їх подолання. Суттєвою особливістю семінарських занять було колективне обговорення. Окремі доповіді і виступи рецензувалися рештою учасників щодо змісту, інформаційного навантаження, практичного спрямування. При цьому було важливим, щоб кожний проявив себе як доповідач і опонент, умів передати необхідну інформацію, критично осмислити зміст³⁸⁸.

Важливе педагогічне значення мали і відкриті уроки для батьків, на яких вони вчилися, як потрібно допомагати дитині виконувати домашні завдання, мали змогу оцінити рівень підготовки власних дітей, побачити недоліки у їх вихованні тощо.

Однією з найбільш цікавих форм підвищення педагогічної культури батьків були диспути. Їх мета полягала у спрямуванні на засвоєння батьками нових знань у процесі полеміки, зіткнення думок, дискусій; виробленні вміння аргументовано захищати свої думки, переконання, ідеали. Це практично одна із форм перетворення знань у переконання. Їхню особливість описав І. Гребенников: «Диспут проходить у невимушеній обстановці, дозволяє залучати всіх присутніх до обговорення поставлених проблем, сприяє формуванню умінь усесторонньо аналізувати факти і явища, опираючись на здобуті навички і накопичений досвід, збуджує активне педагогічне мислення»³⁸⁹.

Важливою формою педагогічного всеобучу були індивідуальні консультації, завдяки яким батьки мали змогу отримати практичні поради стосовно конкретної виховної ситуації.

Наприклад, О. Хромова наводить приблизну тематику консультацій:

³⁸⁷ Чередов И.М. О работе с родителями учащихся. Омск, 1975. С. 10.

³⁸⁸ Хромова О.Л., Кравченко О.Л. Педагогичний всеобуч батьків. Київ, 1990. С. 1.

³⁸⁹ Гребенников И.В. Педагогическую культуру – каждой семье (о комплексном подходе к пропаганде педагогических знаний среди родителей). Москва, 1978. С. 32.

1. Як вивчити дитину.
2. Як допомогти дитині вчитися.
3. Здібності дитини і їх розвиток у сім'ї.
4. Виховання пізнавальних інтересів дітей.
5. Методи виховного впливу на дитину.
6. Спілкування в сім'ї і його роль у вихованні дітей.
7. Консультації з конкретних питань формування тих чи інших якостей особистості.
8. Виховання дисциплінованості.
9. «Важкі діти» й особливості їх виховання.
10. Що читати в сім'ї з педагогіки сімейного виховання³⁹⁰.

Консультації передували підготовці до певних видів занять. Наприклад, перед семінаром, конференцією тощо рекомендували проводити консультації з батьками, які будуть доповідати.

В індивідуальній роботі з батьками Т. Воликова рекомендувала керуватися певними принципами, а саме:

- ідейної спрямованості всієї роботи з сім'єю учня;
- систематичності: «у боротьбі за успіх навчання і виховання дітей важливою є система відносин між батьками і дітьми, звернена до свідомості і почуття власної гідності дитини»³⁹¹;
- опори на позитивні якості дитини: «вчасно помічені і підтримані вчителем позитивні сторони у вихованні дітей допоможуть батькам повірити в успіх виховання і поступово виробити його правильну систему»³⁹².

Робота з батьками і сім'ями учнів – один з найважливіших напрямів діяльності сучасного вчителя й одночасно одна з «найвужчих» ланок в його практичній діяльності. У зв'язку з цим у другій половині ХХ ст. в УРСР значно зросла необхідність методичної підготовки класних керівників, організаторів із виховної роботи до педагогічного всеобучу батьків. Питання вирішувалися на курсах підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, на семінарах при методкабінетах, безпосередньо в школах. Цьому сприяли орієнтовний навчально-тематичний план і програма проблемного семінару «Як організувати педагогічний всеобуч батьків у загальноосвітній середній школі» (додаток В)³⁹³.

З метою педагогізації батьків при школах створювали кабінети педагогічної освіти батьків та консультаційні пункти з питань сімейного виховання (додаток Д). Так, відповідно до постанови колегії Міністерства освіти УРСР і президії Республіканської ради Педагогічного товариства УРСР від 25 липня 1984 р. було ухвалено Положення про кабінет педагогічної освіти батьків (додаток Е)³⁹⁴.

Однією з важливих форм реалізації здоров'язберігального і педагогічного напрямів соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства серед населення були школи матері. В УРСР такі заклади вперше було організовано в Луганській,

³⁹⁰ Хромова О.Л., Кравченко О.Л. Педагогічний всеобуч батьків. Київ, 1990. С. 20.

³⁹¹ Воликова Т.В. Учитель и семья. Москва, 1980. С. 72.

³⁹² Там само. С. 73.

³⁹³ Хромова О.Л., Кравченко О.Л. Педагогічний всеобуч батьків. Київ, 1990. С. 21.

³⁹⁴ Педагогічні знання – всім батькам : збірник матеріалів на допомогу організаторам педагогічної освіти батьків. Київ, 1985. С. 43–53.

Сталінській, Миколаївській, Черкаській, Полтавській, Вінницькій і Волинській областях в 1959–1960 рр.

Відповідно про Положення про школу матері, метою закладу була методична психолого-педагогічна допомога батькам у вихованні дітей з раннього віку в сім'ї (додаток Ж).

У школі матері слухачі отримували знання з психології, фізіології, санітарії й гігієни та основ переддошкільної і дошкільної педагогіки. Йшлося про правильну організацію життя дітей різного віку в сім'ї, індивідуальні особливості дітей, педагогічний такт батьків у вихованні, особливості підготовки до навчання в школі та виховання високих моральних якостей, переконань, а також принципи і методи загартовування дітей, деякі практичні вміння гігієнічного догляду за дитиною та поради щодо організації дитячих свят, прогулянок, цікавого і розумного дозвілля дітей, про виховання у дітей корисних навичок і звичок, самостійності в самообслуговуванні і любові до праці тощо. Ось як висвітлено завдання школи матері в Положенні: «Підготовка жінок до материнства і правильного догляду за немовлятами і дітьми раннього та дошкільного віку, озброєння матерів початками знань з психології, фізіології, санітарії й гігієни та основами переддошкільної і дошкільної педагогіки, навчання їх основним принципам і методам виховання в сім'ї, а також озброєння матерів деякими практичними вміннями гігієнічного догляду за дитиною, що сприятиме вихованню здорового покоління, зниженню захворювань і смертності»³⁹⁵.

Таким чином, у школах поєднували теоретичні лекції та доповіді з практичними порадами та практичними заняттями, зокрема застосовувалися такі форми роботи з батьками, як лекції і консультації, вечори запитань і відповідей, конференції батьків з обміну досвідом виховання дітей, практичні заняття, екскурсії, організації виставок, випуск бюлетенів і стінгазет, перегляд науково-популярних і художніх кінофільмів на теми виховання дітей³⁹⁶.

Заняття у школі матері тривали 1,5–2 год. і проводилися один або два рази на місяць упродовж 2 років.

Для організації роботи школи і безпосереднього керівництва навчальним процесом на загальних зборах слухачів школи обиралася рада школи матері в кількості 5–7 осіб на чолі з головою ради. На раду школи матері покладалися такі обов'язки:

- складання тематичного та календарного плану занять школи матері;
- організація згідно з начальним планом лекцій, практичних занять, консультацій, вечорів запитань і відповідей, проведення конференцій слухачів школи матері з метою обміну досвідом у вихованні дітей;
- забезпечення систематичного відвідування слухачами занять;
- забезпечення навчального процесу наочними посібниками, організація виставок, демонстрування кіно та діафільмів, організація роботи пересувної бібліотеки та поштової скриньки школи матері, систематичний випуск бюлетенів з відповідями на запитання батьків;
- забезпечення слухачів школи матері необхідною документацією, програмами, списками рекомендованої літератури, текстами віршів і пісень для розучування з дітьми;

³⁹⁵ Школа матері : положення, навчальні плани і програми. Київ, 1961. С. 5.

³⁹⁶ Там само. С. 7.

• встановлення постійного зв'язку з відділами народної освіти і місцевими відділеннями Товариства для поширення політичних і наукових знань³⁹⁷.

Школа матері мала відділи переддошкільного і дошкільного виховання (відповідно до цього було розроблено навчальні плани та програми) (Додаток З). Заняття в цих відділах провадилися в різні дні один раз на місяць. Таким чином, матерям надавалася можливість пройти курс навчання на обох відділах і одержати знання про виховання дітей різних вікових груп.

Велику увагу в організації роботи шкіл матері приділяли влаштуванню різноманітних виставок з питань виховання і догляду за дитиною, передбачених навчальним планом. Виставки зазвичай були тематичними. Так, наприклад, до теми «Як готувати дитину до навчання в школі» було організована виставка підручників і шкільних приладь, потрібних учневі першого класу, виставка зошитів і малюнків дітей 6 років, які вже навчаються грамоті вдома, зразки їх вправ з метою підготовки руки до письма тощо. Постійним розділом цих виставок була література, що стосувалася теми заняття, а також бібліографія рекомендованих джерел для батьків з різних питань виховання дітей.

При кожній школі матері, крім постійно чинної виставки, створювали консультативні пункти, визначивши для них постійні дні (не рідше двох разів на місяць), де педагогами було започатковано психолого-педагогічні консультації не тільки для слухачів закладу, але й для всіх охочих. У зв'язку з цим у праці «Школа матері» зазначено: «Треба, щоб населення даного міста, райцентру, села знало про те, що в школі матері можна одержати кваліфіковану педагогічну пораду, що до школи матері кожна жінка і кожна мати так само може прийти за допомогою, як приходять до лікаря, коли це потрібно»³⁹⁸.

Цікавою формою педагогічної пропаганди в школі матері стало проведення конференцій батьків, метою яких було «привернути увагу батьків до застосування в сімейному вихованні деяких педагогічних методів, практичних вмінь та певних знань, одержаних у школі матері. Тут відкриваються широкі можливості для обміну досвідом сімейного виховання»³⁹⁹.

Конференцію проводили за заздалегідь складеною програмою. На конференції заслуховувалися доповіді на тему, яка для цієї аудиторії була найбільш актуальною і доцільною. Увага зверталася і на особливості підготовки до доповіді. Тема такої доповіді мала супроводжуватися ілюстраціями з позитивними прикладами виховання дітей в окремих сім'ях зі слухачької аудиторії. Для цього рада школи матері спільно з батьківським комітетом дитячих ясел або дитячого садка організовувала відвідування дітей вдома для ознайомлення з умовами їх життя та виховання.

Матері або батьки, які мали виступати на конференції, за потреби могли звернутися до вчителів за допомогою, щоб з'ясувати, на яких питаннях зацентрувати увагу у своєму виступі, про які помилки та невдачі, що траплялися в практиці виховання їхніх дітей, розповісти, як невимушено, широко і відверто поділитися з іншими батьками власним досвідом виховання і його наслідками. Виступи батьків на конференції, а також їх побажання щодо подальшої роботи школи матері вивчали, узагальнювали і

³⁹⁷ Положення про школу матері. ДАКО. Ф. 4822. Оп. 2. Спр. 320. С. 2–3.

³⁹⁸ Школа матері (положення, навчальні плани і програми. / авт. збірника: І.Б.Баскіна, М.В.Вовчик-Блакитна, Р.І.Євдокімова, О.Р.Костенко. Київ, 1961. С. 8.

³⁹⁹ Там само. С. 8.

враховували при розробці й реалізації заходів, до організації яких залучали батьків, батьківські комітети та актив дошкільних працівників.

З батьками проводили тематичні конференції науково-практичного змісту, зокрема про формування у дітей моральних якостей, про ігрову діяльність дітей і її роль у їх вихованні, про підготовку дітей до навчання в школі тощо. Так, у Луганській області в 1959 р. обласний відділ охорони здоров'я і обласний будинок санітарної освіти провели в усіх дитячих яслах області конференції батьків з питання розвитку мови у дітей раннього віку; такі ж конференції були проведені при всіх дитячих консультаціях для батьків, діти яких не відвідували дошкільних закладів.

Наводимо програму однієї з таких конференцій:

1. Доповідь лікаря-педіатра на тему «Розвиток мови у дітей раннього віку».
2. Доповідь лікаря на тему «Попередження мовних недоліків у дітей».
3. Методика розказування казок.
4. Виступи матерів.
5. Демонстрування посібників та іграшок, які сприяють розвитку мови у дітей.
6. Демонстрування санітарно-освітніх фільмів⁴⁰⁰.

Проведенню цих конференцій передувала велика підготовча робота. Обласний відділ охорони здоров'я і обласний будинок санітарної освіти видали тиражем 1000 примірників інструктивно-методичний лист, присвячений проведенню батьківських конференцій з розвитку мови у дітей раннього віку, розробили матеріал для видання санбюлетеня на тему: «Розвиток мови у дітей до 3-х років»; склали детальний план виставки (педагогічних приладів, іграшок тощо, які повинні бути експоновані на виставці); уклали списки рекомендованої літератури на тему конференції, розповсюдили серед батьків текст доповіді лікаря на тему «Попередження мовних недоліків» та примірні конспекти матеріалів до санбюлетеня з питань розвитку мови у дітей раннього віку.

З метою кращої підготовки до конференції в містах і районах Луганської області були проведені семінари педіатрів і вихователів дитячих ясел. Внаслідок такої підготовчої роботи, – зазначалося у праці «Школа матері», – «конференції в Луганській області пройшли цікаво і успішно, вони озброїли широкі кола батьків знаннями і деякими практичними вміннями в цих питаннях, привернули увагу вихователів дитячих ясел і педіатрів дитячих консультацій до повсякденної роботи з розвитку мови у дітей»⁴⁰¹.

Успіх роботи школи матері головним чином залежав від майстерності і вміння лекторів, консультантів, керівників практичних занять. Тому до читання лекцій, проведення консультацій та бесід залучали вчених, професорсько-викладацький склад педагогічних інститутів, педучилищ, медичних інститутів, працівників інституту ОХМДу, вчителів шкіл, лікарів, середній медичний персонал, завідувачів і вихователів дитячих садків та ясел, членів Товариства для поширення політичних і наукових знань та ін. Водночас для підвищення методичного рівня викладачів запрошували науковців із різних міст республіки, які проводили семінари з питань методики і мистецтва читання лекцій, із проблем найновіших наукових досягнень у галузі педагогіки, психології, фізіології. Такий серйозний підхід до організації навчально-виховного процесу свідчив про фундаментальність освіти, зв'язок теорії з практикою, навчання з

⁴⁰⁰ Там само. С. 9.

⁴⁰¹ Там само. С. 10.

життям. Треба пам'ятати, – зазначалося у праці «Школа матері», – що «головне полягає не просто в теоретичних знаннях або вивченні окремих творів з дитячої психології чи педагогіки, а у виробленні уміння спостерігати за дітьми, розуміти і знати індивідуальні особливості їх розвитку, вміння застосовувати знання, придбані в школі матері, у практиці сімейного виховання»⁴⁰². Тому потрібно розвинути у батьків прагнення до знань про дитину і методи її виховання, щоб після закінчення навчання в школі матері її слухачі продовжували цікавитись питаннями сімейного виховання і доповнювали свої знання самостійно, прагнули до самоконтролю і самовиховання, виконуючи свій батьківський обов'язок.

Окрім того, відділи народної освіти спільно з інститутами ОХМДу, з будинками санітарної освіти, з відділеннями Товариства для поширення політичних і наукових знань організовували на допомогу лекторам шкіл матері «методичні кутки», у яких були зосереджені всі необхідні до читання лекції матеріали відповідно до навчального плану закладу – навчальна література, конспекти, програми, розробки найбільш актуальних тем тощо, а також наочні посібники для супроводу лекцій. Ці методичні кутки знаходилися в будинку вчителя або в одному з дитячих дошкільних закладів⁴⁰³.

Про важливість діяльності шкіл матері читаємо у праці «Школа матері»: «Широко розгалужена сітка шкіл матері і спільна робота працівників дитячих садків і дитячих ясел з батьками і населенням по пропаганді педагогічних і методичних знань принесе нашому народу велику користь в справі виховання підростаючого покоління»⁴⁰⁴.

Таким чином, у другій половині ХХ ст. вимогою суспільності стала організація педагогічного всеобучу як форми реалізації соціально-педагогічної підтримки дитинства й материнства, а школа – осередком педагогічних знань батьків, формування їх педагогічної культури та розвитку партнерських стосунків із сім'єю.

Результати аналізу вітчизняного педагогічного доробку ХХ ст. дають змогу зробити висновок, що системі соціально-педагогічної підтримки дитинства й материнства у ньому відведено важливе місце. Зокрема, увагу акцентовано на важливості сімейного виховання для формування молодого покоління. Так, у збірці «Організаційно-методичні документи щодо здійснення покласного педагогічного всеобучу батьків» зазначено: «У нашому суспільстві батьки – найчисельніший загін громадських вихователів. Рівень їхньої діяльності прямо пропорційно залежить від їх загального розвитку, ідейної та моральної вихованості, наявності позитивного досвіду виховання дітей, здатності займатися самоосвітою»⁴⁰⁵. У зв'язку з цим педагог, науковець Н. Тализіна відзначила, що «сім'я – це той колектив, у якому дитина здобуває перші знання про світ, ... перші навички і вміння, закладає основи майбутньої особистості. Роль сім'ї особливо велика ще й тому, що саме в сім'ї здійснюється найбільш тісний контакт дитини з дорослим»⁴⁰⁶. Такої ж думки дотримувався педагог А. Шестель, зазначаючи: «У сім'ї починається процес виховання майбутнього громадянина, становлення свідомості, волі і характеру. І саме сім'ї належить в цей період провідна роль у вихованні людини. Від ситуації в сім'ї, від прикладу батьків, від їхньої

⁴⁰² Там само. С. 10.

⁴⁰³ Там само. С. 11.

⁴⁰⁴ Там само. С. 12.

⁴⁰⁵ Организационно-методические документы по осуществлению покласного педагогического всеобуча родителей. Владимир, 1974. С. 3.

⁴⁰⁶ Талызина Н.Ф. Из опыта работы родительского университета при МГУ. Москва, 1960. С. 4.

поведінки, від ставлення до суспільства і дітей багато в чому залежить, якими виростуть самі діти»⁴⁰⁷.

Важливою формою реалізації соціально-педагогічної підтримки дитинства й материнства в Україні в другій половині ХХ ст. була педагогічна пропаганда серед батьків. За твердженням М. Махліна, вона передбачала поширення серед населення психолого-педагогічних ідей, теорій і вчень, що потребують глибокого і детального дослідження. Таке вивчення психолого-педагогічних проблем було покликано забезпечити батьків не тільки знаннями, але й уміннями, навичками, що дозволяло кваліфіковано і продумано розв'язувати на практиці завдання виховання молодого покоління. Водночас, – зазначав педагог, – педагогічна пропаганда досягне своєї мети лише за умови її постійної, систематичної організації на високому науковому рівні⁴⁰⁸.

Результати аналізу джерельної бази свідчать, що в Україні в ХХ ст. педагогічна пропаганда стала масовою формою допомоги сім'ї та школі на шляху виховання молодого покоління. Так, загальноосвітні школи розгорнули роботу з педагогічної пропаганди серед батьків з середини 20-х рр. ХХ ст. До 1928 р. діяльність з педагогізації батьківської громадськості проводилася в окремих школах і з боку держави не знаходила всебічної підтримки, а вже з 1928–1929 рр. вона набула масового характеру. Особливу роль у поширенні ідеї систематичності педагогічної пропаганди серед батьківської громадськості відіграла Постанова ЦК ВКП(б) «Про навчальні програми і режим в початковій та середній школі», ухвалена 25 серпня 1932 р., яка задекларувала обов'язок школи дбати про організацію педагогічної пропаганди серед батьків. У зв'язку з цим М. Задесенець зазначив: «Накопичено значний досвід проведення педагогічної пропаганди, покращився її зміст, форми і методи, зросли хороші лекторські кадри, видано багато корисних книг і брошур на допомогу лекторам і батькам з питань сімейного виховання»⁴⁰⁹.

Особливістю пропаганди педагогічних знань, зазначав В. Успенський, була організація роботи з дорослою аудиторією, що передбачало необхідність диференційованого підходу до різних категорій слухачів.

Основною ланкою системи пропаганди педагогічних знань стала робота з батьками учнів загальноосвітніх шкіл. Це зумовлено наступними причинами. По-перше, саме школі належала провідна роль у формуванні особистості дитини. По-друге, у школі склалися найсприятливіші умови для систематичної (упродовж 10 років) роботи з батьками. По-третє, у школі працювали найбільш кваліфіковані педагогічні кадри, здатні використовувати в пропагандистській роботі не тільки здобутки сучасної педагогічної науки, але й свої щоденні спостереження, досвід спілкування з дітьми⁴¹⁰.

Основними напрямками, за якими здійснювалася педагогічна пропаганда, були: боротьба за обов'язкове загальне навчання та нормалізацію навчального процесу, антирелігійна пропаганда, боротьба за новий побут, ліквідація неписьменності серед

⁴⁰⁷ Шестель А.П. Педагогические знания – родителям. Омск, 1965. С. 20.

⁴⁰⁸ Махлин М.Д. Знания для родителей. Москва, 1976. С. 6.

⁴⁰⁹ Задесенец М.П. Программа работы родительских университетов. Киев, 1978. С. 1.

⁴¹⁰ Успенский В.О системе педагогических знаний среди родителей. *Совместная деятельность школы, семьи и общественности в коммунистическом воспитании подрастающего поколения* : тезисы докладов Всероссийской научно-методической конференции по вопросам участия общественности в коммунистическом воспитании учащихся общеобразовательных школ (г.Москва, 7-9-января 1974). Москва, 1974. С. 123.

батьків, пропаганда різних державних кампаній (колективізація, індустріалізація, кооперація, збір держпозик тощо).

Найбільш популярними формами роботи з сім'єю були: робота із залученням громадських організацій, до складу яких входили батьки; батьківські збори, лекції-бесіди, педагогічні гуртки, педагогічні консультації, відвідування родини вдома, виклики батьків до школи, відвідування батьками окремих шкільних уроків тощо.

Серед колективних форм організації педагогічної пропаганди варто окремо виділити педагогічні гуртки, завдяки яким батьки не лише отримували необхідні знання з педагогіки та дитячої психології, але й самі поширювали ці знання серед менш активних членів батьківської громадськості.

У процесі виконання своїх функцій батьки розв'язували багато виховних завдань, які поділяли на стратегічні та оперативні. Для вирішення оперативних, тактичних завдань виховання, які полягали в регулюванні окремих дій і вчинків дитини, батькам було достатньо конкретних рекомендацій і порад педагогів-спеціалістів. Стратегічні завдання в педагогічній діяльності батьків переслідували такі цілі: формування в дитини певних світоглядних і моральних принципів, навичок, культурної поведінки, розумового розвитку тощо. Їх здійснення було можливе тільки на основі засвоєння системи педагогічних знань, перетворення їх у переконання і виявлення цих знань у цілеспрямованій поведінці. Засвоєння батьками такої системи психолого-педагогічних знань було неможливо досягти епізодичними заходами з вивчення педагогічного мінімуму⁴¹¹.

У педагогічній діяльності батьків з виховання дітей, – зазначав М. Махлін, – розкриваються їхні моральні якості, рівень загальної культури і педагогічні здібності⁴¹².

Н. Кузьміна виділила 4 групи педагогічних здібностей батьків:

- *конструктивні* здібності – уявлення про цілі виховання, проектування особистості та розуміння особливостей розвитку дитини; усвідомлення власної діяльності у процесі виховання молодого покоління;

- *комунікативні* здібності – налагодження взаємовідносин між батьками і дітьми, з навколишнім суспільством, регулювання відносин власних дітей між собою та з іншими дітьми;

- *гностичні* (пізнавальні) здібності – пізнання закономірностей фізіологічного і психічного розвитку дітей різного віку, розуміння їх інтересів, потреб, нахилів і особливостей розвитку, оцінка результатів, успіхів і помилок у виховній діяльності, критична оцінка власного авторитету;

- *організаційні* здібності – забезпечення здійснення цих трьох груп педагогічних здібностей, організація їх успішної реалізації в педагогічній діяльності батьків⁴¹³.

Узагальнюючи ідеї та педагогічний досвід, Г. Мамедов сформулював основні умови, що мали забезпечити дієвість педагогічної пропаганди:

1. Пропаганда педагогічних знань повинна бути нерозривно пов'язана з метою і завданнями шкільного колективу, конкретними запитамі батьків і загальними цілями виховання.

⁴¹¹ Махлін М.Д. Знання для родителів. Москва, 1976. С. 7.

⁴¹² Там само. С. 7.

⁴¹³ Кузьміна Н.В. Родителям педагогические знания. Ленинград, 1969. С. 31.

2. Вибір форм і методів педагогічної пропаганди повинен визначатися змістом діяльності шкільного колективу (навчальною, трудовою, суспільною, культурною). Про важливість окресленої умови в організації педагогічної пропаганди Г. Мамедов писав: «Чим багатшим є зміст, тим більше в учителів можливостей використовувати все розмаїття форм педагогічної пропаганди. При цьому педагогічна пропаганда стає дохідливою і близькою, вона допомагає батькам зрозуміти поточні та перспективні завдання школи, визначити свою роль в їх вирішенні, пробуджує ініціативу батьків, згуртовує їх єдністю мети і залучає до активної участі в роботі школи з дітьми»⁴¹⁴.

3. Пропаганда педагогічних знань для батьків повинна здійснюватися диференційовано і включати в себе індивідуальну роботу з кожною окремою сім'єю.

Конкретний зміст педагогічної пропаганди має визначатися на основі уважного і систематичного вивчення сімейних умов школярів, що необхідне не тільки для попередження помилок у вихованні, а й для того, щоб виявити і зробити надбанням всіх батьків, широкої суспільності кращі зразки сімейного виховання. Зазначимо, що, на думку педагогів, використання сили впливу позитивного прикладу в педагогічній пропаганді мало особливе значення. У зв'язку з цим Г. Мамедов писав: «Поведінка батьків – вирішальний фактор у сімейному вихованні. Максимально конкретна, вміло поєднує справи і завдання сім'ї, школи, яскрава і наочна педагогічна пропаганда є засобом формування здорової громадської думки, організації життя кожної сім'ї на основі правил моральності, а отже, і глибокого усвідомлення кожною матір'ю і кожним батьком свого громадянського обов'язку перед дітьми і суспільством»⁴¹⁵. Педагог рішуче відкидав тлумачення батьківського обов'язку як важке зобов'язання, як виснажливу дріб'язкову турботу про дітей, вважаючи, що тільки активне, поступове, усвідомлене виконання батьками їх громадянського обов'язку перед суспільством є вирішальним у сімейному вихованні. Тому залучення батьків до активної суспільної діяльності, розвиток їх запитів та інтересів, підвищення культурного рівня вважалось метою педагогічної пропаганди. За словами М. Задесенця, «завдання педагогічної пропаганди саме в тому і полягає, щоб допомогти кожному з батьків усвідомити всю важливість правильного виховання дітей, розвинути почуття громадської та особистої відповідальності кожного батька і матері за сімейне виховання, спираючись на допомогу школи і громадських організацій»⁴¹⁶.

4. Дієвість педагогічної пропаганди досягається не шляхом використання однієї чи декількох, не зв'язаних між собою форм, а завдяки правильному поєднанню найрізноманітніших засобів впливу⁴¹⁷.

Таким чином, у другій половині ХХ ст. формами практичної реалізації педагогічного напрямку соціально-педагогічної підтримки дитинства й материнства у школах були: загальноосвітні школи, школи матері, кабінети педагогічної освіти батьків, консультаційні пункти з питань сімейного виховання, педагогічна пропаганда.

⁴¹⁴ Мамедов Г.К. Педагогическая пропаганда среди родителей. Москва, 1966. С. 5.

⁴¹⁵ Там само. С. 5.

⁴¹⁶ Задесенец М.П. Программа работы родительских университетов. Киев, 1978. С. 1.

⁴¹⁷ Мамедов Г.К. Педагогическая пропаганда среди родителей. Москва, 1966. С. 5–6.

2.3. Діяльність народних університетів педагогічних знань

У другій половині ХХ ст. в УРСР суспільство вимагало створення НУПЗ як вищої форми реалізації соціально-педагогічної підтримки дитинства й материнства. Передумовою до їхньої організації стало усвідомлення необхідності педагогічної освіти батьків для здійснення гармонійного виховання власних дітей. На думку Н. Талізної, батьки потребують систематизованих знань, оскільки читання окремих лекцій, проведення разових консультацій не дає можливості знайти відповіді на всі важливі питання та виправити педагогічні помилки, з якими вони стикаються у повсякденному житті родини. Вона писала: «Щоб батьки самі навчилися знаходити правильне вирішення того чи іншого конкретного питання, що виникає в їх батьківській практиці, вони повинні бути озброєні цілою системою знань з питань фізичного і духовного розвитку дітей. Ні окремі лекції, ні навіть цикли лекцій цього дати не можуть. Такі знання можна отримати лише при систематичному вивченні основ фізичного і духовного розвитку дітей»⁴¹⁸. Схожу думку висловлював М. Махлін: «Діяльність батьків щодо виховання своїх дітей за складністю наближена до професійної діяльності, це ... як громадська професія. Значить, і підготовка до неї повинна ... наближатися до професійної підготовки, професійного навчання. Таке навчання передбачає планомірну організацію навчального процесу, спрямовану на набуття професійних знань, умінь, навичок, що відповідають сучасному рівню наукових уявлень»⁴¹⁹. У зв'язку з цим А. Шестель писав: «Надати допомогу батькам, навчити їх правильно виховувати дітей – справа всієї численної армії вчителів, всієї педагогічної громадськості»⁴²⁰. Аналогічні питання висвітлюються й у збірці «Організаційно-методичні документи щодо здійснення покласного педагогічного всеобучу батьків», де зазначено: «Багато батьків потребують кваліфікованої допомоги в оволодінні системою основних психолого-педагогічних і методичних знань, у підвищенні ідейного, наукового і методичного рівня сімейного виховання»⁴²¹.

На НУПЗ покладалися великі сподівання щодо реалізації педагогічного напрямку соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства. Про це, зокрема, читаємо у методичних матеріалах окресленого періоду: «Ці університети повинні стати справжніми центрами озброєння батьківського активу науково-педагогічними знаннями і мати належні їм форми організації та керівництва»⁴²². В Україні в ХХ ст. НУПЗ став потужним рушієм педагогічного всеобучу батьків. На це вказують і статистичні дані: якщо до 1959 р. існувало лише чотири педагогічні батьківські університети (Київський (1957), Дніпропетровський (1955), Миколаївський (1956) та Одеський), то станом на 1 січня 1960 р. їх уже налічувалось 121, а кількість слухачів в окремих із них становила 500–600 осіб⁴²³. У 1963 / 64 н.р. в Україні діяв 401 НУПЗ із 85 578 слухачами, а у 1985 р. навчанням вже було охоплено 2,5 млн. батьків. Найвищий

⁴¹⁸ Талызина Н.Ф. Из опыта работы родительского университета при МГУ. Москва, 1960. С. 5.

⁴¹⁹ Махлин М.Д. Педагогическая подготовка родителей в народных университетах. Ленинград, 1976. С. 7.

⁴²⁰ Шестель А.П. Педагогические знания – родителям. Омск, 1965. С. 3.

⁴²¹ Организационно-методические документы по осуществлению покласного педагогического всеобуча родителей. Владимир, 1974. С. 3.

⁴²² Педагогічні університети для батьків. Київ, 1960. С. 3.

⁴²³ Там само. С. 3.

відсоток слухачів НУПЗ зафіксовано в Дніпропетровській, Кримській, Кіровоградській, Херсонській та Чернівецькій областях⁴²⁴.

Як свідчать результати аналізу джерельної бази, до Одеського університету приймали всіх охочих, незалежно від місця роботи, професії, рівня освіти. Навчання в закладі здійснювалося на безоплатній основі. Організовувала роботу кафедра педагогіки. Заняття в НУПЗ м. Одеси відбувалося двічі на місяць за сталою програмою. Крім того, створювалися філіали в школах і на підприємствах. Батьки не складали ні іспитів, ні заліків. Про мету навчання в НУПЗ влучно написав ректор Одеського педагогічного інституту: «Навчання в університеті розширює загальноосвітній та педагогічний кругозір слухачів, значно сприяє кращому розумінню виховних завдань. Допомогати школам у виховній роботі, не залишати без догляду жодної дитини, організовувати цікаве дозвілля – такі завдання поставили перед собою і успішно виконують активні слухачки університету»⁴²⁵. Їх реалізації певною мірою сприяли створений дитячий майданчик, спортивні секції, різні гуртки, дитяча бібліотека, організація екскурсій, спортивних змагань, вечорів художньої самодіяльності, робота в гуртках тощо.

В інших вузах, зокрема в НУПЗ м. Києва, лекційні заняття проводилися щотижня (кожного понеділка) з 19 до 20 – 21 год., а практичні й інші – у зручні для слухачів години⁴²⁶.

Для отримання свідоцтва про закінчення батьківського університету слухачі мали виконати дві умови: систематично відвідувати заняття і написати в кінці навчального року залікову роботу, у якій описати, за словами Н. Талізної, «що їм дали отримані знання, що вони вважають у вихованні своїх дітей правильним, що неправильним і чому, а також розказати про ті зміни, які вони внесли або думають внести в сімейне виховання»⁴²⁷. Така форма звітності, – писала вчена, – давала можливість побачити, як застосовуються отримані знання на практиці; чи можуть батьки самостійно проаналізувати свій досвід.

Матеріали для залікової роботи слухачі збирали цілий рік, відвідуючи лекції, переглядаючи кінофільми та ін. У процесі написання роботи батьки мали можливість отримувати консультації. Кожну залікову роботу перевіряли й оцінювали викладачі батьківського університету.

Освітній процес забезпечували потужні науково-педагогічні кадри. Наприклад, у Київському НУПЗ лекції читали викладачі державного університету, педагогічних та медичного інститутів, співробітники науково-дослідних інститутів педагогіки та психології. Серед них – 4 члени-кореспонденти Академії педагогічних наук РРФСР і Академії медичних наук, 6 професорів і докторів наук, 23 кандидати наук і доценти. Для виступів з окремим темами запрошувались також видатні діячі науки, провідні радянські працівники⁴²⁸.

Загальне керівництво діяльністю НУПЗ здійснювала Вчена рада. Наприклад, у НУПЗ м. Києва до її складу входили досвідчені вчителі, науковці – педагоги і

⁴²⁴ Педагогічні знання – всім батькам : збірник матеріалів на допомогу організаторам педагогічної освіти батьків. Київ, 1985. С. 4.

⁴²⁵ Симоненко М.К. Кафедра педагогіки і університет для батьків. *Радянська школа*. 1965. № 6. С. 27.

⁴²⁶ Раєвський О.М. Університет для батьків. *Радянська школа*. 1966. № 6. С. 58.

⁴²⁷ Талызина Н.Ф. Из опыта работы родительского университета при МГУ. Москва, 1960. С. 11.

⁴²⁸ Раєвський О.М. Університет для батьків. *Радянська школа*. 1966. № 6. С. 55.

психологи, лікарі, працівники міського відділу освіти і Будинку вчителя. Учена рада затверджувала навчальні плани і програми університету, контингент лекторів, правила прийому слухачів, здійснення контролю за якістю читання лекцій та інших видів педагогічної роботи. Безпосереднє керівництво роботою здійснював голова Вченої ради, який був ректором університету⁴²⁹.

Освітній процес забезпечувався добре організованою діяльністю з використанням різних форм роботи з педагогічного всеобучу. Центрами такої роботи могли бути місцеві школи, клуби, будинки культури. Інакше, писав М. Махлін, «народні університети або підміняють інші форми педагогічної освіти, або ж їх роль зводиться до ролі просвітницького лекторію з педагогічних знань, що не дає змоги повністю розкрити переваги народних університетів»⁴³⁰. Отже, необхідною умовою успішного функціонування НУПЗ просвітники вважали правильне поєднання його роботи з іншими формами педагогічної освіти. Так, М. Махлін зазначав, що, крім шкільних батьківських комітетів, батьківських активів, доцільно проводити індивідуальну роботу з батьками, класні й загальношкільні батьківські збори, організовувати лекторії і конференції для батьків. Увесь цей арсенал педагогічної освіти повністю себе виправдав і буде й надалі розвиватися, однак він не може вирішити всіх завдань пропаганди педагогічних знань, так само, як і НУПЗ, що покликані займатися пропагандою цих знань у системі, не можуть підміняти собою будь-яку іншу форму педагогічної освіти⁴³¹. Таким чином, йшлося про пошук оптимального структурного поєднання різноманітних форм педагогічної освіти з діяльністю НУПЗ як форми пропаганди педагогічних знань. Саме «поєднання педагогічної теорії з виховною практикою є однією з найсильніших сторін роботи батьківських університетів», – читаємо в методичному посібнику «Педагогічні університети для батьків»⁴³².

У Хмельницькому міському університеті педагогічних знань функціонував факультет для батьків дітей дошкільного і шкільного віку. З ним співпрацювала «школа матерів». Чисельність постійних слухачів університетів, що отримували системну педагогічну світу в 1976 р., становила близько 200, а разом із філіями – майже 8000 осіб. Слухачами НУПЗ, що працював у цьому ж році на базі Полтавського педагогічного інституту, були батьки, що навчались за програмами педагогічного мінімуму в школах, де вчилися їхні діти⁴³³.

До набору слухачів на навчання в НУПЗ підходили дуже ретельно. Постійний контингент слухачів складався із трьох основних груп батьків: охочих навчатися добровільно, рекомендованих школою і так званих «важких батьків», які не виявляли бажання вчитися. Такий підхід було зумовлено тим, – писав В. Махлін, – що «якщо педагогічний всеобуч, педагогічний мінімум знань необхідні усім без винятку батькам, то завдання, що стоїть перед народним університетом – пропаганда системи педагогічних знань, – вимагає не простого набору слухачів, а відбору певної категорії батьків, яка складе постійну аудиторію народного університету. Без постійного контингенту народний університет не може повністю виконати свого завдання»⁴³⁴.

⁴²⁹ Там само.

⁴³⁰ Махлін М.Д. Знання для родителів. Москва, 1976. С. 9.

⁴³¹ Там само. С. 10.

⁴³² Педагогічні університети для батьків. Київ, 1960. С. 9.

⁴³³ Махлін М.Д. Знання для родителів. Москва, 1976. С. 10.

⁴³⁴ Там само. С. 13.

Безумовно, найактивнішими пропагандистами педагогічної освіти були шкільні вчителі. Так, у Дзержинській середній школі № 1 (1976) на перших батьківських зборах вони знайомили аудиторію батьків із навчально-тематичним планом університету. У школі був журнал, у який записувалися батьки, що виявили бажання навчатися в народному університеті. На другому етапі комплектування слухачів НУПЗ здійснювали класні керівники, що рекомендували батькам «проблемних» дітей вступати в університет⁴³⁵.

Аналогічну практику було введено в більшості шкіл України. Про тісну педагогічну співпрацю в галузі освіти ще в 20-рр. ХХ ст. говорив С. Шацький, який наполягав на необхідності пошуку шляхів співпраці на педагогічній ниві⁴³⁶. У середині ХХ ст. саме співпраця шкіл та університетів сприяла повноцінному функціонуванню і становленню системи соціально-педагогічної підтримки дитинства й материнства в Україні. Одним із напрямків роботи НУПЗ було виявлення мотивів та інтересів слухачів і доведення їм необхідності психолого-педагогічних знань, опираючись на які вони зможуть самостійно орієнтуватися в конкретних ситуаціях. З цього приводу М. Махлін зауважував: «Передовсім доросла людина навчається добровільно: ніякий примус не здатен змусити її відвідувати початкові заклади, активно навчатися, якщо вона сама не усвідомить, що ці знання цікаві й необхідні»⁴³⁷. Водночас не можна перетворювати ці знання із засобу для досягнення батьками цілі в самоціль. Така мотивація, цілком прийнятна для педагогів-професіоналів, не буде сприйнята батьками. Адже особливість дорослих учнів – аперцептивна вибірковість: дорослий засвоює лише ті знання, ту інформацію, які в його свідомості поєднуються з його практичною діяльністю, з досвідом і тому здаються йому цінними для практики. Отже, друге, що є важливим для навчання батьків, – це дотримання обґрунтованих пропорцій між теоретичними знаннями і практичними рекомендаціями. Значущими є практична спрямованість кожного заняття, організація консультацій з педагогічної діагностики, конкретні поради батькам з питань індивідуальних випадків виховання.

Пріоритетне значення для дорослого слухача має його власна активна участь у роботі НУПЗ, усвідомлення, що він сам організовує цікаве йому навчання, а не його вчать. Саме цим народні університети відрізняються від батьківського лекторію, від лекції на батьківських зборах, де аудиторії надається можливість лише пасивно сприймати думки лектора. У зв'язку з цим М. Рахлін зауважив: «У батьківському університеті слухачі повинні входити в раду університету, брати участь спільно з викладачами у виборі й обговоренні навчально-тематичного плану, окремих питань, що цікавлять батьків. Так само викладачі повинні пам'ятати, що перед ними не безлика аудиторія, а їх товариші і помічники у вихованні дітей, повинні прагнути налагодити у процесі навчання ділову і дружню співпрацю зі слухачами»⁴³⁸.

Розглянемо основні компоненти процесу навчання в НУПЗ.

Як свідчить аналіз джерельної бази, мета НУПЗ полягала в підготовці фахівців з основ сімейного виховання, покликаних надавати кваліфіковану соціально-педагогічну

⁴³⁵ Там само. С. 14.

⁴³⁶ Шацький С. Школа и строительство жизни. Педагогические сочинения : в 4 т. Москва, 1964. Т. II. С. 254.

⁴³⁷ Махлин М.Д. Педагогическая подготовка родителей в народных университетах. Ленинград, 1976. С. 11.

⁴³⁸ Там само. С. 12.

підтримку дітям і їхнім батькам. Про це йдеться у збірці «Організаційно-методичні документи щодо здійснення покласного педагогічного всеобучу батьків», де зазначено: «Народний університет педагогічних знань служить не тільки формою підвищення педагогічної культури батьків. Він повинен готувати помічників школі у справі організації батьківської громадськості для участі в позакласній роботі з учнями і в наданні допомоги батькам у вихованні дітей за місцем проживання»⁴³⁹.

Діяльність НУПЗ ґрунтувалася на низці основних принципів, а саме:

- високий ідейний та науковий рівень занять;
- практична спрямованість навчання, тісний зв'язок теоретичних занять із практикою сімейного і громадського виховання молоді;
- висока активність слухачів на заняттях і самоосвіта батьків;
- різноманітність методів і форм роботи;
- диференційований підхід до навчання;
- дотримання педагогічного такту в процесі висвітлення питань сімейного виховання⁴⁴⁰.

НУПЗ створювалися як самостійні заклади на громадських засадах у складі відділів: дошкільного виховання, сімейного виховання, позашкільного виховання. За терміном навчання вони поділялися на одно-, дво- або трирічні. Однорічними зазвичай були університети для батьків дошкільнят. Дво- або трирічна програма навчання була розрахована на батьків школярів. Існували і так звані університети «постійної дії», у яких батьки здобували освіту впродовж всього періоду навчання їх дітей. Такі університети працювали при школах Полтави, Дніпропетровська, Львова.

Аудиторія батьків дошкільнят здебільшого поділялась на дві групи – батьки дітей до 1 року і батьки шестирічок. Відповідно будувалась і структура університету для батьків, що включала два факультети. Часто батьки дітей до 1 року проходили навчання в «школі матері», «школах молодих батьків», а батьки шестирічок відвідували річні заняття спеціального факультету народного університету. Таке навчання батьків дошкільного віку добре було організовано в Полтаві, де в 1976 р. навчалось 100 відсотків батьків майбутніх першокласників⁴⁴¹.

Батьки дітей шкільного віку диференціювалися на 3–4 групи. Наприклад, у батьківському університеті педагогічних знань Дніпропетровська в 1973/74 н.р. працювали факультети: «початкові класи», «підліток», «юність». Такі групи організовувалися в більшості НУПЗ України. У Миколаївському НУПЗ був створений відділ підвищеного типу. Навчання проводилося за спеціальною програмою, що складалася з таких розділів:

1. Самостійне вивчення творів видатних радянських педагогів із питань навчання і виховання молодого покоління.
2. Теоретичне вивчення нагромадженого досвіду роботи батьківських комітетів шкіл країни і впровадження його в практику роботи батьківських комітетів шкіл міста Миколаєва.
3. Науково-дослідна робота. Психологічне і педагогічне спостереження за розвитком дітей різного віку. Написання творів і рефератів на педагогічні теми.

⁴³⁹ Организационно-методические документы по осуществлению покласного педагогического всеобуча родителей. Владимир, 1974. С. 9–10.

⁴⁴⁰ Там само. С. 12.

⁴⁴¹ Махлин М.Д. Знания для родителей. Москва, 1976. С. 10.

Складання бібліографій, апробації доповідей, розрахованих на батьківську аудиторію⁴⁴².

Основними нормативними документами, на яких базувалося навчання в НУПЗ, були програма і навчальний план, що затверджувалися Вченою радою кожного університету. Наприклад, навчальний план НПУЗ м. Києва був розрахований на два роки і охоплював три основні цикли знань: педагогіку і педагогіку сімейного виховання, загальну та дитячу психологію, гігієну дітей і підлітків. Разом з лекціями на суспільно-політичну тематику він передбачав 170 год. (табл. 2.2.1)⁴⁴³.

Таблиця 2.2.1

Навчальний план Київського НПУЗ

Назва дисципліни	Загальна кількість годин	I рік навчання		II рік навчання	
		лекції	практичні заняття	лекції	практичні заняття
Педагогіка	94	34	12	34	14
Психологія	40	14	4	14	8
Гігієна дитячого віку	24	8	4	8	4
Лекції на суспільно-політичну тематику	12	6	–	6	–
Разом	170	62	20	62	26

З метою досягнення універсальності та єдиних вимог у роботі НУПЗ у 1975 р. Рада сприяння народним університетам при Міністерстві просвіти СРСР затвердила експериментальну взірцеву програму 10-річного навчання батьків, підготовлену співробітниками науково-дослідного інституту загальної освіти дорослих АПН України. Навчально-тематичні плани було укладено так, щоб забезпечити єдність системи педагогічних знань, необхідних всім батькам, і заходів для батьків дітей певної школи чи класу з актуальних проблем⁴⁴⁴.

Взірцева програма навчання в НУПЗ охоплювала теоретичний і практичний блоки. Теоретичний включав заняття з педагогіки, психології, фізіології і гігієни дітей усіх вікових груп. Практичний – з педагогіки, дитячої психології, методики виховання дітей у сім'ї, дошкільних та позашкільних закладах, методики роботи шкільних батьківських комітетів і Рад підтримки сім'ї і школи на місцях роботи⁴⁴⁵. Водночас на основі взірцевих програм різні університети укладали власні. За принципом побудови їх поділяли на предметні і проблемно-тематичні програми. Предметні будувалися за принципом послідовної комбінації курсів декількох предметів, що в комплексі забезпечували систему педагогічних знань. Вони містили курси занять з анатомії і фізіології дітей, з психології, педагогіки сімейного виховання. Перевагою цих програм було поглиблене розкриття змісту навчального матеріалу в галузі кожної із наук. Такі програми пропонувалися у деяких варіантах «Взірцевих навчальних планів і програм дворічного народного університету педагогічних знань», укладених Всесоюзним

⁴⁴² Педагогічні університети для батьків. Київ, 1960. С. 31.

⁴⁴³ Раєвський О.М. Деякі пропозиції щодо роботи університету для батьків. *Радянська школа*. 1961. № 4. С. 24.

⁴⁴⁴ Махлин М.Д. Знання для родителів. Москва, 1976. С. 12.

⁴⁴⁵ Организационно-методические документы по осуществлению поклассного педагогического всеобуча родителей. Владимир, 1974. С. 11.

товариством «Знання» (табл. 2.2.2 і 2.2.3). Навчальний план передбачав два заняття на місяць тривалістю 40–50 хв. кожен⁴⁴⁶.

Таблиця 2.2.2

**Взірцевий навчальний план факультету дошкільного виховання
дворічного НУПЗ**

№ з/п	Навчальні дисципліни	Загальна кількість год.	1 рік навчання		2 рік навчання	
			лекцій	практичних занять	лекцій	практичних занять
1.	Анатомія, фізіологія і гігієна дітей дошкільного віку	34	26	8	–	–
2.	Психологія розвитку і виховання дошкільника в сім'ї	24	18	6	–	–
3.	Педагогіка сімейного виховання дошкільника	34	–	–	26	8
4.	Практикуми і семінари з психології, дошкільної педагогіки, історії педагогіки	24	–	–	–	24
5.	Лекції на суспільно-політичні теми	12	6	–	6	–
Всього		128	50	14	32	32
			64		64	

Аналіз навчальних планів свідчить про схожість їх структури.

Так, на першому році навчання слухачі обох факультетів вивчали анатомію, фізіологію, гігієну і психологію розвитку дітей, а на другому році – педагогіку сімейного виховання, суспільно-політичні дисципліни і поглиблювали знання на практичних семінарах і практикумах з психології, педагогіки, історії педагогіки. На факультеті сімейного виховання навчальний план було поглиблено курсом «Керівництво читанням дітей у сім'ї», що зумовлено навчальною діяльністю дітей шкільного віку.

Курс дитячої гігієни передбачав ознайомлення батьків з особливостями фізичного розвитку дітей: з розвитком нервової та кістково-м'язової системи, з функціонуванням органів дихання, кровообігу тощо. У зв'язку з цим рекомендувався режим сну і харчування, пояснювалося, чому діти різного віку організуються по-різному.

⁴⁴⁶ Примерные учебные планы и программы двухгодичного народного университета педагогических знаний. Москва, 1967. С. 15, 35.

Таблиця 2.2.3

Взірцевий навчальний план факультету сімейного виховання дворічного НУПЗ

№ п/п	Навчальні дисципліни	Загальна кількість год.	I рік навчання		II рік навчання	
			лекцій	практичних занять	лекцій	практичних занять
1.	Гігієна дітей і підлітків у сім'ї	14	20	4	–	–
2.	Психологія розвитку і виховання школяра в сім'ї	24	10	4	–	–
3.	Педагогіка сімейного виховання	62	30	8	18	6
4.	Керівництво читанням дітей у сім'ї	32	6	4	14	8
5.	Практикуми і семінари з психології, педагогіки, історії педагогіки	34	–	–	–	34
6.	Лекції на суспільно-політичні теми	14	4	–	10	–
Всього		180	70	20	42	48
			90		90	

При вивченні цього курсу батьки отримували необхідні відомості про дитячі хвороби і шляхи їх попередження, а також про гігієну одягу, житла тощо. Особливу увагу приділяли питанням загартовування дитячого організму.

Курс дитячої психології розкривав батькам особливості дитячої душі. Вони дізнавалися, як формується мова, мислення, пам'ять, як необхідно виховувати її волю і характер, як формувати інтереси і здібності, враховуючи при цьому вікову специфіку. Наприклад, чому варто по-різному давати доручення дошкільнику і дитині середнього шкільного віку, чому необхідно перебудовувати систему відношень з дитиною підліткового віку тощо.

Засвоївши ці знання, батьки переходили до вивчення педагогіки сімейного виховання. Цей курс знайомив із принципами побудови сімейного колективу, з прийомами морального, фізичного, розумового й естетичного виховання в сім'ї. Зміст дисципліни передбачав вивчення особливостей шляхів заохочення і покарання, завоювання справжнього авторитету в дітей. Знання дитячої психології і дитячої гігієни допомагало усвідомленню, як прийоми і методи виховання повинні видозмінюватися залежно від віку дітей. Особливу увагу в цьому курсі відводилося трудовому вихованню.

Отже, курси складено так, що батьки, вивчаючи їх, отримували знання про особливості фізичного і духовного розвитку, а також про методи виховання від народження до юності. Така структура курсів, – писала Н. Тализіна, – «дає можливість не тільки показати батькам увесь шлях розвитку дитини, але й задовольнити

безпосередні потреби кожного слухача: в одного дитина щойно народилася, у іншого – готується до школи, у третього – підліток»⁴⁴⁷.

Зважаючи на те, що батьківська аудиторія є неоднорідною (люди різного віку, рівня освіти і культури, з відмінними психологічними установками і стереотипами), М. Махлін пропонував організувати в університеті поетапне навчання. «Успішність навчання батьків ... у народному університеті, – писав він, – багато в чому визначається тим, чи засвоять слухачі весь комплекс необхідних їм професійних знань і умінь»⁴⁴⁸. Так, завдання першого етапу полягало в психологічній підготовці слухачів, створенні умов для засвоєння знань. У цей період варто допомогти батькам адаптуватися до особливостей навчання в народних університетах, орієнтувати їх на досягнення мети навчання; на цьому ж етапі у слухачів треба сформувати уміння сприймати інформацію. Програма першого етапу має містити загальні теми, що стануть основою вступу до спеціальності. Навчальна інформація на цих заняттях повинна ґрунтуватися на тих знаннях, якими слухачі володіють, – знаннях у межах середньої школи, елементарних соціально-політичних та загальнопедагогічних знаннях.

Другий етап – це активне учіння слухачів. Основна мета його – оволодіння основними поняттями, закономірностями психології і педагогіки, вироблення психологічних умінь. На цьому етапі на основі загальноосвітніх і загальносоціальних знань формуються спеціальні педагогічні знання, необхідні для виховання дітей. Навчальна програма містить теми, що розкривають специфіку фізіологічного і психологічного розвитку дітей. Форми навчальних занять ускладнюються: крім лекцій, слухачі беруть участь у конференціях, різних зустрічах, диспутах. У початкових групах, окрім бесід, вводяться семінари, практичні заняття. На семінарах батьки навчалися синтезувати й узагальнювати теоретичні знання на основі власного досвіду, а також пояснювати, обґрунтовувати і доводити свою позицію; на практичних заняттях – розвивати педагогічні уміння й навички виховного впливу⁴⁴⁹. Так, у батьківському університеті школи № 11 м. Києва на таких заняттях учні першого класу різного рівня розвитку читали текст книги, а потім дорослі уже без дітей обговорювали вимоги до читання, методику допомоги їм, методику розвитку інтересу до читання. У школі № 1 м. Києва батьки-слухачі університету в суботу відвідували відкриті уроки, на яких учитель показував, як ставити запитання дітям, як розвивати їх пізнавальні інтереси.

Ціллю третього, заключного, етапу навчання було удосконалення професійної майстерності батьків, розвиток їх умінь, навичок і суспільної активності. На заняттях значно більше уваги приділяли розв'язанню педагогічних завдань, педагогічним іграм, забезпеченню слухачів планами. На цьому етапі у слухачів народного університету мало сформуватися прагнення продовжувати навчання шляхом самоосвіти. Головним підсумком роботи народного університету було зміцнення зв'язків батьків зі школою, організація єдиного спільного виховного впливу школи і сім'ї⁴⁵⁰.

⁴⁴⁷ Талызина Н.Ф. Из опыта работы родительского университета при МГУ. Москва, 1960. С. 6–7.

⁴⁴⁸ Махлин М. Педагогическая подготовка родителей в народных университетах. Ленинград, 1976. С. 15.

⁴⁴⁹ Махлин М. Педагогическая подготовка родителей в народных университетах. Ленинград, 1976. С. 13.

⁴⁵⁰ Там само. С. 14.

Більш зручними вважалися програми з проблемно-тематичною структурою, оскільки передбачали включення в тематику одного або декількох занять елементів різних курсів. Наприклад, тема «Розвиток мислення і мови дитини» містила відомості про психічний розвиток дитини (сфера психології) і розглядала роль навчання і виховання в розвитку дітей (сфера педагогіки). До теми «Статеве виховання юнаків і дівчат» було включено питання біосоціальної природи людини (аспект філософії), фізіологія дозрівання підлітка, морально-етичні проблеми статевого дозрівання, моральні проблеми тощо. Така побудова програми передбачала всебічний розгляд питань, забезпечувала міжпредметні зв'язки і, як писав К. Волков, «цілісне уявлення про розвиток дитини, хоча, звичайно, і дещо ускладнювала завдання лектора, вимагаючи від нього широкої підготовки з курсів суміжних із педагогікою дисциплін»⁴⁵¹.

Проблемно-тематична структура давала змогу виділяти вузлові питання, на розв'язання яких і скеровувалося навчання. У складених Науково-дослідним інститутом загальної освіти дорослих АПН СРСР програмах таких вузлових проблем було кілька.

У програмі однорічного університету для батьків дошкільнят основними питаннями курсу були:

1. Роль і місце сім'ї у суспільстві, зв'язок виховання дітей із завданнями держави.
2. Закономірності розвитку дитини дошкільного віку.
3. Завдання і методи виховання дошкільника.

У програмі дворічного університету для батьків школярів у кожному навчальному році увагу слухачів зосереджували на таких проблемах:

Перший рік навчання:

1. Принципи шкільного навчання в СРСР. Роль і місце сім'ї в житті суспільства, взаємовідносини сім'ї і школи.
2. Особливості розвитку молодшого школяра.
3. Завдання батьків у всебічному вихованні молодших школярів.

Другий рік навчання:

1. Завдання, система та зміст виховання і навчання молодого покоління.
2. Розвиток підлітків і старших школярів та завдання виховання, пов'язані з особливостями цього віку.
3. Виховання суспільно значущої особистості, взаємовідносини особистості і колективу⁴⁵².

Суттєвим недоліком проблемно-тематичної структури програми було те, що вона не передбачала ґрунтовного і глибокого розгляду окремих питань, як це було можливо при її предметній побудові.

Навчальну програму НУПЗ було укладено за принципом концентричності – повторне вивчення певних розділів і тем для глибшого проникнення в сутність явищ та процесів. У програмі кожного навчального року розглядалися одні і ті ж проблеми, однак розкривалися вони з урахуванням віку дітей та відповідних завдань і методів виховання. Це давало можливість слухачам, – писав М. Махлін, – «вступити в

⁴⁵¹ Волков К. Народные университеты педагогических знаний (Опыт работы). Москва, 1973. С. 12.

⁴⁵² Махлин М.Д. Знания для родителей. Москва, 1976. С. 20.

народний університет як після закінчення народного університету для батьків дошкільнят, так і без вивчення програми цього курсу»⁴⁵³.

Таким чином, успішне навчання в університетах в основному залежало від правильного використання різноманітних форм навчальної роботи й оптимального їх вибору та поєднання.

Результати аналізу джерельної бази засвідчили, що форми організації навчання в НУПЗ поділяли на шкільні, вишівські і клубні. Так, наприклад, від школи НУПЗ запозичили групові заняття (з визначеним складом учасників), від середніх спеціальних і професійно-технічних закладів – практичні заняття, від вишів – лекційні цикли, навчальні екскурсії, лабораторні заняття, практикуми. До клубних форм відносили тематичні вечори, зустрічі з відомими людьми, вечори запитань і відповідей, бесіди за круглим столом тощо.

Водночас кожна організаційна форма навчальної роботи в НУПЗ характеризувалася притаманними їй способами керівництва з боку викладача, особливою послідовністю видів діяльності слухачів, залежала від їх складу, місця і часу занять.

НУПЗ для батьків в Україні в ХХ ст. виконував два завдання: з одного боку, він був навчальним закладом і забезпечував постійним слухачам можливість глибоко й детально вивчити систему педагогічних знань. З іншого – НУПЗ був центром педагогічної просвіти для широких верств суспільства – епізодичних відвідувачів окремих його заходів. Звідси й різноманітність форм навчальної роботи: одні з них покликані забезпечувати тільки навчання постійного контингенту, інші – і навчання, і просвіту як постійного контингенту, так і епізодичних відвідувачів. Відповідно, до перших відносяться групові форми навчальної роботи (групова лекція, бесіда, семінар, практичні та лабораторні заняття, практикуми), до інших – масові (публічні лекції, конференції, тематичні вечори, зустрічі, диспути та ін.)⁴⁵⁴. Практикували НУПЗ також індивідуальні форми навчання, а саме: індивідуальні консультації, оформлення стінгазети та ін.

Індивідуальні консультації проводилися викладачами університету систематично один раз в тиждень або у разі потреби. Під час консультації кожний слухач вузу мав можливість отримати педагогічну пораду та відповіді на запитання, які стосувалися суто його сім'ї, його інтересів, що допомагало подолати труднощі в навчанні і вихованні дітей.

Окремі університети мали свій друкований орган, на сторінках якого тривали дискусії про отриманий педагогічний досвід, помилки, сумніви, шляхи покращення роботи НУПЗ та пропаганда педагогічних знань. Така стінгазета «Голос батьків» була, наприклад, у Київському НУПЗ⁴⁵⁵.

Масові форми занять у НУПЗ проводилися для всіх слухачів університету або для всіх слухачів одного року навчання (постійних і непостійних). Натомість групові заняття передбачали постійний склад слухачів. На відміну від масових, саме групові заняття були втіленням навчальної функції університетів. При цьому інакше

⁴⁵³ Махлин М.Д. Педагогическая подготовка родителей в народных университетах. Ленинград, 1976. С. 21.

⁴⁵⁴ Махлин М.Д. Знания для родителей. Москва, 1976. С. 29–32.

⁴⁵⁵ Талызина Н.Ф. Из опыта работы родительского университета при МГУ. Москва, 1960. С. 8–9.

будувалася й діяльність викладача, оскільки на групових заняттях він виконував не тільки організаційну, а й контролюючу функцію.

Масові форми організації науковці ще називали відкритими, а групові – закритими. За словами М. Махліна, це було зумовлено тим, що «в народному університеті педагогічних знань для батьків масові відкриті форми занять дозволяють цьому навчальному закладу брати активну участь у заходах, спрямованих на широку педагогічну просвіту населення, у той час як закриті форми навчальних занять забезпечують пропаганду педагогічних знань серед порівняно вузького постійного контингенту слухачів»⁴⁵⁶.

Основні відмінності між наведеними групами форм навчальної роботи наведено у табл. 2.2.4⁴⁵⁷.

Таблиця 2.2.4

Основні відмінності організаційних форм навчання в НУПЗ

Відмінності	Форми навчання	
	<i>масові</i>	<i>групові</i>
Характеристика аудиторії	Постійні та епізодичні слухачі	Тільки постійні слухачі
Кількість слухачів	Будь-яка	Не більше 30-40 осіб
Навчальна активність слухачів	Не проявляється або проявляється не в усіх слухачів	Повинна проявлятися в усіх слухачів
Контрольні функції викладачів	Не здійснюється щодо всіх слухачів	Здійснюється щодо всіх слухачів
Зворотний зв'язок (інформація про засвоєння навчального матеріалу слухачами)	Не поступає або поступає по прихованих каналах і від окремих слухачів	Поступає постійно і від усіх слухачів

Зазначимо, що терміни «зворотний зв'язок» і «приховані канали» запозичені з педагогічної кібернетики. Виступи слухачів на семінарі дозволяли отримувати інформацію про ступінь засвоєння ними навчального матеріалу. Ця інформація надходила до викладача по так званому відкритому інформаційному каналу. Водночас, коли слухачі мовчали, а вся аудиторія виявляла ознаки підвищеної уваги до того, що говорив лектор, – це «зворотний зв'язок по прихованих інформаційних каналах»⁴⁵⁸.

У «Взірцевому положенні про народні університети» чисельність слухачів визначено не було, тому в більшості НУПЗ, де батьки одної школи становили контингент постійних слухачів, навчальна група складалася із батьків дітей одного класу.

Розглянемо особливості організації окремих форм навчальної роботи в НУПЗ.

Відповідно до навчальних планів, основними організаційними формами в НУПЗ були лекції та практичні заняття, що доповнювалися бесідою, лабораторними заняттями, практикумами, консультаціями, тематичними вечорами, дискусіями тощо. Для вирішення спірних проблем із питань виховання організовувалися консультації або спеціальні вечори запитань і відповідей. Підсумкові заняття проводилися у формі

⁴⁵⁶ Махлин М.Д. Знання для родителів. Москва, 1976. С. 32.

⁴⁵⁷ Махлин М.Д. Педагогическая подготовка родителей в народных университетах. Ленинград, 1976. С. 30.

⁴⁵⁸ Там само. С. 30.

науково-практичної конференції. Наприклад, у 1963–1964 н.р. в Одеському університеті педагогічних знань для батьків було проведено 34 лекції і підсумкову конференцію з питань трудового і морально-етичного виховання. Водночас із стаціонарною роботою проводилися і виїзні заняття в школах та на підприємствах. Перший випуск університету був невеликим – 50 осіб, в основному активістів батьківських комітетів, які одержали свідоцтва про закінчення дворічної програми. Як зазначав М. Дряхлов, випускники університету «розгортатимуть роботу з дітьми за місцем проживання, порадою і ділом допомагатимуть батькам поставити сімейне виховання на наукову основу, зміцнюватимуть зв'язок школи з життям»⁴⁵⁹.

У кожній організаційній формі в НУПЗ пропонувалося застосовувати в різних комбінаціях такі методи навчання: лекції, бесіди, повідомлення слухачів на практичних заняттях, реферати, огляд літератури, конференції, обмін досвідом, зустрічі з видатними особистостями, читацькі конференції, перегляд фільмів педагогічного змісту тощо⁴⁶⁰.

Найбільш популярною серед відкритих форм занять була публічна лекція, головною метою якої було пробудження інтересу до змісту матеріалу, з'ясування невирішених проблем, узагальнення досвіду роботи. Тому публічні лекції ще називали «колективним мисленням», адже саме така колективна взаємодія викладача і слухачів засвідчує наявність освітнього процесу. Водночас така взаємодія з аудиторією виникала лише тоді, коли викладач чітко усвідомлював мету занять, інтереси і запити слухачів.

У НУПЗ практикували читання епізодичних (обмежувалися розкриттям змісту теми і не були зв'язані ні з попередніми, ні з наступними лекціями) та циклів лекцій на педагогічні теми. Про них читаємо: «Організація циклів лекцій на педагогічні теми для батьків порівняно з епізодичними лекціями є більш досконалою формою педагогічної пропаганди, краще допомагає батькам у виконанні ними благородної і почесної справи виховання своїх дітей»⁴⁶¹.

Головною метою лекцій у НУПЗ було надання слухачам практичних знань. Тому всі лекції мали практичні рекомендації з використання методів і засобів виховання дітей, подальша розробка, поглиблення і закріплення яких відбувалося на практичних заняттях.

Структурно публічна лекція складалася із трьох частин – вступу, основної частини, висновків. Наприклад, лекція «Роль сім'ї в суспільстві» складалася зі вступу – Сім'я в суспільстві, вплив сімейного укладу на формування особистості дитини; основної частини – Значення взаємовідносин членів сім'ї, способу життя батьків і їх поведінки в процесі виховання дітей; авторитет батьків; їх права і обов'язки; права дітей; радянські закони про охорону дитинства; самовиховання і самоосвіта батьків як важливі умови успіху в сімейному вихованні; і висновку – Єдність дій сім'ї, школи і суспільства у вихованні дітей⁴⁶².

Однак допускали і п'ятичленну будову лекцій, де вступ передбачав постановку проблеми, обґрунтування її актуальності і значення. Така структура вважалася

⁴⁵⁹ Дряхлов М.І. Університет для батьків. *Радянська школа*. 1964. № 12. С. 57.

⁴⁶⁰ Организационно-методические документы по осуществлению поклассного педагогического всеобуча родителей. Владимир, 1974. С. 12–13.

⁴⁶¹ Педагогічні університети для батьків. Київ, 1960. С. 4.

⁴⁶² Махлин М.Д. Знання для родителів. Москва, 1976. С. 33.

складнішою для викладача як для підготовки, так і для читання, але мала більше засобів для зацікавлення аудиторії. За словами М. Махліна, це було зумовлено тим, що в першому випадку структура лекції відповідала традиційно-інформаційному методу навчання, а в другому – проблемному. Загалом до лекцій висувалися такі вимоги: ідейна спрямованість змісту, типовість і доведеність викладених фактів, чітка побудова, логічна послідовність, образність, емоційність⁴⁶³. Про цінність батьківських лекторіїв читаємо: «Кожна лекція циклу корисна, вона збагачує знання слухачів...; її можуть слухати і сприймати слухачі незалежно від того, чи були і чи будуть вони присутніми на інших лекціях цього циклу. У той же час всі лекції циклу своєю внутрішньою логікою змісту і спільною темою доповнюють і збагачують одна одну і дають слухачам більш глибокі і системні знання»⁴⁶⁴.

Лекція передбачала організацію самостійної роботи слухачів. Із цією метою на початку лекції повідомлявся її план і цілі, акцентувалася увага на важливих практичних рекомендаціях. Було розроблено низку рекомендацій для вироблення у слухачів навичок засвоєння матеріалу. Так, пропонувалося спочатку проінструктувати, як записувати, потім диктували план і читали лекцію з наголошуванням на її ключових поняттях, положеннях і висновках. Згодом слухачам пропонувалося самостійно занотовувати план або виокремити його пункти у процесі заняття, пришвидшити темп читання, відмовитися від повторів, виокремлюючи важливі факти тільки інтонацією⁴⁶⁵.

Проте, зазначав М. Махлін, ефективний процес навчання не може відбуватися тільки у формі публічної лекції. Він писав: «Яким би не був досвідчений лектор, як би він не стежив за реакцією аудиторії, йому не вдасться при публічній лекції отримати досить ясну інформацію про характер засвоєння теми слухачами»⁴⁶⁶.

Ще однією масовою формою навчальних занять у НУПЗ була курсова конференція. Практикували проведення науково-практичних, теоретичних, літературних, підсумкових та інших конференцій. Конференція за організацією нагадувала публічну лекцію, оскільки її успішно організовували як для постійного складу слухачів, так і для змішаної аудиторії. Водночас їй притаманні й певні особливості. Насамперед від учасників вимагалася їх активна участь, а не тільки «колективне мислення». Частина постійних учасників конференції виступала з доповідями, інші готували реферати, брали участь у підготовці виставок. Якщо на курсовій лекції слухачам постійного контингенту заздалегідь була відома тільки тема заняття, а питання, порушені лектором, могли містити зовсім нову інформацію, то на конференції слухачів зазвичай повідомляли заздалегідь про тему виступу та характер питань, що обговорюватимуться. Відповідно метою конференції в НУПЗ було підведення підсумків уже проведеної роботи у процесі попередніх навчальних занять⁴⁶⁷.

Відповідно, значення конференції полягало в «синтезі заздалегідь отриманих знань, розробці узагальнених понять з певних тем курсу, об'єднанні наукових знань із практичним досвідом, навичками і вміннями»⁴⁶⁸. Прикметно, що і на частину

⁴⁶³ Махлин М.Д. Педагогическая подготовка родителей в народных университетах. Ленинград, 1976. С. 33.

⁴⁶⁴ Педагогічні університети для батьків. Київ, 1960. С. 5.

⁴⁶⁵ Махлин М.Д. Знания для родителей. Москва, 1976. С.34.

⁴⁶⁶ Махлин М.Д. Педагогическая подготовка родителей в народных университетах. Ленинград, 1976. С.35.

⁴⁶⁷ Там само. С. 35.

⁴⁶⁸ Там само. С. 36.

непостійної аудиторії університету конференція впливала, оскільки слухачі мали можливість отримати нову інформацію, активно брати участь в обговоренні ключових питань тощо.

Науково-практичні конференції вважалися формою додаткового підвищення знань. На них розглядалися або питання однієї проблеми (як підсумкове заняття всередині навчального року), або ключові питання всього курсу навчання (наприкінці навчального року). Тема конференції повинна бути чітко визначена, сформульована і доведена до відома слухачів заздалегідь.

Якщо на публічній лекції функція викладача полягала в повідомленні слухачам нових знань, стимулюванні їх мислення, то на конференції вона зводилася до організації і керівництва самостійною узагальнювальною роботою слухачів.

У більшості НУПЗ підсумкові конференції проводились як урочистий святковий вечір – з нагородженням відмінників навчання, врученням дипломів про закінчення навчання, виступами слухачів-випускників. В окремих НУПЗ стало традицією організовувати восени конференції колишніх слухачів. Такі зустрічі випускників народних університетів із новими слухачами мали важливе навчально-виховне значення.

Тему і місце конференції в навчальному курсі НУПЗ зазвичай заздалегідь планували в навчально-тематичному плані. Так, у всіх варіантах планів, що пропонувалися науково-дослідним інститутом загальної освіти дорослих АПН України, останнє заняття відводили для підсумкової конференції⁴⁶⁹. Програма педагогічного мінімуму для батьків, що діяла в Україні, містила розділ «Методичні вказівки щодо проведення батьківських конференцій по обміну досвідом», де рекомендувалося 39 взірцевих тем для виступів батьків⁴⁷⁰.

На підсумкових конференціях слухачі часто виступали з оцінкою діяльності народного університету. Такі виступи були важливими для покращення навчального процесу наступного року і становили зворотну інформацію щодо ефективності навчання. Традиційними були такі конференції в Полтавському народному університеті педагогічних знань для батьківського активу.

НУПЗ м. Одеси проводив щорічно в березні-квітні конференцію для батьків майбутніх першокласників. Для учасників конференції попередньо організовувались співбесіди і консультації. Тому така конференція була як формою своєрідної підготовки до майбутнього систематичного навчання.

НУПЗ м. Києва щороку проводив тематичні конференції «Конференція татів», «Ваш вільний час», «Наші недоліки очима дітей», «Клімат в сім'ї» та ін. Такі конференції потребували проведення великої попередньої роботи. Наприклад, для підготовки до конференції «Наші недоліки очима дітей» було проведено анкетування 240 учнів. Результати роботи дозволили не тільки цікаво підготувати конференцію, але й отримати важливий матеріал для подальшого виховання як слухачів університету, так і гостей заходу. Прикметно, що на університетських конференціях зародилися і стали щорічними районні заходи – секції батьків на районних педагогічних читаннях, результати яких публікувались у пресі, передавались по місцевому радіо⁴⁷¹.

⁴⁶⁹ Учебно-тематические планы народных университетов / под. ред. А.В. Даринского, А.Д. Юрова]. НДІ загальної освіти дорослих АПН України, 1971. С. 69.

⁴⁷⁰ Примірна програма педагогічного мінімуму для батьків. Київ, 1969. С. 74.

⁴⁷¹ Педагогічні університети для батьків. Київ, 1960. С. 34.

Таким чином, «курсів конференції для постійних слухачів університету є певним етапом процесу навчання, а для інших слухачів – цікавим, корисним, суспільно значущим заходом»⁴⁷².

Тематичні вечори в НУПЗ були запозичені з клубної роботи. Однак якщо в клубі такий вечір виконував розважально-виховну функцію, то в систематичній освіті народних університетів він перетворився на комбінований навчально-виховний захід, метою якого було розширення і популяризація наукових педагогічних знань.

Так, НУПЗ м. Миколаєва систематично організовував тематичні вечори для обговорення кінофільмів із проблем виховання. В університеті м. Києва раз у рік проводили тематичний вечір «Разом з дітьми», що готувався в сім'ях, вдома батьками і дітьми. У Хмельницькому міському університеті педагогічних знань популярними були так звані «дні батька», «дні матері», «дні бабусь» і т. под.

Схожими на тематичні вечори за навчально-виховним впливом були зустрічі з досвідченими педагогами, науковцями, колишніми випускниками університету тощо. Такі зустрічі займали особливе місце в навчально-тематичному плані і вимагали відповідної підготовки з боку викладача. Учасники зустрічі мали знати місце і роль цього заходу в навчальному процесі і, – за словами М. Махліна, – «своїми виступами будити і розвивати думку слухачів саме в напрямку здійснення освітніх завдань навчальної програми»⁴⁷³.

До масових відкритих форм навчальної роботи, що набули поширення в НУПЗ, належали також зустрічі за круглим столом, усний журнал (інформаційна лекція з різних питань, що проводилася колективом лекторів), публічні дискусії, лекції-концерти, кінодемонстрації з обговоренням тощо.

Важливе значення в роботі НУПЗ мали і групові форми організації навчання – бесіди, семінари, дискусії, практичні заняття, лабораторні заняття, практикуми.

Бесіда як форма навчання передбачала розгорнутий діалог, співбесіду між викладачем і слухачами з теми заняття, створювала умови для самоперевірки та розвитку пізнавального інтересу. Зазвичай бесіди успішно організовувалися з аудиторією, що мала мінімум знань з питання, яке вивчалось. Оскільки слухачі НУПЗ для батьків володіли певним запасом знань із педагогіки, бесіди можна було проводити з перших занять.

Бесіди мали евристичний, а не «катехізичний» характер. М. Махлін пояснював це так: «Евристична бесіда є корисною для дорослих слухачів, оскільки передбачає узагальнення отриманих знань, їх оцінку та формулювання висновків з урахуванням особистого досвіду»⁴⁷⁴. Бесіди використовувалися для закріплення і поглиблення прослуханого на лекції навчального матеріалу; для порівняння особистого досвіду з отриманими під час бесіди науковими відомостями; для формування у слухачів умінь і навичок систематизації, узагальнення знань і використання їх на практиці; для вироблення єдиних вимог і засобів впливу на дитину в сім'ї і школі тощо.

У роботі НУПЗ використовували такі види бесід: *розвивальна*, у ході якої слухачі виступали з доповіддю з питань теми, а викладач – аналізував, узагальнював і давав їм оцінку; *вільна*, під час якої слухачі висловлювали з питань теми власну точку зору,

⁴⁷² Махлін М.Д. Знання для родителів. Москва, 1976. С. 38–39.

⁴⁷³ Махлін М.Д. Педагогическая подготовка родителей в народных университетах. Ленинград, 1976. С. 39–40.

⁴⁷⁴ Там само. С. 42.

обґрунтовували її та дискутували; *публічна*, у ході якої слухачі виступали зі своїми повідомленнями на відкритому занятті, перед масовою аудиторією; *лекція-бесіда*, коли після лекції виділявся спеціальний навчальний час для запитань і обговорення її основних положень. Така різноманітність варіантів бесід сприяла підвищенню активності та розвитку інтересу аудиторії.

Великий арсенал засобів для формування активності та самостійності слухачів мали семінари. М. Махлін так описав їх мету: «Слухачі на семінарі навчаються вільно оперувати набутими знаннями, поєднувати теоретичні знання з накопиченим практичним досвідом, доводити ті чи інші положення, дискутувати»⁴⁷⁵.

До основного кола питань, що обговорювались з батьками під час семінарів, належали: завдання виховання, система народної освіти, виховна робота школи та позашкільна робота, виховання сангігієнічних навичок у школярів, особливості розумового розвитку школяра, перехідний період та його значення в житті школяра, роль батьків у вихованні дитини тощо. Потенційних слухачів семінарських курсів запрошували через батьківські збори, публікації у заводських багатотиражках та індивідуально. Чисельність батьків, які прагнули стати учасниками семінарів, постійно зростала, що свідчило про актуальність цієї справи⁴⁷⁶.

Відповідно до цілей навчання, семінари поділялися на три групи. Метою першої групи було поглиблене вивчення окремих, найбільш важливих питань теми. Наприклад, лекційна тема «Виховання свідомої дисциплінованості у дітей» поглиблювалася на семінарі «Засоби заохочення і покарання дітей». Семінар розпочинався зі вступного слова викладача про психологічний вплив і виховне значення засобів заохочення і покарання. Потім заслуховувалися виступи батьків приблизно з таких питань: Що треба розуміти під методами заохочення і покарання? Про розумні й нерозумні обмеження дитячої самостійності. Чому діти інколи не виконують вимог батьків? Що таке адаптація дітей до покарання, чому це відбувається? Кожне з цих питань у навчальній групі, за належного керівництва викладача, здатне організувати жваву корисну дискусію. Так, у народних університетах Полтави, Миколаєва, Дніпропетровська у 1976 р. за планом було передбачено семінар «Як допомогти дітям навчатися», на якому батьки обговорювали методику контролю за дітьми вдома, спільно розробляли схему самостійного заняття учня.

Метою семінарів другої групи було поглиблене вивчення й узагальнення важливих питань цілої проблеми. Так, в навчально-тематичних планах і програмах для молоді про психолого-педагогічні знання розділ «Проблеми розвитку особистості», що вивчався на п'яти лекціях, узагальнювався на семінарі «Всебічний розвиток особистості». Тематика виступів слухачів приблизно така: Що означає «зробити самого себе», які шляхи самовиховання ви бачите? Як поєднується праця в сфері матеріального виробництва з духовною творчістю?

⁴⁷⁵ Там само. С. 44.

⁴⁷⁶ Успенский В. О системе педагогических знаний среди родителей. *Совместная деятельность школы, семьи и общественности в коммунистическом воспитании подрастающего поколения* : тезисы докладов Всероссийской научно-методической конференции по вопросам участия общественности в коммунистическом воспитании учащихся общеобразовательных школ (г.Москва, 7-9-января 1974г.). Москва, 1974. С. 123.

Метою семінарів третьої групи було поглиблене вивчення цілого розділу тем, опрацьованих на лекціях, з використанням самостійних форм роботи з книгою. Такі семінари практикувалися в Кіровограді, Полтаві, Києві.

Семінарські заняття могли бути успішно організовані лише в тому випадку, коли їм передувала попередня підготовка. Семінари часто супроводжувалися дискусійним обговоренням питань. Дискусії притаманна була полеміка між її учасниками, різнобічне висвітлення питань, уміння використовувати знання з різних сфер курсу і застосовувати їх у новій ситуації, аргументовано доводити власну думку тощо. Викладач керує дискусією, не дає відхилитися від мети заняття, робить розгорнутий і обґрунтований висновок»⁴⁷⁷.

У зв'язку з тим, що конференції, семінари і дискусії є складними формами організації навчання для НУПЗ, їх планували не більше 3-4 разів у навчальному році. Значно частіше в університетах організовували практичні заняття, метою яких було закріплення і розвиток у слухачів певних умінь і навичок. У НУПЗ відбувалися два типи практичних занять. До першого належали ті, на яких навчання відбувалося за принципом від теоретичних знань, отриманих на попередніх лекціях, до формування практичних умінь і навичок. Зазвичай теоретичні знання закріплювалися на практичному занятті у вигляді прямих вказівок. За таким принципом було побудовано заняття «Як навчити дітей читати, писати, рахувати» (із програми однорічного факультету дошкільного виховання народного університету м. Одеси), «Методика навчання малювання», «Методика трудового навчання» (Хмельницький міський народний університет), «Як ввести фізкультуру і спорт в життя і побут дітей» (Кіровоградський народний університет) та ін.

Другим типом були практичні заняття, на яких шлях навчання зворотний – від практики до теорії. Вони були своєрідним накопиченням практичних умінь і навичок фактичного матеріалу для наступного узагальнення й осмислення його на теоретичному занятті. Прикладами таких занять були домашні завдання перед лекцією.

Більш високим ступенем активності й самостійності слухачів вирізнялися лабораторні. На думку М. Махліна: «Лабораторні заняття відрізняються від практичних тим, що ніколи не передують теоретичним заняттям, оскільки без певної теоретичної підготовки слухачам з ними не справитися»⁴⁷⁸.

Такі заняття проводилися в НУПЗ м. Миколаєва, де було розглянуто теми: «Основні антропометричні виміри дітей і підлітків», «Характеристика уваги (пам'яті) школяра», «Розвиток мислення і мовлення школяра», «Аналіз темпераменту і характеру школяра» тощо. Фактичний матеріал для таких занять слухачі-батьки збирали завчасу, а безпосередні операції з приладами і таблицями проводили в аудиторії університету⁴⁷⁹.

Вагому цінність у роботі НУПЗ мали педагогічні завдання. За словами Н. Кузьміної, «педагогічне завдання – це питання зі сфери виховання, що потребує розв'язку. Для більшості батьків педагогічні завдання, як правило, мають практичний характер: як вчинити щодо дитини, щоб отримати потрібний результат»⁴⁸⁰.

⁴⁷⁷ Махлин М.Д. Знання для родителей. Москва, 1976. С. 46.

⁴⁷⁸ Махлин М.Д. Педагогическая подготовка родителей в народных университетах. Ленинград, 1976. С. 47.

⁴⁷⁹ Педагогічні університети для батьків. Київ, 1960. С. 15.

⁴⁸⁰ Кузьмина Н.В. Родителям педагогические знания. Ленинград, 1969. С. 17.

У роботі окремих НУПЗ траплялися практикуми, що передбачали велику самостійність і теоретичну підготовку. На відміну від практичних і лабораторних занять, вони не потребували керівництва з боку викладача, роль якого обмежувалася контролем. Такі заняття мали місце в НУПЗ м. Миколаєва, де було розглянуто такі теми: «Організація сімейних свят», «Як накрити стіл для дитячого свята», «Як організувати день народження дитини», «Національні традиції і сімейні свята» тощо.

У НУПЗ певною особливістю відзначалася і методика навчання слухачів, що було зумовлено своєрідністю аудиторії. Основною з цих вимог було поєднання високого науково-теоретичного рівня лекції з популярністю і доступністю викладу; друга вимога – обґрунтованість теоретичних положень. Третя – активізація навчального процесу. Наприклад, освітній процес у НУПЗ м. Києва передбачав «поєднання лекційного методу з бесідою, ілюстрацію лекцій уривками з творів художньої літератури, використання короткометражних науково-популярних та хронікально-документальних фільмів. Практикувалися вечори запитань і відповідей, тематичні зустрічі з передовими педагогами, конференції з обміну досвідом виховання дітей у сім'ї тощо»⁴⁸¹. Також застосовувалися практичні заняття, пов'язані з екскурсіями в дитячі садки, школи-інтернати, спортивні школи, під час яких батьки закріплювали знання, здобуті на лекціях.

Одним з елементів педагогічного процесу загальноосвітніх шкіл, що мав важливе значення і для ефективного навчання в НУПЗ, був зворотний зв'язок. Із цього приводу Н. Талізін писала: «Навчальний процес є керованим процесом, а будь-яке ефективне управління неможливе без зворотного зв'язку, що дозволяє отримувати інформацію про засвоєння знань, ефективності цього засвоєння і своєчасно, спираючись на цю інформацію, вносити корективи в управління. Чим частіший зворотний зв'язок, тим ефективність управління вища»⁴⁸².

Однак, якщо в загальноосвітніх школах зворотний зв'язок забезпечувався систематичним опитуванням учнів, перевіркою домашнього завдання, закріпленням вивченого матеріалу, підсумковими контрольними роботами тощо, то в НУПЗ практикувалося виконання різного виду робіт за темами вивчення (реферати, розв'язання педагогічних завдань, розробка окремих питань сімейного виховання, підготовка і захист дипломних робіт). Такі види навчальних робіт, їх якість і швидкість виконання давали змогу викладачеві переконатися в ефективності навчання.

Зворотний зв'язок у НУПЗ мав характерні особливості, а саме: оперативність, інформативність і емоційну насиченість, що залежало від вибору методів навчання та кваліфіковано підібраних педагогічних кадрів. Із цього приводу М. Махлін писав: «Емоційність контактів, цікаво побудовані заняття, дружнє партнерство в оволодінні знаннями – такі особливості роботи викладача в народному університеті»⁴⁸³.

У практиці діяльності НУПЗ використовували різні організаційні форми навчання: індивідуальні (індивідуальні консультації, оформлення стінгазети), групові (бесіди, семінари, дискусії, практичні заняття, лабораторні заняття, практикуми тощо) та масові (конференції, тематичні вечори, зустрічі за круглим столом, усні журнали, лекції-

⁴⁸¹ Раєвський О.М. Деякі пропозиції щодо роботи університету для батьків. *Радянська школа*. 1961. № 4. С. 26–27.

⁴⁸² Талізін Н.Ф. Кибернетика и педагогика. *Проблемы социалистической педагогики*. Москва, 1973. С. 146.

⁴⁸³ Махлин М.Д. Знания для родителей. Москва, 1976. С. 51.

концерти, кінодемонстрації з обговоренням тощо). Саме різноманітність, оптимальний їх добір та вдале поєднання забезпечувало ефективність навчально-виховного процесу в НУПЗ, що діяли в другій половині ХХ ст. в Україні.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що відповідно до постанови уряду від 8 жовтня 1968 р. «Про поліпшення роботи народних університетів», діяльності НУПЗ за досліджуваного періоду було дано високу оцінку «як однієї з важливих форм просвітницької роботи в масах, пропаганди педагогічних знань, ефективного використання трудящими вільного часу для підвищення своєї освіченості і культури»⁴⁸⁴.

У січні 1983 р. Президією Республіканської ради Педагогічного товариства УРСР та Радою НУПЗ при Міністерстві освіти УРСР було схвалено Положення про районний (міський) НУПЗ для батьків, у якому передбачено такі розділи: загальні положення; структура й організація навчального процесу; права й обов'язки слухачів; керівництво роботою; матеріальна база; звітність про роботу; відзначення активістів (Додаток К); у лютому 1985 р. – Положення про присудження звання «Зразковий» народному університету педагогічних знань (Додаток Л)⁴⁸⁵.

Таким чином НУПД, які стали провідною громадською формою педагогічної освіти батьків, відіграли визначальну роль у реалізації педагогічного напрямку соціально-педагогічної підтримки дитинства й материнства в Україні у другій половині ХХ ст.

Висновки до другого розділу

У розділі розглянуто педагогічний напрям соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в Україні у ХХ ст.; з'ясовано соціально-педагогічну підтримку материнства й дитинства в історії педагогічної думки; обґрунтовано форми практичної реалізації педагогічного напрямку соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства та діяльність народних університетів педагогічних знань як вищої форми її розвитку в досліджуваній період.

В епоху класичної Античності місію матері визначено як складову загальної системи соціальних цінностей (Платон, Аристотель); у середньовічній культурі – як природний сенс дітородної функції жінки (А. Августин). У період Відродження феномен материнства стає цінністю суспільства (Л. Альберті, Е. Роттердамський), а твір «Материнська школа» Я. А. Коменського вважається справжньою програмою педагогічного всеобучу батьків із методичними рекомендаціями.

У XVIII ст. погляди мислителів розділилися, а саме: одні вчені материнство розглядали як єдину потребу жінки і заперечували її самореалізацію (Ж.-Ж. Руссо), інші – пропагували необхідність педагогічної освіти жінок (Й. Песталоцці), що актуалізувалося в XIX ст. (Х. Алчевська, М. Михайлов, А. Симонович).

Спільною рисою педагогічних досліджень кінця XIX – поч. ХХ ст. є аналіз концептів «дитинство» й «материнство» як унікальних, самобутніх феноменів, самостійного, неповторного світу. Педагогічна думка представлена такими питаннями: дитиноцентризм (Є. Аркін); психологія дитинства (В. Зеньковський); принципи виховної системи, 10 заповідей для батьків (Я. Корчак); роль матері у вихованні дітей,

⁴⁸⁴ Примерные учебные планы и программы двухгодичного народного университета педагогических знаний / сост. Н.И. Бокарев, С.А. Петухов. Москва, 1975. С. 6.

⁴⁸⁵ Педагогічні знання – всім батькам : збірник матеріалів на допомогу організаторам педагогічної освіти батьків. Київ, 1985. С. 6–13.

творча сімейна атмосфера, основні шкільні типи дітей (П. Лесгафт); методи виховання в сім'ї, види авторитетів батьків (А. Макаренко); народне дитинознавство (М. Стельмахович); цінності материнства, педагогічний всеобуч та батьківський університет (В. Сухомлинський); методика сімейного виховання (К. Ушинський).

У другій половині ХХ ст. теоретичні ідеї набули практичної реалізації, зокрема в роботі загальноосвітніх шкіл, де практикували колективні (батьківські збори, лекторії, конференції для батьків, відкриті уроки, практикуми, вечори «запитань і відповідей» тощо) та індивідуальні (відвідування сімей учнів вдома, бесіди, консультації та ін.) форми роботи педагогічного всеобучу.

З метою педагогізації батьків при школах створювали кабінети педагогічної освіти батьків та консультаційні пункти з питань сімейного виховання, де організували і проводили групові та індивідуальні консультації для батьків досвідчені вчителі, працівники правоохоронних органів й установ охорони здоров'я та інші фахівці.

Однією з важливих форм реалізації здоров'язберігального й педагогічного напрямів соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства серед населення стали школи матері, завданням яких була методична психолого-педагогічна допомога батькам у вихованні дітей у сім'ї.

Важливою формою реалізації педагогічного напрямку соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в Україні в 20-х рр. ХХ ст. була педагогічна пропаганда серед батьків, що передбачала поширення психолого-педагогічних ідей, теорій і вчень. Найбільш популярними формами співпраці із сім'єю стали: робота через громадські організації, до складу яких входили батьки; батьківські збори, лекції-бесіди, педагогічні гуртки, педагогічні консультації, відвідування родини вдома, виклики батьків до школи, запрошення батьків на шкільні уроки тощо.

У розділі простежено особливості організації діяльності НУПЗ, зміст освіти в них, матеріально-технічне забезпечення, проаналізовано методику викладання та здійснено характеристику різних форм навчання, а саме: індивідуальних (індивідуальні консультації, оформлення стінгазети та ін.), групових (бесіди, семінари, дискусії, практичні заняття тощо), масових (конференції, тематичні вечори, зустрічі за круглим столом та ін.). У другій половині ХХ ст. НУПЗ став потужним рушієм педагогічного всеобучу батьків.

РОЗДІЛ 3

ЗДОРОВ'ЯЗБЕРІГАЛЬНИЙ НАПРЯМ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ МАТЕРИНСТВА Й ДИТИНСТВА В УКРАЇНІ У ХХ СТ. – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

3.1. Функціонування закладів «Крапля молока» в Україні та зарубіжних країнах

Проблема збереження здоров'я матері й дитини була і є однією з найбільш актуальних у світі, оскільки безпосередньо пов'язана із проблемою існування держави. Так, у Всесвітній декларації з охорони здоров'я (1988 р.) наголошено на тому, що ступінь успішності державної суспільної політики може визначатися ступенем її турботи про здоров'я населення, адже достатній рівень здоров'я створює міцний фундамент стійкого економічного зростання⁴⁸⁶.

Результати медичних та соціальних досліджень останніх років засвідчують значне якісне погіршення стану здоров'я дітей і матерів. Отож питання підтримки, охорони, збереження і зміцнення дитячого та жіночого здоров'я потрібно вирішувати не тільки медичними, а й педагогічними засобами. Такими, на нашу думку, є здоров'язберігальні технології, що спрямовані на вирішення завдань зміцнення дітей і матерів, підвищення ресурсів здоров'я. Вони відповідають концептуальним положенням щодо формування здорового способу життя, а саме: пріоритет здоров'я над іншими цінностями; здоров'я – найважливіша життєва цінність; валеологічний підхід; принцип здорового способу життя, дотримання режиму (раціональна організація життєдіяльності дитини); педагогізація матерів; принцип профілактики порушень у стані здоров'я дітей і жінок; принцип природовідповідності; принцип саморегуляції; відмова від негативних впливів на здоров'я; принцип зберігальної та тренувальної технологій.

Одним із структурних компонентів здоров'язберігальної технології є поняття «здоров'язберігальний напрям», який у контексті дослідження трактуємо як профілактичну діяльність, спрямовану на зміцнення і збереження фізичного, інтелектуального та особистісного здоров'я матері і дитини, на вирішення соціально-педагогічних та правових питань материнства й дитинства.

Як свідчить аналіз джерельної бази, наявні проблеми в соціальній сфері (високий відсоток смертності дітей, високий рівень захворювання жінок, масові захворювання кишково-травного тракту у дітей на штучному вигодовуванні, недоношеність немовлят, відсутність державної системи охорони й підтримки сім'ї та ін.) – це далеко не повний перелік проблем, з якими зіткнувся світ наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст. Тому, коли в 1886 р. Соклет запропонував свій апарат для домашньої стерилізації молока і сумішей, його ідея зумовила створення спеціальних закладів суспільного характеру, метою яких було «постачання немовлятам доброякісного стерилізованого коров'ячого молока і сумішів»⁴⁸⁷. Практично першими закладами з охорони здоров'я дитини стали «Краплі молока», що виникли на початку 90-х рр. у більшості європейських країн та США.

⁴⁸⁶ Здоровье для всех в XXI столетии : введение. Копенгаген, 1998. С. 35–40.

⁴⁸⁷ Антонов А.А. Из прошлого «Капель Молока». *Сборник работ по охране материнства и младенчества, посвященный 25-летию Одесской «Капли Молока»*. Одесса, 1927. С. 26.

Так, у Німеччині такий заклад було засновано в 1889 р. пастором Манхотом при общині св. Гертруди в Гамбурзі. Однак у країні вони не набули популярності. Станом на 1907 р. їх було не більше 17.

У Франції перший заклад такого типу було створено в Бельвілі в 1890 р., у 1892 р. – у Ла-Віллетт, а в 1894 р. Л. Дюфур у Фекані заснував заклад під назвою «Крапля молока» (Goutte de Lait). Завдяки Л. Дюфурі, мережа закладів «Крапля молока» значно розширилася: у 1907 р. у Парижі їх налічувалося 15, а в усій Франції – близько 100.

У Бельгії перша «Крапля молока» (Laiterie Maternelle) була заснована в 1894 р. у Брюсселі, в Англії – схожий заклад під назвою Infant Milk Depot було організовано в 1899 р. у Ст.Еленс. У період 1898–1905 рр. такі заклади з'явилися в більшості країн Європи – Італії, Іспанії, Швейцарії та ін.⁴⁸⁸.

У США перші Infant Milk Depot були організовані в 1889 р. у Нью-Йорку відомим американським педіатром Г. Копликом. Популярними ці заклади стали завдяки філантропу Н. Штраусу, який першу Infant Milk Depot організував у 1893 р. Більшу частину свого часу він опікувався цим закладом, пропагуючи користь пастеризованого молока в боротьбі з дитячою смертністю. На свої власні кошти він упродовж 26 років утримував 9 таких закладів у Нью-Йорку і, крім того, пожертвував обладнання для цих закладів багатьом містам світу.

У США було два типи Infant Milk Depot:

I тип – молочна кухня, де молоко для штучного годування дітей виготовлялося за особливою формулою;

II тип – молочно-роздаткові пункти або консультації. У них працювали спеціальні сестри, які здійснювали домашній патронаж і навчали матерів правилам догляду за дитиною, мистецтву приготування суміші, особливостям раціонального харчування дитини та ін.

У 1921 р. під наглядом Департаменту охорони здоров'я в Нью-Йорку знаходилося 68 Infant Milk Depot. Окрім них, функціонувало ще 25 приватних. Молоком із цих закладів у 1921 р. користувалися 33.230 дітей. За статистикою, смертність серед таких дітей скоротилася і становила менше 50 на 1000 осіб, тоді як для всього Нью-Йорка вона була 76 на 1000 немовлят. Зазначимо, що більшість педіатрів дотримувалися думки, що зниження рівня дитячої смертності залежить як від якості молока, так і від педагогічної обізнаності матерів. Наприклад, на думку К. Фрімен таке співвідношення становило 15 % і 45 %, а за даними Дж.Бекір – відповідно 20 % і 80 %. Аналогічні статистичні підрахунки здійснювалися у більшості країн Європи, однак висновки були одноставні – діяльність «Крапель молока» допомагала підвищенню рівня медико-педагогічної обізнаності матерів, що сприяло зниженню дитячої смертності⁴⁸⁹.

Про ефективність закладів «Крапля молока» свідчать результати їх діяльності, що обговорювалися на Міжнародних конгресах. Так, перший Міжнародний конгрес «Крапель молока» відбувся в 1905 р. у Парижі, другий – у 1907 р. у Брюсселі. Відповідно до ухвал конгресу, «Крапля молока» – це заклад, що бореться з дитячою смертністю шляхом педагогічної просвіти матерів, сприяє грудному вигодовуванню, розподіляє стерилізоване молоко і суміші, якщо недостатньо грудного молока. Конгреси підтвердили, що «Краплі молока» – це багатопрофільні медико-педагогічні заклади, покликані боротися з дитячою смертністю.

⁴⁸⁸ Там само. С. 26.

⁴⁸⁹ Там само. С. 27.

Окрім організації закладів з охорони здоров'я, в Америці держава дбала і про педагогічний всеобуч батьків. Так, Асоціацією з дитячої гігієни в Бостоні було організовано спеціальні курси з догляду за дитиною, де навчали матерів елементарним правилам гігієни, приготуванню їжі тощо. Такі ж курси діяли в Чикаго, в Новому Орлеані та інших містах.

Розглядаючи дитячу смертність як наслідок незадовільних соціальних, економічних і політичних умов, американське суспільство для покращення соціального стану кожної сім'ї ще до Першої світової війни запропонувало здійснити низку заходів щодо соціально-педагогічної підтримки матерів. Це: 1) заробіток батька повинен бути не менше ніж 850 дол. у рік; 2) матір не повинна працювати під час вагітності і 1 рік після народження дитини; 3) при народженні дитини обов'язково має бути присутнім лікар; 4) батько і мати повинні бути педагогічно грамотними у сфері піклування про дитину; 5) житлові умови мусять відповідати необхідним санітарно-гігієнічним умовам проживання.

У травні 1919 р. у Вашингтоні відбулася конференція, метою якої була розробка програми-мінімум тих умов, які забезпечували охорону здоров'я дітей від народження до 16 років, а саме: 1) організувати в усіх містах центри охорони материнства та консультації для вагітних; 2) центри охорони зі свого боку мали організувати мережу венерологічних і стоматологічних амбулаторій для вагітних; 3) відкрити мережу пологових притулків; 4) недипломованих акушерок не допускати до практики; 5) відкрити школи для сестер-«візитанток» з догляду за матір'ю і дитиною; 6) одним із головних завдань центру мала бути педагогічна просвіта у формі лекцій, виставок, преси з питань боротьби зі смертністю немовлят і матерів.

Програма охорони немовлят передбачала: 1) організацію бюро реєстрації народжуваності і смертності дітей; 2) організацію консультацій і конференцій для огляду дітей та амбулаторій з питань харчування немовлят; 3) організацію отоларингологічних лабораторій; 4) організацію дитячих лікарень; 5) відкриття будинків дитини для безпритульних; 6) навчання матерів гігієни немовлят⁴⁹⁰.

У багатьох містах США проходили конференції з питань охорони здоров'я дітей. З 1915 р. такі конференції організовувалися щороку в усіх штатах.

Важливими закладами в системі соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства у сфері охорони здоров'я стали консультації, які створювалися у Європі для боротьби зі смертністю немовлят. У зв'язку з цим Е. Лепський писав: «З установ охорони материнства й дитинства консультаційні заклади набули найбільшого поширення у всіх країнах»⁴⁹¹.

Батьківщиною консультаційних закладів справедливо вважають Францію, де перший такий заклад було створено ще в 1794 р. Створення мережі консультацій збіглося з діяльністю Дж.Будіна, що відкрив у 1892 р. консультацію для немовлят при власній акушерській клініці в Парижі. Згодом заклади підтримки матері й дитини почали організовувати різні благодійні товариства, зокрема «Організація

⁴⁹⁰ Руднева О. К современному положению вопроса о борьбе со смертностью грудных детей Америке. *Журнал по изучению раннего детского возраста*. Москва-Петроград, 1923. Т.1. № 3–4. С. 129–131.

⁴⁹¹ Лепский Е.М. По консультациям Парижа и Лондона. *Сборник работ по охране материнства и младенчества, посвященный 25-летию Одесской «Капли Молока»*. Одесса, 1927. С. 44.

взаємодопомоги матерям», яка, окрім медичної допомоги, поклала на консультації санітарно-просвітні та педагогічні завдання⁴⁹².

У Лондоні більшість консультацій функціонували як філіали «центрів охорони дитинства», які займалися консультацією вагітних і дітей, патронажем, мали при собі стоматологічні кабінети для матерів і старших дітей, світлолікувальні кабінети, їдальні, стаціонарні відділення для дітей, клуби для матерів тощо.

Отже, мережа консультаційних закладів для немовлят у Західній Європі розросталася і, як зазначав О. Мичник, стала «основним засобом боротьби з дитячою смертністю, основним ядром справи охорони дитинства»⁴⁹³.

На III Міжнародному конгресі з охорони дитинства, що відбувся в Берліні в 1911 р., «Краплям молока» було надано статус допоміжних закладів – молочних кухонь при консультаціях.

Розуміння необхідності об'єднання зусиль у сфері підтримки матері й дитини зумовило створення в 1908 р. у Баварії та Гессені перших центральних організацій – «Landeszentrale», а у 1909 р. дозріла і сформувалася думка про необхідність об'єднання роботи у всій Німеччині шляхом створення «Німецького об'єднання для охорони немовля» та відкриття наукового інституту для вивчення немовлят (Kaiserin Augusta – Victoria Haus)⁴⁹⁴.

В основу такого об'єднання покладено 3 основні вимоги: 1) об'єднання усіх організацій Німеччини, що працювали у сфері охорони материнства і дитинства; 2) заснування крайових, центральних організацій; 3) організація конгресів, культурно-просвітня діяльність, відкриття й утримання місцевих бюро (Geschäftsstelle), видання журналу «Німецьке об'єднання».

Так, у 1909 р. було організовано Бюро з охорони дитинства при інституті для вивчення немовлят Kaiserin Augusta – Victoria Haus, завданням якого стала наукова розробка і впровадження в життя соціально-гігієнічних заходів. У 1909–1920 рр. «Німецьким Об'єднанням» було проведено 6 конгресів, які, за словами Дітріха, заклали міцний фундамент усієї справи охорони материнства й дитинства в Німеччині. Практична сторона справи – розвиток мережі закладів – забезпечувалась силами приватних організацій, благодійних органів, що входили до складу об'єднання.

Як свідчить аналіз джерельної бази, до Першої світової війни в Німеччині не було законів, які стосувалися б проблем охорони дитинства й материнства. Тільки війна, писав С. Фединський, «яка поставила на карту існування Німеччини, різко підвищивши на перших же порах дитячу смертність, змусила державу видати закон про державну допомогу породіллям (Reichswochenhilfe)»⁴⁹⁵. Про важливість закону свідчить такий факт: розмір премії за грудне годування дитини збільшився з 900 тис. марок у 1913 р. до 60 млн. марок.

Розуміючи необхідність такої соціальної підтримки материнства, «Німецьке Товариство прав матері і дитини» у 1917 р. на конгресі в Карлсруе ініціює прийняття постійно чинного закону замість воєнного. У результаті багаторічних дебатів закон

⁴⁹² Там само. С. 46.

⁴⁹³ Мичник З.О. Консультации и охрана младенчества. *Сборник работ по охране материнства и младенчества, посвященный 25-летию Одесской «Капли Молока»*. Одесса, 1927. С. 52.

⁴⁹⁴ Федынский С.И. К вопросу об охране материнства, младенчества и раннего детства в Германии. Направление ее развития и некоторые выводы. *Журнал по изучению раннего детского возраста*. Москва-Петроград, 1923. Т.1. № 2. С.87.

⁴⁹⁵ Там само. С. 87–89.

було ухвалено 21 липня 1921 р. Ним передбачалося: 10-денне утримання жінки на період пологів; преміювання упродовж 12 тижнів жінок, що годують дітей, за умови відвідування консультацій (розмір премії становив 0,5 лікарняних виплат); одноразова виплата на акушерську допомогу 100 і 50 марок на лікарську допомогу при патологічних пологах. На думку С. Фединського, «закон цей повинен був вплинути на розвиток охорони материнства й дитинства; зокрема параграф про премії змусив відсталі комуни сприяти розвитку мережі консультацій, щоб виконати вимоги закону»⁴⁹⁶.

Про розвиток мережі закладів материнства й дитинства в Німеччині свідчать статистичні дані, укладені за дослідженнями проф. Т. Ротта (табл. 3.1.1)⁴⁹⁷.

Таблиця 3.1.1.

Мережа закладів материнства й дитинства у Німеччині

Рік	Пологові будинки	Будинки грудної дитини	Будинки матері	Яслі	Консультації
1850	37	3	–	1	–
1900	69	46	12	98	–
1905	86	71	24	166	–
1910	114	127	58	234	360
1915	132	213	89	360	1000
1920	145	334	108	490	2600

Отже, кількість закладів підтримки материнства й дитинства в Німеччині збільшилася в 16 разів, найбільше їх з'явилося в останні 15 років. За підрахунками проф. Т. Ротта, у період 1905 – 1914 рр. соціальною підтримкою скористалося 67 відсотків дитячого населення. Ці заклади відіграли вирішальну роль у боротьбі зі смертністю дітей: порівняно з 1901 р. відсоток смертності знизився з 20,7 до 13,5% в 1920 р. Окрім того, відсоток смертності дітей, що перебували під опікою закладів охорони становив у 1917/18 р.р. всього 3 % на противагу 19,5 відсотка дітей, якими заклади не піклувалися⁴⁹⁸.

У 1897 р. було відкрито Першу консультацію для матерів і дітей у Берліні док. К. Неоманом. Її метою, – писав С. Фединський, – було «надавати поради матерям здорових дітей; приймати тільки здорових дітей; організовувати консультації для здорових дітей»⁴⁹⁹. Формально консультації не мали права лікувати дітей, тобто були практично педагогічними та профілактичними закладами підтримки материнства й дитинства.

Важливим доповненням до системи материнства в Німеччині була діяльність інституту сестер-піклувальниць, в обов'язки яких входило, крім допомоги в консультації, відвідування немовлят вдома з метою спостереження за їх розвитком, просвітницька робота та поради матерям⁵⁰⁰.

Важливе місце в системі підтримки материнства займали ясла. На III конференції у 1917 р., що була організована Німецьким Товариством Ясел, була обговорена

⁴⁹⁶ Там само. С. 89.

⁴⁹⁷ Там само. С. 90.

⁴⁹⁸ Там само. С. 91–94.

⁴⁹⁹ Там само. С. 95.

⁵⁰⁰ Там само. С. 96.

необхідність систематизації в організації ясел на державному рівні, розвитку мережі фабричних ясел, яких у 1917 р. було в усій Німеччині всього 24⁵⁰¹.

Про становлення системи соціально-педагогічної підтримки в Німеччині на першій конференції закладів охорони материнства й дитинства, що відбулася в Берліні в 1919 р., С. Фединський говорив: «Різноманіття типів закритих установ надзвичайно важливе і цінне. ... Ми потребуємо як великих наукових установ, так і маленьких будинків сімейного типу»⁵⁰².

В УСРР перші заклади «Краплі молока» починають з'являтися набагато пізніше, ніж у країнах Європи та США, – тільки в 1901 р.

Передумовами для цього стали, насамперед, неефективна діяльність напівблагодійних, напівосвітніх товариств. Переслідуючи благородну мету – «боротьба за життя дітей», однак, не маючи міцного фінансового підґрунтя, черпаючи засоби виключно завдяки благодійності, інколи – отримуючи невеликі субсидії від міського самоуправління, товариства не мали змоги розгорнути широку діяльність, однак сприяли розвитку перших закладів соціально-педагогічної підтримки дитинства й материнства в УСРР під назвою «Крапля молока».

Одним із таких товариств було «Товариство підтримки хворий дітей», створене в 1891 р. в Одесі народною вчителькою Н. Шведовою, що розпочало свою діяльність з організації дитячої амбулаторії. Лікар А. Гершензон про діяльність амбулаторії писав: «Ця перша в місті спеціальна амбулаторія, у якій діти найбіднішого населення отримували безкоштовно лікарську пораду і ліки, дуже скоро набула великої довіри у населення; з усіх кінців міста, часто дуже віддалених, стали носити і приводити туди хворих дітей»⁵⁰³.

Досвід 10-тирічної діяльності амбулаторії засвідчив високий рівень смертності (до 75 відсотків) дітей на першому році життя від захворювань кишково-травного тракту, зумовлене неправильним годуванням. Лікар А. Гершензон про причини захворювання і смертності дітей писав: «Матері-працівниці, яка змушена штучно вигодовувати свою дитину, недостатньо пояснити, як годувати і як приготувати молочну суміш: у неї немає достатньо часу (особливо 25 років тому, коли працівниця зайнята була на виробництві 10-12 і більше годин на день), щоб як слід приготувати суміш; у неї немає грошей для покупки гарного молока, а більш дешеве ринкове молоко, забруднене і часто фальсифіковане, абсолютно непридатне для годування здорової дитини, а тим паче хворої»⁵⁰⁴.

Такими ж безрезультатними були і роботи комісії по боротьбі з дитячою смертністю Товариства дитячих лікарів і їх з'їздів (I Всеросійський з'їзд дитячих лікарів відбувся в Петербурзі в 1912 р.) і законопроект з охорони материнства, розроблений в 1913 р.⁵⁰⁵, який так і не вступив у законну дію.

Таким чином, на поч. ХХ ст. в УСРР держава не належно дбала про здоров'язберігальні стандарти підтримки материнства й дитинства. Низьке соціальне

⁵⁰¹ Там само. С. 99.

⁵⁰² Там само. С. 98.

⁵⁰³ Гершензон А.О. История Одесской Центральной Консультации (1901 – 1926). *Сборник работ по охране материнства и младенчества, посвященный 25-летию Одесской «Капли Молока»*. Одесса, 1927. С. 7.

⁵⁰⁴ Там само. С. 7.

⁵⁰⁵ Беліцька Є. П'ятнадцять років охорони материнства та дитинства на Україні. Київ, 1936. С. 8.

забезпечення, складні соціально-економічні умови, відсутність нормування праці жінок на законодавчому рівні не сприяли оздоровленню ні матері, ні дитини.

Саме ці причини лягли в основу ініціативи створення при амбулаторії закладу «Краплі молока», з якою виступив завідувач амбулаторії, лікар А. Гершензон. У зв'язку з цим Д. Єфимов писав: «Громадське здоров'я є могутнім чинником не тільки культурного, але – а це найголовніше – економічного розвитку. Там, де висока смертність, де низька тривалість життя і складна епідемічна ситуація, – там не може бути прогресу, там регрес, там не створюються суспільні цінності, там відбувається вимирання»⁵⁰⁶.

Як результат – 28 травня 1901 р. в Одесі було як експеримент відкрито «Краплю молока» на літні місяці (спершу під назвою «Кабинет стерилізованого молока»). Мета – «за призначенням лікарів амбулаторії давати немовлятам стерилізоване молоко різної концентрації, відповідно до їх віку та стану здоров'я»⁵⁰⁷. Варто зауважити, що мета новоствореного закладу не обмежувалась виключно пасивним роздаванням молока, а мала і просвітній характер – лікарі надавали поради матерям щодо методики виховування і догляду за дітьми.

У 1905 р. у Петрограді було організовано благодійну організацію «Союз для боротьби з дитячою смертністю», відділ якої було відкрито у Харкові. У квітні 1907 р. у Харкові, завдяки діяльності організації, створено «Краплю молока», що охоплювала Консультацію для матерів і Молочну кухню. При «Краплі молока» працював суспільний комітет «Бюро допомоги матерям», завданням якого було «пошук коштів шляхом влаштування різних благодійних починань, допомога матерям грошима, паливом, продуктами, дитячою білизною тощо»⁵⁰⁸.

Про педагогічний аспект діяльності закладів «Крапля молока» свідчать факти. Так, на базі Харківської «Краплі молока» в 1909 р. організовано курси з охорони і підтримки материнства і дитинства при професійному союзі лікарів; курси з підготовки патронажних сестер; цикл лекцій при професійному союзі фельдшерів і акушерок; систематичні заняття з питань охорони і підтримки материнства і дитинства з ученицями фельдшерських і акушерських шкіл. У важкі перехідні періоди матеріальна допомога «Ліги порятунку дітей» і «Ара» дали можливість «Краплі молока» не згортати свою діяльність. Після переходу в підпорядкування НКОЗу на «Краплю молока» було покладено завдання підготовки працівників для мережі закладів охорони материнства і дитинства та власною роботою показувати взірець правильної організації справи⁵⁰⁹.

Таким чином, у діяльності «Краплі Молока» в УСРР можна виділити такі етапи становлення:

⁵⁰⁶ Єфимов Д. О роли и значении консультации в системе здравоохранения. *Сборник работ по охране материнства и младенчества, посвященный 25-летию Одесской «Капли Молока»*. Одесса, 1927. С. 22.

⁵⁰⁷ Гершензон А.О. История Одесской Центральной Консультации (1901 – 1926). *Сборник работ по охране материнства и младенчества, посвященный 25-летию Одесской «Капли Молока»*. Одесса, 1927. С. 7.

⁵⁰⁸ Ямпольский С.М. К 20-летию деятельности Харьковской «Капли Молока» (ныне первого отделения Украинского Государственного Института Охраны Материнства и Детства Наркомздрава. *Сборник работ по охране материнства и младенчества, посвященный 25-летию Одесской «Капли Молока»*. Одесса, 1927. С. 37–38.

⁵⁰⁹ Там само. С. 38.

1901–1908 рр. – молочна лабораторія при амбулаторії, яка готувала і відпускала за призначенням лікарів стерилізовані молочні суміші дітям, позбавлених грудного вигодовування і з розладами травлення⁵¹⁰.

1908–1919 рр. – функціонування самостійної консультації для прийому немовлят з молочною кухнею, об'єднаної під загальною назвою «Крапля молока», що ознаменувало початок нової ери в історії закладу. Зауважимо, що консультація мала характер виключно профілактичного, просвітнього, а не медичного закладу. На прийомі лікарі зосереджували увагу на навчанні матерів гігієнічним правилам догляду, раціонального харчування, організації режиму дня, профілактиці захворювання, загартування дітей, а також проводили бесіди щодо збереження жіночого здоров'я. Про важливість діяльності названого закладу свідчать статистичні дані: якщо в 1908 р. було зафіксовано 2062 осіб, що звернулися за консультацією, то в 1925 р. – їх кількість становила вже 18532 особи⁵¹¹.

У зв'язку з припиненням фінансування 20 вересня 1919 р. Молочна кухня перестала існувати. Водночас, розуміючи важливість її діяльності і зважаючи на великий поріг захворюваності і смертності дітей, 30 листопада 1919 р. за ініціативи групи лікарів було створено в Одесі Товариство боротьби з дитячою смертністю, завдяки якому з 15 січня 1920 р. почався новий виток діяльності ліквідованого закладу.

1920–1928 рр. – встановлена радянська влада відновила діяльність «Краплі молока», чим поклала початок становленню здоров'язберігального напрямку держаної соціально-педагогічної підтримки дитинства й материнства в УСРР. Підтвердження окресленого висновку знаходимо в першоджерелах: «Жовтнева Революція вивела охорону життя дитини на широкий шлях планомірного державного будівництва. Проголошене гасло «Все для дитини» стало поступово втілюватися в життя. Боротьбу з дитячою смертністю визнано ключовим завданням і з самого початку на чолі всієї роботи з охорони материнства і дитинства стало розширення мережі дитячих консультацій та молочних кухонь як найбільш дешевого і в той самий час найбільш правильного знаряддя у справі зниження дитячої захворюваності та смертності»⁵¹².

Таким чином, у 1923 р. Одеська «Крапля молока» перейшла на державний бюджет і була перейменована у Центральну консультацію. Саме це, на думку науковців, сприяло її різнобічному розвитку і становленню. Ось що писав у зв'язку з цим лікар А. Гершензон: «Якщо поступовий розвиток нашої установи, часом за найнесприятливіших умов, став можливим завдяки закладеній в ньому високогуманної ідеї, що ... згуртувала ... чимало співробітників, то підйом на ту висоту, якої Центральна Консультація досягла в даний час, став можливим тільки тому, що охорона здоров'я і життя матері та дитини перетворилася у справу державну, народну»⁵¹³.

Як свідчить аналіз джерельної бази, Центральна консультація намагалася надати не тільки здоров'язберігальну, але й освітню, правову і соціальну допомогу матерям і дітям. На неї покладалися такі завдання: підготовка і перепідготовка лікарів і медсестер для сільських закладів ОХМДу (ясла і консультації), практична підготовка

⁵¹⁰ Там само. С. 8.

⁵¹¹ Там само. С. 10–12.

⁵¹² Там само. С. 15–16.

⁵¹³ Гершензон А.О. История Одесской Центральной Консультации (1901 – 1926). *Сборник работ по охране материнства и младенчества, посвященный 25-летию Одесской «Капли Молока»*. Одесса, 1927. С. 19.

лаборанток для Молочних кухонь, заняття з лікарями-стажерами з питань охорони материнства і дитинства, стажування щодо консультаційної і патронажної роботи слухачів акушерських курсів і курсів з ОХМДу⁵¹⁴.

Для популяризації навчання і педагогічної та методичної підтримки слухачів, за домовленістю з Московським видавництвом ОХМДа, при консультації у 1924 р. було відкрито бібліотеку наукової та популярної літератури. Також було організовано інститут патронажних сестер, чим налагоджено зв'язок із пологовими будинками. Патронажні сестри щотижня відвідували новонароджених дітей, надавали консультації матерям щодо догляду та харчування немовлят, пояснювали значення консультацій і намагалися переконати відвідувати їх. Було відкрито також юридичну і акушерсько-гінекологічну консультації. Про важливість і необхідність цих структур свідчать статистичні дані: за 1925 р. до акушерської консультації за допомогою звернулося 1109 жінок, а до юридичної – 1064.

При Центральній консультації з 1924 р. діяла Консультаційна Рада, що об'єднувала всіх лікарів дитячих і акушерських консультацій міста. На засіданнях Ради розглядалися питання організаційного і наукового характеру; приймалися постанови, що затверджувалися інспектурою ОХМДа і були обов'язковими для виконання всіма консультаціями. Раз на тиждень Радою організовувалися спільні прийоми дітей лікарями районних консультацій і Центральної консультації, де розглядалися нетипові діагностичні і терапевтичні випадки. Також Радою було відкрито двомісячні курси для патронажних сестер і акушерок, які працювали в закладах ОХМДу, де лекції читали кращі спеціалісти міста. Про важливість курсів писав А. Гершензон: «Ці курси викликали до себе великий інтерес з боку слухачок, які акуратно відвідували їх, з жадібністю ловили кожне слово лектора і безсумнівно отримали глибокі знання»⁵¹⁵.

Великого значення в роботі консультації надавалося санітарно-просвітній роботі. Вона полягала в тому, що щороку лікарями в неприйомні години для матерів читався цикл лекцій про харчування і догляд за дитиною, про інфекційні хвороби, гігієну вагітної, про шкоду аборту, правовий захист жінки тощо.

Влітку 1926 р. при Центральній Консультації було відкрито дитячий сонячний майданчик. Відповідно до розпорядку дня, діти мали знаходитися на майданчику 7 год. (з 8 до 15 год.), там харчуватися. За дітьми, окрім професійного персоналу, кожний день доглядали дві мами. Це була не просто допомога, а і педагогічний всеобуч, адже мами не просто чергували, а навчалися правильному догляду за дітьми, засвоювали гігієнічні навички тощо. Про важливість діяльності сонячного майданчика писала Х. Ідашкіна: «Потрібно вважати результат, досягнутий перебуванням дітей на майданчику, досить хорошим в тому сенсі, що ми вирвали дітей з обстановки сирот і темної кімнати на свіже повітря, на сонце, дали їм можливість лікуватися і раціонально харчуватися»⁵¹⁶.

Досвід Одеського сонячного майданчика перейняли й інші консультації. Так, на косі Пересип на березі моря було відкрито майданчик-пляж, що мав «дати дітям можливість належно використовувати сонце, повітря і море, а також навчити матерів

⁵¹⁴ Там само. С. 16.

⁵¹⁵ Там само. С. 17.

⁵¹⁶ Идашкина Х.И. Солнечная площадка при Центральной Консультации. *Сборник работ по охране материнства и младенчества, посвященный 25-летию Одесской «Капли Молока»*. Одесса, 1927. С. 64–68.

раціонально користуватися цими благами природи з метою оздоровлення дітей раннього віку». Майданчик був розрахований на 60 дітей віком від 2 до 4 років. Термін перебування дітей на майданчику становив від 4 до 6 год.⁵¹⁷

Діяла при Центральній консультації і Рада Соціальної Допомоги, що підтримувала самотніх і бідних матерів. До компетенції Ради входило: надавати дозвіл на безкоштовний аборт; сприяти влаштуванню одиноких матерів на роботу; надавати направлення дітям у ясла, у Дім Одинокі Матері і Дім Немовляти; сприяти матерям і їхнім дітям у покращенні житлових умов; патронаж дитячих консультацій⁵¹⁸.

Ще одним видом соціальної допомоги матері і дитині був Дім Самотньої Матері, відкритий в Одесі 8 березня 1926 р. Його завданням було надати тимчасовий притулок безпритульним матерям з дітьми і навчити їх ремеслу. Термін перебування в закладі становив від 4 до 6 місяців. Дім складався з гуртожитку для матерів, дитячого відділу і майстерні. Про важливість і доцільність функціонування такого притулку свідчить те, що за 9 місяців існування по допомогу звернулося 54 матері, 18 з яких, за сприяння Ради Соціальної Допомоги, було оформлено на роботу⁵¹⁹.

Про значущість роботи «Краплі молока» свідчить і факт надання їй матеріальної допомоги іноземними організаціями. Так, у жовтні 1926 р. Центральна консультація отримала в подарунок від американської організації допомоги «Джойнт» ртутно-кварцеву лампу Баха, якою лікували дітей усіх консультацій міста.

Про діяльність Одеської «Краплі молока» А. Гершензон писав: «Одеська «Крапля Молока», 15 років тому створена у скромних розмірах для роздавання стерилізованого молока немовлятам у літні місяці, розрослася сьогодні у велику культурну і профілактично-лікувальну установу, що дала практичну підготовку кільком сотням медпрацівників і прищепила десяткам тисяч матерів правильні знання про годування, чим врятувала не одну тисячу дітей від хворіб і не одну сотню дітей від смерті»⁵²⁰.

Таким чином, на поч. ХХ ст. в УСРР та зарубіжних країнах заклади «Краплі Молока», що пройшли шлях від молочної лабораторії до консультації, та їхні структурні підрозділи (Консультаційна Рада, Рада Соціальної Допомоги, Дім Самотньої Матері) сприяли становленню системи закладів ОХМДу та розвитку здоров'язберігального напрямку державної соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в УСРР.

Здоров'язберігальний напрям соціально-педагогічної підтримки материнства і дитинства у закладах «Крапля молока» в УСРР та зарубіжних країнах забезпечувався такими підходами: медичними (профілактика захворювань, корекція та реабілітація соматичного здоров'я, санітарно-гігієнічна діяльність); педагогічними (інформаційно-навчальна діяльність з питань догляду за дітьми); соціальними (організація безпечного і здорового способу життя).

⁵¹⁷ Рубан Е.В., Лебедева Л.К. Опыт летней площадки-пляжа для детей раннего возраста при 10-ой детконсультации в Одессе. *Сборник работ по охране материнства и младенчества, посвященный 25-летию Одесской «Капли Молока»*. Одесса, 1927. С. 69.

⁵¹⁸ Нейман И.С., Живатова Е.С. Социально-правовая Охрана Материнства и Младенчества в Одессе. *Сборник работ по охране материнства и младенчества, посвященный 25-летию Одесской «Капли Молока»*. Одесса, 1927. С. 74.

⁵¹⁹ Там само. С. 75.

⁵²⁰ Гершензон А.О. История Одесской Центральной Консультации (1901 – 1926). *Сборник работ по охране материнства и младенчества, посвященный 25-летию Одесской «Капли Молока»*. Одесса, 1927. С. 7.

3.2. Особливості розвитку системи закладів охорони материнства й дитинства

Розширення мережі закладів підтримки материнства й дитинства в УСРР зумовило створення об'єднань-комплексів ОХМДу, метою яких був комплексний підхід до вирішення соціальних, медичних, юридичних, педагогічних та інших проблем материнства й дитинства.

Таким чином, здоров'язберігальний напрям соціально-педагогічної підтримки продовжував розвиватися. Про це, зокрема, читаємо в архівних джерелах: «Охороняючи здоров'я жінок-матерів і дітей, радянська влада створила цілу систему спеціальних медико-санітарних закладів»⁵²¹. Окреслена теза яскраво характеризує курс держави на соціально-педагогічну підтримку материнства й дитинства.

Розглянемо типи закладів ОХМДу, що функціонували в УСРР у досліджуваний період.

Типовими закладами підтримки материнства й дитинства були *антенатальні консультації*. Про їхню важливість у справі зниження смертності і захворюваності та зміцнення здоров'я свідчить світова практика. Це підтверджується низкою статистичних і наукових даних. Так, у Новій Зеландії завдяки антенатальній охороні відсоток смертності дітей до року склав у 1924 р. 3,8 %. В Амстердамі цифра смертності на першому місяці життя дітей знизилась до 1,3 % в 1922 р. порівняно з 2,32 % в 1905 р. За даними американського д-ра Болта, смертність дітей у віці до 2-х тижнів на 1000 народжених становила до антенатальної охорони 32 %, а після її введення – 14,1 %. Аналогічні результати зафіксували й німецькі вчені.

Отже, як свідчать статистичні дані, саме профілактичні заходи в період антенатального життя були найбільш ефективними. З. Мичник з цього приводу писав: «Переваги антенатальної охорони дитинства полягають не лише в збереженні більшої або меншої кількості життів (від 3 до 5%); значення антенатальної охорони набагато важливіше і глибше, а саме – еugenічне; антенатальна охорона сприяє не тільки зниженню смертності, але й оздоровленню і зміцненню нащадків, сприяє народженню на світ більш міцних і здорових дітей»⁵²². Однак для повноцінного функціонування системи антенатальної підтримки важливо було дотримуватися основних вимог, серед яких рання реєстрація і загальномедичне обстеження, що мало забезпечити ранню діагностику і, відповідно, запобігти проблемам зі здоров'ям матері і дитини.

Важливе значення в системі підтримки материнства і дитинства відводилося *консультаціям для немовлят*, головною метою яких була боротьба з дитячою смертністю. Питання про відкриття мережі консультацій-диспансерів для немовлят в УСРР було порушено в 1923 р. на Всеросійському з'їзді з ОХМДа. У зв'язку з цим З. Мичник писав: «Сучасна консультація не тільки провадить ту санпросвітню і профілактичну роботу, яка була єдиним завданням Будіп'а; вона розвинула і поглибила цю сферу шляхом систематичного патронажу, лекцій, курсів і виставок»⁵²³. У програму роботи консультацій входила не лише охорона здоров'я, але й соціальна, матеріальна і юридична допомога. Отже, практично соціально-педагогічна підтримка стосувалася усіх сфер охорони дитинства.

⁵²¹ Про виконання Указу Президії Верховної Ради СРСР про збільшення допомоги багатодітним і самотнім матерям. *ДАІФО*. Ф. р-295. Оп.6. Од зб. 8. Арк. 10.

⁵²² Мичник З. Консультації и охрана младенчества. *Сборник работ по охране материнства и младенчества, посвященный 25-тилетию Одесской «Капли Молока»*. Одесса, 1927. С. 55.

⁵²³ Там само. С. 52.

Згідно з архівними джерелами, консультації були популярними закладами серед населення й обслуговували близько 75 відсотків дітей⁵²⁴. Завдяки діяльності консультацій, – писав Е. Федер, – лікар мав можливість постійно стежити за розвитком і здоров'ям дитини і вчасно проводити необхідні лікувальні чи профілактичні заходи. На його думку, консультації – це і школа материнства, оскільки на прийомі в лікаря мати отримувала не лише медичні, але й педагогічні консультації з питань догляду, годування та виховання дитини. Час від часу лікарі консультацій організовували педагогічні лекторії й бесіди з матерями на підприємствах та інших закладах. Метою такої роботи було залучення до консультацій нових матерів з дітьми та навчання щодо догляду та виховання дитини. При консультаціях діяли молочні кухні, що видавали за рецептом лікаря різні молочні суміші дітям, що знаходилися на штучному і змішаному вигодовуванні⁵²⁵.

Діяли в УСРР і *консультації для дітей*, яких тільки в Одесі в 1925 р. налічувалося 11, у них на обліку знаходилося 9993 дітей. Важливою частиною консультаційної роботи був патронаж. На 1925 р. в Одесі патронажною діяльністю було охоплено 81,8 % дітей. Для порівняння: у Москві в 1923–1925 рр. цей відсоток становив 50,3, а в Ленінграді в 1924 р. – 48,7. В окремих консультаціях проводився «лікувальний патронаж», тобто лікувально-технічна допомога з одночасним навчанням матерів методів догляду за хворою дитиною, що здійснювалася патронажною сестрою вдома⁵²⁶.

Щоб допомогти жінці поєднати материнство з працею, організовувалися *ясла для дітей*. На думку Е. Федера, ясла звільняли матерів від частини турбот про дитину, чим сприяли збільшенню продуктивності праці та підвищенню культурного рівня та кваліфікації жінок завдяки навчання, відвідуванню вечірніх курсів тощо. Саме тому, – писав Е. Федер, – «ясла є одним з основних закладів охорони материнства і дитинства, і на їхню організацію та розширення радянська держава виділяла і виділяє великі кошти»⁵²⁷. Про ефективність роботи в цьому напрямку свідчать статистичні дані: якщо до революції налічувалося 14 ясел, то в 1918 р. їх кількість становила 78, у 1919 р. – 126, у 1923 р. – 447, у 1925 р. – 536, у 1926 р. – 631. Загалом у Союзі їх налічувалося більше 900. На утримання ясел держава витрачала понад 10 млн. руб. у рік. Водночас, незважаючи на позитивну динаміку, така кількість закладів забезпечувала тільки 14 відсотків від потреб. Тому в 1927 р. в УРСР було видано закон, відповідно до якого при кожній фабриці і заводі, де працювало 200 і більше жінок, мали організовуватися ясла з розрахунку 1 місце на кожні 10 жінок. Враховуючи потреби, вид роботи, зайнятість жінок, організовувалися ясла різних типів: ясла повного дня, ясла фабричні, ясла вечірні, ясла районні, ясла домашні, а також дитячі кімнати при клубах⁵²⁸.

У 30–40 рр. XX ст. ясла стають найбільш масовими закладами ОХМДу, тісно пов'язаними з виробництвом. З огляду на їхнє величезне значення, було ухвалено постанови про ясельну справу, у яких окреслювалися шляхи їх подальшого розвитку.

⁵²⁴ Докладные записки и отчеты о деятельности «Охматдета» и сведения о количестве больных детей. ДАКО. Ф. р-411. Оп.1. Спр. 437. Арк. 10.

⁵²⁵ Федер Е. Что такое охрана материнства и младенчества. Москва, 1929. С. 33–38.

⁵²⁶ Стукс Г.Г. Деятельность детских консультаций города Одессы в 1925 году. *Сборник работ по охране материнства и младенчества, посвященный 25-летию Одесской «Капли Молока»*. Одесса, 1927. С.59–62.

⁵²⁷ Федер Е. Что такое охрана материнства и младенчества. Москва, 1929. С. 9–10.

⁵²⁸ Там само. С. 10.

Наприклад, постанова ЦК ВКП(б) від 28 липня 1932 р., вказуючи на важливість розгортання ясельної мережі, ставить перед усіма господарськими організаціями, органами охорони здоров'я і виконкомами завдання здійснити конкретні заходи щодо зміцнення матеріальної бази ясел і піднесення якості їх роботи. До цих заходів належали: 1) розширення ясельного будівництва, ремонт та пристосування старих приміщень; 2) забезпечення матеріальною базою для повноцінного функціонування ясел; 3) уточнення обов'язків господарських організацій і зменшення кількості джерел фінансування ясел; 4) виділення НКПД спеціальних харчових фондів для ясел та розгортання децентралізованої заготівлі харчових продуктів; 5) проведення масового громадського огляду ясел і усунення антисанітарного стану; 6) підвищення рівня медсанобслуговування ясел; 7) раціоналізація справи підготовки масових кадрів – працівників ясел⁵²⁹. Аналогічний зміст мала постанова РНК УСРР від 9 вересня 1932 р. Постанова ЦК КП (б) і РНК УРСР від 18 серпня 1933 р. стосувалася питань утримання колгоспних ясел, створення ясельних фондів тощо.

Важливу роль у справі підтримки материнства в Україні відігравали *консультації для вагітних*. Перший заклад такого типу було відкрито в Парижі проф. Пінардом у 1890 р. У 1922–1923 рр. за ініціативою Акушерської Клініки такий заклад почав функціонувати при Київському Клінічному Інституті. У 1925 р. на Всесоюзному з'їзді з ОХМД д-р Рахманов запропонував розширити сферу роботи консультацій для вагітних і створити жіночі консультації, які мали займатися профілактикою та лікуванням гінекологічних захворювань, плануванням вагітності, санітарно-просвітньою роботою, боротьбою з абортми, пропагандою материнства, патронажем, педагогічною та науковою діяльністю тощо. Про важливість роботи таких закладів свідчать статистичні дані. Якщо в 1924 р. функціонувало 112 консультацій для вагітних, які відвідало 254 022 жінки, то станом на 1927–1928 рр. кількість відвідувань склала 801138⁵³⁰.

За пропозицією А. Рахманова було прийнято рішення про перейменування консультацій для вагітних в жіночі консультації з новими, більш широкими, завданнями: надання профілактичної, медичної, юридичної, педагогічної допомоги. Ось як сформулював завдання названих закладів А. Тур: «Попередження гінекологічних захворювань, забезпечення здорового материнства і народження повноцінної дитини»⁵³¹. Про важливість консультацій читаємо також в архівних джерелах: «Консультація є найважливішим профілактичним закладом у боротьбі з дитячою смертністю. У ній кожна мати може отримати безкоштовну пораду лікаря-спеціаліста»⁵³². Г. Писемський про ідею створення консультацій для жінок писав: «Створення Консультації для жінок передбачає, на нашу думку, те, що самі матері отримують таку ж підтримку в усі періоди свого життя, як і дитина в перший рік свого

⁵²⁹ Беліцька Є. П'ятнадцять років охорони материнства та дитинства на Україні. Київ, 1936. С. 42.

⁵³⁰ Там само. С. 27–28.

⁵³¹ Родителям о детях (справочник для родителей) / под общей ред. А.Ф.Тура. Ленинград, 1975. С. 12.

⁵³² Докладные записки и отчеты о деятельности «Охматдета» и сведения о количестве больных детей. ДАКО. Ф. р-411. Оп.1. Спр. 437. Арк. 8

існування»⁵³³. Таким чином, як зазначав Е. Федер, «консультації для жінок відіграють важливу роль у справі боротьби з жіночими захворюваннями, у справі підтримки й охорони здоров'я жінки, яка працює, у справі боротьби з дитячою захворюваністю і смертністю, адже доля дитини, її здоров'я більшою мірою залежить від здоров'я її матері і тих обставин, у яких протікає вагітність»⁵³⁴.

З метою розв'язання окреслених завдань лікарі ставили в консультації на облік вагітних жінок; давали їм поради і настанови щодо піклування про власне здоров'я і здоров'я майбутньої дитини; здійснювали патронаж вагітних вдома; провадили профілактичну та оздоровчу роботу.

Наприклад, у консультаціях 1 раз на два тижні проводилися лекції-бесіди. Так, у 1925 р. відбулося 68 бесід на теми: охорона материнства, гігієна жінки, гігієна жіночої праці, профілактика вагітності, гігієна вагітності, гігієна шлюбу, шкідливість абортів, післяпологовий період, венеричні захворювання жінки і боротьба з ними тощо⁵³⁵. Бесіди повинні були навчити жінок піклуватися як про власне здоров'я під час вагітності і після пологів, так і про фізичний і психічний розвиток дитини.

Про педагогічний аспект діяльності жіночих консультацій свідчило те, що у приміщеннях закладів функціонували виставки малюнків, плакатів, популярної медичної літератури щодо режиму, боротьби із захворюваннями, догляду за дитиною, шкідливістю абортів. Періодична педагогічна робота дільничних лікарів згодом сприяла організації шкіл молодих матерів, де жінкам систематично надавалися консультації з питань гігієни в період вагітності і догляду за дитиною. За два місяці до пологів усі жінки мали обов'язково відвідати заняття в цих школах⁵³⁶.

Великою популярністю користувалися і юридичні консультації, які займалися роз'ясненням законів про сім'ю, шлюб і розлучення, права матері, охорону жіночої праці, соціальне страхування тощо.

У штаті жіночої консультації була навіть посада соціально-правового працівника, в обов'язки якого входило надання теоретичних (ознайомлення із законодавчою базою, що дотична до охорони материнства й дитинства) і практичних консультацій, а саме: про права на працю, відпочинок, охорону здоров'я, житло, соціальне забезпечення жінки в допологовий і післяпологовий період та ін.⁵³⁷. Про роль юридичних консультацій у системі закладів охорони материнства і дитинства писала Р. Копелянська: «Мати, приходячи в консультацію, водночас із лікувально-профілактичною та санітарно-культурною допомогою отримувала і юридичну»⁵³⁸. Основними методами роботи в юридичних консультаціях були: інструктаж жінок про їх права та права майбутньої дитини; бесіди, метою яких було примирення

⁵³³ Писемский Г.Ф., Изаксон Б.О. Консультация для беременных при Киевском Клиническом Институте. *Сборник работ по охране материнства и младенчества, посвященный 25-летию Одесской «Капли Молока»*. Одесса, 1927. С. 241.

⁵³⁴ Федер Е. Что такое охрана материнства и младенчества. Москва, 1929. С. 14–17.

⁵³⁵ Синани М.С., Морозова Е.И. Некоторые данные из отчетов 6-ти одесских акушерско-гинекологических консультаций за 1925 год. *Сборник работ по охране материнства и младенчества, посвященный 25-летию Одесской «Капли Молока»*. Одесса, 1927. С. 266.

⁵³⁶ Родителям о детях (справочник для родителей) / под общей ред. А.Ф.Тура. Ленинград, 1975. С. 13.

⁵³⁷ Там само. С. 10.

⁵³⁸ Копелянская Р. Социально-правовая помощь матери и ребенку. *Журнал по изучению раннего детского возраста*. 1923. Т. IX. № 7. С. 554.

зацікавлених сторін без суду, збереження сім'ї в інтересах дитини, налагодження конфліктів; «обстеження» вдома для з'ясування житлових та матеріальних умов (при житлових справах), сімейних умов життя дітей, батьків (при суперечках сімейного характеру); соціальний патронаж, метою якого було «оздоровлення» сімейних відносин, тривала підтримка й опіка безпритульних матерів і дітей, неблагополучних сімей, одиноких матерів тощо.

Отже, діяльність юридичних консультацій полягала не тільки в захисті прав матері і дитини, а водночас передбачала інформаційно-пропагандистську роботу, сприяла покращенню гігієнічних умов життя дитини, матері і всієї сім'ї, підвищенню культурного рівня батьків та ліквідації правової неграмотності жінок⁵³⁹. У зв'язку з цим Р. Копелянська зауважила: «Робота юридичних консультацій при установах охорони материнства і дитинства – справа не приватна, не індивідуальна, у якій зацікавлена тільки мати, в цьому зацікавлені насамперед органи охорони материнства і держава»⁵⁴⁰. Саме тому юридичні консультації у своїй діяльності тісно співпрацювали з іншими закладами й організаціями задля надання правової допомоги в кожному індивідуальному випадку, серед яких: біржа праці, інспекція праці; відділи соціального забезпечення; комісії для боротьби з безпритульністю, жебрацтвом, проституцією; губкомісії допомоги дітям; осередки «Друг дітей»; комітет допомоги засудженим; вен-нарко-губдиспансери; трудпрофілакторії; ДСІ; опікунські управління та ін.

Матеріальну підтримку матерям із дітьми при консультаціях надавала РСД. До її компетенції входило виділення грошової чи натуральної допомоги, сприяння у працевлаштуванні, проживанні чи влаштуванні на навчання⁵⁴¹.

Важливою формою роботи в жіночих консультаціях була патронажна. Підтвердженням цього слугують слова А. Гофштейна: «З-поміж закладів охорони материнства і дитинства Акушерські Консультації є авангардними в тому сенсі, що вони першими виявляють активні кроки ОХМДу до жінки ... найбільш активним борцем у цьому авангарді є акушерський патронаж. Він перший активно проникає в середовище жінок, в їхні оселі, перший здійснює на них санітарно-просвітницький вплив в умовах реальної життєвої дійсності»⁵⁴². Патронажна робота зводилась до чотирьох основних етапів, а саме: обстеження, агітації, диспансерної та санітарно-просвітньої роботи. У зв'язку з цим А. Гофштейн зауважував: «Патронаж антенатальний є найголовнішим і найбільш відповідальним моментом у роботі консультацій для жінок. Покликана охороняти жінку і матір у всіх фазах її сексуального та трудового життя, консультація для жінок повинна, однак, альфою й омегою своєї роботи вважати охорону і турботу про внутрішньоутробний плід, гігієну і профілактику вагітності. Для реального ж здійснення цієї важливої частини роботи вона повинна виділити момент патронажно-диспансерний як найголовніший»⁵⁴³. Етап обстеження сприяв вивченню умов праці і побуту жінок, виявляв причини різних патологічних захворювань і окреслював шляхи подальшої роботи. Агітаційний етап патронажу включав соціальний та юридичний елементи і полягав у педагогізації

⁵³⁹ Там само. С. 555–559.

⁵⁴⁰ Там само. С. 558.

⁵⁴¹ Федер Е. Что такое охрана материнства и младенчества. Москва, 1929. С. 33–38.

⁵⁴² Гофштейн А.С. Методы и достижения акушерского патронажа. *Сборник работ по охране материнства и младенчества, посвященный 25-летию Одесской «Капли Молока»*. Одесса, 1927. С. 271.

⁵⁴³ Там само. С. 271.

жіночого населення. Диспансерний – у активному медичному нагляді і наданні своєчасної медичної допомоги, тобто у поєднанні профілактичних і медичних заходів. Санітарно-просвітній етап патронажної роботи передбачав проведення ґрунтовної роз'яснювальної роботи з жінками щодо методів і прийомів гігієни, профілактики захворювань та ін. Ось що писав про просвітній патронаж П. Медовиков: «У боротьбі з колосальною дитячою смертністю ми повинні прагнути до широкого розвитку просвітнього патронажу, метою якого буде навчити матір доглядати за дитиною в сімейних умовах»⁵⁴⁴.

Учений пояснив свій висновок так:

1. «Навіть у реорганізованих притулках, де дотримуються принципів асептики та ізоляції, діти, хоча й вигодовуються материнським молоком, все ж відстають у розвитку, оскільки позбавлені материнської ласки.

2. У культурних сім'ях, де мати з любов'ю доглядає за дитиною, можливо вигодувати її і без материнського молока. У домашніх умовах такі діти розвиваються краще, ніж ті, що живуть у притулках, хоча там і годуються материнським молоком.

3. Грудне молоко корисне для дитини, оскільки мати з молоком передає їй, окрім поживних, також і захисні речовини, тобто пасивно імунізує її.

4. Материнська любов і ласка психічно впливають на дитину, змушуючи її самостійно виробляти антитіла і підвищувати імунітет, тобто діють аналогічно до активної імунізації.

5. Дитину в жодному разі не можна відлучати від матері. Найкращий розвиток її можливий тільки при материнському вигодовуванні в домашніх умовах»⁵⁴⁵.

Про розмах патронажу свідчать такі статистичні дані: за період 1926 – 1927 рр. патронажем було охоплено 985 жінок, до яких здійснено 2364 відвідування. Про важливість патронажної роботи А. Гофштейн писав: «Як захід профілактичний, як фактор безсумнівно оздоровчий, антенатальний патронаж, раціонально і масштабно проведений, неминуче зумовить добрі наслідки і спричинить кількісне та якісне покращення нащадків»⁵⁴⁶.

У 20-х рр. ХХ ст. жіночі консультації розгортають широку протиабортну кампанію, а саме: створюють профілактичні кабінети, що проводять санітарно-просвітню роботу; організують співбесіди зі статевої гігієни з дівчатами і підлітками та поширюють протизаплідні засоби; влаштовують патронаж вдома. Поштовхом до цього стало прийняття в листопаді 1920 р. НКОЗ і НКЮ декрету про легалізацію абортів, де зазначалося: «Уряд ураховує всю шкідливість цього явища. Шляхом агітації проти абортів серед жіночого населення він бореться з цим лихом і, широко здійснюючи принципи охорони материнства і дитинства, передбачає поступове його винищення»⁵⁴⁷. Названий декрет ухвалив: із метою піклування про здоров'я жінки дозволити безкоштовні операції штучного переривання вагітності в лікарнях; заборонити проводити операції підпільно некваліфікованим особам; за умови виявлення підпільної

⁵⁴⁴ Медовиков П.С. О значении материнской любви для нормального развития ребенка. *Журнал по изучению раннего детского возраста*. Москва-Петроград, 1923. Т.1. № 2. С. 62.

⁵⁴⁵ Там само. С. 62–63.

⁵⁴⁶ Гофштейн А.С. Методы и достижения акушерского патронажа. *Сборник работ по охране материнства и младенчества, посвященный 25-летию Одесской «Капли Молока»*. Одесса, 1927. С. 272–277.

⁵⁴⁷ Беліцька Є. П'ятнадцять років охорони материнства та дитинства на Україні. Київ, 1936. С. 34–35.

операції позбавляти акушерку права медичної практики і передавати справу до народного суду⁵⁴⁸. Декрет відіграв важливу роль у виведенні абортів з підпілля та зведення його до максимальної безпечності для здоров'я жінки.

При жіночих консультаціях діяли *школи молоді мами*, де навчали майбутніх батьків досягнути всі тонкощі догляду і турботи про дитину.

В основу роботи школи було покладено такі концептуальні напрями:

- здоров'я дитини залежить від здорового способу життя майбутньої матері й осіб, що її оточують;

- мати є партнером лікаря і відповідає перед майбутньою дитиною за її моральне і фізичне здоров'я;

- необхідність відродження святості дитинства, материнства, формування відповідальності за благополуччя дитини і сім'ї, у якій вона росте;

- здоров'я дитини починається із внутрішньоутробного періоду.

Основними завданнями школи були:

- налагодження контакту з майбутньою мамою і членами її сім'ї;

- фізична і психічна підготовка жінки, а також членів сім'ї до народження дитини;

- адаптація до нового психічного стану – вагітності;

- педагогічна просвіта майбутньої матері з питань основ здорового способу життя, правил особистої гігієни і важливості їх дотримання;

- озброєння медико-педагогічними знаннями з питань догляду за новонародженими;

- озброєння необхідними знаннями про грудне вигодовування;

- інформування майбутніх матерів про профілактику травматизму серед дітей;

- сприяння розвитку комунікативних навичок матері з дитиною і їх найближчим оточенням;

- сприяння розвитку материнських почуттів у стосунках з власною дитиною;

- діагностика і профілактика материнської сфери, сімейних відносин (подружніх), емоційної сфери жінки;

- діагностика і профілактика подружніх відносин щодо адаптації до нормативної сімейної кризи⁵⁴⁹.

Таким чином, нові, значно ширші завдання, свідчили про новітній етап у розвитку закладів цього типу і підготували ґрунт для створення повноцінної та розгорнутої мережі консультацій. Вона об'єднувала профілактичні (підвищення санітарно-гігієнічної культури жінок у період вагітності і післяпологовий період) цілі з лікувальними, зокрема з наданням гінекологічної допомоги. Поряд з питаннями лікувально-консультаційного характеру до завдань жіночих консультацій входили педагогічні (організація «шкіл молоді мами», просвітня допомога жінкам з питань попередження небажаної вагітності, боротьба з безпліддям), юридичні (надання соціально-правової допомоги, консультування з питань умов праці матерів-трудівниць тощо).

⁵⁴⁸ Там само. С. 35

⁵⁴⁹ О состоянии обслуживания новорожденных в родильных домах области за 1968 г. *ДАИФО*. Ф. р-7. Оп. 2. Од.зб. 1515. Арк. 6–8.

Ще одним закладом охорони дитинства і материнства стали *пологові будинки*. Їх метою, – писав К. Батигін, – є «не лише надання спеціалізованої медичної допомоги жінкам у період вагітності і пологів, післяпологовому періоді, але й забезпечення відповідного нагляду, догляду і необхідної допомоги новонародженим під час перебування в пологовому будинку, здійснення оздоровчих заходів, що забезпечували зниження і ліквідацію найбільш поширених гінекологічних захворювань, і чимало інших напрямів діяльності»⁵⁵⁰. Саме в пологовому будинку жінка отримувала необхідні знання про догляд за новонародженим: «лікар, акушерка і сестра по догляду за дітьми проводять з породіллями в палатах бесіди, а також навчають практично (напр., пеленати дитину, купати її...), направляють до них додому своїх патронажних сестер тощо»⁵⁵¹.

У січні 1925 р. реорганізовується допомога у зв'язку з пологами, яку з лікувально-профілактичного відділу передали до відділу ОХМДу (всі пологові будинки та домашню акушерську допомогу) і встановили тісний зв'язок із пологовими відділами загальних лікарень. Такі зміни дали позитивні результати: почали виділятися окремі палати для новонароджених, встановився зв'язок з консультаціями ОХМДу, продовжувалася боротьба за максимальну госпіталізацію жінок групи ризику, готувалися акушерські кадри. Виїзна акушерська допомога вдома доповнювалася спробами організації роботи «патронажних санітарок», які під час пологів заміняли б жінку в господарстві та догляді за дітьми, і «мандрівними корзинами», у яких привозили комплекти необхідних для жінки та новонародженої дитини предметів особистої гігієни. Зокрема, ця остання форма роботи була розвинена у Кременчузі⁵⁵².

У 60-х рр. ХХ ст. спостерігається стрімке зростання мережі закладів ОХМДу у сфері забезпечення акушерсько-гінекологічної допомоги жінкам. У містах створювалися пологові будинки з жіночими консультаціями, пологові та гінекологічні відділи в загальних лікарнях, гінекологічні лікарні, акушерсько-гінекологічні клініки при медичних інститутах та інститутах удосконалення кваліфікації лікарів, науково-дослідні інститути акушерства і гінекології, жіночі консультації або гінекологічні кабінети, що були структурними підрозділами поліклінік і медико-санітарних частин. У сільській місцевості до закладів, що надавали акушерсько-гінекологічну допомогу, відносилися, зокрема, акушерсько-гінекологічні відділення обласних, центральних, районних лікарень, фельдшерсько-акушерські пункти⁵⁵³. Наприклад, відповідно до рішення колегії Міністерства охорони здоров'я УРСР від 13 грудня 1967 р., в Івано-Франківській області акушерсько-гінекологічну допомогу надавали 3 жіночі консультації, 38 гінекологічних кабінетів при поліклініках, 49 дільничних лікарень, 20 сільських амбулаторій, 643 фельдшерсько-акушерські пункти та 230 пологових будинків. Варто зауважити, що цими закладами було проведено значну роботу, спрямовану на поліпшення якості та культури медичного обслуговування жінок⁵⁵⁴.

⁵⁵⁰ Батыгин К.С., Трофимюк Н.А. Социальное страхование и охрана здоровья трудящихся. Москва, 1989. С. 76.

⁵⁵¹ Федер Е. Что такое охрана материнства и младенчества. Москва, 1929. С. 34.

⁵⁵² Белицька Є. П'ятнадцять років охорони материнства та дитинства на Україні. Київ, 1936. С. 35–36.

⁵⁵³ Батыгин К.С., Трофимюк Н.А. Социальное страхование и охрана здоровья трудящихся. Москва, 1989. С. 75.

⁵⁵⁴ Про стан акушерсько-гінекологічної допомоги в області за 1968 г. ДАІФО. Ф. р-7. Оп. 2. Од.зб. 1462. Арк. 22.

Для жінок, що потрапили у складні життєві обставини, діяли особливі заклади – *будинки матері і дитини*, куди приймалися вагітні жінки за два місяці до пологів. Після народження дитини мати ще впродовж 2-3 місяців перебувала в закладі, де проходила «школу материнства» – педагогічний всеобуч з питань догляду за дитиною. Немовлята знаходилися під наглядом лікаря й акушерки⁵⁵⁵.

У 60-х рр. ХХ ст. спостерігається також стрімке зростання мережі дитячих лікувально-профілактичних закладів. Наприклад, у 1968 р. у м. Івано-Франківську діяло 2 механізовані молочні кухні, 22 роздаткові пункти, 24 педіатричні дільниці, де обслуговувалося 18 566 дітей до 14 років, з них до року – 1251. У середньому на безкоштовному харчуванні знаходилося 75 дітей, на яких держава виділяла 6500 крб. Варто зазначити, що лікарі дитячої поліклініки та патронажні медсестри на дільницях проводили санпросвітню роботу з батьками у формі бесід. Тематика бесід була доволіною, здебільшого розглядалися питання, що цікавили матерів⁵⁵⁶.

В окремих містах (Київ, Харків, Одеса) організовували *санітарно-педагогічні амбулаторії*, завдання яких – профілактико-педагогічна просвіта батьків та вчителів, створення наукової бібліотеки з питань шкільної фізіології, гігієни та дотримання санітарних норм у навчальних закладах⁵⁵⁷.

Отже, консультації ОХМДу становили цілісну систему закладів (антенальні консультації; ясла і консультації для дітей; консультації для немовлят, до структури яких входили молочні кухні, юридичні консультації, Рада Соціальної Допомоги; консультації для дітей; консультації для вагітних, консультації для жінок, до складу яких входили школи молодой мами; пологові будинки; будинки матері і дитини; санітарно-педагогічні амбулаторії), покликану надавати соціальну, профілактичну, медичну, педагогічну, юридичну допомогу матері й дитині.

На думку Е. Федер, «практично не випускають з поля зору матір і дитину, щоб у будь-який момент вчасно надати необхідну допомогу. Із одного закладу мати потрапляє в інший: із консультації для жінок – в пологовий будинок, із пологового будинку – в консультацію для немовлят, потім у ясла. Усі заклади підтримки та охорони материнства і дитинства утворюють суцільну, нерозривну мережу, що задовільняє всебічні потреби матері й дитини»⁵⁵⁸.

З метою покращення роботи здоров'язберігального напрямку соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства у закладах ОХМДу в 1923 р. було затверджено Положення про підготовку лікарів-працівників консультацій, відповідно до якого завданням Відділу Охорони материнства і дитинства стала організація курсів для підвищення їх професійної кваліфікації.

Тривалість курсів становила 7 тижнів. Початок занять – 15 червня 1923 р. На курсах здійснювалась підготовка 30 лікарів-курсантів з 8 губерній, а саме: Харківської (3), Одеської (4), Катеринославської (5), Донецької (6), Полтавської (3), Волинської (3), Подільської (3), Чернігівської (3).

Навчальний план курсів складався з таких блоків:

⁵⁵⁵ Федер Е. Что такое охрана материнства и младенчества. Москва, 1929. С. 21.

⁵⁵⁶ О состоянии обслуживания новорожденных в родильных домах области за 1968 г. ДАИФО. Ф. р-7. Оп. 2. Од.зб. 1515. Арк. 10–11.

⁵⁵⁷ Докладные записки и отчеты о деятельности «Охматдета» и сведения о количестве больных детей. ДАКО. Ф. р-411. Оп. 1. Спр. 437. Арк. 8–9

⁵⁵⁸ Федер Е. Что такое охрана материнства и младенчества. Москва, 1929. С. 19.

1. Епізодичні курси:
а) Фізіологія, патологія, клініка, індивідуальна гігієна і психологія дітей немовлячого віку.

б) Охорона материнства і дитинства:

1. Історія розвитку закладів охорони материнства і дитинства.
2. Типи закладів охорони материнства і дитинства.
3. Роль консультації в системі охорони материнства і дитинства, патронаж.
4. Страхування материнства.
5. Роль консультацій в боротьбі з дитячими захворюваннями.

Загальна тривалість епізодичних курсів складала 60 год.

2. Практичні заняття, що формували вміння та навички в таких сферах:

- а) методика клінічних досліджень і спостережень за немовлятами;
- б) діагностика захворювань у дітей немовлячого віку;
- в) методи культурно-просвітньої роботи;
- г) молочна кухня;
- д) діагностика пізнього сифілісу;
- е) найпростіша лабораторна техніка.

Загальна тривалість практичних занять складала 200 год.

Робота проводилася за 4 напрямками:

- а) молочна кухня (2 тижні);
- б) консультація з амбулаторним прийомом (3 тижні);
- в) робота в стаціонарному грудному відділенні (3 тижні);
- г) практика культурно-просвітньої роботи (2 тижні) (патронаж, лекції і бесіди).

Практичні заняття у сфері культурно-просвітньої роботи склалися з:

- а) групових семінарських робіт;
- б) самостійної дослідницької роботи з питань охорони материнства і дитинства⁵⁵⁹.

Продовжуючи роботу в цьому напрямі, у 1925 р. лікарі сільських консультацій при сприянні громадських організацій та сільських органів влади розробили «Програму дослідницької роботи лікарів з охорони материнства й дитинства в селі». Про важливість такої роботи читаємо у вступі: «Охорона материнства і дитинства в СРСР переживає в наш час новий знаменний етап: спрямування роботи в село. Нарешті робота скеровується туди, де в ній є найбільш гостра потреба. Усі досягнення охорони материнства і дитинства в місті, які б не були вони значні, самі по собі в загальнодержавному масштабі незначні, губляться, як крапля в морі, порівняно з тим, що має бути зроблено для оздоровлення села»⁵⁶⁰.

«Програма дослідницької роботи лікарів з питання підтримки та охорони материнства й дитинства в селі» складалася з III розділів, кожен з яких містив низку запитань. Так, у I розділі під назвою «Про соціальні питання» розроблені такі питання:

1. Скільки самотніх матерів?

2. Яке співвідношення захворюваності і смертності дітей до 3 років у самотніх матерів і дітей, що мають обох батьків?

⁵⁵⁹ Декреты, постановления, приказы СНК УССР, Наркомздрава, Губисполкома и губздрава за 1922 – 1923 гг. ДАКО. Ф. р-411. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 5–6.

⁵⁶⁰ Программа исследовательской работы врачей по охране материнства и младенчества в деревне. *Охрана Материнства и Младенчества*. 1925. № 1–3. С. 56.

3. Які заходи практикуються в селі для забезпечення виконання рішень щодо стягнення аліментів з батьків позашлюбних дітей чи батьків, які покинули свої сім'ї?

4. Чи існують будь-які форми суспільної опіки за дітьми-сиротами?

5. У якій формі відбувається поділ майна на користь малолітніх дітей після смерті батьків і як майно охороняється?

6. Чи практикується усиновлення і в яких формах?

7. Чи існують випадки, коли мати з дитиною стають безпритульними?

8. Як змінилися в селі погляди на характер батьківської влади з часу революції і чи присутній у батьків обов'язок відповідальності за виховання власних дітей?

9. Наскільки сильна влада свекра над невісткою і в яких побутових формах вона виявляється?

10. З якого віку батьки використовують працю своїх дітей для догляду за молодшими братами і сестрами, чи практикується наймана праця інших дівчат для цієї цілі і з якого віку?

11. Чим відрізняються погляди і звички матерів, що працювали домашніми служницями в місті, від матерів-селянок?

12. Які умови праці (господарської і домашньої) сільських жінок у період вагітності і коли після пологів вони повертаються до праці?⁵⁶¹

У II розділі під назвою «Про охорону материнства» розроблялися такі питання:

1. Визначення ступеня забезпеченості населення акушерською допомогою.

2. Аборти.

3. Статеве життя під час вагітності і після пологів.

4. Догляд за вагітною в селі; домашня і господарська робота та її вплив на передчасні пологи чи переривання вагітності.

5. Діяльність, пов'язана з пологами, у сільській місцевості.

У III розділі під назвою «Про охорону дитинства» розроблялися такі питання:

1. Кліматичні, загальносанітарні і житлові умови.

2. Чисельність і густота населення села, волості. Медичні ділянки, їх розмір. Народжуваність на цих ділянках. Кількість позашлюбних дітей. Кількість мертвороджених дітей. Вік батьків.

3. Смертність загальна і дитяча. Причини дитячої смертності.

4. Вигодовування дітей до року і від року до трьох: грудне, змішане, штучне, прикорм, загальна дієта. Характер і особливості догляду за дітьми. Загальні домашні умови, одяг дитини, іграшки. Купання, сонячні й повітряні ванни.

5. Захворюваність. Профілактика захворюваності.

6. Особливості догляду і харчування дітей. Народні засоби, забобони⁵⁶².

Таким чином, розроблена в 1925 р. «Програма дослідницької роботи лікарів з охорони материнства й дитинства в селі» охоплювала найважливіші питання охорони здоров'я, соціальної опіки, підтримки та охорони дитинства й материнства.

Зростання мережі закладів ОХМДу супроводжувалося відповідною підготовкою необхідних кадрів. Як зазначила Є. Беліцька, «великий розвиток сітки ОХМДу, цілком нові, вперше в світі створені форми і методи оздоровлення дитинства вимагають свого наукового опрацювання, теоретичного обґрунтування питань, зв'язаних з усім

⁵⁶¹ Програма исследовательской работы врачей по охране материнства и младенчества в деревне. *Охрана Материнства и Младенчества*. 1925. № 1–3. С. 57.

⁵⁶² Там само. С. 57–58.

комплексом охорони материнства і дитинства»⁵⁶³. Станом на 1935 р. в УСРР було 4 науково-дослідні інститути з сіткою базових закладів, технікуми ОХМДу, різні стаціонарні та заочні курси.

Наукову діяльність в основному було зосереджено в центрах, що нагромадили за 15 років чималий досвід науково-дослідної та науково-практичної роботи, а також підготували в інститутах ОХМДу значну кількість кадрів. Було опрацьовано і науково синтезовано всі ті проблеми, які виникали в процесі поточної роботи перед організацією ОХМДу, з вказівкою на подальші шляхи розвитку в питаннях боротьби з дитячою й жіночою захворюваністю та смертністю, в питанні запровадження жіночої праці і покращення її умов, поліпшення побуту жінки та дитини, виховання дітей, змісту і методів роботи закладів ОХМДу. З 1930 р. у Харкові виходив журнал «Охматдит і ОЗДП» як орган відділу Охматдиту НКЗ та інститутів ОХМД УРСР. Пізніше з'явилися періодичні видання «Охорона материнства і дитинства» (з 1936 р.) і «Педіатрія та гінекологія» (з 1939 р.), у яких було опубліковано понад 1000 наукових праць, що збагатили лікарську практику низкою актуальних цінних досягнень і винаходів.

У 1922 р. у Харкові було засновано Інститут ОХМДу ім. Крупської на базі п'яти окремих показових різнотипних дитячих закладів – «Краплі молока», «Дому грудної дитини», «Дому дитини», ясел і дитячої поліклініки – для наукової, навчальної, суспільно-профілактичної і санітарно-медичної діяльності. Основними завданнями Інституту стали: розробка питань охорони материнства і дитинства, вивчення фізіології і патології дитячого віку, підготовка і перепідготовка персоналу для роботи в закладах охорони материнства і дитинства та ін. У перші ж роки свого існування в рамках нового закладу «Крапля молока» розгорнула широкомасштабну діяльність з охорони материнства і дитинства. В її стінах і поза ними – у пресі, на зборах і популярних лекціях – провадилася пропаганда грудного вигодовування і правильного догляду за дітьми немовлячого віку. На її базі було відкрито «Консультацію з охорони материнства», «Консультацію малих дітей», юридичну консультацію, стаціонар на 10 ліжок, організовано «Союз соціальної допомоги». Водночас Харківська «Крапля молока» була школою для молодих лікарів і середнього медичного персоналу: за 20 років діяльності в ній отримали кваліфікацію кілька сотень працівників з охорони материнства і дитинства⁵⁶⁴.

У 1929 р. було створено Київський інститут ОХМДу також як комплекс практичних закладів: дитячої клінічної лікарні, консультації ОХМДу з молочною кухнею, будинком дитини, які раніше працювали під керівництвом проф. Скловського. У 1930 р. організовано інститути ОХМДу в Одесі та Дніпропетровську, а в 1934 р. – філію Харківського інституту в Сталіно.

У 1934 р. Одеський інститут перетворено на філію Українського інституту ОХМДу та злито інститути ОХМДу й ОЗДП у Києві. Таким чином, сітка налічувала 3 інститути ОХМДу (Харків, Київ, Дніпропетровськ) та дві філії (Одеса, Сталіно).

⁵⁶³ Беліцька Є. П'ятнадцять років охорони материнства та дитинства на Україні. Київ, 1936. С. 75.

⁵⁶⁴ Ямпольский С.М. К 20-летию деятельности Харьковской «Капли Молока» (ныне первого отделения Украинского Государственного Института Охраны Материнства и Детства Наркомздрава. *Сборник работ по охране материнства и младенчества, посвященный 25-летию Одесской «Капли Молока»*. Одесса, 1927. С. 41–42.

Спільною ознакою для всіх інститутів ОХМДу стала їхня організація на основі практичних показових закладів ОХМДу, що зумовило типові ознаки їх подальшого розвитку. Насамперед тісний зв'язок із практикою спонукав до провадження науково-практичної роботи – організаційно-методичної, підготовки кадрів; сприяв значним успіхам у діагностиці і профілактиці дитячих захворювань. Водночас були й негативні аспекти, а саме: слабка матеріально-технічна база, відсутність лабораторій, апаратури, недостатній рівень наукових розробок, певний практицизм у роботі.

Про ефективність діяльності інститутів ОХМДу свідчить динаміка зростання кількості наукових кадрів. Наприклад, за період 1934–1935 н.р. у Київському інституті ОХМДу було підготовлено 3 наукові працівники, у Дніпропетровському – 65, у Одеському – 3.

Значно збільшилося асигнування науково-дослідних інститутів ОХМДу. Для порівняння – асигнування в 1935 р. становило понад 1,2 млн. крб., а в 1927–1928 р.р було витрачено лише 266 922 крб. (194 917 крб. на Харківський інститут ОХМДу та 70 005 крб. – на Київський санітарно-педологічний інститут).

Структурно інститути ОХМДу склалися з трьох відділів: фізіології дитинства, патології дитинства (клініка) та акушерсько-гінекологічного. Здебільшого в інститутах (крім Харкова) діяли ще педологічні відділи; у Київському інституті з 1931 р., а в Харківському – в останні роки працював відділ соціальної гігієни. У структурі Дніпропетровського інституту функціонувало бюро проектування дитячих закладів, а при Одеському інституті – експериментальна майстерня.

У процесі подальшого розвитку структура Інститутів ускладнювалася. Було відкрито кабінет жіночої праці, рентгенологічний, фізіотерапевтичний та патолого-анатомічний кабінети, які з 1934 р. переросли в самостійні відділи.

Основні напрями роботи Інститутів ОХМДу можна умовно поділити за такими проблемами:

I. Боротьба з дитячою захворюваністю – питання клініки, діагностики та терапії дитячих захворювань.

II. Гігієна, фізіологія та дієтика дитинства.

III. Виховання нової зміни.

IV. Боротьба з материнською захворюваністю й смертністю та жіноча праця.

V. Соціальна гігієна дитинства й організація ОХМДу⁵⁶⁵.

I лише в 1934–1935 н.р. Інститути поглиблюють експериментально-теоретичну тематику і розпочинають працювати, зокрема, над важливою проблемою вікових особливостей дітей.

Кожній із цих проблем було присвячено десятки і сотні наукових праць, які мали велике практичне значення. Окрім суто медичних проблем, розглядалися і педагогічні питання, а саме: робота з важковиховуваними дітьми, особливості виховання і розвитку глухонімих дітей, організація педагогічних станцій, методичні помилки педолого-педагогічної роботи, ясельна справа, соціально-гігієнічна робота, організаційні форми охорони дитинства, охорона здоров'я жінки та ін. Одним із завдань Інститутів була підготовка і перепідготовка кадрів. Як свідчать статистичні дані, в УСРР у 1929 р. було: лікарів-педіатрів – 1008, акушерів-гінекологів – 1054, акушерок – 2891, сестер ОХМДу – біля 2000. Крім лікарських кадрів, Інститути

⁵⁶⁵ Беліцька Є. П'ятнадцять років охорони материнства та дитинства на Україні. Київ, 1936. С. 78–83.

ОХМДу підготували також велику кількість масових кадрів – завідувачів ясел і ясельних вихователів (через курси міських та обласних відділів охорони здоров'я, районних інспекторів і районних інструкторів ОХМДу; керували напрямами ОХМДу масових університетів охорони здоров'я, готували лаборантів для молочних кухонь, патронажних сестер. Таким чином, на думку Є. Беліцької, «інститути ОХМДу гідно виконують поставлені перед ними завдання, за ці роки вони пройшли великий і серйозний шлях, за короткий час розгорнули й поглибили свою наукову роботу, зміцнили свою матеріально-технічну базу, виростили міцну групу висококваліфікованих наукових кадрів»⁵⁶⁶.

Важливе всесоюзне значення у системі закладів соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства мав Державний науковий інститут охорони материнства і дитинства ім. В. П. Лебедевої – великий науково-медичний заклад, завданням якого було не тільки вивчення, але й розробка нових форм і методів масового оздоровлення жінок і дітей; вивчення біологічних і соціальних питань, пов'язаних з материнством; розвитком, благополуччям і відхиленням від норми дитячого та жіночого організму; з колективним вихованням дітей та ін. Крім завдань лікувально-профілактичного та науково-дослідного характеру, інститут розгорнув велику педагогічну роботу з підготовки та перепідготовки лікарів, аспірантів і середнього медперсоналу для обслуговування установ ОХМДу на території УСРР. Здійснення цих завдань проводилося сімома кафедрами інституту: соціальної гігієни; акушерства і жіночих хвороб; фізіології, дієтики і гігієни раннього дитячого віку; педології і практичної педагогіки; патології раннього дитячого віку; загальної та експериментальної патології; фізіології і біохімії.

Центром, що об'єднував усі ланки складної структури інституту, була кафедра соціальної гігієни, яку очолювала до кінця 1930 р. В. Лебедева. Крім загальних науково-дослідних проблем, тут вивчали форми стандартизації типових установ ОХМДу і проводилося загальне керівництво всіма педагогічними роботами ВНЗ⁵⁶⁷.

Кафедри інституту займалися розробкою таких основних тем:

1. Організація охорони материнства і дитинства у промислових містах.
2. Соціально-побутові умови материнства і виховання дитини, їх наслідки в селі й місті.
3. Вроджена слабкість як головний фактор смертності в ранньому віці, профілактика і боротьба з нею.
4. Рахіт, його поширення, перебіг і профілактика в сучасному місті і селі.
5. Перебіг вагітності.
6. Материнська смертність і боротьба з нею.
7. Лактаційна здатність жінки (зв'язок з дитячою смертністю, з виробничою діяльністю жінки, профшкідливими умовами праці, соціальними хворобами та ін.)⁵⁶⁸.

⁵⁶⁶ Там само. С. 83–91.

⁵⁶⁷ Гзыло В. Государственный научный институт охраны материнства и младенчества Наркомздрава им. В.П.Лебедевой. *Журнал по изучению раннего детского возраста*. 1930. Т. X. № 11–12. С. 631–634.

⁵⁶⁸ Гроссман Я.Л. Ближайшие перспективы научно-исследовательской и педагогической работы государственного научного института охраны материнства и младенчества им. В.П.Лебедевой. *Журнал по изучению раннего детского возраста*. 1930. Т. X. № 3–4. С. 396–397.

«Усі ці теми сьогодні є, – писав Я. Гроссман, – більш ніж актуальними, найтіснішим чином пов'язаними з практичними настановами в роботі з охорони материнства й дитинства»⁵⁶⁹.

Таким чином, актуальність і життєвість проблем охорони материнства й дитинства в УСРР сприяли науковій та практичній розробці шляхів їх вирішення. Найбільш успішно вони вирішувалися науковим інститутом охорони материнства й дитинства ім. В. П. Лебедевої, який, крім загальних науково-дослідних питань ОХМДу, займався і соціально-педагогічними проблемами.

Важливою для справи охорони материнства й дитинства була спеціальна постанова ЦК КП(б)У від 12 грудня 1950 р. «Про засоби покращення роботи дошкільних закладів і медичного обслуговування жінок і дітей», що визначала програму дій органів і закладів охорони здоров'я в першій п'ятирічці. Довоєнна мережа закладів ОХМДу була відновлена. Економіка країни зростала, створюючи об'єктивні можливості для подальшого розвитку всієї системи охорони здоров'я, зокрема її важливої галузі – здоров'язберігального напряму соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства.

У другій половині ХХ ст. у системі роботи закладів ОХМДу окреслюється педагогічний напрям соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства, що розвивався паралельно зі здоров'язберігальним. Зазначимо, що педагогічні аспекти в діяльності закладів ОХМДу були впродовж їх існування і реалізувалися за допомогою словесних методів навчання (лекцій, бесід, ознайомлення з методичною літературою з проблем охорони здоров'я). Відтак з метою медико-педагогічної просвіти майбутніх матерів при закладах ОХМДу з'являється нова форма організації навчання – кабінети відповідального батьківства. Наприклад, відповідно до наказу № 233 від 10 квітня 1965 р. та № 870 від 20 лютого 1966 р. Івано-Франківським облздороввідділом при жіночій консультації і в поліклініці було створено кабінети: гігієни і фізичного розвитку дівчат; безпліддя; невідкладної контрацепції, психопрофілактичної підготовки вагітних до пологів; медико-педагогічної підготовки матерів з догляду за дітьми; профілактики та діагностики жіночих та дитячих захворювань, де лікарі читали лекції та проводили тематичні семінари⁵⁷⁰. Зокрема, у 1968 р. лікарем кабінету гігієни і фізичного розвитку дівчат Івано-Франківської жіночої консультації було прочитано 17 лекцій на теми: «Гігієна дитячого віку», «Особиста гігієна», «Гігієна дівчат» та ін.; проведено 250 бесід із працівниками шкіл, дитячих садків, матерями, які приводять дітей у садки. Акушерами-гінекологами в області було прочитано 651 лекцію для 27815 осіб на тему «Про шкідливість абортів»⁵⁷¹.

Можливість поєднувати трудову діяльність з материнством забезпечувала жінкам і створена широка мережа державних дитячих закладів – ясла, комбінати «ясла-садок», сезонні дитячі заклади, групи та школи продовженого дня, які дозволяли матерям після закінчення декретних відпусток продовжити трудову діяльність чи навчання⁵⁷².

⁵⁶⁹ Там само. С. 397.

⁵⁷⁰ О деятельности акушерско-гинекологических учреждений за 1966 г. ДАИФО. Ф. р-7. Оп. 2. Од.зб. 1431а. Арк. 64.

⁵⁷¹ О деятельности акушерско-гинекологических учреждений за 1968 г. ДАИФО. Ф. р-7. Оп. 2. Од.зб. 1516а. Арк. 22, 66.

⁵⁷² Соціальне забезпечення в СРСР : збірник нормативних актів. Москва, 1979. С. 16–17.

Окрім того, в Україні діяло кілька видів дитячих закладів з постійним і довготривалим перебуванням у них дітей, а саме: будинки малюка, дитячі будинки та школи-інтернати. Будинок малюка був закладом, призначеним для виховання та надання медичної допомоги дітям до чотирирічного віку, дітям-сиротам, підкинутим дітям, дітям осіб, що не мали можливості для їх виховання, та дітям з дефектами фізичного або психічного розвитку. Для дітей від трирічного до шістнадцятирічного віку, позбавлених батьківського піклування, було організовано дитячі будинки, у яких забезпечувалося їх утримання, навчання та виховання. А для дітей та підлітків шкільного віку, які не мали необхідних умов для виховання в родині, було створено школи-інтернати, у яких діти проживали впродовж навчального року. На прохання батьків або осіб, які їх замінюють, дітей відпускали додому на свята, вихідні або канікули⁵⁷³.

Таким чином, створені заклади ОХМДу стали важливою формою реалізації здоров'язберігального напрямку соціально-педагогічної підтримки в Україні, завданням яких був комплексний підхід до вирішення медичних, педагогічних, соціальних і правових проблем.

3.3. Центри соціальної підтримки материнства й дитинства

В незалежній Україні здоров'язберігальний напрям соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства реалізується як на державному, так і громадському рівні завдяки посиленню соціально-педагогічної діяльності соціальних інституцій, громадських і благодійних організацій, за ініціативи яких мережа Центрів підтримки материнства й дитинства зростає у всіх регіонах України.

Розглянемо більш детально зміст роботи окремих Центрів Івано-Франківської області в царині соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в Україні.

Так, співпраця між Україною та Швейцарією у сфері підтримки та охорони здоров'я матері та дитини відбувалася шляхом впровадження програм, кожна з яких була розрахована на трирічний термін.

Перша українсько-швейцарська Програма підтримки материнства й дитинства під назвою «Неонатологія» була розпочата на теренах Донецької, Волинської, Рівненської та Івано-Франківської областей ще в 1997 р. У 2002–2004 рр. було започатковано проект «Програма покращення перинатальних медичних послуг», мета якого – допомога при переході до сучасних технологій, під час навчання медичного персоналу та впровадження міжсекторної моделі сприяння здоров'ю матері та дитини. З 2005 по 2015 рр. тривали III фази проекту «Програма «Здоров'я матері і дитини», упродовж яких було впроваджено сучасні підходи у сфері охорони здоров'я, нові інформаційні й комунікаційні технології та управлінські методи контролю якості надання медичної допомоги, міжнародні підходи до розвитку перинатальної допомоги та сімейної медицини, здійснювалося формування у населення навичок здорового способу життя; консультування жінок і подружніх пар щодо планування вагітності та партнерських пологів; опіки за дітьми, їх здоров'ям та розвитком тощо.

За 17 років україно-швейцарської співпраці на охорону здоров'я матерів і дітей України було виділено близько 21 млн. швейцарських франків (Волинській, Вінницькій, Івано-Франківській, Рівненській, Донецькій областям-партнерам та АР Крим), за які:

⁵⁷³ Там само. С. 18–19.

- придбано медичне обладнання для допомоги вагітним жінкам і новонародженим (на суму близько 7 млн. швейц. франків);
- розроблено клінічні настанови (протоколи) з акушерства та неонатології, частка яких стала основою державних протоколів;
- проведено кілька десятків навчальних семінарів для медичних працівників і управлінців (як в Україні, так і за кордоном – Швейцарія, Польща, Литва тощо);
- організовано курси відповідального батьківства для вагітних жінок;
- створено перший телемедичний Інтернет-форум для покращання консультативної підтримки, а також для безперервного професійного навчання лікарів⁵⁷⁴.

У 2004 р. між Дитячим Фондом ООН ЮНІСЕФ та обласною дитячою клінічною лікарнею було підписано угоду про започаткування проекту «Цвіт Карпат», який продовжено в 2007 р. під назвою «Цвіт Карпат – 2», метою якого було створення в обласній дитячій лікарні та в сільській місцевості області 9 Центрів раннього розвитку дитини. Цього ж року було започатковано проект під назвою «Сприяння покращенню догляду та розвитку дітей раннього віку в сільській місцевості шляхом навчання та консультування батьків». Проект реалізовувався в Богородчанському та Рожнятівському районах, у ході якого було проведено диспансерний медичний огляд провідними спеціалістами обласної дитячої клінічної лікарні 1058 дітей віком від 0 до 6 років із використанням сучасного медичного обладнання.

У процесі спільного проекту було проведено навчальні семінари-тренінги для медичних працівників, директорів шкіл, громад сіл, батьків щодо профілактики захворювань у дітей.

У 2004 р. Богородчанська центральна районна лікарня була першою в області лікарнею та 25-ою в Україні, що отримала міжнародний статус «Лікарня, доброзичлива до дитини» і стала зразком до впровадження в практику медичних закладів області сучасних перинатальних технологій та підходів до вигодовування дітей.

Співпрацю між Дитячим Фондом ООН ЮНІСЕФ та обласною дитячою клінічною лікарнею було продовжено в 2007–2009 рр. із питань розробки та впровадження нового підходу до профілактики захворювань серед дітей. Діяльність за проектом скеровувалась Глобальною стратегією ВООЗ щодо вигодовування немовлят та дітей раннього віку, Європейською стратегією здоров'я та розвитку дітей та підлітків, відповідними наказами МОЗ України. У ході проекту було створено мережу сімейних Центрів в Івано-Франківській області: обласній дитячій лікарні – Центр відповідального батьківства «Криниця» та Центр раннього розвитку дитини «Дивоцвіт», у Богородчанській ЦРЛ – центр «Родинне коло», Центри в селі Старуня на базі амбулаторії та в Косівському районі (Центральна районна лікарня, у номерній лікарні с. Яблунів), які ефективно функціонують і на сучасному етапі⁵⁷⁵.

У 2012 р. Центри свідомого батьківства «Криниця» та Центр раннього розвитку дитини «Дивоцвіт» були об'єднані в Регіональний методично-організаційний моніторинговий центр із телемедичними консультаціями, що уможливило організацію відеоконференцій та відеоконсультацій. Це практично нова сходинка до удосконалення навчання фахівців та покращення якості допомоги дітям та матерям.

⁵⁷⁴ Досвід співпраці закладів освіти охорони здоров'я. URL : <http://kdm-idd.org.ua>.

⁵⁷⁵ На Івано-Франківщині підвищено рівень надання медичної допомоги матерям та дітям. URL : <http://jurliga.ligazakon.ua/news/2013/4/15/88253.htm>.

Про відмінно поставлену роботу в царині материнства й дитинства в Івано-Франківській області свідчать і зайняті призові місця Школою відповідального батьківства «Криниця» Івано-Франківської обласної дитячої клінічної лікарні (I місце) та Школою відповідального батьківства при Коломийському територіальному медичному об'єднанні (III місце) у конкурсі на найкращу школу відповідального батьківства в Україні, що відбувся 4 листопада 2014 р.

Центр «Криниця» є першим в Україні, що обладнаний відеоапаратурою та необхідними навчальними посібниками. Навчання проводяться у формі індивідуальних консультацій для окремої особи чи всіх членів сім'ї, а також для групових занять.

Центр-школа відповідального батьківства «Криниця» на конкурсі представив свою концепцію роботи, а саме:

- Навчання молодих батьків проводяться не в жіночій консультації, а в дитячому стаціонарі, під час перебування дитини неонатального віку на стаціонарному лікуванні.
- Навчання організуються для матерів та членів їх сімей (чоловіків, бабусів, дідусів та інші).
- Консультації з лікарями-неонатологами та практичним психологом організуються для матерів, які знаходяться в стаціонарі з недоношеними дітьми.
- У програму навчання включаються теми з досвіду роботи Міжнародних сімейних центрів (матеріали представлені ЮНІСЕФ, шведським сімейним центром в м. Упсала, україно-швейцарським проектом).
- Організовується навчання з питань сімейної педагогіки з дітьми підліткового віку, що лікуються в стаціонарі.

Відповідно до статистичних даних щорічно в центрі «Криниця» навчається в середньому понад 450 матерів, 150 родичів та 400 дітей підліткового віку⁵⁷⁶.

Центри відповідального батьківства не тільки готують до материнства, але й навчають батьків здійснювати корекційно-розвивальну роботу з психофізичного розвитку дитини, допомагають підібрати найоптимальніші методи формування гармонійно розвиненої особистості, зокрема її емоційно-вольової та мовленнєвої сфери та ін.

Наприклад, 17 грудня 2014 р. у Центрі відповідального батьківства «Криниця» відбувся круглий стіл на тему «Казкотерапія – гармонійний розвиток дитини», на якому обговорювалися такі питання:

1. Вікові особливості психіки дітей.
2. Підбір казок відповідно до потреб дитини.
3. Створення терапевтичної казки.
4. Правила ознайомлення з казкою.
5. Застосування казкотерапії в лікувальному закладі⁵⁷⁷.

У ході обговорення батькам була надана комплексна педагогічна, психологічна і медична допомога. Унікальність такого методу полягає в тому, що він є найбільш безпечним і цікавим, з допомогою якого можна зрозуміти дитину й обговорити з нею її проблеми.

⁵⁷⁶ Перемога в конкурсі на кращу Школу відповідального батьківства. URL : <http://www.odkl.if.ua/news/peremoga-v-konkurs>.

⁵⁷⁷ Відбувся круглий стіл з молодими спеціалістами лікарні по КАЗКОТЕРАПІЇ. URL : <http://www.odkl.if.ua/news>.

29 квітня 2013 р. відбулася презентація міжнародного інформаційно-освітнього проекту «Комунікації у сфері репродуктивного здоров'я та здоров'я матерів та дитини», що впроваджувався у Житомирській, Рівненській, Івано-Франківській областях (у Богородчанському, Коломийському, Косівському та Снятинському районах області) та АР Крим, а також на національному рівні. Основними партнерами проекту було Міністерство охорони здоров'я, Національний проект «Нове Життя – нова якість охорони материнства та дитинства», обласні управління охорони здоров'я, Міністерство охорони здоров'я АР Крим, а також міжнародні партнери ЮНІСЕФ та Швейцарське бюро співробітництва.

Метою проекту було покращення репродуктивного здоров'я та здоров'я матерів і дітей в області шляхом формування навичок здорового способу життя, поліпшення догляду за дітьми, навчання медичних працівників первинної ланки надання медичної допомоги з консультування матерів і батьків щодо проведення профілактичних щеплень⁵⁷⁸.

9–10 квітня 2017 р. з робочим візитом Прикарпаття відвідали голова Представництва ЮНІСЕФ в Україні п. Юкіе Мокуо та Директор Швейцарського бюро співробітництва в Україні п. Гуїдо Бельтрані. У перший день свого візиту іноземні гості підписали Меморандум між Представництвом Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні та Івано-Франківською обласною державною адміністрацією про наміри пролонгувати і підтримати проект «Комунікації у сфері репродуктивного здоров'я та здоров'я матері та дитини». Як відзначила Голова Представництва ЮНІСЕФ в Україні пані Юкіе Мокуо: «Івано-Франківська область вже тривалий час співпрацює з ЮНІСЕФ, і це дає хороший результат. Я сподіваюсь, що Івано-Франківщина стане прикладом для всієї України»⁵⁷⁹.

Концепція роботи всіх Центрів базується на усвідомленні таких фактів: сім'я і батьки є головними особами, які опікуються дітьми, тому здоров'я, розвиток та благополуччя дитини залежить від батьківської поінформованості; заклади медичної допомоги є найбільш вдалим інструментом донесення до батьків та родин відповідних знань, для чого потрібно постійно удосконалювати систему охорони здоров'я.

Таким чином, спеціалісти нашої області забезпечили сталий розвиток Центрів, які були створені за сприяння ЮНІСЕФ та Швейцарської конфедерації, що зумовило потужні зміни в роботі медичних закладів області, значно підвищило рівень професійної кваліфікації спеціалістів і позитивно вплинуло на якість медичної допомоги молодим сім'ям, матерям та дітям. Тому Центри, створені в нашій області, є моделями для поширення такого досвіду роботи як у межах області, так і в Україні.

За аналогічним зразком функціонує Центр свідомого батьківства «Дівія», створений у 2005 р. у м. Івано-Франківську, згідно з наказом Міністерства охорони здоров'я України про впровадження Програми «Підтримка грудного вигодовування». Основною метою Центру є «підготовка професійної мами та чуйного батька, поширення гуманного відношення до матері та дитини»⁵⁸⁰. Відповідно, завданням Центру є: організація занять по догляду за дитиною та адаптації новонародженого, допомога в

⁵⁷⁸ Про візит голови представництва Дитячого Фонду ООН в обласну дитячу лікарню. URL : <http://www.odkl.if.ua/news>.

⁵⁷⁹ Про візит голови представництва Дитячого Фонду ООН в обласну дитячу лікарню. URL : <http://www.odkl.if.ua/news>.

⁵⁸⁰ Центр свідомого батьківства «Дівія» – Щаслива сім'я. URL : <http://diviya.if.ua>.

налаштуванні успішної лактації з перших днів життя дитини, а також навчання гігієні та харчуванню жінки-годувальниці, основним принципам введення прикорму та ін. У центрі постійно працює пункт підтримки грудного вигодовування, де завжди можна отримати кваліфіковану пораду акушера-гінеколога, лікаря-неонатолога, дитячого імунолога, інструктора з фізичної підготовки вагітних жінок, практичного перинатального психолога.

Програма Центру розроблялася на наукових засадах у сфері перинатальної та дитячої психології, акушерства, педіатрії та рекомендаціях ВООЗ/ЮНІСЕФ за такими напрямками: лекційно-практичні заняття для вагітних (теми: «Поговори зі мною, мамо!» (9 лекцій), «Вагітний татко» (10 лекцій), «Підготовка до пологів» (11 лекцій), «Загальний перелік занять» (36 лекцій) (Додаток М) та фізична підготовка вагітних жінок (гімнастика, аквааеробіка, пілатес та психологічні методи розвантаження: арт-терапія, фотоколаж, казкотерапія, пісочна терапія, музикотерапія; релакс та медитація)⁵⁸¹.

На підставі ухвалених КМУ Типового положення про центр соціально-психологічної реабілітації дітей (2004 р.), Типового положення про соціально-психологічний центр (дитяче містечко) (2005 р.) та ін. у регіонах України почали створювати Центри підтримки материнства й дитинства різного профілю.

Зокрема, з 2005 р. у селищі Верховина Верховинського району Івано-Франківської області функціонує обласний Центр соціально-психологічної допомоги, у якому мають можливість перебувати люди, які опинилися у складних життєвих обставинах (наприклад, сім'ї із дітьми, молоді люди). Це єдиний заклад такого типу в Івано-Франківській області, тому мешкати в Центрі можуть люди з усіх районів та міст нашої області. Згідно з Положенням Центр надає допомогу (тимчасовий притулок, харчування, соціальні, психологічні та юридичні послуги) особам (також з дітьми), які в результаті стихійного лиха, учинення стосовно них злочину, насильства або реальної загрози його вчинення та за інших обставин опинилися у складних життєвих ситуаціях, наслідки яких вони не можуть подолати самостійно⁵⁸².

Відповідно до покладених на нього завдань, Центр:

- надає методичні поради, проводить психодіагностику з метою психологічної реабілітації та адаптації;
- забезпечує реалізацію прав дітей, молоді, сім'ї у суспільстві, надає консультації з питань виховання дітей;
- надає першу невідкладну допомогу в разі нещасного випадку;
- здійснює захист прав та інтересів осіб, надає допомогу в оформленні документів;
- надає інформацію про режим роботи закладів соціального спрямування, охорони здоров'я, освіти, центру зайнятості, органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування;
- направляє у разі потреби осіб, які звернулися до Центру, до інших закладів та установ, що можуть повніше забезпечити задоволення їх запитів;
- сприяє разом з іншими установами та організаціями виведенню з кризового стану осіб, які звернулися до Центру⁵⁸³.

⁵⁸¹ Там само.

⁵⁸² Обласний Центр соціально-психологічної допомоги. URL : <http://yaremche.org/news/335>.

⁵⁸³ Там само.

Центр розрахований на одночасне перебування в ньому не більше 30 осіб, максимальний строк перебування в Центрі становить 90 діб. Також у Центрі не можуть перебувати неповнолітні діти без батьків.

Найбільш типовими проблемами, з якими зазвичай звертаються люди, є: втрата житла, відсутність житла, бродяжництво, складні життєві обставини, гостра соціальна дезадаптація, матеріальні проблеми, проблеми зі здоров'ям, сирітство, конфліктні ситуації з батьками, насильство в сім'ї, психологічна криза, небажана вагітність, дисгармонія сімейних стосунків, проблеми зі спілкуванням.

У Центрі працюють соціальний педагог, психолог, юрист, медпрацівник, які, відповідно, надають такі види допомоги:

- вирішення юридичних аспектів проблеми: допомога в отриманні консультацій в правоохоронних та судових органах щодо врегулювання сімейних відносин та розірвання шлюбу, відновлення документів, що стосуються статусу сироти, збір інформації про родинні зв'язки та наявність власності (житло, земельна ділянка тощо) у мешканців;

- психологічну допомогу: надання індивідуальних консультацій, проведення групових та інтерактивних бесід, психодіагностика, корекційно-розвивальна та корекційно-відновлювальна робота, проведення соціально-психологічних тренінгів.

За час функціонування закладу створено творчу майстерню, для організації роботи якої залучено фахівців із прикладного мистецтва; облаштовано літню зону відпочинку; створено бібліотеку; споруджено внутрішню каплицю⁵⁸⁴.

У 2015 р. у Центрі відкрили Відділення матері та дитини для тимчасового проживання жінок із новонародженими дітьми та вагітних жінок, які опинилися в складних життєвих обставинах, що перешкоджають виконанню материнського обов'язку⁵⁸⁵.

Рішенням сесії Івано-Франківської міської ради від 20 лютого 2006 р. створено Івано-Франківський міський соціально-реабілітаційний центр матері та дитини «Містечко милосердя Святого Миколая» – заклад соціального захисту для тривалого (стаціонарного) або денного перебування дітей і матерів із малолітніми дітьми, що опинилися у складних життєвих ситуаціях, що перешкоджають виконанню материнського обов'язку, надання їм комплексної соціальної, психологічної, педагогічної, медичної, правової та інших видів допомоги⁵⁸⁶.

Основною метою діяльності центру є запровадження нових форм соціальної підтримки жінок, запобігання відмові батьків від новонароджених дітей та попередження дитячого соціального сирітства.

Згідно зі Статутом основними завданнями центру є:

- надання комплексної соціальної, психологічної, педагогічної, медичної, правової та інших видів допомоги особам, що тимчасово в ньому проживають, та забезпечення їх харчуванням;

- створення належних психолого-педагогічних і житлово-побутових умов для забезпечення нормальної життєдіяльності осіб, що тимчасово у ньому проживають;

- духовне виховання дітей;

⁵⁸⁴ Там само.

⁵⁸⁵ У Верховині створять центр матері та дитини. URL : http://kurs.if.ua/news/u_verhovyni_stvoryat_tsentr_materi_ta_dytyny_8639.html.

⁵⁸⁶ Містечко Милосердя Святого Миколая. URL : <http://www.mvk.if.ua/news/31359>.

- проведення психолого-педагогічної корекції з урахуванням індивідуальних потреб кожної дитини;
- створення умов для здобуття дітьми освіти з урахуванням рівня їх підготовки;
- сприяння здобуттю молодими матерями освіти, фаху, навичок самостійного життя з дитиною поза межами центру, захист їх прав та інтересів;
- сприяння формуванню в осіб, що тимчасово в ньому проживають, власної життєвої позиції для подолання звичок асоціальної поведінки;
- здійснення трудової адаптації осіб, що тимчасово в ньому проживають, з урахуванням їх інтересів та можливостей;
- розроблення рекомендацій із питань соціально-психологічної адаптації дітей для педагогічних та соціальних працівників і батьків⁵⁸⁷.

Відповідно до поставлених завдань центр:

- забезпечує проведення попередньої співбесіди з особами, які звертаються до центру, ознайомлення їх з правилами внутрішнього розпорядку та метою роботи працівників центру;
- за домовленістю з керівництвом закладів охорони здоров'я організовує надання спеціалістами центру психологічної допомоги жінкам, що перебувають в акушерсько-гінекологічних, неонатологічних та педіатричних відділеннях;
- проводить контроль, аналіз умов проживання осіб після вибуття їх із центру;
- проводить з особами, що тимчасово проживають у центрі, індивідуальні та групові корекційні заходи, організовує надання психотерапевтичної допомоги, кваліфікованих консультацій (психологічних, педагогічних, медичних, правових), у разі потреби організовує їх госпіталізацію та клінічне обстеження;
- забезпечує виконання індивідуальних програм адаптації, реабілітації та реінтеграції в суспільство осіб, що тимчасово проживають у центрі;
- порушує клопотання про притягнення до дисциплінарної та адміністративної відповідальності посадових осіб, винних у порушенні прав та інтересів осіб, що тимчасово проживають у центрі;
- веде облік проведеної роботи з особами, що тимчасово проживають у центрі, готує за необхідністю статистичні, інформаційні та аналітичні матеріали з питань, що належать до його компетенції.

Центр здійснює діяльність на принципах захисту прав людини, гуманності, законності, доступності послуг, конфіденційності, поваги до особистості.

До складу центру входить відділення соціальної, психологічної та педагогічної діагностики і реабілітації.

Центр може додатково утворювати такі структурні підрозділи:

- лікувально-профілактичне відділення;
- юридичну службу;
- службу «Телефон довіри»;
- інші структурні підрозділи, діяльність яких пов'язана з соціально-психологічною реабілітацією дітей⁵⁸⁸.

⁵⁸⁷ Статут Івано-Франківського міського соціально-реабілітаційного центру матері та дитини «Містечко Милосердя Святого Миколая». URL : http://www.namvk.if.ua/ref_doc/26738. Містечко Милосердя Святого Миколая. URL : <http://www.mvk.if.ua/news/31359>.

⁵⁸⁸ Там само.

Відділення соціальної, психологічної та педагогічної діагностики і реабілітації аналізує стан педагогічної занедбаності дитини, сприяє органам опіки та піклування в подальшому влаштуванні дітей, проводить роботу щодо встановлення місця проживання батьків, родичів, опікунів (піклувальників) дитини, надає соціально-психологічну допомогу молодим матерям, допомагає їм інтегруватись у суспільство, отримати навички догляду за дитиною та її виховання тощо.

Лікувально-профілактичне відділення організує і забезпечує своєчасне надання лікувально-профілактичної допомоги, що передбачає:

- проведення оцінки фізичного та психічного розвитку;
- проведення терапії загальних нервово-психічних відхилень;
- здійснення контролю за організацією та режимом харчування в закладі, дотриманням санітарно-епідемічних вимог;
- забезпечення оздоровлення;
- контроль за перебігом вагітності жінок та забезпечення догляду за новонародженими;
- проведення інформаційно-просвітницької роботи серед дітей, батьків, персоналу закладу з питань здорового способу життя.

Юридична служба:

- надає дітям, їхнім батькам, опікунам (піклувальникам), прийомним батькам та батькам-вихователям консультації з правових питань;
- звертається з клопотанням до відповідних органів, установ та організацій щодо захисту прав та інтересів матерів та дітей (житлові, майнові права тощо).

Служба «Телефон довіри» надає телефонні консультації з соціальних, психологічних, педагогічних, правових та інших питань життєдіяльності⁵⁸⁹.

У центрі створюються групи до 15 осіб, які об'єднують дітей за віком, принципом родинності, характером та ступенем соціально-психологічної дезадаптації (у разі необхідності групи комплектуються дітьми різного віку).

Групи тривалого (стаціонарного) перебування формуються з дітей, які потребують тривалої соціально-психологічної реабілітації.

Групи денного перебування формуються з дітей, які проживають у сім'ях, інтернатних закладах тощо і потребують соціальної, психологічної, педагогічної, медичної, правової та інших видів допомоги.

Діти із груп тривалого (стаціонарного) перебування навчаються в загальноосвітніх навчальних закладах різних типів, розташованих поблизу центру, або за індивідуальними навчальними програмами.

До центру приймаються діти, які потрапили у складні життєві обставини, переведені з притулків для неповнолітніх, залишилися поза сімейним оточенням, зазнали насильства і потребують соціально-психологічної допомоги.

Дитина може особисто звертатися за допомогою до центру цілодобово. У такому разі протягом трьох днів вона направляється до притулку для неповнолітніх у супроводі працівника центру або залишається у центрі.

Дитина має змогу перебувати в центрі протягом часу, необхідного для її реабілітації, але не більше ніж 9 місяців у разі стаціонарного перебування та 12 місяців – денного перебування. При цьому строк перебування дитини в центрі може бути продовжений.

⁵⁸⁹ Там само.

До Центру приймаються і вагітні жінки (матері). Відрахування з центру здійснюється у разі недосягнення дитиною 18-місячного віку; досягнення дитиною 18-місячного віку; засвідчених фактів ухиляння від виховання дитини та дій, що суперечать інтересам дитини; одноразового грубого або систематичного порушення правил внутрішнього розпорядку центру.

Після вибуття з центру особа, що тимчасово в ньому проживала, може бути взята (за її згодою) під соціальний супровід центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді за місцем проживання⁵⁹⁰.

Зараз у Містечку Милосердя при жіночому монастирі мешкає чотири сестри-монахині, 28 дітей від одного року до вісімнадцяти, а малюків у віці до одного року – 5. Одинокі дорослі мешкають у відділенні монастиря Воплоченого Слова біля Тернополя, одинокі матері з дітьми – в с. Горохолино Богородчанського району на Івано-Франківщині під опікою трьох сестер-монахинь.

До притулків постійно навідуються волонтери, які допомагають: хто спілкується з мешканцями, хто підтримує матеріально.

Для найменших у притулку діє садочок, ним опікується педагог-вихователь. Школярів відвозять до школи. Усі діти мають можливість займатися в гуртках у притулку або в місті. Кожен обирає на свій смак. Також монахині з підопічними відвідують культурні заходи – концерти, спектаклі, кіно, фестивалі тощо. Їздять на відпочинок – у гори, на море. Особлива увага приділяється спілкуванню з рідними дітей. «Зв'язок з родиною має бути нерозривним – з батьками, які б вони не були, бабусями, дідусями, сестрами, братами», – каже сестра Марія Святого Духа⁵⁹¹.

У 2008 р. розпочала роботу Школа батьківської компетентності «Станіславський ТАТО», метою якої була підтримка батьківства, материнства, пропаганда здорового способу життя, подолання гендерних стереотипів. Завданням організації стало: підвищення ролі батька в житті дитини, гармонійний особистий розвиток чоловіків; сприяння розвитку психології сімейного спілкування; агітація та пропаганда здорового способу життя батьків шляхом організації консультацій, навчальних тренінгів та семінарів для чоловіків, які готуються стати батьками; підтримка батьків-одиноків; підтримка чоловіків у кризових ситуаціях тощо⁵⁹².

У 2013 р. створено Міжрегіональний центр соціально-психологічної реабілітації дітей у с. Мединя Галицького району Івано-Франківської області (далі – центр) – заклад соціального захисту для тривалого (стаціонарного) або денного перебування дітей від 3 до 18 років, які опинились у складних життєвих ситуаціях, надання їм комплексної соціальної, психологічної, педагогічної, медичної, правової та інших видів допомоги.

Основними завданнями центру є:

- здійснення соціального захисту дітей, прийнятих до центру; надання дітям комплексу соціальних послуг;
- проведення соціально-педагогічної корекції з урахуванням індивідуальних потреб кожної дитини;
- сприяння поверненню дитини до біологічної сім'ї;

⁵⁹⁰ Там само.

⁵⁹¹ Містечко Милосердя Святого Миколая. URL : [http:// www.mvk.if.ua/news/31359](http://www.mvk.if.ua/news/31359).

⁵⁹² Школа батьківської компетентності «Станіславський ТАТО» (тато-школа). URL : <http://page.if.ua/catalog/410.html>.

- забезпечення відвідування дітьми загальноосвітніх або інших навчальних закладів чи індивідуального навчання з урахуванням потреб та можливостей дитини;
- сприяння формуванню у дітей власної життєвої позиції для подолання звичок асоціальної поведінки;
- надання психологічної та інших видів допомоги батькам (або особам, що їх замінюють) дітей, які перебувають у центрі, спрямованої на повернення дитини до сім'ї;
- розроблення рекомендацій із питань соціально-психологічної адаптації дитини для педагогічних та соціальних працівників і батьків.

У центрі створюються групи денної та тривалої (стаціонарної) форми перебування, які об'єднують дітей за віком, принципом родинності, характером та ступенем соціально-психологічної дезадаптації. До зазначеної групи зараховується не більш як 10 дітей.

Групи тривалого (стаціонарного) перебування формуються з дітей, які потребують тривалої соціально-психологічної реабілітації.

Групи денного перебування формуються з дітей, які проживають у сім'ях, інтернатних закладах тощо і потребують соціальної, психологічної, педагогічної, медичної, правової та інших видів допомоги.

Діти з груп тривалого (стаціонарного) перебування навчаються у загальноосвітніх навчальних закладах різних типів, розташованих поблизу центру, або за індивідуальними навчальними програмами.

До центру приймаються:

- діти з сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах і не в змозі подолати їх за допомогою власних можливостей, якщо батьки з певних причин (через тривалу хворобу, інвалідність тощо) не можуть забезпечити належного утримання та догляду за дитиною, ухиляються від виконання батьківських обов'язків, вживають алкоголь, наркотичні засоби;
- діти, які залишилися без піклування батьків або осіб, які їх замінюють;
- діти, які зазнали насильства і потребують соціально-психологічної допомоги, постраждали від торгівлі дітьми;
- безпритульні діти.

Станом на 2016 р. у Центрі перебувало 30 дітей⁵⁹³.

Центр провадить діяльність за такими напрямками:

- соціально-психологічне діагностування;
- соціальна, психологічна, педагогічна реабілітація;
- адаптація до сімейного оточення;
- соціально-медична реабілітація та оздоровлення;
- правове забезпечення.

Соціально-психологічне діагностування передбачає визначення соціально-психологічних особливостей дитини з метою оцінки її психоемоційного стану та прогнозування подальшого розвитку, встановлення та налагодження соціальних зв'язків дитини з найближчим оточенням.

⁵⁹³ Міжрегіональний центр соціально-психологічної реабілітації в Івано-Франківській області с. Мединя. URL : <http://burshtyn-rada.if.gov.ua/.../mizhregionalnyj-tsentr-sotsialno-psyhologichnoyi-reabilitat>.

За результатами первинного соціально-психологічного діагностування розробляється індивідуальна програма реабілітації дитини та визначення напрямів допомоги.

Соціальна, психологічна, педагогічна реабілітація передбачає здійснення заходів виховного характеру, спрямованих на корекцію навчання, емоційного стану дитини, формування особистісних якостей, які сприятимуть інтеграції дитини у суспільство, оволодіння уміннями та навичками самообслуговування, правилами поведінки та спілкування.

Адаптація до сімейного оточення передбачає поглиблений аналіз соціальних та емоційних зв'язків дитини з близькими та рідними, проведення соціально-психологічної реабілітації, спрямованої на налагодження відносин.

Соціально-медична реабілітація передбачає проведення комплексу заходів, спрямованих на покращення здоров'я дитини, зокрема проведення корекції психічного стану, забезпечення оздоровлення, здійснення інформаційно-просвітницької роботи серед дітей, батьків, персоналу закладу щодо здорового способу життя.

Правове забезпечення передбачає встановлення (у разі потреби) особи дитини, іншої інформації про неї та її найближче оточення, інформування батьків або осіб, які їх замінюють, про влаштування дитини до закладу; надання дітям або їхнім батькам, опікунам (піклувальникам), прийомним батькам, батькам-вихователям, іншим законним представникам консультацій із правових питань, інформування їх про можливість отримання безоплатної правової допомоги відповідно до Закону України «Про безоплатну правову допомогу»; сприяння органам опіки та піклування в подальшому влаштуванні дітей; представництво законних прав та інтересів дитини в суді (у разі потреби).

Зростає мережа Центрів підтримки материнства й дитинства всіх регіонах України. Серед них – Тернопільський «Центр щасливого батьківства та материнства», Київські громадські організації (Всеукраїнська громадська організація «Доля» та Міжнародна громадська організація «Міжнародний Центр Батьківства»), Львівська Українська Доброчинна Організація «Фонд Святого Володимира», Львівська медико-психологічна студія «АМ-ВЕРІТАС», Кременчуцький Центр інформаційної підтримки молодих батьків «Родина», Харківський сімейний клуб «Сім'я від А до Я», Кіровоградська громадська організація «Творче об'єднання «Технології оптимального розвитку особистості», Вінницька громадська організація «Олег», Сумський інформаційно-оздоровчий центр «Гармонія», Ужгородський Центр розвитку родини «Калейдоскоп» та ін.

Наприклад, метою школи молодих батьків, що діє при Сумському дошкільному навчальному закладі, є формування в батьків педагогічної культури та свідомого батьківства. Основними завданнями Школи є: поширювати серед батьків педагогічні знання; ознайомлювати батьків із психофізіологічними особливостями дітей раннього та молодшого дошкільного віку; вивчати потреби батьків; створювати сприятливі умови для повноцінного спілкування (обмін думками, досвідом виховання) на заняттях Школи; сприяти духовному збагаченню батьків; залучати батьків до активної участі в житті дошкільного навчального закладу, групи (додаток Н)⁵⁹⁴.

⁵⁹⁴ Положення про Школу молодих батьків «Перші кроки» ДВНЗ № 21 «Волошка». URL : <https://dnz21.sumy.jimdo.com/>.

Робота Школи організовується з урахуванням віку дітей. Упродовж навчального року проводиться не менше 9 занять Школи 1 раз на місяць.

Участь у заняттях Школи є добровільною. Слухачі Школи мають право: вільно висловлюватися на заняттях Школи; виступати з пропозиціями; користуватися методичною базою дошкільного навчального закладу; отримувати консультаційну допомогу щодо вирішення проблем виховання від вихователів, практичного психолога.

Про педагогічний аспект соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства свідчать, зокрема, і Центри, що організовуються при ЗВО на громадських засадах або за посередництва грантових програм.

Зокрема, у 2017 р. у ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника» відкрито Навчально-науковий центр «Університет обдарованої дитини», що є структурним науковим підрозділом Наукового парку «Прикарпатський університет» ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника».

Метою діяльності ННЦ «Університет обдарованої дитини» є всебічний розвиток дитини. З-поміж основних завдань ННЦ «Університет обдарованої дитини» (діагностування різних видів обдарованості дітей та юнацтва, розроблення науково-методичних засад діагностики особистісних здібностей дітей дошкільного і шкільного віку, методичний супровід усебічного розвитку особистості та ін.) вирізняються і завдання в контексті соціально-педагогічної підтримки материнства і дитинства: упровадження здоров'язберігальних технологій; створення методичного комплексу з проблем розвитку дітей, розроблення фонду занять, дидактичного матеріалу, створення картотеки передового педагогічного досвіду, банку педагогічних ідей, педагогічної бібліотеки; вивчення досвіду закордоння, обмін фахівцями, дітьми, проведення наукових конференцій; забезпечення ранньої соціальної адаптації дітей до умов дошкільного навчального закладу та готовності до шкільного навчання; надання методичної і консультаційної допомоги сім'ям, залучення батьків до процесу виховання та навчання дитини; взаємодія з громадськими організаціями з метою сприяння всебічному розвитку дітей, створення громадських структур та сприяння розвитку громадських ініціатив у галузі освіти та науки; створення Університету дорослих; створення школи волонтерів та громадсько-активних шкіл; створення центрів сім'ї та раннього розвитку дитини.

Робота центру здійснюється в кількох вимірах: організаційна; теоретико-методологічні та емпіричні дослідження проблем розвитку всебічної обдарованості дитини; навчально-методична, виховна та просвітницька робота; співпраця з НАПН України, зарубіжними дослідними інституціями, громадськістю тощо.

Таким чином, Центри підтримки сім'ї на сучасному етапі, завдання яких – підвищення престижу сімейних цінностей серед молоді, пропаганда здорового способу життя, планування сім'ї, поради, розради, підтримка, консультації, навчання та ін. – стали школою педагогічної, психологічної та медичної допомоги майбутнім батькам та матерям у важливій справі виховання дітей.

Висновки до третього розділу

У розділі розглянуто форми практичної реалізації здоров'язберігального напрямку соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в ХХ ст. – на поч. ХХІ ст., зокрема окреслено діяльність закладів «Крапля молока» в Україні та зарубіжних

країнах; розкрито особливості розвитку системи закладів ОХМД та діяльність Центрів соціальної підтримки материнства й дитинства в незалежній Україні.

Установлено, що в діяльності закладів «Крапля молока» можна виділити такі етапи:

1) 1901–1908 рр. – молочна лабораторія при амбулаторії.

2) 1908–1919 рр. – функціонування самостійної консультації для немовлят із молочною кухнею, об'єднаної під загальною назвою «Крапля молока», що мала характер виключно профілактичного та просвітнього, а не медичного закладу, а це засвідчило початок нової ери в історії закладу.

3) 1920 – 1928 рр. – радянська влада відновила діяльність закладів «Крапля молока», чим започаткувала становлення державної системи соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в Україні.

З'ясовано, що великий розвій мережі закладів охорони материнства й дитинства в Україні зумовив створення об'єднань-комплексів ОХМД, що являли собою мережу закладів (антенатальні консультації; ясла і консультації для дітей; консультації для немовлят, до структури яких входили молочні кухні, юридичні консультації, Рада Соціальної Допомоги; жіночі консультації, до складу яких входили школи молодої мами; пологові будинки; будинки матері і дитини; санітарно-педагогічні амбулаторії), покликаних надавати комплексну соціальну, профілактичну, медичну, педагогічну, юридичну допомогу матері й дитині.

Установлено, що в другій половині ХХ ст. у системі роботи закладів ОХМДу окреслюється педагогічний напрям соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства, що розвивався паралельно зі здоров'язберігальним і реалізувався шляхом створення при жіночих консультаціях нових форм організації навчання – кабінетів відповідального батьківства та шкіл матері.

Зростання мережі закладів ОХМДу зумовило розвиток науково-дослідних інститутів ОХМДу, яких станом на 1935 р. в УСРР налічувалося 3 (Харківський, Київський, Дніпропетровський) та 2 філії (Одеський, Сталінський) з сіткою базових закладів (технікуми ОХМД, різні стаціонарні і заочні курси), що здійснювали підготовку кадрів. Важливе всесоюзне значення в системі закладів соціально-педагогічної підтримки материнства і дитинства мав Державний науковий інститут охорони материнства і дитинства ім. В.П.Лебедевої, завданнями якого були підготовка і перепідготовка кадрів; наукова та практична розробка нових форм і методів оздоровлення жінок та дітей, пошук шляхів вирішення проблем охорони материнства і дитинства.

Важливою формою реалізації здоров'язберігального напрямку соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в незалежній Україні стали державні та приватні Центри соціальної підтримки материнства й дитинства, мережа яких зростає в усіх регіонах України.

Низку Центрів організовано при вищих навчальних закладах на громадських засадах або за посередництва грантових програм, що реалізують педагогічний напрям соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства (Навчально-науковий центр «Університет обдарованої дитини», що є структурним науковим підрозділом Наукового парку «Прикарпатський університет» ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»).

РОЗДІЛ 4

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПІДТРИМКА МАТЕРИНСТВА Й ДИТИНСТВА У ХХ СТ. В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ

4.1. Тенденції соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в законодавстві України та зарубіжних країн

Вивчення зарубіжного досвіду становить значний інтерес для нашого дослідження, оскільки в першій половині ХХ ст. у більшості європейських країн сформувалася державна система соціальної підтримки материнства й дитинства.

Як зазначено в методичному листі «Соціально-правова охорона дитинства та її завдання», «охорона дитинства має забезпечити законом певне місце дитині в родині, зазначивши обов'язки родини до дитини, застерегти майнові права дитини, її особисті права, себто охоронити дитину від жорстокого поводження дорослих, будь то батьки або чужі, захистити дитину від полового насильства, від поганих впливів, що можуть призвести дитину до розладу. Забезпечити дитині допомогу, якщо вона залишиться сиротою і потребуватиме опіки, бо без неї вона потрапить до стану безпритульності та стане на шлях правопорушення. Треба також забезпечити дитині право на відвідування школи. Закон застерігає також право дитини на посильну корисну працю та найкращі умови праці і охороняє здоров'я дитини»⁵⁹⁵.

Аналіз джерельної бази дає змогу стверджувати, що на поч. ХХ ст. у більшості зарубіжних країн було звернено увагу на необхідність законодавчо оформити підтримку дитинства на державному рівні. В основу дитячого права покладено ідею, що «кожна дитина, незалежно від особистісних якостей і навколишнього середовища, має право на здорове і щасливе дитинство, на соціальне виховання, спроможне зробити її з досягненням більш зрілого віку свідомим і корисним членом суспільства»⁵⁹⁶.

Розглянемо детальніше реалізацію окресленої ідеї в законодавстві різних зарубіжних країн. Про соціальні права дитини йшлося в англійському законі, виданому в 1908 р., що став першим в Європі дитячим кодексом, хоча і не містив положень про навчання й охорону дитячої праці.

У Бельгії закон про охорону дитинства від 15 травня 1912 р. обмежувався регламентацією окремих положень «дитячого питання», а саме: про кримінальну відповідальність неповнолітніх, організацію судів для них, міри виправного впливу, контроль за здійсненням батьківської влади, про охорону дитинства від фізичного насильства і запущені форми дитячої бездоглядності. У Франції закон від 11 квітня 1908 р. про дитячу проституцію не мав практичної реалізації, а закон від 22 липня 1912 р. про суди для неповнолітніх став першою спробою боротьби з правопорушеннями неповнолітніх шляхом створення особливих судів і зміни загальних покарань. Реформу кримінального права і процесу в частині охорони дитинства було проведено в Угорщині законами 1908 і 1913 рр. В інших європейських країнах у цей період здебільшого існували проекти, що не мали законної сили. Зокрема, судовий проект у справах неповнолітніх, укладений у Німеччині в 1912 р.,

⁵⁹⁵ Соціально-правова охорона дитинства та її завдання: методичний лист. Харків, 1930. С. 8–9.

⁵⁹⁶ Люблинський П.И. Очерк современного состояния детского права. *Охрана материнства и младенчества*. 1925. № 1–3. С. 2.

австрійський проект 1909 р. про кримінальне право щодо неповнолітніх, проект італійського кодексу про права дітей 1913 р. та ін.

У дореволюційній Росії законодавчо питання охорони дитинства відображали: закон від 2 червня 1897 р. про відповідальність неповнолітніх, закон 1902 р. про позашлюбних дітей і положення 1909 р. про виховно-виправні заклади⁵⁹⁷.

Нагальна потреба в законодавчому оформленні постала в повоєнний час, оскільки діти були тією категорією населення, що найбільше постраждала від війни.

Зокрема, в Чехословаччині в 1918 р. було створено Чеський Земський Комітет підтримки дітей, мета якого – сприяння державним органам в охороні дитинства. У Бельгії закон від 5 вересня 1919 р. передбачав формування організації «Національна партія охорони національної безпеки» для втілення в життя заходів з охорони материнства й дитинства і для розробки нових положень у цій галузі законодавства. У Греції декретом від 7 серпня 1919 р. створено Національну Організацію допомоги дітям, у Фінляндії в січні 1919 р. – Лігу Дитинства імені ген. Маннергейма, у Німеччині законом від 9 липня 1922 р. – імперський Відділ Дитинства, а в Франції декретом від 27 січня 1920 р. – департаментські комісії з народжуваності та охорони дитинства, до компетенції яких входило надання соціальної підтримки дітям і матерям⁵⁹⁸.

Всеамериканський конгрес, скликаний у 1919 р. у м. Вашингтоні для розробки «мінімальних стандартів дитячого благополуччя», на основі прийнятих ним програмних резолюцій задекларував такі положення: кожна дитина має право на нормальну домашню обстановку, здорові розваги, можливість отримати освіту, професійну підготовку, досягнути духовного і морального розвитку відповідно до американських ідеалів. Держава зобов'язана брати відповідальність за тих дітей, які потребують особливої підтримки⁵⁹⁹.

Тісний зв'язок між тотальним впливом війни і необхідністю в посиленні соціально-правової підтримки дитинства виходить на перший план у тенденціях нових законів. Так, в італійському декреті від 23 липня 1922 р. про творення особливої комісії для охорони дитинства і розробки дитячого кодексу, читаємо: «Беручи до уваги, що в наявних умовах соціального життя, що склалися після війни, питання охорони дитинства і допомоги безпритульним дітям є важливими, зокрема з погляду соціальної підтримки, ухвалюємо створення комісії для вивчення різних питань охорони дітей і допомоги їм і для розробки необхідних і повних законодавчих заходів у цій сфері»⁶⁰⁰.

У США із загальнофедеральних законів щодо підтримки дитинства варто відзначити Шепард-Таунер акт (Sheppard-Towner act) від 23 листопада 1921 р., згідно з яким виділено значні кошти на заохочення розвитку в країні заходів щодо охорони материнства й дитинства; федеральні правила 1923 р. про охорону дітей емігрантів; поправку до федеральної конституції від 2 червня 1924 р., що забороняла і врегульовувала найману працю неповнолітніх до 18 років.

У Франції з'явилися закони у сфері охорони дитинства, а саме: закон від 15 липня 1921 р. містив постанови про позбавлення батьківських прав і запровадив порядок

⁵⁹⁷ Люблинский П.И. Социальная помощь одиноким матерям. Ленинград, 1924. С. 25–30.

⁵⁹⁸ Там само. С. 5–6.

⁵⁹⁹ The Minimum Standards of Child Welfare. Washington, 1920. P. 35

⁶⁰⁰ Люблинский П.И. Очерк современного состояния детского права. *Охрана материнства и младенчества*. 1925. № 1–3. С. 4–5.

призначення опіки над дітьми; закон від 24 березня 1921 р. змінив деякі постанови закону 1908 р. про дитячу проституцію з метою наближення їх до життя; закон від 22 лютого 1921 р. удосконалив окремі постанови закону 1912 р. про суди над неповнолітніми, зокрема розширив застосування опікунського нагляду, встановив контроль прокуратури за порушенням справ проти неповнолітніх, дозвіл суду вживати заходи щодо охорони неповнолітніх; закон від 14 липня 1913 р., доповнений законами від 27 червня 1922 р. і від 11 липня 1923 р. про державну і комунальну допомогу багатодітним сім'ям, запровадив особливу надбавку до зарплати чоловікам багатодітних сімей та певні пільги (житлові, освітні, транспортні та ін.); закон від 19 червня 1923 р. розширив можливості щодо усиновлення чужих дітей; закон від 7 лютого 1924 р. запровадив кримінальну відповідальність за несплату аліментів.

У Німеччині було прийнято низку законів щодо підтримки дитинства, з-поміж яких варто відзначити закон від 9 липня 1922 р. про охорону дитинства, відповідно до якого організовано широку мережу державних органів охорони дитинства і закон про суди для неповнолітніх від 1 лютого 1923 р., згідно з яким створено систему дитячих судів, тісно пов'язаних з опікунськими закладами⁶⁰¹.

Так, у ст. 1 нового німецького закону про охорону дитинства від 9 липня 1922 р. читаємо: «Кожна німецька дитина має право на опіку до досягнення нею фізичної, духовної і суспільної зрілості»⁶⁰². У березні 1923 р. Міжнародним Товариством Допомоги Дітям на сесії в Женеві ухвалено «Декларацію прав дитини», у якій обумовлено обов'язки держави щодо забезпечення прав дитини, зокрема:

1. Забезпечити необхідні умови для нормального матеріального і духовного розвитку дитини.
2. Забезпечити соціальну підтримку голодним, хворим, правопорушникам, сиротам, безпритульним дітям.
3. Забезпечити першочерговою необхідною допомогою дитину в складний період життя.
4. Охороняти дитину від експлуатації.
5. Забезпечити необхідні умови для гармонійного виховання і навчання дитини⁶⁰³.

Зауважимо, що декларацію було надруковано 36 мовами і розповсюджено мільйонним тиражем. Резолюцією від 1 березня 1924 р. кожному національному комітету суспільства доручено розробити на основі цієї Декларації більш детальний, адаптований до особливостей кожної країни, текст Дитячої Хартії. Таким чином, цей документ можна вважати першим нормативним документом з охорони дитинства в Європі.

Повоєнний період висунув на перший план питання державної допомоги дитинству й материнству, і в окремих країнах було видано закони про їх підтримку. Зокрема, в Англії – закон від 1920 р. про освіту дітей передав освітню сферу до компетенції держави й органів самоврядування; закон про материнство від 1918 р. заклав основи державної підтримки материнства і дитинства; закон про позашлюбних дітей від 1923 р. систематизував порядок усиновлення й узаконення тощо.

Таким чином, наведені факти дають підстави стверджувати, що в повоєнний період питання соціальної підтримки дитинства й материнства поступово оформлялося в

⁶⁰¹ Там само. С. 9.

⁶⁰² Там само. С. 2.

⁶⁰³ Там само. С. 3.

єдину систему дитячого права. Викристалізувалися основні положення нового права, спільні для всіх народів, які почали впроваджуватися в життя за посередництва міжнародних організацій і міжнародних угод. Так, постанови Вашингтонської конференції 1919 р. про охорону дитячої праці та Женевської конференції від 14 вересня 1923 р. про боротьбу з порнографічною літературою сьогодні прийняті уже значною більшістю держав.

В УСРР, як зазначено в методичному листі «Соціально-правова охорона дитинства та її завдання», «охорона дитинства й материнства є завданням усієї держави, всього суспільства»⁶⁰⁴. Зокрема, декрет від 14 січня 1918 р. скасовував суди і тюремне ув'язнення для неповнолітніх до 18 років і створював для розгляду справ про скоєні ними правопорушення особливі міжвідомчі комісії при НКСД. Кодекс законів про акти цивільного стану, шлюбне, сімейне й опікунське право 1918 р. з допов. 1922 р. визначав сімейне становище дитини, перебудувавши на нових засадах поняття батьківської влади, зрівнявши в усіх відношеннях позашлюбних дітей з дітьми, що народилися в шлюбі, створивши публічно-державну опіку, що здійснювалася комісаріатом соціального забезпечення. Кодекс законів про працю 1918 р. з допов. 1922 р. містив положення про охорону праці підлітків від ранньої експлуатації.

17 травня і 12 червня 1919 р. було прийнято декрет про безкоштовне харчування дітей до 16 років, що мав законну силу до 1921 р. Соціальна політика підтримки різних категорій сімей регламентувалася декретами від 31 жовтня 1918 р., 24 грудня 1918 р., 28 серпня 1919 р. та 4 травня 1919 р. Декретом від 4 травня 1919 р. було засновано міжвідомчу раду захисту дітей для забезпечення матеріальних потреб дитинства⁶⁰⁵.

У 1920 р. соціально-правова підтримка дитинства будувалася на нових засадах: при відомстві народної освіти було створено особливі відділи правового захисту неповнолітніх (декрет від 4 березня 1920 р.), регламентовано діяльність комісії у справах неповнолітніх (Положення від 12 червня 1920 р.), передано у відомство народної освіти опіку над неповнолітніми (декрет від 12 грудня 1920 р.). У відомстві охорони здоров'я було організовано особливі відділи охорони материнства й дитинства та охорони здоров'я дітей. У 1921 р. було створено надзвичайну комісію з покращення життя дітей, вводилася ДСІ (декрет 23 жовтня 1921 р.). Паралельно розвивалося й законодавство з окремих питань (освіта, охорона здоров'я, організація дитячих закладів, дитяча праця, боротьба з безпритульністю та ін.), що більш детально було описано в п. 1.2.

Отже, порівнюючи соціально-правову підтримку в УСРР та в окремих зарубіжних країнах, у сфері дитячого законодавства можна виокремити 4 основні групи тенденцій, а саме:

1. Популяційна – властива країнам із низькою народжуваністю (Англія, Бельгія, Франція). У зв'язку з цим у законодавстві цих держав домінує: боротьба з абортами і пропагандою протизаплідних засобів (французький закон від 31 липня 1920 р., бельгійський закон 1924 р.), розвиток різних форм державної допомоги багатодітним сім'ям (французький закон від 1913, 1922 і 1923 р., бельгійський закон 1921 р.), законодавство, що заохочувало усиновлення чужих дітей (англійський закон 1923 р.).

⁶⁰⁴ Соціально-правова охорона дитинства та її завдання : методичний лист. Харків, 1930. С. 10.

⁶⁰⁵ Люблинський П.И. Очерк современного состояния детского права. *Охрана материнства и младенчества*. 1925. № 1–3. С. 10–11.

Прикметно, що вища французька рада з охорони дитинства була і радою з питань народжуваності⁶⁰⁶.

2. Євгенічна (євгеніка – наука про якісне покращення раси) особливо популярною була у двох країнах – Північній Америці та Англії. Євгенічне законодавство в Америці віддзеркалено в ухвалених в окремих штатах законах, зокрема про стерилізацію та заборону укладати шлюб особам із важкими спадковими захворюваннями, що мало на меті попередження народжуваності хворого потомства.

Англійський закон про розумову відсталість (Акт психічного дефіциту [Mental Deficiency act, 1913]) та інші аналогічні американські закони (Нью-Йорк, Массачусетс тощо) мали на меті виділити в окрему групу дефективне дитинство та забезпечити таким дітям необхідний догляд і виховання. У сфері охорони материнства й дитинства євгенічний підхід полягав у профілактичній роботі у сфері охорони здоров'я та дитячої праці. Провідниками цих ідей були різні організації: Асоціація психічної гігієни, що мала на меті охорону психічного здоров'я дітей та попередження захворювань нервової системи; Соціальна гігієна – розглядала питання статевого виховання⁶⁰⁷.

3. Тенденція матеріального забезпечення переважала в Австрії та Німеччині. Основною метою німецького закону від 9 липня 1922 р. про охорону дитинства було об'єднання держави і суспільства у справі забезпечення дітей необхідним житлом, харчуванням і доглядом. У законодавстві не йшлося про інші потреби дитини, а саме: про освіту, виховання, дозвілля та ін. Домінанта матеріального забезпечення дитинства була характерна і для Австрії.

4. Тенденція соціального виховання була типова для СРСР та усіх її республік. Про це свідчить, зокрема, декрет від 14 січня 1918 р. щодо створення комісій у справах неповнолітніх, відповідно до якого питання боротьби з правопорушеннями зводилась до проблеми соціального забезпечення і виховання дитини. Медично-педагогічні заходи домінують над заходами покарання: 1920 р. система боротьби з правопорушеннями переходить до відомства народної освіти як напрям тільки педагогічної діяльності. Реформа сімейного права, зокрема батьківської влади й опіки, в основному передбачала соціальне, а не сімейне виховання; передача опіки по декрету від 7 грудня 1920 р. у відомство органів народної освіти свідчить про зв'язок опіки над дитиною з її соціальним вихованням⁶⁰⁸.

Отже, у 20-х рр. ХХ ст. у різних країнах визріла ідея соціально-педагогічної підтримки, охорони прав дитини й обов'язків держави щодо дитинства, що було зумовлено тотальним впливом війни та її наслідками.

4.2. Особливості сімейної політики зарубіжних країн

Розглянемо особливості сімейної політики зарубіжних країн у другій половині ХХ ст. та її вплив на становлення соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в Україні. Зауважимо, що спільним для всіх країн став постулат про те, що «сім'я визнається важливим соціальним інститутом, у якому народжується і

⁶⁰⁶ Там само. С. 12–13.

⁶⁰⁷ Там само. С. 5–7.

⁶⁰⁸ Там само. С. 14–15.

виховується нове покоління, де відбувається його соціалізація, де ці покоління отримують економічну і психологічну підтримку»⁶⁰⁹.

Сім'я є одним із найважливіших інститутів суспільства, який відіграє вирішальну роль у процесі відтворення людського життя, продовженні людського роду. Сім'я завжди є моделлю конкретного історичного періоду, його розвитку, віддзеркаленням його моральних і духовних суперечностей, постійно зазнає змін, зумовлених процесами, які відбуваються в суспільстві і через членів сім'ї впливають на його розвиток.

Важливою складовою соціальної політики будь-якої держави є сімейна політика. Вона включає заходи, спрямовані на охорону дитинства, материнства, передбачає сприятливу для сім'ї політику зайнятості тощо.

Необхідність сімейної політики в розвинутих країнах зумовлена такими явищами, як: старіння суспільства, зміни в структурі сім'ї, професійна активність жінок і відповідно – необхідність віднайти рівновагу між професійною зайнятістю і родинним життям.

У політичному й економічному дискурсі термін «сімейна політика» з'явився відносно недавно, коли питання, пов'язані з життям сім'ї, становищем жінки, виявленням батьківства, почали активно обговорюватися в багатьох країнах і привернули увагу соціальних дослідників і держави. Сімейною політику розуміють як сукупність способів підтримки, що забезпечують сім'ям із дітьми певні соціальні гарантії, мета яких: поліпшити добробут і функціонування сім'ї в інтересах суспільства⁶¹⁰, тобто соціальна підтримка материнства й дитинства розглядається як її напрям.

Якщо в першій половині ХХ ст. сімейна політика спиралася на розвинену правову базу країн ЄС (Франція та ін.) мали законодавчо оформлену сімейну політику, що переслідувала демографічні цілі; інші (Ірландія та ін.) віддали пріоритет захисту дітей з бідних сімей; третя група країн (Данія та ін.) дотримувалися більш сучасного підходу – підтримували всі типи сімей) (детальніше про це див. у п. 4.1), то в другій пол. ХХ ст. акценти сімейної політики змінювалися, чому сприяли такі чинники: економічна кон'юнктура, соціальні зрушення, демографічна ситуація.

На економічну політику вплинув і національний менталітет, вироблений у процесі історичного розвитку кожної країни. Наприклад, Данія та інші скандинавські країни першими визнали обох батьків однаково відповідальними за виховання дітей і ввели відпустки у зв'язку з народженням і вихованням дітей як для батька, так і для матері. Вони також першими зрівняли позашлюбних дітей у правах на отримання допомоги.

Концепція надання відпусток обом батькам поширюється і на інші країни, включаючи ті, де соціальний статус жінок був нижчий (Португалія, Греція) порівняно з країнами Північної Європи.

Як свідчить аналіз літератури, перші спроби розробки державної допомоги сім'ям із дітьми в окремих західноєвропейських країнах сягають 30–50 рр. ХХ ст. У 1970-х рр. система підтримки материнства і дитинства діяла вже в більшості країн Заходу, у рамках якої проводили такі заходи: медичне обслуговування жінок у період вагітності і

⁶⁰⁹ Pfau-Effinger B., Geissler B. Institutioneller und soziokultureller Kontext der Entscheidung verheirateter Frauen für Teilzeitarbeit, 2002. V. 25. № 3. P. 358.

⁶¹⁰ Gauthier A. The State and the Family. A Comparative Analysis of Family Policies in Industrialized Countries. Clarendon Press. Oxford, 1996. P. 172.

народження дитини, надання та оплата декретних відпусток, спостереження за здоров'ям немовлят і дітей дошкільного віку, право на відпустку з виховання дітей, допомога багатодітним сім'ям на дітей, податкові пільги, позички з низькими відсотками (або субсидії) для придбання або оренди житла. У 1990-х рр. у країнах Західної Європи почала формуватися більш всеосяжна концепція сімейної політики, яка мала на увазі введення права доступу до контрацептивів і легальних абортів, а також заходи, спрямовані на поєднання материнства з роботою, тобто створення дитячих дошкільних установ, поліпшення умов праці для батьків, що мають маленьких дітей, зокрема збільшення тривалості декретної відпустки зі збереженням права повернення на колишнє місце роботи при збереженні трудового стажу, поширення гнучкого графіка роботи і неповної зайнятості, більш широке залучення батьків до роботи дитячих дошкільних установ, розширення системи податкових пільг на дітей⁶¹¹.

Однак ці загальні положення мали складну диференціацію, детерміновану умовами, термінами, віковими обмеженнями тощо. Наприклад, декретну відпустку повністю оплачували жінкам, які працюють, тільки в Німеччині, Франції, Люксембурзі і Нідерландах; від 50 до 90 % заробітку отримували жінки в Бельгії, Данії, Іспанії, Ірландії та Італії, ще меншу компенсацію – у Греції і Португалії. У Великобританії система оплати залежала, зокрема, від тривалості роботи на одному місці. У шести країнах (Бельгія, Данія, Німеччина, Італія Люксембург, Великобританія) декретну відпустку оплачували також жінкам, які не працюють, здебільшого у вигляді одноразової допомоги. У всіх без винятку країнах було заборонено звільнення вагітної жінки, а її місце роботи на період декретної відпустки зберігалось. У Німеччині цей термін становив 36 місяців, в інших країнах – від 2 до 12 місяців. В окремих країнах надавали додаткову допомогу різним категоріям сімей. Наприклад, у Франції – допологову допомогу; у Бельгії, Франції і Фінляндії – одноразову допомогу у зв'язку з народженням дитини, а також додаткову допомогу матерям-одиначкам, на дітей-інвалідів та сім'ям, де молодшій дитині менше трьох років; у Франції, Люксембурзі та Ірландії (тільки бідним сім'ям) – школярам у зв'язку з початком навчального року; в Португалії, Греції та Люксембурзі – з нагоди одруження⁶¹².

Державна політика підтримки материнства й дитинства в країнах ЄС була спрямована насамперед на охорону здоров'я матері й дитини внаслідок перерозподілу доходів на користь сімей із дітьми – переважно з акцентом на їх кількість. Наприклад, найбільш значні суми (перерахунок у єдиній загальноєвропейській одиниці «екю») допомоги на першу дитину виплачували в Данії – 76 екю (ця сума залишалася стабільною для всіх наступних дітей). На другу і третю дитину максимум платили в Бельгії – 170 екю, на третю – в Люксембурзі – 182 екю. На третю дитину (після Бельгії і Люксембургу) найбільша сума допомоги надавалася у Франції – 118 екю, а четверту в Німеччині – 123 екю. Великобританія, Італія, Швеція, Данія, Іспанія, Португалія, Греція видавали однакові розміри допомоги незалежно від порядкового номера дитини. Однак у цій групі країн, крім Швеції і Великобританії, вона набагато

⁶¹¹ McIntosh C. Recent pronatalist policies in Western Europe. *Population a. development rev. N.Y.*, 1987. Suppl. to Vol. 12. 1986. P. 323.

⁶¹² Там само. С. 323.

нижча, ніж в інших західноєвропейських державах (менше 2 % середньої зарплати; у Швеції і Великобританії – 4 %) ⁶¹³.

Допомогу на сім'ю зазвичай виплачували до досягнення дитиною 16–18 років. У всіх країнах, крім Данії та Іспанії, якщо дитина продовжувала навчання, зокрема здобувала вищу освіту, вікова межа виплати підвищувалася від 24 до 27 років (максимально в Німеччині та Люксембурзі).

Таким чином, порівняльний аналіз розміру матеріальної допомоги в країнах Заходу засвідчив індивідуальну систему державної політики.

У багатьох країнах Європи були внесені зміни в соціальну політику і програми протягом 1980-х і 1990-х рр. Зокрема, згідно з даними Організації економічного співробітництва і розвитку в країнах ЄС спостерігався і різний рівень соціального забезпечення дітей у дошкільних закладах (табл. 4.2.1; 4.2.2) ⁶¹⁴.

Таблиця 4.2.1

Кількість місць на 100 дітей раннього віку в дошкільних закладах

Країна	кін. 1980-х	поч. 1990-х	кін. 1990-х
Австрія	немає	3	4
Бельгія	20	30	30-33
Данія	48	48	71
Фінляндія	31	21	22
Франція	20	23	29
Німеччина (східна)	немає	50	41
Німеччина (західна)	3	2	2
Греція	4	3	3
Ірландія	2	2	38
Італія	5	6	6
Люксембург	1	2	немає
Нідерланди	2	8	20
Норвегія	7	8	30
Португалія	6	12	13
Іспанія	немає	2	5
Швеція	29	33	45
Великобританія	2	2	20

Таблиця 4.2.2

Кількість місць на 100 дітей від трьох років в дошкільних закладах

Країна	кін. 1980-х	поч. 1990-х	кін. 1990-х
Австрія	немає	75	68
Бельгія	95	95	100
Данія	85	82	91
Фінляндія	58	53	66
Франція	95	99	99
Німеччина (східна)	немає	100	97
Німеччина (західна)	70	78	85

⁶¹³ Ekert-Jaffe O. Effets et et limits des aides financiers aux familles: Une experience et un modele . *Population*. P., 1986. A. 41. № 2. P. 336

⁶¹⁴ Henderson A., White L. Shrinking welfare states? Comparing maternity leave benefits and child care programs in European Union and North American welfare states, 1985–2000. *Journal of European Public Policy*. 2004. Volume 11. [Issue 3](#).

Продовження табл. 4.2.2

Греція	70	70	46
Ірландія	55	55	56
Італія	85	91	83
Люксембург	48	60	Немає даних
Нідерланди	55	71	100
Норвегія	43	51	75
Португалія	35	48	75
Іспанія	70	84	84
Швеція	64	72	69
Великобританія	40	60	90

Дані таблиці свідчать про те, що в середньому показники соціального забезпечення дітей до трьох років нижчі, ніж показники соціального забезпечення дошкільнят. Так, північні країни, такі як Швеція, Данія та меншою мірою Фінляндія та Норвегія, підтримували дуже високий рівень соціального забезпечення дітей раннього та дошкільного віку. Франція, Бельгія, Італія і Іспанія сприяли дошкільному вихованню шляхом організації мережі дитячих садків або втілення еквівалентних програм, які були майже універсальними у Франції і Бельгії й охоплювали близько 80% дітей в Італії та Іспанії. Показники соціального забезпечення дітей раннього віку в цих країнах набагато нижчі – середні показники близько 26 місць на 100 дітей.

У той же час ці показники поступово збільшувалися, починаючи з 1980 р. у дванадцяти країнах. Зокрема, показники рівня соціального забезпечення дітей раннього віку в період 1980–1990 рр. вирости в Норвегії (з 7 до 30 %), Данії (з 48 до 71 %), Великобританії (з 2 до 20 %), Ірландії (з 2 до 38 %), Нідерландах (з 2 до 20 %) і дітей дошкільного віку – в Португалії (з 35 до 75 %), Нідерландах (з 55 до 100 %), Норвегії (з 43 до 75 %).

Однак спостерігається і певне зниження показників соціального забезпечення дітей дошкільного віку – в Австрії (з 75 до 68 %), Італії (з 85 до 83 %) і Греції (з 70 до 46 %). Варто також відзначити, що знизилися показники і у східній і західній Німеччині після об'єднання.

Рівень державних витрат на соціальні програми в європейських країнах у період 1985–1998 рр. подано у табл. 4.2.3⁶¹⁵.

Таблиця 4.2.3

Витрати на соціальні програми (у відсотках від ВВП) у період 1985–1998 рр.

Країна	Соціальне забезпечення дітей			Декретна відпустка			Загальні соціальні витрати		
	1985	1990	1998	1985	1990	1998	1985	1990	1998
Австрія	0,5	0,57	0,94	0,21	0,22	0,16	26,15	26	27,62
Бельгія	0,1	0,08	0,05	0,08	0,16	0,17	27,7	25,85	26,3
Данія	1,45	1,78	2,1	0,38	0,48	0,53	27,87	29,79	30,1
Фінляндія	0,87	1,12	1,15	0,67	1,04	0,63	22,92	24,78	26,67
Франція	0,23	Немає даних	0,66	0,25	0,33	0,35	26,62	26,45	28,82
Німеччина (західна)	0,21	0,24	0,42	0,10	0,27	0,31	22,33	21,74	28,48

⁶¹⁵ Там само.

Продовження табл. 4.2.3

Греція	Немає даних	0,56	0,52	0,05	0,39	0,32	17,89	21,64	22,73
Ірландія	0,05	0,04	0,15	0,09	0,07	0,06	22,04	19,02	15,77
Італія	0,12	Немає даних	Немає даних	0,13	0,10	0,12	22,22	25,04	26,42
Люксембург	0,23	Немає даних	Немає даних	0,22	0,23	Немає даних	22,81	21,74	22,09
Нідерланди	Немає даних	Немає даних	Немає даних	0,04	Немає даних	Немає даних	27,71	28,29	23,9
Норвегія	0,4	0,66	0,84	0,19	0,38	0,67	20,04	27,16	28,16
Португалія	0,1	0,13	0,18	0,09	0,08	0,09	12,61	14,05	18,6
Іспанія	0,02	0,01	0,05	0,06	0,07	0,12	18,03	19,29	19,71
Швеція	1,79	2,07	1,30	0,7	1,12	0,59	30,18	31,02	31,47
Великобританія	Немає даних	Немає даних	Немає даних	0,07	0,09	0,07	21,32	21,74	25,07

Як свідчать дані таблиці, у період 1980–1998 рр. урядам Австрії, Данії, Фінляндії, Франції, Німеччини, Ірландії, Люксембургу, Норвегії, Португалії, Швеції вдалося збільшити державні витрати на соціальне забезпечення дітей. Уряди Бельгії, Франції, Люксембургу, Норвегії та Іспанії зуміли зберегти або збільшити витрати і на програму декретних відпусток (за винятком Бельгії щодо програм догляду за дитиною).

У джерелознавчих матеріалах зафіксовано, що у Швеції, Нідерландах та США застосовувалися три режими соціального захисту, а саме: залишковий, інституціональний і корпоративний.

Залишковий режим підтримки властивий США. У ній держава бере участь тоді, коли сім'я у скрутному становищі, тобто така підтримка надається незначній частині населення. Такі програми, як «Головний старт» («Head Start») та Закон підтримки сім'ї 1988 р. у США, стосувалися в основному підтримки соціально незахищених дітей дошкільного віку та матерів, які працюють, допомога яким надавалася у вигляді податкових пільг.

Інституційний режим типовий для Швеції та інших скандинавських країн. Там програми, такі як батьківська відпустка по догляду за дитиною, є універсальною і доступною для всіх.

Корпоративний режим полягає в тому, що соціальна політика формується на взаємодії потужних інтересів політичних груп. Тому в таких країнах, наприклад, як Нідерланди досить скромні державні програми по догляду за дітьми⁶¹⁶.

Таким чином, незважаючи на існування в країнах ЄС специфіки щодо сімейної політики, загальною їх метою було поліпшити систему соціальної підтримки материнства й дитинства та забезпечити функціонування сім'ї в інтересах суспільства.

Сімейна політика материнства й дитинства в Німеччині

Сімейна політика в Німеччині забезпечується соціальною підтримкою материнства й дитинства і стосується правових, медичних, матеріальних та інших сфер.

⁶¹⁶ Siv Gustafsson, Frank P. Stafford. Three Regimes of Child Care: The United States, the Netherlands, and Sweden. *The National Bureau of Economic Research*. 1994. S. 250–335.

Як свідчить аналіз джерельної бази, після утворення ФРН (1949 р.) держава і суспільство надавали сімейній політиці великого значення. У ст. 6 (§ 1) Основного закону ФРН зазначено: «Шлюб і сім'я знаходяться під особливим захистом держави; кожна мати отримала право на захист і турботу з боку суспільства; позашлюбні діти мають рівні права і рівні умови для фізичного і духовного розвитку»⁶¹⁷. Це зобов'язувало державу не тільки шанувати й захищати сім'ю як важливий соціальний інститут, а й піклуватися про матір і дитину.

Початок офіційної сімейної політики Німеччини як складової загальної соціальної політики держави було покладено в 1953 р. створенням Федерального міністерства у справах сім'ї, завданням якого був захист і утвердження традиційної для Західної Німеччини типу сім'ї, у якій – батько матеріально утримує родину, а мати піклується про дітей та веде домашнє господарство. Тому перші політичні кроки щодо сім'ї були спрямовані на допомогу багатодітним сім'ям, а до кінця 60-х років ХХ ст. у державній сімейній політиці домінували заходи, спрямовані на підтримку сім'ї як соціальної інституції.

У 1969 р. у сімейній політиці відбулася зміна пріоритетів: стала проводитися політика вирівнювання сімейних витрат, захист інтересів дітей і жінок-матерів, виплачувалася допомога на утримання, виховання та навчання дітей відповідно до Закону про соціальну допомогу і багатом малозабезпеченим сім'ям. Перший Закон про допомогу на дітей вступив у силу на початку 1965 р. Ним було обмежено допомогу на третю і наступних дітей, однак із 1 січня 1975 р. допомогу на дітей відновлено. Її стали виплачувати обом батькам у розмірі 50 марок на місяць – на першу дитину, на другу – 100, на третю – 220 і на кожную наступну – 240⁶¹⁸. З 1983 р. для сімей із великими доходами допомога на другу і кожную наступну дитину поступово знижувалась, а мінімальні суми – 70 марок на другу і 140 марок на третю і наступну виплачувалися незалежно від рівня доходу.

Рамки доходу вираховувалися залежно від сімейного доходу батьків і кількості дітей до 16 років. Для дітей старших 16 років допомога виплачувалася до 27 років тільки у випадку їх навчання без стипендіальної підтримки.

Центральною подією сімейної політики в 90-х рр. ХХ ст. стало прийняття Закону про захист материнства, який з 1 січня 1991 р. почав діяти на всіх землях об'єднаної Німеччини і містив положення про захист здоров'я матері і дитини; про заборону важкої фізичної праці та шкідливі умови праці для вагітних жінок.

Жінкам, які працюють, передбачалася допомога у розмірі 25 марок на день, що становило $\frac{1}{4}$ середньоденного заробітку. Закон про реформу охорони здоров'я з 1 січня 1989 р. дозволив виплачувати допомогу у зв'язку з материнством і тим жінкам, що працювали за трудовим договором (якщо вони застраховані на випадок хвороби). З 1 липня 1991 р. матерям і батькам, що працювали, надавалося право на звільнення від роботи на 5 днів через хворобу дитини віком до 8 років.

Закон про стимулювання зайнятості від 1 травня 1985 р. передбачав заходи, що сприяли гендерному рівноправ'ю, можливості поєднання освітньої, сімейної сфери та професійної діяльності. Матері мали право на грошову підтримку на період продовження перерваної професійної освіти і перепідготовку в розрахунок по п'ять

⁶¹⁷ Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. Bonn: Bundeszentrale für polit. Bildung, 1967. P. 6.

⁶¹⁸ Familienpolitik. *Bonner Almanach 1989 / 1990*. Bonn, 1990. P. 213.

років на кожну дитину. Допомога мала виплачуватися в кредит при навчанні в різні періоди. З 1900 р. державою було виділено на цю програму 25 млн. марок на 5 років.

Допомога на дітей виплачувалася за дорученням Бюро праці спеціальними касами, а для державних працівників – працедавцями. У вересні 1993 р. допомога на дітей становила: на першу дитину – 70 марок у місяць, на другу – залежно від рівня доходу – від 70 до 130 марок, на третю – від 140 до 220 марок, починаючи з четвертої – від 140 до 240 марок⁶¹⁹.

Крім допомоги у зв'язку з материнством, у Німеччині з 1 січня 1986 р. вступив у силу закон про надання допомоги на виховання дітей і про відпустку на виховання. На відміну від допомоги по материнству, яку отримували тільки матері, що працювали до народження дитини, допомогу на виховання в розмірі 600 марок в місяць на кожну дитину виплачували усім матерям чи батькам, що займалися вихованням дітей, незалежно від того, працювали вони до народження дитини чи ні. Допомогу виплачували з 1 січня 1991 р. для всіх дітей до 18 місяців життя, з 1 січня 1993 р. – до двох років. За офіційними даними, з 1986 по 1990 рр. таку допомогу отримало понад 2,5 млн. батьків⁶²⁰.

Батьки, що працювали до народження дитини, мали право на відпустку по її вихованню зі збереженням місця роботи. Прикметно, що до середини 1980-х рр. декретна відпустка не враховувалась до трудового стажу. Тільки з 1992 р. за кожну дитину жінці почали нараховувати три роки трудового стажу.

У рамках закону 1990 р. про стимулювання освіти передбачалася допомога на навчання учням загальноосвітніх шкіл з 10 класу, вечірніх шкіл, коледжів, професійних училищ, середніх спеціальних закладів – до 585 марок; студентам вищих навчальних закладів – до 690 марок. У разі погіршення матеріального становища, батькам надавалася податкова пільга на навчання дітей, що становила для дітей старших 18 років 4200 марок або 2400 марок, якщо дитина навчається за кордоном; для дітей до 18 років – 1800 марок. З 1990 р. пільги надавалися і дітям, що постійно проживали за кордоном, на суму не більшу ніж 3024 марок.

Суміщення батьками професійної праці з турботою про дітей у Німеччині здійснювалося за двома моделями: «синхронної» (робота і турбота про дітей одночасно) і «послідовної» (робота – турбота про дітей – робота).

При «синхронній» моделі великого значення надавалося дитячим закладам. У Німеччині існувало чотири види дитячих закладів: ясла для дітей до трьох років, дитячі садки для дітей від трьох до шести років; спеціалізовані дитячі садки для дітей із фізичними та розумовими вадами і групи продовженого дня для дітей від 6 до 15 років. За офіційними даними, охопленість дітей дитячими садками в Німеччині становила (у %): 1965 р. – 32,7; 1970 р. – 38,4; 1975 р. – 65,5; 1987 р. – 79. Така динаміка свідчила про зростання рівня працевлаштування жінок, що становила 75 % у повних сім'ях, а серед одиноких матерів цей показник сягав 80 %.

Окрім державних форм допомоги, у рамках системи вирівнювання сімейних витрат у Німеччині діяло багато способів підтримки сімей на рівні федерації, земель і общин. Зокрема, наявність дітей враховувалася в житловому будівництві. З 1 січня 1987 р.

⁶¹⁹ Sudmann H. Familienlastenausgleich im Spannungsfeld von leistungsgerechter Besteuerung und bedarfsgerechter Förderung. *Sozialer Fortschritt*. München, 1993. Jg. 42. H. 11. S. 276.

⁶²⁰ Blum N. Unsere Leistung – der Aufbau des Sozialstaates. *Union in Deutschland*. Bonn, 1990. № 14. P. 8.

було введено пільгу на першу дитину через зниження податку на прибуток на 600 марок, а з 1 січня 1990 р. – на 750 марок на кожну дитину впродовж 8 років після придбання сім'єю власного помешкання. За офіційними даними, німецькі сім'ї щороку економлять на податках у рік у такий спосіб 405 млн. марок⁶²¹.

З 1 січня 1990 р. в общинах було введено ще одну пільгу – квартирну – для тих общин, у яких квартплата перевищувала на 25 % середню по федерації. У 1989 р. федерація виділила на будівництво сімейних будинків відпочинку 154 млн. марок. Одинокі батьки з дітьми і багатодітні сім'ї могли відпочивати в них на пільгових умовах.

Ефективності політики підтримки сімей з дітьми сприяла також діяльність численних фондів. Так, у 1950 р. було засновано «Фонд оздоровлення матерів», який пропонував матерям програму оздоровлення в 110 будинках відпочинку – щорічно для 40 тис. матерів.

Федеральний фонд «Мати і дитя – захист ненародженого життя» було засновано в 1984 р. Фонд надавав допомогу матерям, які опинилися у скрутному становищі. Так, у 1989 р. фонд виплатив 130 млн. марок.

Сучасна сімейна політика Німеччини зорієнтована на такі основні критерії, як: зміцнення економічної стабільності родини; сприяння узгодженню сімейної та професійної діяльності; цілеспрямований розвиток дітей у ранньому віці; підвищення рівня народжуваності⁶²².

У рамках соціальної підтримки материнства й дитинства сім'ї мають право на медичне обслуговування жінок у період вагітності і народження дитини; надання й оплату декретних відпусток; право на відпустку з виховання дітей (батьківська відпустка); сімейну допомогу на дітей; податкові пільги, позики під низькі відсотки (або субсидії) для придбання або оренди житла та ін. У країні діють служби планування сім'ї, жінки одержали доступ до контрацептивів, заборонено звільнення вагітної жінки і гарантовано збереження її місця роботи на період декретної відпустки⁶²³. У Німеччині всім категоріям жінок повністю оплачується відпустка у зв'язку з вагітністю і пологами (від 6 до 8 тижнів після пологів, при ускладненнях або народженні близнят – до 18 тижнів) та відпустки з виховання дітей (батьківські відпустки).

У рамках сімейної політики в Німеччині проводиться підтримка працюючих батьків, самотніх батьків і малозабезпечених сімей. З 1 січня 2007 р. запроваджено нову державну допомогу для батьків, які тимчасово відмовилися від професійної діяльності. Її розмір становить 67 відсотків від заробітної плати, але не більше як 1800 євро на місяць. Допомога малозабезпеченим сім'ям становить щомісячно 300 євро і виплачується впродовж 12 місяців. Встановлено і норму допомоги молодим батькам: упродовж року після народження дитини мати отримує від держави дві третини зарплати. Для батька аналогічна відпустка триває 14 місяців.

Головним завданням, окресленим у восьмій книзі Соціального Кодексу Німеччини, є соціально-педагогічна підтримка сучасної сім'ї, яка охоплює: сімейну освіту (готує

⁶²¹ Familienpolitik. *Bonner Almanach 1989 / 1990*. Bonn, 1990. P. 213.

⁶²² Gerlach I. Familie und staatliches Handeln. *Ideologie und politische Praxis in Deutschland*. Opladen, 1996. P. 126.

⁶²³ Effinger H., Luthé D. Soziale Dienste zwischen Gemeinschaft, Markt und Staat. *Sozialmarkte und Manager*. Bremen, 2003. P. 29.

молодих людей до подружніх відносин, до співпраці з дитячим садком, школою, центром матерів); консультації з загальних питань виховання та розвитку молоді; сімейне дозвілля та відпочинок (особливо у проблемних родинах, при потребі включає виховний патронаж дітей)⁶²⁴.

Ці форми допомоги сім'ї надають переважно громадські організації, а місцеві державні органи допомоги молоді приймають рішення щодо виду та розміру допомоги, несуть фінансову відповідальність за їх здійснення.

До соціально-педагогічних послуг щодо сприяння процесу виховання в сім'ї належать також: фахові консультації з питань подружніх відносин; підтримка батьків-одинаків; допомога при народженні позашлюбних дітей; консультування та підтримка щодо налагодження контактів дитини з батьками; забезпечення матерів-одиначок, що виховують дитину до шести років, місцем у закладах матері та дитини; патронаж та надання допомоги дитині в скрутному становищі.

Таким чином, державна соціальна політика підтримки материнства й дитинства в Німеччині спрямована на зміцнення економічної стабільності родини; є узгодження сімейної та професійної діяльності; охорону здоров'я матері й дитини; підвищення рівня народжуваності, сприяння добробуту дітей, їх пізнавального та соціального розвитку.

Соціальна підтримка материнства й дитинства в Бельгії

У Бельгії, як свідчить аналіз джерельної бази, сімейна політика має соціальний характер. Перший державний закон про сімейну допомогу ухвалений у Бельгії в 1930 р., мета якого – «забезпечення соціального захисту і мінімального гарантованого доходу сім'ям з дітьми»⁶²⁵. У 1987 р. уряд Бельгії сформулював свою позицію щодо сімейної політики. У ній зазначалося, що «держава не здатна впливати на народжуваність чи смертність населення, вона може тільки створити умови, сприятливі для сім'ї і виховання дітей»⁶²⁶.

Сімейна політика вважалася найважливішим чинником економічного, соціального та культурного розвитку суспільства. У зв'язку з цим у Бельгії було проведено численні реформи, які в цілому відповідали пропозиціям Конференції сімейних організацій ЄС. Суть цих рекомендацій передбачала таке:

1. У сімейній політиці треба забезпечувати пріоритетність інтересів дитини.
2. Наявність (відсутність) юридичного оформлення шлюбу між батьками не повинно відбиватися на інтересах дитини у випадку розлучення.
3. Формування різних нових моделей сімейних відносин повинно забезпечувати рівність у сфері соціального забезпечення всіх дітей.
4. У сімейній політиці потрібно дотримуватися принципу толерантності при наданні сімейної допомоги⁶²⁷.

Одним з основних напрямків сучасної державної сімейної політики в Бельгії була підтримка сім'ї з дітьми, у якій обоє батьків працюють. Уряд здійснював політику,

⁶²⁴ Schleicher H. Familie und Recht: Kindschaftsrecht, Jugendhilferecht, Jugendschtrafrecht, Ehe und Scheidungsrecht. Köln, 2003. P. 238.

⁶²⁵ Premier rapport sur l'application de la Charte communautaire des droits sociaux fondamentaux des travailleurs. *Europe sociale*. Luxembourg, 1992. № 1. P. 35.

⁶²⁶ Sels C., Dumon W. Family policy in EEC countries. Luxembourg, 1990. P. 20.

⁶²⁷ Buyses A. Modeles familiaux et legislations sociales dans les pays de la CEE: Etude comparative. *Etudes et recherches*. Geneve, 1992. № 49. P. 104–105.

покликану допомогти жінці поєднувати зайнятість і материнство, що полягала у прийнятті та вдосконаленні законодавства про надання декретної відпустки та захист прав матерів, які працюють.

У 80–90 рр. ХХ ст. у Бельгії сім'ї з дітьми мали такі пільги: отримання сімейної допомоги; податкові пільги; пільги на державний транспорт; звільнення від воєнної служби; пільги у сфері житлової політики.

Сімейна допомога в Бельгії виплачувалася на всіх дітей, однак її розмір залежав від професійного статусу батьків (тобто режиму соціального захисту) та від кількості дітей у сім'ї. Так, у 1991 р. на першу дитину найманого працівника допомога становила 2461 бельг. фр. (58 екю) у місяць, тоді як на першу дитину незалежного працівника – тільки 714 фр. На другу і наступних дітей сума допомоги була однаковою для всіх сімей: на другу дитину – 4535 фр. (108 екю) у місяць, на третю і наступних – 6735 фр. (161 екю). Допомога виплачувалася до 18 років; на студентів – до 25 років; на дітей з фізичними вадами – до 21 року⁶²⁸.

Залежно від віку дітей розмір допомоги збільшувався. Додаткові виплати на дітей від 6 до 12 років становили в 1991 р. 852 фр. (20 екю) у місяць; від 12 до 16 років – 1401 фр. (31 екю); на дітей старших 16 років додаткові виплати на першу дитину були в розмірі 1372 фр. (33 екю) і на наступних – 1591 фр. (38 екю). Діти-сироти отримували допомогу в розмірі 9416 фр. (223 екю) на кожну дитину плюс додаткову надбавку залежно від віку дитини. Допомога на дітей безробітних виплачувалася з 7 місяця безробітності і становила на першу дитину 3699 фр. для найманих працівників і 1444 фр. – для незалежних працівників; на другу дитину – 5308 фр., на третю і кожну наступну – 6907 фр.

У 1988 р. у Бельгії здійснено радикальну реформу податкової системи, метою якої було врахування інтересів сім'ї при визначенні суми податків. Нововведення були такі: залежно від кількості дітей сума доходу, що не обкладалася податком, збільшувалася: на одну дитину на 35 тис. фр. в рік, на другу – на 55 тис. фр., на третю – на 112,5 тис., на четверту і кожну наступну – на 125 тис. фр. Прикметно, що з урахуванням індексу вартості життя, ці суми постійно переглядалися.

Усім багатодітним сім'ям (сім'ї з трьома і більше дітьми) надавалася 50-відсоткова скидка при оплаті залізничних поїздок по Бельгії і на морських судах до Великобританії. Діти-школярі з багатодітних сімей користувалися пільгами при оплаті шкільних проїзних квитків на міський транспорт з 1 вересня до 30 червня (для них шкільний абонемент становив 2850 фр. замість 5700 фр. для інших дітей).

Відповідно до закону від 8 травня 1989 р. окремі малозабезпечені сім'ї отримали право на продуктові талони вартістю 2 тис. фр. у місяць на дитину. З 1 січня 1991 р. розмір допомоги підвищено до 4 тис. фр. Окрім цих, з метою допомогти у поєднанні професійної діяльності з батьківськими обов'язками, було прийнято такі зразки:

- надано можливість переривати професійну кар'єру на термін від 6 місяців до 5 років у випадку народження і виховання дитини;
- збільшено термін декретної відпустки;
- надано батькові 3-денну оплачувану відпустку з нагоди народження дитини;

⁶²⁸ Les politiques familiales nationales des Etats membres de la Communaute europeenne en 1991. *Comm. Des Communautés europ. Observatoire europ. Des politiques familiales nationales; Dumon W. avec la collab. De Nuelant T. et al.* Bruxelles, 1992. Vol. 2. VI. P. 18

- надано неоплачувану відпустку терміном на 10 днів для догляду за хворою дитиною;
- надано можливість повернутися до професійної кар'єри після декретної відпустки⁶²⁹.

У Бельгії на початку 1990-х рр. тривалість допологової відпустки було збільшено з 6 до 7 тижнів, а загальну тривалість декретної відпустки – з 14 до 15 тижнів⁶³⁰. Одноразова допомога при народженні першої дитини становила 33,2 тис. фр. (788 екю), другої і кожної наступної – 25 тис. фр. (593 екю).

Закон від 23 грудня 1989 р., доповнений королівським указом від 10 січня 1990 р., увів у державі систему страхування материнства, суть якої полягала в призначенні компенсації впродовж декретної відпустки: упродовж перших 30 днів у розмірі 82 відсотки, з 30-го дня – в сумі 75 відсотків і з 15-го тижня – 65 відсотків від заробітної плати жінки⁶³¹. Материнське страхування здійснювалося за рахунок податків і становило 0,12 відсотка від суми заробітної плати.

Значний інтерес представляє проведена урядом Бельгії політика допомоги сім'ям, які працюють, щодо забезпечення догляду за малолітніми дітьми. Мережа дитячих садків, ясел і дошкільних груп почала інтенсивно розвиватися в Бельгії ще наприкінці XIX – на поч. XX ст. і станом на 1970 р. система дитячих дошкільних установ досягла майже повного охоплення 3-5-річних дітей. Дошкільні заклади знаходилися в основному в підпорядкуванні національних общин: у фламандській общині ними опікувалася організація «Дитина і сім'я», у французькій – Управління з питань народжуваності й дитинства. У 1990-х рр. існували такі типи дошкільних закладів:

I. Ясла, що приймали дітей до трьох років. Їхня кількість у 1990 р. у фламандській общині становила 106 на 8751 місце, у французькій – 206 ясел на 7886 місць. Крім того, діяли ясла, що приймали дітей від 1,5 до 3 років: у 1990 р. у фламандській общині функціонувало 50 таких ясел на 1038 місць, а у французькій – 45 ясел на 1052 місць⁶³².

II. Незалежні дитячі заклади, що приймали дітей до 10 років у французькій і до 6 років у фламандській общині. Тут працювали спеціально підготовлені вихователі, причому на 20 вихователів припадало не більше 10 дітей. Кількість таких закладів у 1990 р. у фламандській общині становила 155, де працювало 4078 вихователів, у французькій – 64, де було зайнято 2184 вихователі.

III. Будинки дитини, що діяли на державній та приватній основі. Кількість таких закладів у 1990 р. у фламандській общині становила 183, у французькій – 333.

IV. У Бельгії діяли також й інші типи дитячих закладів, а саме: дитячі майданчики, ігрові кімнати, майданчики тимчасової опіки над дітьми, одноденні ясла й дитячі садки, групи дошкільної підготовки дітей з 2,5 років та ін.

Варто зазначити, що в Бельгії дошкільною освітою було охоплено 20 % дітей до 3 років і 95 % дітей від 3 років, що свідчить про велику її популярність⁶³³.

⁶²⁹ Premier rapport sur l'application de la Charte communautaire des droits sociaux fondamentaux des travailleurs. *Europe sociale*. Luxembourg, 1992. № 1. P. 39.

⁶³⁰ Les politiques familiales nationales des Etats membres de la Communauté européenne en 1991. *Commis. Des Communautés europ. Observatoire europ. Des politiques familiales nationales; Dumon W. avec la collab. De Nuelant T. et al.* Bruxelles, 1992. Vol. 1. X. P. 160.

⁶³¹ Там само. Vol. 2. VI. P. 73.

⁶³² Там само. Vol. 2. VI. P. 106.

⁶³³ Dumon W. La politique familiale en Europe: des familles monoparentales a revenue faible ou sans revenue. *Population*. P. 1992. A. 47. № 4. P. 1049.

Окрім дитячих закладів, у Бельгії були поширеними послуги нянь і вихователів, що мали статус незалежних працівників. Умови праці цих працівників такі ж, як і в державних закладах, при цьому розмір фінансової участі батьків жорстко не регулювався. На поч. 1990-х рр. у фламандській общині налічувалось 4313 незалежних нянь і вихователів, а у французькій – 1305⁶³⁴.

Законом від 25 листопада 1990 р. Бельгія ратифікувала Міжнародну конвенцію прав дитини. У жовтні 1991 р. у французькій общині було прийнято Хартію дитинства, у якій підкреслювалася особлива роль сім'ї в житті суспільства і відповідальність держави за виховання дітей. З-поміж прав дитини найважливішим названо право виростити свою дитину «в умовах, гідних людини». Для забезпечення цього права пропонувалося:

- забезпечити кожній дитині право на отримання сімейної допомоги, незважаючи на професійну діяльність батьків, але з урахуванням матеріального стану сімей;
- здійснювати державну політику боротьби з бідністю, захищаючи право кожної дитини жити в сім'ї, зміцнювати здоров'я і безпеку дітей;
- залучати батьків до діяльності дитячих закладів.

Хартія потребувала узгодження політики підтримки материнства й дитинства на всіх рівнях. Задля цього з 1 листопада 1991 р. при уряді французької общини було введено пост генерального делегата з питань дитинства, а з 1 грудня 1991 р. – радника зі справ молоді.

За даними Інтернет-ресурсів, на сучасному етапі у Бельгії поширеним засобом матеріальної підтримки батьків при народженні дитини є грант – значна одноразова виплата у зв'язку з народженням дитини, який зменшується для другої та наступних дітей з 1064 до 800 євро. Як виняток, існує можливість вибору між грошовою допомогою та допомогою необхідними товарами або послугами. У країні також здійснюються грантові виплати при усиновленні дітей в розмірі 1064 євро⁶³⁵.

У Бельгії відпустку у зв'язку з вагітністю та пологами жінки, які працюють, отримують у розмірі від 50 до 90 % заробітку, а які не працюють – в основному у вигляді одноразової допомоги. Окрім того, у Бельгії, як і у всіх європейських країнах, заборонене звільнення з роботи вагітної жінки, а її місце на період декретної відпустки зберігається.

У Бельгії практикується і такий вид підтримки сім'ї, як допомога у зв'язку з народженням дитини, що має універсальний характер, тобто при виплаті не враховуються доходи сім'ї, тому розмір допомоги автоматично індексується.

Таким чином, питання соціальної підтримки материнства й дитинства в Бельгії регулюються низкою нормативно-правових актів, покликаних допомогти жінці поєднувати професійну діяльність і материнство.

⁶³⁴ Les politiques familiales nationales des Etats membres de la Communaute europeenne en 1991. *Commis. Des Communautés europ. Observatoire europ. Des politiques familiales nationales; Dumon W. avec la collab. De Nuelant T. et al.* Bruxelles, 1992. Vol. 2. VI. P. 107.

⁶³⁵ Матеріальна підтримка сімей з дітьми у країнах Європи: гранти при народженні та інші платежі. URL: <http://demostudy.blogspot.com>

Соціальна підтримка материнства й дитинства у Великій Британії

За офіційними джерелами, у Великій Британії, на відміну від більшості європейських країн, не існувало чітко сформованої сімейної політики, що полягала в послідовному і цілеспрямованому прийнятті державних законів, розробці серії взаємопов'язаних програм та механізмів їх здійснення. На думку британських соціологів, основне завдання сім'ї – оточити її членів турботою та ніжністю, служити «тихою гаванню» у важких життєвих ситуаціях. Тому наприкінці XIX – на поч. XX ст. існували тільки окремі елементи соціального забезпечення – пенсії та страхування сиріт, хворих, вдів та ін.⁶³⁶

Система соціальної підтримки у Великій Британії почала розвиватися після Другої світової війни. Інституційна структура була закріплена законами: про освіту (1944), про допомогу на сім'ю (1944), про національне страхування вдів, сиріт, пенсіонерів і вагітних жінок (1946), про створення системи охорони здоров'я (1946), про національну програму допомоги (зараз – національна програма страхування) (1948)⁶³⁷.

Відповідно до законодавчої бази в період з 1945 по 1960 рр. закладено чинну на сучасному етапі систему фінансової підтримки сім'ї, що охоплювала різні види допомоги і фінансові пільги. Ця політика була спрямована на захист та підтримку материнства й дитинства.

Таким чином, для отримання декретної відпустки жінці необхідно було пропрацювати не менше двох останніх років на повній ставці або п'яти років при частковій зайнятості. Крім того, жінка мала працювати упродовж 15 тижнів вагітності. Тобто вона мала право на 11 тижнів допологової і 29 тижнів післяпологової відпустки. Причому впродовж перших шести тижнів післяпологової відпустки жінки отримували допомогу в розмірі 90 % заробітної плати і фіксовану суму в розмірі 44,5 ф.ст. за тиждень упродовж наступних 12 тижнів⁶³⁸. За бажанням жінка мала право додатково ще на 11 тижнів неоплачуваної відпустки. При народженні дитини сім'ям із низьким доходом виплачували одноразову допомогу в сумі 100 ф.ст. Матерям надавалася «стандартна допомога на дітей» віком до 16 років, а якщо дитина навчалася, то виплати здійснювалися до досягнення дитиною 19 років. У 1991 р. щотижневі виплати на кожну першу дитину становили 9,25 ф.ст., на кожну наступну – 7,5 ф.ст. Ці виплати постійно збільшувалися з урахуванням інфляції⁶³⁹.

У 2003 р. британський уряд збільшив оплачувану відпустку по догляду за дитиною до 6 місяців, при цьому розмір допомоги зріс майже вдвічі. Він досяг 90% середнього щотижневого заробітку за перші 6 тижнів і стандартного розміру 102,8 фунта на тиждень за решту 20 тижнів. З метою спонукання батьків брати більшу участь у догляді за новонародженою дитиною було встановлено двотижневу відпустку, яка оплачувалася приблизно за тими ж нормами, що й материнська⁶⁴⁰.

У 1988 р. введено «сімейний кредит» для працюючих батьків у малозабезпечених сім'ях з дітьми. Підставою для призначення «сімейного кредиту» була оцінка чистого прибутку одруженої пари після сплати податків. Виплати нараховувалися на кожного

⁶³⁶ National family policies in EC-countries in 1991. *Commiss. of the Europ. communities. Europ. observatory of national family*. Brussels, 1992. Vol. 2. P. 65–66.

⁶³⁷ Keitley J. United Kingdom. *Social welfare in developed market countries*. N.Y., 1989. P. 311.

⁶³⁸ National family policies in EC-countries in 1991. *Commiss. of the Europ. communities. Europ. observatory of national family*. Brussels, 1992. Vol. 2. P. 65–66, 73.

⁶³⁹ Там само. P. 30–31.

⁶⁴⁰ Державна сімейна політика в країнах Західної Європи. URL: <http://shev.gov.ua>

дорослого і дітей. Якщо чистий прибуток був вищим за певну межу, «сімейний кредит» призначали в обсязі 70 відсотків. Середні виплати по «сімейному кредиту» становили 27 ф.ст. на тиждень⁶⁴¹.

У 1990 р. на допомогу сім'ї було виділено 10 млрд. ф. ст. На виплати по соціальному забезпеченню сім'ям з низьким прибутком було витрачено 5,4 млрд. ф. ст. «Сімейний кредит» отримували 300 тис. сімей, причому зазвичай 98 відсотків його виплачували матерям⁶⁴².

У 1991 р. було прийнято закон про підтримку сімей із дітьми, згідно з яким передбачалася перевірка потреб сім'ї, що претендувала на отримання допомоги і встановлення відповідного її розміру. Мета нового закону – охопити більшу кількість малозабезпечених сімей і гарантувати систематичне отримання допомоги дітьми навіть у випадку складних сімейних стосунків чи розлучення батьків⁶⁴³.

У Великій Британії створена і діє розгалужена система надання кваліфікованої допомоги батькам у вихованні дітей у сім'ї. Вона забезпечується прийнятим парламентом законом, відомим як «Акт з підтримки дитини» (1996). Відповідно до чинного законодавчого документа батьки мають забезпечувати основні потреби дитини та дбати про її всебічний розвиток, фундамент якого мають становити міцні моральні переконання, ідеали і цінності. З цією метою у Великій Британії створюється розгалужена система психолого-педагогічної просвіти, покликаної сприяти підвищенню батьківської компетенції у цій галузі педагогічної діяльності. Активну участь у цьому процесі брали школи, де для батьків організовувалися спеціальні тренінги, семінари, конференції, на яких порушувалися питання з психології дитинства, обговорювалися різні виховні ситуації та педагогічні проблеми зі шкільного життя. Важливе значення у розв'язанні цього питання відіграв спеціально створений у 1990 р. Центр сім'ї, який займався розробкою і впровадженням програм і проєктів, скерованих на поліпшення якості сімейного виховання, прищеплення молодому поколінню поваги до моральних цінностей та сприйняття їх як особисто значущих. Успішною була програма «Щаслива сім'я», яка містила корисні поради щодо виховання дітей молодшого шкільного віку, а також налаштовувала батьків на конструктивну співпрацю зі школою. Значну підтримку цій життєво важливій акції надавали сучасні ЗМІ, бібліотеки, товариства, організації, освітні заклади, що опікувалися проблемами материнства, дитинства і сім'ї⁶⁴⁴.

Таким чином, питання соціальної підтримки материнства й дитинства у Великій Британії регулюються низкою нормативно-правових актів, спрямованих на забезпечення соціальної політики, охорони здоров'я та підвищення педагогічної культури батьків.

⁶⁴¹ Elewen years work: The record of the conservative government since May 1979. *Politics today*. 1990. № 8. P. 213.

⁶⁴² Conservative care in action: Social security policy. *Politics today*. 1990. № 11. P. 289–290.

⁶⁴³ National family policies in EC-countries in 1991. *Commis. of the Europ. communities. Europ. observatory of national family*. Brussels, 1992. Vol. 2. P. 50–51.

⁶⁴⁴ Червонецька С.С. Виховання в сім'ї моральних якостей дітей молодшого шкільного віку засобами природи у Великій Британії : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07, 2009. С. 14 – 15.

Державні програми соціальної підтримки материнства й дитинства у Сполучених Штатах Америки

Особливістю соціальної підтримки сім'ї в США, як свідчать результати аналізу джерельної бази, була наявність різних державних програм, що передбачали надання допомоги тільки бідним сім'ям. Перша така програма державної підтримки з'явилася в США в 1935 р. під назвою «Допомога сім'ям з дітьми» (ДСІД), (Aid to families with dependent children – AFDC), що передбачала виплату допомоги малозабезпеченим сім'ям з дітьми, які втратили годувальника. У наступне десятиріччя завдання програми було розширено завдяки низці безкоштовних послуг для підтримки та зміцнення сім'ї.

Щоб сім'я отримувала допомогу, дитина (віком до 18 років) мала проживати з одним із батьків і навчатися в школі або професійно-технічному училищі. У 26 штатах і окрузі Колумбія допомога надавалася також повним сім'ям з дітьми, якщо годувальник був безробітним.

Кожний отримувач допомоги за програмою ДСІД був зобов'язаний брати участь у програмі «Трудова ініціатива» (Work Initiative), що пропонувала різні види трудової діяльності, професійне навчання, а також сприяла працевлаштуванню. Від участі у програмі звільнялися тільки хворі і літні люди, батьки дітей до 6 років, вагітні на 7 місяці, особи, що доглядали за хворими, ті, хто працює (мінімум 30 год. у тиждень), а також якщо один із двох батьків брав участь у програмі⁶⁴⁵.

У 1988 р. у США було прийнято Закон про підтримку сім'ї (Family Support Act), який передбачав скорочення державних виплат сім'ям, що сприяло підвищенню відповідальності сімей, які отримували ДСІД, докладати більше зусиль для самозабезпечення. Одна з важливих частин закону – програма трудової діяльності і професійного навчання під назвою Джобс (Job Opportunity and Basic Skills Training – JOBS) – передбачала стимулювання та заохочування членів сім'ї до професійного навчання шляхом надання додаткових пільг⁶⁴⁶. Зокрема, відповідно до закону про підтримку сім'ї, адміністрація штатів мала організувати або оплачувати догляд за дитиною, якщо матір працює чи навчається.

Всі користувачі допомоги по ДСІД мали право на участь у програмі «Продуктові талони» (Food stamps), яка поширювалася на сім'ї з дітьми, бездітні сім'ї та одиноких людей, якщо їх прибуток не перевищував 30 відсотків від федеральної межі бідності. Сума, на яку видавалися продуктові талони, залежала від розміру допомоги по ДСІД.

Усім отримувачам допомоги по ДСІД гарантувалося безплатне обслуговування за програмою охорони здоров'я Медікейд (Medicaid). Право на медичну допомогу по лінії Медікейд зберігалось ще впродовж 9 місяців (в окремих випадках і 15 місяців) для сімей, які втратили право на отримання допомоги за програмою ДСІД. У штаті Вірджинія доступ до якісних медичних послуг сім'я отримувала за програмою «Сімейний доступ до медичної страхової безпеки» (Family Access to Medical Insurance Security), що передбачала медичне страхування дітей із сімей з низьким доходом та вагітних жінок. Такий підхід свідчив про високий рівень соціальної підтримки сім'ї в США.

⁶⁴⁵ Data and materials related to Welfare programs for families with children / prep. by the staff for the use on the Comm. on finance, US Senate. Wash., 1988. VII. P. 2.

⁶⁴⁶ Oversight of the Family support act of 1988: Hearing before the Subcomm. on human resources of the Comm. on ways a. means. House of representatives, 101st Congr., 1989. III. P. 2.

Як свідчить аналіз джерельної бази, кількість одержувачів допомоги за програмою ДСІД динамічно зростала. Якщо в 1960 р. їхня кількість становила 3 млн. осіб, то в 1989 р. – 11,2 млн. осіб. Загальна сума річних виплат досягла 17,5 млрд. доларів. Причому в 1986 р. 74 % сімей-одержувачів ДСІД мали двох дітей (у 1969 р. таких сімей налічувалося 50 %); 43 % – тільки одну дитину (в 1969 р. – 27 %). Позашлюбні діти становили 49 % від усіх дітей-одержувачів ДСІД у 1986 р. (в 1969 р. – 28 %) і ще 36 % дітей опинилися в цій категорії через розлучення або окреме проживання батьків⁶⁴⁷.

Майже в половині штатів США діяла програма допомоги бідним сім'ям з дітьми у випадку надзвичайних ситуацій (Emergency Assistance), що передбачала матеріальну допомогу впродовж 30 днів у рік. Підставою для отримання такої одноразової допомоги могла бути відсутність житла, необхідність у дороговартісних медичних послугах та ін.

Одним із видів державної допомоги дітям із неблагополучних сімей була система опікунства. Суть її полягала в тому, що якщо біологічні батьки належно не піклувалися про дитину, вели аморальний спосіб життя, то працівник соціальної служби мав право передати дитину на виховання опікуна (родичу або іншій сторонній людині). Опікуни для догляду за дитиною отримували матеріальну допомогу. За життям дитини в опікуна пильно стежили соціальні служби. Якщо обставини в біологічній сім'ї змінювалися на краще – батьки мали змогу повернути дитину.

Як свідчить аналіз джерельної бази, система опікунства в США динамічно функціонувала. Якщо в 1985 р. загальна кількість дітей, що виховувались опікунами, становила 275 тис., то в 1989 р. – ця цифра сягала понад 360 тис. осіб. З 1981 р. по 1989 р. федеральні видатки на систему опікунства виросли в 8 разів і склали в 1989 р. 1,1 млрд. дол. Плата на утримання однієї дитини обходилася федеральній казні в 350 дол. щомісяця (1989 р.), а з урахуванням суми, що виділялася штатами, – 658 дол. Це були середні виплати сім'ям, у яких утримувалася одна-дві дитини⁶⁴⁸.

У 1991 р. у Вашингтоні відбувся конгрес, присвячений питанням системи соціального забезпечення дітей. Відтак, на думку більшості американських учених, система опікунства не вважалася найкращим способом виховання дітей із неблагополучних сімей. Більшість учасників конгресу вважали, що «основні зусилля держава має спрямовувати на зміцнення сім'ї, допомогу сім'ї всіма засобами, а не знаходити їй заміну у вигляді опікуна, що виховує чужих дітей. Передача дитини опікуну не повинно бути єдиним виходом. Корисним вона буде тільки тоді, коли опікунами будуть професіонали, що пройшли спеціальне навчання.

Велику увагу в США приділяли соціально-педагогічній підтримці неповних сімей, оскільки кількість дітей, що народилися поза шлюбом, досягла в 1988 р. 5,3 млн. осіб⁶⁴⁹. Ще в 1950 р. американський конгрес докладав зусилля, щоб покращити матеріальне становище неповних сімей, приймаючи закони, що стосувалися встановлення батьківства, розшуку батьків, виконання ними фінансових зобов'язань

⁶⁴⁷ Data and materials related to Welfare programs for families with children / prep. by the staff for the use on the Comm. on finance, US Senate. Wash., 1988. VII. P. 6–7.

⁶⁴⁸ State of the nation's child welfare system: Hearing before the Subcomm. on human resources of the Comm. on ways a. means. House of representatives, 102d Congr., 1st sess., Mar. 19, 1991. Wash., 1991. III. P. 132–134.

⁶⁴⁹ Statistical abstract of the United States: Nat. data book / US. Dep. Of commerce. Bureau of the census. 112th ed. Wash., 1992. XX. P. 67.

щодо дітей. У 1975 р. як доповнення до Закону про соціальне забезпечення (Social Security Act) було прийнято новий закон «Дотримання заходів щодо забезпечення підтримки по догляду за дітьми» (Child support enforcement Act), що надав повноваження владі штату встановлювати батьківство, розшукувати батьків, що ухилялися від сплати аліментів, визначати розмір аліментів і приймати примусові заходи щодо неплатників. Недоліком закону 1975 р. була його спрямованість на сім'ї, що одержували допомогу за програмою ДСІД, внаслідок чого більшість неповних сімей не мало від нього жодного зиску. Засоби, що поступали у вигляді аліментів сім'ям-одержувачам допомоги, зараховувались у бюджет штату. І тільки якщо розмір аліментів перевищував суму допомоги, різницю віддавали сім'ї. Таким чином стимулювалася зацікавленість влади штату у встановленні батьківства і прийнятті примусових заходів щодо виплати аліментів. Як наслідок – закон сприяв тому, що загальна сума на утримання дітей (у 1983 р. порівняно з 1976 р.) виросла в чотири рази, а у випадку встановлення батьківства – в 14 разів⁶⁵⁰.

Більш суттєвими стали доповнення до закону, прийняті в 1984 р. Вони передбачали поширення його норм на всіх дітей, що потребували державної допомоги щодо стягнення аліментів. Сім'ям, що не одержували допомоги, стягнені аліменти віддавалися повністю. Одержувачам державної допомоги за програмою ДСІД із загальної суми аліментів видавали 50 дол. незалежно від їх розміру⁶⁵¹.

Закон 1984 р. дав владі штату право на примусове стягнення з батьків засобів на утримання дітей за місцем роботи, якщо виплати були прострочені на один місяць. Було встановлено також право на конфіскацію власності неплатника для сплати ним заборгованості та притягнення злісних неплатників аліментів до судової або адміністративної відповідальності.

Як свідчить аналіз джерельної бази, у сфері охорони материнства й дитинства США у 80-х рр. XX ст. значно відставало від більшості західноєвропейських країн. Державна політика практично зводилася до антидискримінаційного законодавства щодо жінок, яке було прийнято в 1978 р. (Pregnancy Discrimination Act). Відповідно до нього, вагітність, пологи і перші місяці догляду за дитиною розглядали як тимчасову втрату працездатності, що забезпечувалась лікарняним листком для жінок, які мали страховку. Законодавством не визначалася тривалість відпустки, розмір виплат та збереження за жінкою робочого місця. Ці питання віддавалися на розгляд працедавця, який, як правило, тривалість декретної відпустки, її оплату та збереження робочого місця ставив у залежність від стажу роботи та кваліфікації жінки. Зокрема, мінімальні пільги й оплачувана медична допомога надавалася жінкам із стажем не менше шести місяців, а шеститижнева оплачувана декретна відпустка – зі стажем 5 років. При більшому стажі роботи жінки могли розраховувати на частково оплачувану або неоплачувану відпустку на 2–3 місяці зі збереженням місця праці⁶⁵².

За програмою Медікейд, відповідно до законодавства до 1991 р., допологову та післяпологову медичну допомогу могли отримувати тільки жінки із малозабезпечених

⁶⁵⁰ Data and materials related to Welfare programs for families with children / prep. by the staff for the use on the Comm. on finance, US Senate. Wash., 1988. VII. P. 58.

⁶⁵¹ Там само. P. 59, 63.

⁶⁵² Kamerman Sh., Kahn A.J., Kingston P. Maternity policies and working women. N.Y., 1983. XI. P. 59.

сімей. У 1991 р. цей порядок поширювався і на жінок, що мали сімейний дохід на 25 відсотків вищий від рівня бідності, а в 1992 р. – відповідно на 50 відсотків⁶⁵³.

У штаті Вірджинія програмою медичної допомоги сім'ї була «Сімейний доступ до медичної страхової безпеки» (Family Access to Medical Insurance Security) – програма медичного страхування дітей та вагітних жінок. Вона надавала доступ до якісних медичних послуг та забезпечувала страхування дітей із сімей із низьким доходом. Брати участь у програмі мали право тільки сім'ї, у яких не було медичної страховки. Програма покривала витрати на: відвідування лікаря, лікарняну допомогу і невідкладну допомогу, профілактичний огляд дітей тощо⁶⁵⁴.

За рішенням американського конгресу в 1990 р. усіх дітей віком до 6 років, що живуть у сім'ях з доходом вищим від рівня бідності на 33 відсотки, було охоплено обов'язковим і безкоштовним медичним обслуговуванням.

У 1990-ті рр. у США було розроблено чимало програм, мета яких полягала у зниженні дитячої смертності до 7 на 1000 осіб. Ці програми передбачали покращення діяльності служб охорони здоров'я, розширення досліджень у сфері лікування наркоманії, збільшення державної допомоги в цих сферах, а також виділення коштів на додаткове харчування.

Найбільш широкомасштабною стала програма Додаткового харчування для жінок, немовлят і дітей, яка передбачала забезпечення продуктами харчування дітей, вагітних та жінок в післяпологовий період, чиї доходи були нижчі за рівень бідності. Талони на харчування надавалися тим жінкам, які перебували на обліку в лікаря під час вагітності, а після пологів – отримували консультації в службі планування сім'ї. За офіційними даними, програма охоплювала тільки від 40 до 50 відсотків жінок, немовлят і дітей, що становило близько 3,4 млн. осіб. Державою виділялося на програму в кінці 80-х – на поч. 90-х рр. XX ст. близько 2 млрд. дол.⁶⁵⁵.

Федеральна влада і влада штатів фінансували також дві програми безкоштовних або частково оплачуваних сніданків для школярів. За статистичними даними, у 1988 р. такі сніданки отримували 28 млн. школярів, що становило 70 відсотків усіх вихованців державних шкіл, на які держава асигнувала 3,4 млн. дол.⁶⁵⁶.

Програма соціального забезпечення (Social Security Program) передбачала відкриття у США спеціальної установи соціальної допомоги сім'ї і дітям, яка на сучасному етапі надає такі види підтримки:

1. Організацію спеціальних груп професійного навчання для батьків, допомога з працевлаштування.
2. Забезпечення нагляду за дітьми, чиї батьки працюють або навчаються.
3. Створення і підтримка служб захисту дітей від насильства в сім'ї.

⁶⁵³ Funding for children in fiscal year 1990: Hearing before the Task force on human resources of the Committee on the budget, House of representatives, 101st Congr., 1st sess., Mar.8, 1989. Wash., 1989. IV. P. 87.

⁶⁵⁴ Безлюдна В., Безлюдний Р. Національні програми підтримки американської сім'ї. *Порівняльно-педагогічні студії*. 2012. № 4 (14). С. 31–32.

⁶⁵⁵ Funding for children in fiscal year 1990: Hearing before the Task force on human resources of the Committee on the budget, House of representatives, 101st Congr., 1st sess., Mar.8, 1989. Wash., 1989. IV. P. 114–115.

⁶⁵⁶ Statistical abstract of the United States: Nat. data book / US. Dep. Of commerce. Bureau of the census. – 112th ed. Wash., 1992. XX. P. 370.

4. Створення та інспекція дитячих будинків, а також робота з прийомними дітьми, спостереження за адаптацією дитини.

5. Розвиток служб допомоги дітям у здобуванні освіти.

Зокрема, у США певні категорії сімей мали право на пільгові послуги з догляду за дітьми у періоди роботи та/або навчання батьків. Вартість таких послуг покривалася з федерального блокового гранту на догляд за дітьми і розвиток дітей із малозабезпечених сімей. Допомога на догляд за дітьми надавалася у формі сертифікату (ваучеру) або через укладання договорів із надавачами послуг. Допомога надавалася на догляд за дітьми віком до 13 років (для дітей з особливими потребами – до 18 років) сім'ям з сукупним доходом меншим, ніж 200 відсотків від встановленої на федеральному рівні межі бідності. У 2008 р. федеральним фондом було виділено 5 млрд. доларів допомоги на догляд за дітьми із малозабезпечених сімей. Щонайменше 4 відсотки коштів цього фонду спрямовувалися на додаткові послуги, такі як консультування батьків щодо вибору належної гувернантки, спроможної задовольнити потреби їхніх дітей⁶⁵⁷.

Сім'ї, що не входили до числа користувачів вказаної програми, також могли звертатися за вищепереліченими послугами, але вже за окрему плату. Певні послуги, наприклад, захист дітей від домашнього насильства, надавалися безкоштовно всім категоріям населення. Крім того, в екстремальних ситуаціях соціальна установа брала на себе турботу про дітей, незалежно від рівня доходів сім'ї.

Структурно дитяча соціальна служба включала:

- відділ інформації, який здійснював збір і обробку інформації про роботу служби і потреби клієнтів;
- відділ апеляцій, куди можна було подати скаргу;
- консультативну раду, у яку входили представники різних соціальних служб, члени профспілок, громадських організацій, приватні особи, клієнти. Ця рада оцінювала ефективність діяльності служб, здійснювала зв'язки державної соціальної служби з іншими формами організації допомоги дітям⁶⁵⁸.

Таким чином, у другій половині ХХ – на поч. ХХІ ст. уряд США сконцентрував увагу на створенні державних соціальних програм підтримки материнства й дитинства, на розв'язанні проблем благополуччя і здоров'я дитини.

Сімейна політика у Франції

Зі офіційними джерелами, розвинута сімейна політика у Франції є результатом довготривалої еволюції, під час якої вводились та удосконалювались різні інструменти державної соціальної політики.

З нагоди двохсотріччя Декларації прав людини і громадянина (26 серпня 1989 р.) з ініціативи авторитетного Національного союзу сімейних асоціацій Франції було прийнято Декларацію прав сім'ї, у якій сім'я визначена як «фундаментальний елемент суспільства, співтовариство людей, сукупність їх функцій, прав і обов'язків»⁶⁵⁹.

Аналіз джерелознавчих матеріалів засвідчує, що сімейна політика у Франції від початку свого виникнення мала «пронаталістський» характер, тобто була спрямована на стимулювання народжуваності. Однак, як відзначала М. Пеллетьє, яка на початку

⁶⁵⁷ Ширмер Я. Соціальна допомога в США. URL: <http://www.case-ukraine.com.ua/>.

⁶⁵⁸ Чорбинский С.А. Социальная работа и социальные программы в США. Москва, 1994. С. 79.

⁶⁵⁹ La famille: Transformation recentes. *Problemes polit. et sociaux*. 1992. № 685. P. 4.

1980-х рр. була міністром-делегатом із питань сім'ї і становища жінок у Франції, сімейна політика не може визначатися тільки демографічними розрахунками, а повинна бути спрямована на зміцнення сім'ї. З цього погляду мета сімейної політики – підтримка материнства й дитинства та забезпечення найбільш оптимального поєднання зайнятості жінки з материнством.

Згідно з дослідженням, перша програма підтримки материнства й дитинства була розроблена в 1866 р. і спочатку поширювалася на державних службовців – фінансових працівників, учителів та ін. Історики вважають, що в Європі ідея сімейної надбавки була багато в чому інспірована папою Левом XIII, який у своєму енцикліку «Рерум Новарум» (1891) заявив, що «справедлива зарплата є не просто ціною праці, вона повинна покривати витрати на утримання нормальної сім'ї»⁶⁶⁰.

Результатом окресленої політики стало надання допомоги дітям державних службовців, яка до 1929 р. становила 600 фр. на першу дитину, 960 фр. – на другу, 1560 фр. – на третю і 1920 фр. – на четверту і всіх решта дітей. Держава фінансувала цю допомогу за рахунок податків. Поступово у Франції сформувалася система компенсаційних кас, яку заповнювали підприємці внесками пропорційно до виплаченої зарплати. У 1920 р. було створено федерацію кас сімейних внесків, до якої в 1930 р. входило 230 кас; їх членами були 32 тис. підприємців; допомогу отримували 420 тис. сімей⁶⁶¹.

У 1930-х рр. (1932, 1938 і 1939 рр.) було прийнято серію законів, серед яких закон від 29.07.1939 р. під назвою «Сімейний кодекс», що закладав основи і принципи сучасної системи соціальної підтримки сім'ї у Франції. Він передбачав посилення пронаталістського характеру сімейної підтримки, введення нової шкали допомоги на дітей (у відсотках від місячної базової зарплати): замість шкали 5, 10 і 15 відсотків було введено шкалу 0, 10 і 20 відсотків (відповідно на першу, другу і третю дитину).

Друга світова війна завадила реалізації принципів «Сімейного кодексу», закони 1946 р. тільки конкретизували його положення: було введено допомогу для матері-домогосподарки; доволі високу допомогу сім'ям з одним працюючим; декретну допомогу; нову шкалу прив'язки сімейної допомоги до місячної базової зарплати.

Реформи 1972–1978 рр. супроводжувалися введенням заходів щодо поліпшення становища окремих категорій сімей: у 1971 р. запроваджено допомогу дітям-сиротам (яку пізніше перетворено на допомогу опікуну або годувальнику); у 1975 р. – допомогу на спеціальне навчання дітей-інвалідів; у 1976 р. – допомогу батькам-одиначкам.

У 1980–1990 рр. сімейна політика зазнала значних змін: прийнято масштабну програму збільшення соціальної, зокрема сімейної допомоги, у результаті якої в 1980–1983 рр. частка сімейної допомоги у ВВП збільшилася до 3,06 відсотка. Однак загострення економічної ситуації не дозволило реалізувати задумане і змусило суттєво скоротити соціальну програму, а саме: у 1983–1989 рр. величина сімейної допомоги у ВВП зменшилася з 3,06 до 2,74 відсотка, що в загальній сумі означало зменшення соціальної допомоги з 12,1 до 10,9 відсотка⁶⁶².

У 1983–1985 рр. були скасовані надбавки на третю і наступних дітей при виплаті допомоги при народженні дітей. В умовах погіршення демографічної ситуації і

⁶⁶⁰ Levy M.-L. Flux et reflux du natalisme. *Population et societe*. 1990. № 251. P. II.

⁶⁶¹ Там само. P. II.

⁶⁶² Pelletier F. Prestations familiales, fiscalite et prise en compte des charges familiales. *Rev. de l'IRE*. 1991. № 6. P. 137.

розширення зайнятості жінок у 1985 р. на виховання дітей надавалася допомога батькам, щоб один із них (як правило, мати) могли перервати або скоротити свою професійну зайнятість при народженні або усиновленні третьої чи наступних дітей. Вона виплачувалася незалежно від рівня доходів сім'ї. У 1987 р. її сума становила 2400 фр. на місяць. Допомога надавалася тільки до досягнення дитиною трирічного віку і за умови, що попередній стаж матері становив два роки. У ході реформи 1985–1987 рр. допомога при народженні дитини і сімейна надбавка на дітей до трьох років була замінена допомогою на дитину, що виплачувалася з четвертого місяця після її народження і до досягнення трьох років. Крім того, у 1987 р. введено допомогу на виховання дитини вдома при залученні послуг няні.

Таким чином, в окреслених реформах спостерігається тенденція до зменшення пронаталістського характеру і до посилення їх соціальної спрямованості. Це зумовило зміни в демографічній сфері, в ціннісних орієнтаціях сучасного суспільства.

У розвитку сімейної політики в Західній Європі науковці виділяють три етапи, яким відповідають певні заходи на підтримку сімей. На першому етапі це були в основному заходи економічної і фінансової підтримки (сімейна допомога). На другому – заходи, зорієнтовані на освітній розвиток членів сім'ї (курси підготовки до шлюбу, статева освіта, центри сімейних консультацій тощо). Третій етап характеризується заходами, метою яких було забезпечення найбільш оптимального поєднання батьківських обов'язків із виконанням соціальних функцій. Зазначимо, що сьогодні науковці вважають заходи третього етапу фундаментальним фактором сімейної політики⁶⁶³.

Доцільно зазначити, що незважаючи на те що кожний із вищенаведених етапів підтримки сім'ї історично відбувався у вказаному порядку, вони не змінювали один одного, а розвивалися одночасно, у результаті чого сімейна політика диверсифікувалась. Структура сімейної допомоги, запропонована Національним інститутом демографічних досліджень Франції, введена законом від 1 січня 1992 р. і передбачала:

I. Допомогу, що надавалася незалежно від рівня доходів сім'ї.

A. Допомога на дітей до трьох років.

A.1. Допомога при народженні дитини: виплачувалася з четвертого місяця вагітності до досягнення дитиною тримісячного віку – 891 фр. на місяць. Жінки отримували допомогу за умови перебування на медичному обліку в консультації.

A.2. Допомога на батьківське виховання, яка виплачувалася, починаючи з народження третьої дитини: 2765 фр. на місяць, якщо батьки не працювали, і 1383 фр. в місяць, якщо зайнятість становила половину робочого дня. Умови отримання допомоги були такі: робочий стаж не менш ніж два роки впродовж десяти років, що передували народженню дитини. При виплаті повної допомоги батьки не отримували допомоги при народженні дитини (якщо тільки жінка знову не вагітна) і сімейної надбавки, а половину допомоги виплачували тільки у випадку, якщо до цього батьки отримували повну допомогу і після досягнення дитиною дворічного віку почали працювати половину робочого дня.

A.3. Допомога на утримання дитини при залученні няні: максимум на квартал – 6000 фр., максимум на місяць – 2000 фр. Вона виплачувалася, якщо обоє батьків або одинокий батько чи матір працювали.

⁶⁶³ Dumon W. La politique familiale en Europe Occidentale: Une reflexion sociologique. *Annee social.* 1987. Vol. 7. Ser. 3. P. 293.

А.4. Допомога матерям, що запрошували годувальницю: на повне вигодовування – 1410 фр. на квартал, на половину часу – 705 фр. на квартал; при нерегулярних запрошеннях – 470 фр. на місяць, 23,5 фр. на день і 12 фр. на половину дня.

Б. Допомога на дітей будь-якого віку.

Б.1. Сімейна допомога, яка виплачувалася з моменту народження дитини; отримували сім'ї з двома дітьми і більше: на другу дитину – 621 фр. на місяць, на третю – 1416 фр., на четверту – 2211 фр., на кожну наступну – 795 фр. На дітей у віці від 10 до 15 років допомога збільшувалася на 175 фр., старших, ніж 15 років, – на 310 фр. Надбавка не виплачувалася на старшого із двох дітей у сім'ях із двома дітьми або в сім'ях, де на вихованні всього двоє дітей.

Б.2. Допомога опікунам (годувальникам): сирота отримувала 582 фр., напівсирота або дитина матері-одиначки – 436 фр.

Б.3. Допомога на спеціальне навчання дітей-інвалідів становила 621 фр. на місяць плюс надбавки: I-ї категорії – 466 фр., II-ї категорії – 1397 фр., III-ї категорії – 5068 фр. в місяць⁶⁶⁴.

II. Допомогу, що надавалася залежно від рівня доходів сім'ї.

1. Допомога на дитину, що виплачувалася з четвертого місяця після народження до трьох років, становила 891 фр. на місяць. Виплачувалася лише один раз, незалежно від кількості дітей до трьох років, за винятком близнят. Розмір залежав від доходів сім'ї. Так, при розрахунку розмірів допомоги бралася до уваги гранична сума, яка в 1991 р. становила для сім'ї з однією дитиною при одному працюючому – 94 283 фр., при двох працюючих – 124 599 фр., для сім'ї з двома дітьми при одному працюючому – 113 140 фр., при двох працюючих – 143 56 фр.

2. Сімейна надбавка для сімей, що виховували трьох і більше дітей віком понад три роки, становила 808 фр. Розмір суми залежав від доходів сім'ї (на основі вищезазначеного граничного розміру).

3. Шкільна допомога на дітей від 6 до 17 років: разовий платіж на дитину, що пішла до школи в 1992 р. – 384 фр. Граничний розмір доходів у 1991 р. для сім'ї з однією дитиною становив 86 614 фр. плюс 19 989 на кожну наступну дитину.

4. Допомога батькам-одиначкам: максимальна сума гарантованого доходу з однією дитиною – 3879 фр. на місяць плюс на кожну наступну дитину 970 фр.; вагітній жінці – 2309 фр. Допомога дорівнювала різниці між вказаною сумою і доходами одинака, включаючи сімейну допомогу.

5. Житлова допомога – для оплати житла і погашення позик на будівництво житла.

6. Допомога при переїзді сім'ї з трьома і більше дітьми на другу квартиру: максимальна сума допомоги для такої сім'ї дорівнювала 4 496 фр. плюс 4 871 фр. на кожну наступну дитину. Для її отримання сім'я повинна була мати ордер на нове житло і поселитися в нього у встановлений термін⁶⁶⁵.

Фінансування сімейної допомоги здійснювалося зазвичай за рахунок підприємств, внески яких, починаючи з 1990 р., вираховувалися з усього фонду виплаченої заробітної плати і становили в 1992 р. у середньому 5,4 відсотка. Ці внески, а також

⁶⁶⁴ La famille: Transformation recentes. *Problemes polit. et sociaux*. 1992. № 685. P. 31.

⁶⁶⁵ Там само. P. 31.

частка держави перерозподілялися Національною касою сімейних допомог та допомог цільового характеру, наприклад, на оплату житла і працевлаштування⁶⁶⁶.

Одним із основних напрямків державної сімейної політики Франції була підтримка материнства й дитинства. Серед її заходів – прийняття та вдосконалення законодавства про надання декретної відпустки та захист прав працюючих матерів. Так, тривалість декретної відпустки у Франції становила 16 тижнів при народженні першої і другої дитини, 26 тижнів – при народженні третьої, 34 – при народженні близнят. Відпустка оплачувалася на рівні заробітної плати⁶⁶⁷. Після повернення на роботу після декретної відпустки жінка мала право займати ту ж посаду, а якщо вона до пологів мала стаж не менше ніж один рік, то їй надавалося право виконувати свою роботу в режимі неповної зайнятості до досягнення дитиною трирічного віку. З січня 2002 р. у Франції було введено батьківську відпустку тривалістю 11 днів при народженні однієї дитини, 18 днів – при народженні близнят.

19 жовтня 1989 р. Національна асамблея Франції ухвалила закон про захист здоров'я сім'ї й дитинства як доповнення до Кодексу здоров'я. Законом передбачалося, що державні організації соціального забезпечення з метою захисту здоров'я матері й дитини мають брати участь у здійсненні заходів медико-профілактичного, психологічного, соціального й освітнього характеру⁶⁶⁸. У результаті – при генеральних радах департаментів створювалися спеціальні служби для підтримки материнства й дитинства, які очолювали лікарі та педагогічні працівники. Ці служби мали виконувати такі функції:

- психолого-педагогічна підготовка молодят до відповідального батьківства;
- медико-соціальні консультації щодо профілактики захворюваності дітей дошкільного віку;
- заходи у сфері планування сім'ї і сімейного виховання;
- профілактичні медико-соціальні заходи щодо охорони здоров'я матері й дитини;
- збір і обробка інформації про стан здоров'я матерів та дітей і епідеміологічну обстановку в департаменті;
- заходи з підготовки нянь, що допомагають матерям у вихованні дітей⁶⁶⁹.

На початку ХХ ст. у Франції сформувалася така система сімейної підтримки:

1. Допомога при народженні, усиновленні та догляді за дітьми, введена з 1 січня 2004 р., включала такі види:

1.1. Одноразова премія при народженні або усиновленні дитини (відповідно вона у 2007 р. становила 855,25 євро, а при усиновленні – 1710,49 євро). Якщо народжувалася або усиновлювалася не одна дитина, виплати збільшувалися (множилися на кількість дітей). Зауважимо, що право на премію при народженні чи усиновленні дитини мали сім'ї, доходи яких не перевищували встановленого граничного розміру (табл. 4.2.4).

⁶⁶⁶ Романець О.В. Система соціального захисту: досвід Франції. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Економіка*. 2012. Вип. 10. Ч. 2. С. 413.

⁶⁶⁷ Hantrais L. La fécondité en France et au Royaume-Uni: Les effets possibles de la politique familiale. *Population*. 1992. № 4. P. 1004.

⁶⁶⁸ France. Parlement. Assemblée nationale. Annexe au process-verbal de la séance du 19 oct. 1989. № 946. P. 2.

⁶⁶⁹ Там само. P. 3.

Граничний розмір доходів сім'ї в 2006 р.

Кількість дітей у родині (народжених чи які повинні народитися)	Граничний розмір доходів у 2006 р.	
	для пари з єдиним прибутком	для одиноких батьків чи для пари з двома прибутками
Одна дитина	32328	47799
Дві дитини	38794	49188
Три дитини	46533	56047
Плюс на кожну наступну дитину	7759	7759

1.2. Базова допомога. Якщо сім'я мала дитину віком до трьох років, народжену після 1 січня 2004 р., або усиновила дитину до 20 років після цієї дати і ці діти перебували на її утриманні, вона мала право на базову допомогу. Обов'язковою умовою її отримання були дані медичних оглядів дитини: 1) упродовж перших восьми днів після народження; 2) у віці 9-10 місяців; 3) у віці 24-25 місяців.

До кінця 2008 р. діяли певні правила оцінки граничного розміру доходу сім'ї (див. табл. 2.2.4), що мала право на отримання базової допомоги в розмірі 172,77 євро (у 2007 р. – 171,06 євро) на сім'ю. При народженні чи усиновленні двох і більше дітей допомога множилася. Базова допомога виплачувалася з першого дня народження дитини до досягнення нею трьох років. При усиновленні вона виплачувалася впродовж трьох років дітям віком до 20-ти років.

1.3. Додаткова допомога, пов'язана з утриманням та вихованням дитини: від 532 до 762 євро на дитину у віці до 6 років, при умові винаймання професійної доглядальниці. Сума компенсації витрат на няню залежала від ресурсів сім'ї та віку дитини (табл. 4.2.5).

Таблиця 4.2.5

Умови та сума компенсації витрат на няню

Кількість дітей на утриманні	Дохід за 2006 р. (в євро)		
	нижче	не вище	вище
Одна дитина	19225	42722	42722
Дві дитини	22135	49188	49188
Три дитини	25626	56947	56947
Вік дитини	Щомісячна сума компенсації (у євро)		
	При використанні послуг няні		
Менше трьох років	642,40	535,33	428,28
Від трьох до шести років	321,20	267,67	214,15
	При догляді з нянею у батьківському домі		
	Менше трьох років	776,25	669,16
Від трьох до шести років	388,13	334,58	281,05

На професійну доглядальницю мали право сім'ї, де один із батьків не працював або мав часткову зайнятість, щоб здійснювати догляд за дитиною. При цьому батько повинен до народження або усиновлення першої дитини працювати і платити соціальний внесок упродовж двох років, до народження другої дитини цей термін становив чотири роки, а до народження третьої і наступних дітей – п'ять років.

Тривалість виплати такої допомоги залежала від кількості дітей на утриманні: 1) одна дитина – шість місяців, починаючи з місяця народження або усиновлення; 2) декілька дітей – до трирічного віку дитини. Якщо батько відновлював повну або

часткову зайнятість у віці дитини від 18 до 29 місяців, він продовжував отримувати цю допомогу впродовж двох місяців.

2. Допомога по догляду за дитиною – ця група включала такі види:

2.1. Щомісячна допомога на дітей, значно диференційована за черговістю народження: відсутня при народженні першої дитини: станом на 31.12.2008 р. становила 120,32 євро після народження другої; 274,47 євро – третьої; 417 євро – четвертої; 567 євро – п'ятої і 717 євро – шостої дитини.

Як додаток до сімейної допомоги на кожну дитину віком від 11 до 16 років щомісяця доплачувалося 33,84 євро, а на кожну дитину старшу від 16 років – 60,16 євро. Якщо в сім'ї на утриманні знаходилося всього дві дитини, вона не отримувала додаткових виплат на старшого.

2.2. Додаткова сімейна допомога виплачувалася, якщо в сім'ї на утриманні перебувало принаймні три дитини (старших ніж три роки) і при цьому дохід родини не перевищував граничної межі. Щомісячна сума додаткової допомоги становила 156,60 євро.

2.3. Щоденна допомога виплачувалася, якщо хтось із дітей мав серйозні захворювання і потребував присутності батьків, що вимагало припинення професійної діяльності. Право на таку допомогу надавалося на шість місяців, за потреби – упродовж трьох років.

3. Шкільна допомога в 2007-2008 рр. виплачувалася кожному школяреві, студентові профучилища, народженому в період з 16 вересня 1989 р. до 31 січня 2002 р. Сума на кожну дитину становила 272,57 євро. Вона виплачувалася, якщо в 2006 р. дохід на одну дитину не перевищував 21991 євро, на двох дітей – 27066 євро, на трьох – 32141 євро і на кожну наступну – додатково по 5075 євро.

4. Допомога одиноним батькам. Ця група передбачала такі види підтримки:

4.1. Соціальна допомога самотнім батькам виплачувалася на житло в розмірі 53,90 євро, якщо жінка чекає дитину – 107,35 євро, за наявності однієї дитини – 125 євро і 133,03 євро – за наявності двох і більше дітей.

4.2. Соціальна підтримка сім'ї. Якщо дитина втратила матір чи батька або якщо один або обидва батьки не беруть участі у вихованні дитини впродовж принаймні двох останніх місяців, виплачувалася допомога для підтримки сім'ї, яка до кінця 2008 р. становила 84,60 євро на місяць, якщо дитина позбавлена підтримки одного з батьків, і 112,80 євро – обох батьків.

5. Допомога на навчання дитини-інваліда. Сім'я, яка мала на утриманні дитину з обмеженими можливостями віком до 20 років, мала право на спеціальну освіту для неї. Окрім того, виплачувалася щомісячна допомога, яка становила 121,72 євро, а також додаткова допомога, яка поділялася на шість категорій з урахуванням групи інвалідності дитини, професійної зайнятості батьків тощо і становила від 89,79 до 999,83 євро.

Як бачимо, у Франції була створена ефективна система підтримки сім'ї, що передбачала різноманітні види допомоги різним категоріям сімей.

Велику увагу у Франції приділялося організації дошкільної освіти. Про це свідчить той факт, що з 1973 р. право працювати в дошкільних закладах мали тільки кваліфіковані працівники з дипломами відповідного зразка.

У 1984 р. Національна каса сімейної допомоги ввела механізм укладання контрактів із муніципалітетами з питання організації мережі дитячих ясел. У результаті – у період 1984–1989 рр. було укладено 200 таких контрактів, що дозволило створити додатково

22 тис. місць. З 1989 р. почали укладатися так звані «контракти про дитинство» (на початок 1991 р. їх нараховувалося близько 1 тис.), які сприяли розширенню мережі дошкільних закладів. Для заохочення і стимулювання діяльності комун Державний секретаріат з питань сім'ї спільно з Асоціацією французьких мерів ввели в 1991 р. спеціальний «знак дитинства» для нагородження комун, що виявляли особливу турботу про дітей.

У листопаді 2006 р. французьким урядом прийнято план «Малолітні діти», розрахований на 5 років. Його мета полягала в забезпеченні до 2011 р. усіх дітей місцями в дошкільних установах.

Варто зазначити, що французьке керівництво усвідомлювало важливість і доцільність роботи няні, про що свідчить прийняття закону від 21 грудня 1991 р., яким було спрощено процедуру отримання дозволу на роботу таким категоріям фахівців. Окрім того, з 1 січня 1992 р. сім'ї, які наймали на роботу няню, отримували по 500 фр. на місяць на кожну дитину до трьох років і по 300 фр. на дитину від трьох до шести років⁶⁷⁰.

Таким чином, розвинута система соціальної підтримки материнства й дитинства у Франції є результатом довготривалої еволюції, у якій знайшла своє відображення сукупність національних, економічних, політичних, соціокультурних і соціально-психологічних особливостей і умов і виражалася у напрямку надання соціальної підтримки у формі різного виду матеріальної допомоги та послуг у сфері охорони здоров'я, організації дошкільної освіти тощо.

Висновки до четвертого розділу

У розділі окреслено тенденції соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в законодавстві України та зарубіжних країн; проаналізовано питання становлення соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в Україні в ХХ ст. у контексті сімейної політики зарубіжних країн.

У першій половині ХХ ст. у політичному і економічному дискурсі зарубіжних країн сімейна політика вирізнялася щодо форм реалізації, зокрема в одних державах ЄС (наприклад, Франція) домінували демографічні цілі, в інших (Ірландія) – пріоритет надавався захисту дітей із бідних сімей, ще інших (Данія) – підтримували всі типи сімей. У другій половині ХХ ст. акценти сімейної політики змінилися, чому сприяли такі чинники: економічна кон'юнктура, соціальні зрушення, демографічна ситуація.

Порівняльний аналіз соціальної підтримки в Україні та окремих зарубіжних країнах у сфері дитячого законодавства дав змогу виокремити 4 групи тенденцій, а саме:

- *тенденція популяційна* (превалює в Англії, Бельгії, Франції), що передбачає заохочення народжуваності (французький закон 31 липня 1920 р., бельгійський закон 1924 р.), введення різних форм державної допомоги багатодітним сім'ям (французький закон 1913, 1922 і 1923 р., бельгійський закон 1921 р.), сприяння усиновленню чужих дітей (англійський закон 1923 р.);

- *тенденція евгенічна* (домінує в Північній Америці, Англії), що вилилась у прийнятті окремими штатами законів у сфері охорони материнства й дитинства, охорони здоров'я та дитячої праці;

⁶⁷⁰ Hantrais L. La fecondite en France et au Royaume-Uni: Les effets possibles de la politique familiale. *Population*. 1992. № 4. P. 1010 – 1011.

- *тенденція матеріального забезпечення* (превалює в Австрії, Німеччині), репрезентована законодавством щодо охорони дитинства (закон від 9 липня 1922 р.), що апелювало до об'єднання держави і суспільства у справі забезпечення дітей необхідним житлом, харчуванням і наглядом;

- *тенденція соціального виховання* (республіки СРСР), представлена законодавством у сфері боротьби з правопорушеннями (декрет 14 січня 1918 р.), верховенства держави у сфері соціальної опіки, боротьби з безпритульністю і бездоглядністю (декрет від 7 грудня 1920 р.) та ін.

Необхідність сімейної політики в розвинутих країнах зумовлена такими явищами, як: старіння суспільства, зміни у структурі сім'ї, професійна активність жінок і як наслідок – необхідність віднайти рівновагу між професійною зайнятістю і родинним життям.

Перші спроби розробки державної допомоги сім'ям з дітьми в окремих західноєвропейських країнах сягають 1930–1950 рр. У 1970-х рр. система підтримки материнства й дитинства діяла вже в більшості країн Заходу, у рамках якої проводили такі заходи: медичне обслуговування жінок під час вагітності і народження дитини, надання та оплата декретних відпусток, спостереження за здоров'ям немовлят і дітей дошкільного віку; право на відпустку по вихованню дітей; допомога багатодітним сім'ям, податкові пільги, позички з низькими відсотками (або субсидії) для придбання або оренди житла. У 1990-х рр. у країнах Західної Європи та США почала формуватися більш всеосяжна концепція сімейної політики, яка мала на увазі введення права доступу до контрацептивів і легальних абортів, а також заходи, спрямовані на поєднання материнства з роботою, тобто створення дитячих дошкільних установ, поліпшення умов праці для батьків, що мають маленьких дітей, зокрема збільшення тривалості декретної відпустки зі збереженням права повернення на колишнє місце роботи при збереженні трудового стажу, широке поширення гнучкого графіка роботи і неповної зайнятості, залучення батьків до роботи дитячих дошкільних установ, розширення системи податкових пільг на дітей. Щоправда, у різних країнах відзначені загальні положення мали складну диференціацію, обумовлену певними умовами, термінами, віковими обмеженнями тощо.

РОЗДІЛ 5

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПІДТРИМКА МАТЕРИНСТВА Й ДИТИНСТВА В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

5.1. Демографічний напрям соціальної підтримки материнства й дитинства в Україні та зарубіжних країнах

На сучасному етапі актуалізується демографічний напрям соціальної підтримки материнства й дитинства не лише в більшості зарубіжних країн, а й в Україні.

Науковці виділяють шість груп цілей соціальної підтримки материнства й дитинства за кордоном:

1. Компенсація витрат на дитину (дітей) з метою вирівнювання рівня життя бездітних сімей та сімей із дітьми.
2. Зменшення рівня бідності, з якою стикаються сім'ї з дітьми.
3. Підвищення добробуту дітей, їх пізнавальний та соціальний розвиток.
4. Підтримка рівня фертильності.
5. Підвищення показників жіночої зайнятості, створення балансу між роботою та сімейним життям.
6. Гендерна рівність у догляді за дітьми та на виробництві⁶⁷¹.

З метою регулювання демографічних процесів у розвинених країнах на сучасному етапі впроваджено різні види державної допомоги сім'ям із дітьми, а саме:

1. Податкові пільги для сімей з дітьми. Прикладом успішного застосування такої підтримки є країни США, Франція і Люксембург. У США сім'ї з дітьми мають можливість скоротити свої податкові зобов'язання на 1000 дол. (на одну дитину) щорічно. Чим більша кількість дітей у французькій сім'ї, тим менше витрат понесе сім'я при виплаті найбільших податків – на доходи та на нерухомість. Зважаючи на те, що в країні працює прогресивна шкала оподаткування доходів, така політика сприяє збільшенню сімей із середніми і високими доходами. Батьки також мають можливість списати з оподаткованої бази плату за приватні дошкільні заклади, якщо їм не подобається робота розгалуженої мережі муніципальних дитячих садків. У Чехії, якщо чоловік – батько двох дітей – отримує середню зарплату (600 доларів США), а дружина не працює, сумісне оподаткування дозволяє економити 380 доларів на рік, якщо в сім'ї з'явиться ще одна дитина – 460 доларів на рік.

2. Одноразова допомога при народженні дитини виплачується в усіх європейських країнах, крім Нідерландів, Норвегії, Ісландії, Швеції і Монако. Так, в Австралії за народження дитини батьки отримують 4 тис. австралійських доларів (3075 дол. США), третину цієї суми – відразу після народження, ще 2/3 – упродовж перших двох років життя дитини. Загальна сума виплат в Ірландії становить 1905 євро і виплачується трьома рівними частинами – після народження, у 4 і в 12 років. Уся сума в Люксембурзі (1740 євро) та в Ліхтенштейні (2100 швейцарських франків або 1690 дол. США) виплачується в перший рік після народження дитини. Словенія – єдина європейська країна, де зазначений вид допомоги (дорівнює приблизно 2 середнім заробітнім платам) видається тільки дитячими товарами.

⁶⁷¹ The Costs of Raising Children and the Effectiveness of Policies to Support Parenthood in European Countries: A Literature Review : (A Report to the European Commission) / M.-T. Letablier, A. Luci, A. Math, O. Thevenon: European Commission, 2009. 164 p. – Access mode : [europa.eu/epic/ do cs/eu_report_cost_of_children_final_11-05-2009.pdf](http://europa.eu/epic/do_cs/eu_report_cost_of_children_final_11-05-2009.pdf). P. 27.

3. Пакет допомоги по догляду за дитиною до 3-х років не покриває реальних витрат на дитину для більшості сімей у більшості країн. Значущим цей вид допомоги є в Німеччині, де батьки дітей, які народилися після 1 січня 2007 р., упродовж першого року життя дитини отримують грошову допомогу у розмірі 67 % від їх попередньої заробітної плати, але не більше ніж 1800 євро на місяць. Якщо за дитиною не менше ніж 2 місяці доглядатиме батько, тоді сім'я отримує право на додаткову двомісячну допомогу. У Франції батьки дитини до трьох років отримують 150 євро щомісячно, незалежно від розміру їхніх прибутків. Якщо в сім'ї двоє дітей, до досягнення ними повноліття батьки отримують 100 євро на місяць (ця сума збільшується з кожною наступною дитиною). У більшості країн існують виплати по догляду за дитиною, які здійснюються у разі відриву батьків від трудової діяльності у зв'язку з доглядом за дитиною. Розміри таких виплат залежать від попереднього доходу, є фіксовані чи прив'язані до інших соціальних виплат. Наприклад, у Данії цей розмір становить 60 % від допомоги по безробіттю; у Бельгії під час перебування у відпустці без будь-якої зайнятості виплати здійснюються за ставкою 685 євро, у разі часткової зайнятості – 342 євро. У Чехії допомога по догляду за дитиною надається в розмірі 40 % від середньої заробітної плати, в Угорщині – на рівні 70 % від попередньо отримуваного доходу, якщо один з батьків перебуває у відпустці по догляду за дитиною. У Норвегії покривається 80 або 100 % доходу, залежно від тривалості відпустки, а також до досягнення дитиною 3 років виплачується 107 євро на місяць, які можуть отримувати дідусь або бабуся, якщо вони доглядають за дитиною. У Румунії у зв'язку з доглядом за дитиною (тривалість 2 роки) виплачується 263 євро щомісячно. У Польщі виплати становлять 104 євро на місяць. У таких країнах, як Греція, Італія, Португалія, Іспанія, та Ірландія, названі виплати відсутні.

4. Спеціальна допомога для малозабезпечених сімей із дітьми виплачується в Греції, Іспанії, Італії. У Франції, Ірландії, Португалії і Великобританії бідні сім'ї отримують спеціальну соціальну допомогу, яка залежить від доходу сім'ї, як додаток до того, що вони мають від держави на загальних підставах.

5. Економічна підтримка державою одиноких батьків є важливою частиною сімейної політики в країнах-лідерах за рівнем народжуваності в Європі – у Фінляндії, Великобританії та Ірландії. У Франції і Бельгії, наприклад, така допомога надається у вигляді податкових пільг, а в Німеччині – у грошовому і матеріальному еквіваленті. У Швеції майже чверть матерів-одиначок отримують соціальну допомогу, що в 4 рази вища за аналогічний показник серед усіх домогосподарств країни.

6. Допомога при народженні другої, третьої і наступних дітей може бути як окремим видом допомоги, так і додатком до основної. Наприклад, у Сербії не встановлено грошових виплат при народженні першої дитини, причому за другу батьки отримують біля 1000 дол., за третю – 1800 дол., четверту – 2400 дол. У Латвії при народженні другої дитини до суми, що видається на першу дитину (296 латів або 421 євро), з 2006 р. існує доплата у 100 латів (142,3 євро), при народженні третьої доплата збільшується до 150 латів (213,4 євро), при народженні наступних дітей – до 200 латів (284,6 євро). У Російській Федерації мати, яка народила другу дитину після 1 січня 2006 р., отримує гроші на спеціальний рахунок і може витратити їх після 2010 р. лише на певні цілі (освіта дітей, покращення житлових умов сім'ї або як додаток до власної пенсії). У Франції при народженні третьої дитини мати або батько мають право на річну відпустку, впродовж якої держава, додатково до всіх інших виплат і допомоги, виплачує 750 євро щомісячно.

7. Спеціальні програми для молодих батьків існують у багатьох країнах, але найбільш привабливою для громадян є політика, що впроваджується урядом Естонії. Один із молодих батьків (батько чи мати) може отримувати впродовж року після народження дитини свою повну заробітну плату за останнім місцем праці, але не більш ніж 1200 євро – три середні заробітні плати в країні. Окрім цього, з початку 2004 р. впроваджено спеціальну програму погашення державою кредиту на освіту для молодих батьків. Студенти, які народили своїх дітей у 2003–2004 рр. або пізніше, мають право на подання клопотання про часткове погашення своїх кредитів державою. Батько або мати однієї дитини можуть клопотати про погашення 50 % від позики. У разі появи кожної наступної дитини держава додатково покриває 50 % від залишку суми кредиту, у разі народження двійні – 75 % від всієї суми одразу, трійні – 100 % суми⁶⁷².

8. Матеріальна підтримка батьків при народженні дитини через систему грантів – значної одноразової виплати у зв'язку з народженням дитини. Сума може виплачуватись одноразово або впродовж певного відносно незначного періоду (кілька місяців). У деяких країнах подібна допомога відсутня (Нідерланди) або починає виплачуватись не з першою народженою дитиною, а з третьою (Іспанія). Значна сума виплачується у Норвегії – 4092 євро. В Італії, наприклад, існує вибір між державною, не прив'язаною до доходу, допомогою у розмірі 1777 євро чи муніципальною допомогою в розмірі 277 євро впродовж 5 місяців. В окремих випадках обсяг гранта збільшується при народженні двох чи більше дітей. Диференціація за черговістю гранта має місце в окремих країнах, але це радше спорадичні випадки, аніж правило. Так, у Латвії та Бельгії грант зменшується для другої та наступних дітей з 1064 до 800 євро. Також, як виняток, існує можливість вибору між грошовою допомогою та допомогою необхідними товарами або послугами.

Грантові виплати також здійснюються при усиновленні дітей, але це теж не дуже поширене явище. Така допомога виплачується, скажімо, у Бельгії в розмірі 1064 євро. У Фінляндії розміри гранта при усиновленні суттєво варіюються залежно від країни походження дитини, а у Швеції значний грант у 4432 євро виплачується тільки при усиновленні дитини-іноземця⁶⁷³.

Одним з основних напрямків сучасної державної сімейної політики в країнах Західної Європи є підтримка сім'ї з дітьми, у якій обоє батьків працюють. Уряди здійснюють політику, яка дає змогу жінці поєднувати зайнятість і материнство, серед її заходів – прийняття та вдосконалення законодавства про надання відпусток по вагітності та пологах і захисті проти звільнень в декретний період.

Скандинавські «держави добробуту» демонструють взірць соціальної політики, спрямованої на підтримку працюючої сім'ї. Тривалість оплачуваної відпустки для матері у зв'язку з народженням дитини варіюється від півроку в Ісландії і Данії до більше року в Норвегії та Швеції. Розміри допомоги по вагітності та пологах розраховані на те, щоб повністю компенсувати пов'язану з цим втрату доходу. Вони сумірні з розмірами допомоги через хворобу і безробіття.

⁶⁷² Щодо міжнародного досвіду стимулювання народжуваності та основних напрямів його використання в Україні. URL: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/Oktober/3.htm>

⁶⁷³ Матеріальна підтримка сімей з дітьми у країнах Європи: гранти при народженні та інші платежі. URL: http://demostudy.blogspot.com/2012/05/blog-post_110.html

Соціальна політика сучасних держав спрямована на стимулювання більш гендерно збалансованого розподілу обов'язків у сім'ї, зокрема зумовлює саме батьків брати активну участь у догляді за новонародженою дитиною. Найбільш передове в цьому плані соціальне законодавство скандинавських країн передбачає оплачувану батьківську відпустку по догляді за дитиною, яка може надаватися або матері, або батькові за їх вибором.

У Швеції тривалість батьківської відпустки становить 480 днів (16 місяців), причому за перші 390 днів вона оплачується на рівні 80–100 % заробітної плати. Ще 90 днів відпустки надаються при більш низькому рівні оплати, однак чоловіки використовують батьківську відпустку значно рідше. Враховуючи таку обставину, уряди цих країн встановили в 1990-х рр. одночасно з батьківською відпусткою спеціальні відпустки для батьків («квоти для батьків»), які надаються під час відпустки матері, зазвичай в перші тижні після пологів. У Швеції та Норвегії їх тривалість досягає одного місяця, і у випадку їх незатребуваності – они анулюються. У Швеції батьки отримали право працювати на 1 год. менше, отримуючи за цю годину не заробітну плату, а грошову допомогу на дітей.

Британський уряд у 2003 р. збільшив оплачувану відпустку по догляді за дитиною до 6 місяців. Розмір допомоги зріс майже вдвічі. Він досяг 90 % середнього щотижневого заробітку за перші 6 тижнів і стандартного розміру 102,8 фунта на тиждень за решту 20 тижнів. З метою спонукання батьків брати більше участі в догляді за новонародженою дитиною для них було встановлено двотижневу відпустку, яка оплачувалася приблизно за тими ж нормами, що й материнська. У 2007 р. оплачувану відпустку по догляді за дитиною було збільшено до 9 місяців.

У Франції така відпустка триває 16 тижнів при народженні першої і другої дитини, 26 тижнів – при народженні третьої, 34 тижні – при народженні близнят. Вона оплачується на рівні заробітної плати. З січня 2002 р. введено батьківську відпустку строком 11 днів при народженні однієї дитини, 18 днів – при народженні близнят. У Німеччині оплачувана на 100 % материнська відпустка становить 14 тижнів, а оплачувана на 67 % батьківська (розділена з батьком) – 12 місяців⁶⁷⁴. Таким чином, найбільших успіхів у демографічній політиці досягли ті країни, які поки що не дійшли до рівня заміщення населення, проте змогли побороти негативні тенденції у своїй демографії. Так, у Данії з 1989 р. спостерігався стабільний приріст. У Швеції природне збільшення населення почалося з 2002 р. після п'ятирічного перевищення смертності над народжуваністю, що спостерігалось з 1997 р. Великобританія мала найбільші демографічні проблеми в 1976–1978 рр. минулого століття, а починаючи з 1979 р., має стабільне природне збільшення населення. Тоді як система високого рівня соціального забезпечення через високі податки добре працює на підвищення фертильності у Франції і скандинавських країнах, такі самі заходи не дають очікуваного ефекту в Німеччині⁶⁷⁵.

Отже, європейські країни, яким вдалося обминути європейську демографічну пастку, не просто знайшли ефективний спосіб стимулювання народжуваності, а винайшли індивідуальні моделі відтворення людських ресурсів відповідно до власних

⁶⁷⁴ Державна сімейна політика в країнах Західної Європи. URL: <http://shev.gov.ua>

⁶⁷⁵ Henderson A. White L. Shrinking welfare states? Comparing maternity leave benefits and child care programs in European Union and North American welfare states, 1985–2000. *Journal of European Public Policy*. 2004. Volume 11. Issue 3.

цілей розвитку, економічних умов і культурних традицій. Наприклад, успіх Франції пояснюється тим, що уряд цієї країни вчасно усвідомив небезпеку від падіння народжуваності, у той час як інші європейські країни ще не вбачили в цьому явищі небезпеки для свого успішного розвитку. Франція стала на шлях стимулювання народжуваності після прийняття Сімейного кодексу в 1939 р.

Досвід розвинених країн засвідчує, що тоді, коли низька народжуваність зберігається досить значний період, її підвищення стає практично неможливим через втрату «культури батьківства» і негативне суспільне ставлення до сімей з дітьми, особливо багатодітних. Таке явище спостерігається в Німеччині, де народжуваність стала падати набагато раніше, ніж в інших європейських країнах (у 1920-х рр.). Нерозвинена система позадомашнього догляду за дітьми, негнучкі щодо батьків закони про працю, довгий термін отримання вищої освіти і високий рівень безробіття серед молоді не сприяють бажанню мати дітей. Як результат – зменшується не тільки фактичний рівень народжуваності, але й кількість дітей, яку жінки теоретично бажають мати. У сучасному німецькому суспільстві бездітність, порівняно з іншими країнами світу, є найбільш поширеним явищем: за оцінками експертів Євросоюзу, близько 30 % німецьких жінок є бездітними, і це вважається нормальним.

Таку саму ситуацію ми спостерігаємо в Україні, адже скорочення народжуваності в нашій державі спостерігається протягом усього ХХ ст. На жаль, жодній із європейських країн колишнього Радянського Союзу і жодній країні Східної Європи не вдалося закріпити успіхи політики стимулювання народжуваності, що здійснювалася в них у 1980-х рр. В умовах перехідної економіки все більше жінок змушені були робити вибір між кар'єрою і материнством або ж народжувати лише одну дитину через зростання ризику збіднення сім'ї.

До недавнього часу передбачалося, що ситуація виправиться з початком економічної стабілізації і зростанням рівня життя населення. Сьогодні, однак, наявність дітей у сім'ї все ще залишається перепоною для досягнення нею матеріальної стабільності. За даними відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії і соціальних досліджень НАН України, рівень середніх доходів і витрат сімей з дітьми та молодих сімей на 16–20 % нижчий, аніж середній в Україні. У сім'ях з дітьми спостерігаються найвищі показники бідності: він вдвічі вищий, ніж у сім'ях без дітей. Значення показника бідності прямо пропорційне кількості дітей. Поява кожної наступної (як і першої) дитини збільшує для сім'ї ризик потрапити в категорію бідних у середньому в півтора рази. Якщо рівень бідності сімей з однією дитиною становить 25,8 %, то для сімей з чотирма і більше цей показник збільшується до 87,7 %.

До досягнення дитиною 3-х років сім'я не тільки несе додаткові витрати у зв'язку з поповненням, але й недоотримує кошти, оскільки один із її працездатних членів (найчастіше – мати дитини) вимушений тимчасово припинити трудову діяльність, а щомісячні виплати на дитину до 3-х років навіть не покривають її прожиткового мінімуму. Тільки завдяки підвищенню в 2005 р. допомоги при народженні дитини вдалося знизити рівень бідності в цій категорії сімей до 35 % (з 41 % в 2004 р.), що практично відповідає середньому рівню бідності в усіх сім'ях з дітьми. Не дивно, що за таких обставин три чверті новостворених сімей (за даними Українського інституту соціальних досліджень) відкладають поповнення сім'ї на невизначений термін.

Ще однією тривожною ознакою демографічного розвитку є те, що поряд зі зростанням народжуваності в останні роки посилюються негативні тенденції щодо неї.

По-перше, щорічно збільшується чисельність позашлюбних дітей. Так, за період незалежності їхня кількість зросла майже вдвічі і в 2006 р. склала понад 20 % від усіх новонароджених. Це пояснюється як і все більшим розповсюдженням незареєстрованих («громадянських») шлюбів, так і зростанням вагітностей у наймолодших вікових групах, які найчастіше є незапланованими і небажаними. Якщо в 2001 р. частка позашлюбних дітей у віковій групі до 18 років становила 29,5 %, то в 2005–2006 рр. – 42 %.

Навіть якщо дитина народилася в зареєстрованому шлюбі, немає ніяких гарантій, що вона буде виховуватись у повноцінній сім'ї. У більшості сімейних пар, що розлучаються (58,6 % від загальної кількості в 2006 р.), є спільні діти і, відповідно, кожен рік збільшується кількість дітей, що зростають в неповних сім'ях або в сім'ях не з обома рідними батьками. У 2006 р. неповні сім'ї складали 27,5 % від усіх домогосподарств, де виховуються неповнолітні. В умовах, коли рівень доходів населення не відповідає повноцінному матеріальному забезпеченню навіть більшості повних сімей із дітьми, розлучення батьків є додатковим ризиком бідності для дитини.

По друге, починаючи з 2001 р., разом зі зростанням народжуваності збільшується кількість дітей, народжених мертвими, а також залишається стабільно високою кількість немовлят, що померли протягом першого року життя. Окрім того, у 2005 і 2006 рр. відбувалося збільшення коефіцієнта смертності дітей у віці до 1 року (у розрахунку на 1000 народжених). Загальні коефіцієнти (у розрахунку на 1000 осіб) смертності в 2005 р. становлять 16,7 %, у 2014 р. – 14,6. Загальні коефіцієнти (у розрахунку на 1000 осіб) народжуваності в 2005 р. становлять 9,1 %, у 2014 р. – 10,9 %. Загальні коефіцієнти (у розрахунку на 1000 осіб) природного зменшення в 2005 р. становить 7,6 %, у 2014 р. – 3,7 %. Водночас, за оцінками Держкомстату, в Україні ці показники перевищують аналогічні європейські в 1,5–2 рази⁶⁷⁶.

З огляду на відзначене, на нашу думку, варто суттєво диверсифікувати комплекс інструментів політики стимулювання народжуваності, яка здійснюється в Україні. Зокрема, поряд з наданням цільової допомоги при народженні дитини, основними напрямками державної політики, спрямованої на збільшення народжуваності, мають бути такі:

1. Допомога по догляду за дитиною до трьох років повинна бути адекватною. Це можливо, якщо член сім'ї, який не працює, отримуватиме більшу частину своєї заробітної плати протягом першого року життя дитини (як це передбачено в Німеччині та Естонії).

2. Механізм економічної підтримки одиноких батьків варто переглянути. У сучасних умовах система виплати аліментів не є ефективною. У найбільш успішних щодо демографічних перспектив країнах підтримка одиноких батьків є центральним елементом державної сімейної політики. Діти повинні бути гарантовано забезпечені (хоча б на рівні свого прожиткового мінімуму) незалежно від того, як складаються обставини подружнього життя їх батьків.

3. Економічні чинники бездітності і малодітності зумовлені різними причинами в містах і сільській місцевості. Розробка і впровадження національних стандартів виховання, освіти, медичного і соціального захисту дітей допоможе хоча б частково

⁶⁷⁶ Терець В. Природний рух населення й депопуляція в Україні на тлі європейської демографічної ситуації. *Україна: аспекти праці*. 2010. № 4. С. 19–23.

подолати нерівність доступу до соціальних благ і послуг у сільській місцевості і містах.

4. У містах найбільшою перешкодою до багатодітності є відсутність відповідних житлових умов. За прикладом Естонії, де держава частково сплачує кредит на освіту для молодих батьків, в Україні може бути розроблена державна програма погашення відсотків за житловий кредит для сімей із двома і більше дітьми. З одного боку, це менш витратно, ніж надавати соціальне житло, а з іншого – зацікавлює тих, хто за рівнем доходу може собі дозволити купити житло самостійно за умови зниження або компенсації відсотків за іпотечним кредитом.

Таким чином, одним із напрямів соціальної підтримки материнства й дитинства є успішне подолання демографічної кризи шляхом: зниження рівня смертності за допомогою реформування системи охорони здоров'я та підвищення матеріального добробуту людей; скорочення кількості розлучень; економічної підтримки молодих родин як природного середовища життєзабезпечення дітей; підвищення рівня життя багатодітних сімей; зміцнення правового захисту дітей та ін.

5.2. Релігійний напрям соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства

Стаття 35 Конституції України – «церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова»⁶⁷⁷ – визначає світський характер держави, а також світське навчання і виховання в закладах освіти усіх типів. Однак згідно із Загальною Декларацією прав людини, прийнятою на Асамблеї ООН у 1948 р., батьки мають пріоритетне право у виборі способу виховання своїх дітей (ст. 26, § 3)⁶⁷⁸. Це означає, що батьки мають право відповідно до власних переконань виховувати дітей у релігійно-моральному дусі. Такі ж положення окреслено в Декларації Генеральної Асамблеї ООН від 25 листопада 1981 р.: «Кожна дитина має право доступу до освіти у сфері релігії чи переконань згідно з побажаннями її батьків і не може примушуватися до навчання у сфері релігії чи переконань всупереч бажанням її батьків, причому визначаючим принципом є інтереси дитини»⁶⁷⁹.

Конвенція про права дитини, прийнята ООН в 1989 р. (в Україні набула чинності від 27 вересня 1991 р.), визнає право дітей на отримання відповідного інтелектуального, духовного, морального та соціального виховання в межах, встановлених законом (ст. 14 §1; ст. 29)⁶⁸⁰. А Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» (ст. 6) передбачає, що «релігійні організації мають право створювати для релігійної освіти дітей і дорослих навчальні заклади і групи»⁶⁸¹. Таким чином, конституційна характеристика України як світської означає відділення церкви від держави, розмежування сфер їх діяльності, але водночас не забороняє релігійної освіти та виховання дітей у позашкільних закладах. Як зазначав М. Стельмахович, «церква використовує кожную нагоду, щоб нагадати батькам про їхній святий виховний

⁶⁷⁷ Конституція України. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>

⁶⁷⁸ Загальна Декларація прав людини. URL : <http://kr-admin.gov.ua/mol/molod/2.pdf>.

⁶⁷⁹ Резолюція 36/55 Генеральної Асамблеї ООН від 25 листопада 1981 року. URL : <https://books.br.com.ua/40166>.

⁶⁸⁰ Конвенція про права дитини. URL : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_021.

⁶⁸¹ Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/987-12>.

обов'язок, а дітям – про необхідність їх гарної поведінки. Віра й звичаї християнські, які панують у парафії, створені Церквою, є тією духовною атмосферою, в якій діти зростають і розвиваються»⁶⁸². Тобто Церква є педагогічною установою, що ставить за мету духовно-моральне виховання, вдосконалення людського життя. Значний вплив релігії на виховання дітей у сім'ї пояснюється тим, що вона опікується кожною людиною від її народження до смерті.

Проблема виховання моральності завжди була об'єктом аналітичних роздумів і дискусій філософів М. Бердяєва, Л. Буєва, В. Соловйова, В. Тугаринова та ін. Мораль як об'єкт педагогічного впливу на вихованців перебувала в центрі уваги відомих учених-педагогів О. Вишневського, Г. Ващенко, А.С. Макаренка, С. Русової, В. Сухомлинського та ін. Вплив на особистість загальнолюдських моральних цінностей була предметом педагогічного дослідження Є. Бондаревської, А. Глуценка, М. Євтуха, О. Сухомлинської, М. Стельмаховича та ін.

Із метою формування у дітей та молоді високоморальних якостей, патріотичної та громадянської свідомості у загальноосвітній школі вивчаються предмети духовно-морального спрямування, складовою яких є спеціальний курс «Основи християнської етики», яким передбачається реалізація таких завдань:

- ознайомлення учнів з основами християнської моралі як фундаменту загальнолюдських цінностей;
- ознайомлення учнів із християнськими моральними цінностями: істини, благочестя, добра, любові, краси, гідності, обов'язку, совісті, честі;
- формування свідомої та відповідальної особистості учня на основі християнських духовних, моральних та культурних цінностей;
- створення належних морально-етичних умов для самопізнання, самореалізації⁶⁸³.

Таким чином, шкільний предмет «Християнська етика» має світський характер, адаптований для викладання в умовах багатоконфесійності на засадах екуменізму, однак у його цілі не входить катехизація дітей та молоді. Тому, щоб забезпечити систематичний характер навчання катехизму на сучасному етапі, Церква, відповідно до затвердженого у вересні 1999 р. Синодом Єпископів «Катехитичного правильника Української Греко-Католицької Церкви», ставить завдання – створити в кожній найменшій парафії катехитичну школу⁶⁸⁴.

Прикладом катехитичного служіння був і є митрополит Андрей Шептицький, який у своїх посланнях неодноразово, звертаючись до священників, наголошував на важливості катехизації в кожній парафії. На його думку, «знання катехизму є фундаментом, на котрім стоїть і християнське життя одиниці, і організація родини, і організація християнської громади. Де того фундаменту нема або де він слабкий, ціла будова не може мати тривалости. Праця ся трудна, мозольна – признаю, – але чи ж можна без мозольної праці досягнути тривалі успіхи?»⁶⁸⁵. Катехизм Української Греко-Католицької Церкви «Христос – наша Пасха» про катехизацію говорить так: «Метою катехизи – основного діяння Церкви – є навчати й виховувати у вірі християнина та

⁶⁸² Стельмахович М.Г. Українська родинна педагогіка. Київ, 1996. С. 152.

⁶⁸³ Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів «Основи християнської етики» (1 – 11 класи). Острого, 2010. URL : https://www.irs.in.ua/files/publications/2010_Programma_Hryst_etyka.doc.

⁶⁸⁴ Катехитичний правильник Української Греко-Католицької Церкви. Львів, 1999. С. 67.

⁶⁸⁵ Пастирське послання Митрополита Андрея до духовенства (Крехів, 1905 р.). URL : <https://cathehitic.files.wordpress.com/2014/.../mytropolyt-andrey-pro-katehyzatyiu>.

провадити його до сопричастя з Ісусом Христом та церковною спільнотою. Катехиза має систематичний характер»⁶⁸⁶.

Рубіжним періодом у створенні катехитичних шкіл в Україні став початок ХХІ ст., коли УГКЦ почала створювати на тренах України такі заклади. Зокрема, Катехитичну школу ім. Слуги Божого Митрополита Андрея та Блаженного Климентія Шептицьких у Прилбичах засновано 25 серпня 2008 р.⁶⁸⁷, перший навчальний рік у Катехитичній школі «Воскресіння», що діє при Кафедральному соборі Святого Воскресіння в Івано-Франківську розпочався 31 вересня 2011 р., а з 2012 р. школа отримала офіційний статус. Катехитичну школу імені Блаженного Симеона Лукача парафії Різдва Пресвятої Богородиці селища Делятин було засновано 15 червня 2011 р.⁶⁸⁸. Катехитична Школа «Діти Божі» створена при Кафедральному Соборі Преображення Господнього міста Коломиї розпочала свою діяльність 15 червня 2013 року⁶⁸⁹. 17 вересня 2016 р. відбулося урочисте відкриття Катехитичної школи святих рівноапостольних Кирила і Методія при парафії пресвятої Тройці УГКЦ с. Княжичі Київської архієпархії⁶⁹⁰. 10 вересня 2017 р. у парафії Покрову Пресвятої Богородиці у Львові відбулося відкриття ораторії та Катехитичної школи св. Домініка Савіо⁶⁹¹ та ін.

У навчально-виховній роботі катехитичні школи керувалися «Положенням про парафіяльну катехитичну школу» (Додаток П), затвердженим рішенням № 5 Сесії Синоду Єпископів Києво-Галицької Митрополії Української Греко-Католицької Церкви (далі – УГКЦ) від 9–10 жовтня 2000 р., відповідно до якого завданням таких закладів є:

- вивчення та поглиблення основних правд християнської віри;
- формування християнського світогляду та цілісної людської особистості шляхом плекання християнських чеснот;
- заохочування вірних до участі в парафіяльному житті та різного роду християнських практиках;
- сприяння розвитку моральних, інтелектуальних та фізичних здібностей учнів;
- навчання згідно з програмою, затвердженою Церквою.

На основі окресленого Положення катехитичні школи конкретизували мету і завдання чинних закладів. Наприклад, метою Катехитичної школи імені Блаженного Симеона Лукача є:

- ознайомлення дітей з основами християнського вчення та християнськими цінностями;
- формування християнського світогляду цілісної духовно-зрілої особи;

⁶⁸⁶ Катехизм Української Греко-католицької церкви: Христос – наша Пасха. Львів, 2011. С. 54.

⁶⁸⁷ Катехитична школа ім. Слуги Божого Митрополита Андрея та Блаженного Климентія Шептицьких. URL : http://prylbychi-ugcc.at.ua/index/katehitychna_shkola/0-32.

⁶⁸⁸ Катехитична школа імені Блаженного Симеона Лукача. URL : <https://www.catehytedu.com>.

⁶⁸⁹ Катехитична школа «Діти Божі». URL : <http://kolomija.com/kafedralniy-sobor/32-katehitychna-shkola.html>.

⁶⁹⁰ Катехитична школа святих рівноапостольних Кирила і Методія при парафії Пресвятої Тройці УГКЦ с. Княжичі Київської архієпархії Вишгородського протопресвітерства. URL : <http://ktds.org.ua/katyehitychna-shkola/>.

⁶⁹¹ Відкриття ораторії та катехитичної школи при парафії Покрови. URL : <http://sdbua.net/new/2017/09/11/vidkryttia-oratorii-ta-katehitychnoi-shkoly-pry-parafii-pokrovy/>.

- впровадження молоді в парафіяльне життя Церкви на основі вчення Католицької церкви, підготовка молоді до самостійного і відповідального життя в родині та суспільстві.

Завданням Катехитичної школи імені Блаженного Симеона Лукача є:

- навчити учнів розуміти тексти Святого Письма;
- допомагати учням пізнавати та приймати морально-етичні цінності як норми поведінки християнина;
- сприяти засвоєнню та дотриманню школярами етичного спілкування з батьками, вчителями, друзями, старшими;
- плекати в дітях риси християнина, любов до Бога⁶⁹².

Катехитична Школа «Діти Божі» навчає дітей:

- вірити в Бога, тобто мати щире і тверде переконання в Його існуванні;
- завжди пам'ятати про Бога, любити Його всім серцем, всією душею і всією думкою, все робити за Його заповідями;
- надіятися на Бога, поклонятися Йому, прославляти Його і завжди дякувати Йому;
- без перестороги, безбоязно сповідувати Бога і ніколи не відмовлятися від своєї віри;
- читати і вивчати Святе Письмо, твори Святих Отців і Вчителів Церкви, історію Церкви Христової, книги релігійно-морального змісту;
- завжди відвідувати Храм, брати активну участь у всіх богослужіннях, постійно молитись, слухати проповіді та настанови священнослужителів, спілкуватись з ними;
- шанувати батьків, бути покірним їм, любити та поважати своїх ближніх, як самих себе;
- бути добрими дітьми⁶⁹³.

Рішенням № 5 Сесії Синоду Єпископів Києво-Галицької Митрополії УГКЦ від 9–10 жовтня 2000 р. було затверджено «Положення про порядок призначення на катехитичне служіння і відкликання з нього». Згідно з цим документом для роботи в катехитичній школі залучалися катехити, до яких висувалися певні кваліфікаційні вимоги, а саме: відданість Церкві та її вченню; обов'язкове навчання на катехитичних курсах, катехитичному інституті чи факультеті відповідно до затвердженої програми, зміст якої включав вивчення Святого Письма, богослов'я, літургії, східної духовності, катехитики, психології⁶⁹⁴.

Планування катехитичного служіння у парафії має охопити всі вікові категорії (дітей, молодь та старших), припарафіяльні спільноти та товариства тощо.

Групи для занять у закладі формувалися з урахуванням вікового та індивідуального підходу. У більших парафіях для покращення процедури створення відповідних катехитичних груп запроваджують анкету, яку зобов'язані заповнити батьки та подати у відповідний час директору школи.

⁶⁹² Катехитична школа імені Блаженного Симеона Лукача. URL : <https://www.catehytedu.com>.

⁶⁹³ Катехитична школа «Діти Божі». URL: <http://kolomija.com/kafedralniy-sobor/32-katehitichna-shkola.html>.

⁶⁹⁴ Положення про порядок призначення на катехитичне служіння і відкликання з нього. URL : <http://www.kk-kgva.org.ua/polozhennja/articles/665.html>.

Катехитичне навчання дітей пропонується розпочинати з 3–4 років. Відтак діти віком 5–6 років формували групу Дошкілля. Програми для цих вікових груп не містили багато інформації щодо правд віри, водночас покликані виховувати дітей у релігійному дусі.

У великих парафіях, де існувала можливість залучити до катехитичної школи велику кількість осіб, поділ на катехитичні групи віддзеркалював віковий розподіл загальноосвітньої школи. Так, учні 1-го класу загальноосвітньої школи формували групу, яка теж буде 1 класом Катехитичної школи; відповідно й 2 клас та наступні. Коли кількість дітей одного віку є великою, тоді до відповідної цифри може додаватися літера (1-А, 1-Б тощо). Такий підхід, наприклад, впроваджено у катехитичній школі, що діє при церкві свв. Ольги і Єлизавети, де щороку навчається близько 270 – 300 дітей⁶⁹⁵; у катехитичній школі ім. блаженного Миколая Чарнецького, що діє при храмі свв. Володимира і Ольги у Львові, навчається 930 осіб⁶⁹⁶.

Коли ж парафія була малою, тоді формування катехитичних груп відбувалося шляхом об'єднання подібних за віковим сприйняттям учнів. Так, в одну катехитичну групу об'єднували учнів загальноосвітньої школи 3, 4 та 5 класів, 6, 7 та 8 класів, 9, 10 та 11 класів. 1 клас можна долучили до групи Дошкілля. 2 клас – до дітей, що готувалися до Першої Святої Сповіді. Такий підхід, наприклад, впроваджено у Катехитичній школі ім. Слуги Божого Митрополита Андрея та Блаженного Климентія Шептицьких в Прилбичах, де навчається щороку близько 60 осіб. Через невелику кількість дітей у закладі сформовано декілька навчальних груп: 1) Дошкілля+1 клас; 2) 2 клас (до Першої Святої Сповіді); 3) 3 клас; 4) 4 клас; 5) 5-6 класи; 6) 7 клас; 7) 8–11 класи+молодь після школи⁶⁹⁷.

Для дітей початкових класів акцентувалося на великій любові Бога до людини, через яку вони вчилися відповідальності за спасіння власної душі. Постійна допомога в поглибленні досвіду і дорослішанні, пов'язаному з відповідальністю, чергувалася з практичними методами його засвоєння. Корисно, як і в ситуації з дошкільнятами, паралельно з уроками для дітей проводити заняття з їхніми батьками. Це особлива нагода для священика зустрітися зі своїми парафіянами, почути їхні думки, подискутувати (тема зустрічі може бути такою ж, як і в дітей, але подана ґрунтовніше).

Одним із важливих моментів є катехизація школярів-випускників, що постають перед вибором професії та подальшого навчання. Крім пошуку свого покликання, молодь цього віку потребує справжніх авторитетів. Тому бути в середовищі молоді й робити наголос на ідеалах – завдання, яке не можна залишити без уваги. Для цієї вікової категорії актуальними теж будуть окремі тематичні зустрічі з хлопцями і дівчатами. Для досягнення цієї мети можна залучати інших спеціалістів.

Одним із основних завдань катехитичної школи є підготовка до Першої Святої Сповіді. Задля забезпечення однаковості парафій у виконанні окресленої цілі Синод Єпископів УГКЦ запропонував декілька рекомендацій. Насамперед книгами для навчання в катехитичних школах, офіційно затвердженими Патріаршою Катехитичною

⁶⁹⁵ Храм Свв. Ольги і Єлизавети. Катехитична школа. URL : <http://olha-church.org.ua/web/page/katehitichna-shkola>.

⁶⁹⁶ Храм Свв. Володимира і Ольги (м. Львів). Катехитична школа. URL : http://viochurch.lviv.ua/index/katehitichna_shkola/0-29.

⁶⁹⁷ Катехитична школа ім. Слуги Божого Митрополита Андрея та Блаженного Климентія Шептицьких. URL : http://prylbychi-ugcc.at.ua/index/katehitichna_shkola/0-32.

комісією у 2004 р., є серія видань катехизмових підручників «З нами Бог», «Посібник для катехита» та «Катехизм для учнів». Для окремих вікових груп існують також додаткові матеріали. Наприклад, є окреме видання додаткової «Програми підготовки до Першої Святої Сповіді». З 2011 р. основним підручником для навчання є Катехизм УГКЦ «Христос – наша Пасха»⁶⁹⁸.

Відповідно до Постанови Синоду Єпископів Києво-Галицької Митрополії УГКЦ саме семирічний вік є «відповідним для приготування до Першої Святої Сповіді за умови, якщо сам процес приготування триватиме не менше від одного року і відповідатиме програмі для 2-го класу серії «З нами Бог» та додаткової «Програми підготовки до Першої Святої Сповіді»⁶⁹⁹. Отож діти віком від 7 років, а також і старші, які ще не готувалися до Першої Святої Сповіді, формують окрему групу учнів. Однак, якщо дітей різного віку багато, варто організувати їх відповідно до вікових категорій: наприклад, учні 3–5 класів становлять одну групу, учні 6-11 – іншу.

Нерідко батьки вперше отримують нагоду катехизації через своїх дітей. З цією метою можна створити окрему катехитичну групу для дорослих, які приводитимуть своїх дітей до храму, й організувати для них навчання у той самий час, що й дітям.

Разом зі сповіддю дітей настійливо рекомендується заохочувати до сповіді також їх батьків, хресних, усіх інших членів родини. Для багатьох з них це може бути теж їхня Перша Сповідь. Саме тому Синод Єпископів в окремій постанові згадує і про цей момент: «Рекомендується сповідати дітей не в сам день торжества, а напередодні, разом з батьками, рідними і хресними»⁷⁰⁰.

**Схема формування катехитичних груп у катехитичній школі
з малою кількістю дітей, молоді та осіб старшого віку**

Катехитична група	Вік дітей, роки	Катехитична програма
Молодше дошкілля	3–4	«Слава Богові»
Дошкілля + 1 клас загальноосвітньої школи	5–6	«Я – Божа дитина» чи «Пізнаваймо»
2 клас (приготування до Першої Святої Сповіді)	7	Програма підготовки до Першої Святої Сповіді «Христос – Хліб Життя»; «Бог дає життя»
3–5 класи ЗОШ	8–10	«Разом», «Обіцянка», «Ділення»
6–8 класи ЗОШ	11–13	«Відповідь», «Преображення», «Мандрівка», «Тіло – храм Святого Духа - 1»
9–11 ЗОШ	14–16	«Символ віри», «Життя людини у Христі», «Тіло – храм Святого Духа - 2»
Молодь після школи та студенти	17–35	«Тіло – храм Святого Духа - 3»
Батьки, які приводять дітей на катехизацію		
Хресні батьки		
Дорослі		
Люди похилого віку		

⁶⁹⁸ Постанови Синодів Єпископів Києво-Галицької Митрополії Української Греко-Католицької Церкви у питаннях катехитичного служіння. URL : <https://cathetic.wordpress.com/2014/11/20> (Десята сесія, Київ, 23 березня 2001 р. Б).

⁶⁹⁹ Там само.

⁷⁰⁰ Там само. (Вісімнадцята сесія. Львів, 19 березня 2003 р. Б.).

**Схема формування катехитичних груп у катехитичній школі
з великою кількістю дітей, молоді та осіб старшого віку**

Катехитична група	Вік дітей, роки	Катехитична програма	Відповідний клас державної системи освіти
Молодше дошкілля	3–4	«Слава Богові»	
Дошкілля	5	«Я – Божа дитина»	
1 клас	6	«Пізнаваймо»	1 клас
2 клас	7	Програма підготовки до Першої Святої Сповіді «Христос – Хліб Життя»; «Бог дає життя»	2 клас
3 клас	8	«Разом»	3 клас
4 клас	9	«Обіцянка»	4 клас
5 клас	10	«Ділення»	5 клас
6 клас	11	«Відповідь»	6 клас
7 клас	12	«Преображення», «Тіло – храм Святого Духа – 1»	7 клас
8 клас	13	«Мандрівка», «Тіло – храм Святого Духа – 1»	8 клас
9 клас	14	«Символ віри», «Тіло – храм Святого Духа – 2»	9 клас
10 клас	15	«Життя людини у Христі», «Тіло – храм Святого Духа - 2»	10 клас
11 клас	16	«Тіло – храм Святого Духа - 2»	11 клас
Молодь після школи та студенти	17–20	«Тіло – храм Святого Духа - 3»	
Старша молодь	20–35		
Батьки, що приводять дітей на катехизацію			
Хресні батьки			
Дорослі			
Люди похилого віку			

Відповідно до навчальної катехитичної програми зміст освіти охоплює вивчення низки предметів. Наприклад, учні Катехитичної Школи «Діти Божі» вивчають такі дисципліни:

Історія Старого Заповіту – охоплює період від створення світу і до пришествя Спасителя на землю. Діти вивчають древній зв'язок, або угоду Господа з людьми, за якою Бог підготував людей до прийняття обіцяного Спасителя.

Історія Нового Заповіту – період виконання обіцянки – пришествя на землю Спасителя, Єдиносущного Сина Божого, Господа нашого Ісуса Христа. Навчає про новий зв'язок, чи угоду Бога з людьми, адже Ісус Христос прийшов на землю, подолав гріх і смерть, даруючи нам вічне блаженне життя з Богом через засновану Ним на землі святу Церкву.

Православний Катехизм – навчає настановлення в Православній Християнській Вірі, пояснює християнську науку для догоджання Богові і для спасіння душі.

Таїнства та обряди Церкви – навчає про сім Таїнств як священні дії, через які тайним способом діє на людей Благодать Божа, а також різні чини, обряди, традиції і священнодіяння Церкви.

Церковний устав – учні вивчають сукупність правил і вказівок щодо звершення богослужінь в Церкві, а також настанови для життя християнина.

Історія Церкви Христової – навчає про формування, життя, розвиток та діяльність заснованої Спасителем Церкви після П'ятидесятниці і до наших днів.

Історія Української Православної Церкви – навчає про започаткування, розвиток та життя Церкви на українських землях від найдревніших часів і до наших днів.

Молитвословлення – учні вивчають молитви, як правильно молитись, а також пояснення молитов.

Церковний спів – учні вивчають піснеспіви: Божественної Літургії, Вечірні, Утрени, а також воскресні тропарі, церковні пісні, колядки, псалми.

Життя святих – навчає про життя та духовні подвиги святих угодників Божих як достойний приклад для наслідування.

Християнське мистецтво – навчає напрямки і стилі у християнській архітектурі та мистецтві.

Англійська мова – учні вивчають християнські вітання, молитви, біблійні тексти⁷⁰¹.

При храмах дбають і про позашкільну освіту шляхом організації спеціалізованих гуртків. Наприклад, в Катехитичній школі, що діє при Кафедральному соборі Святого Воскресіння в Івано-Франківську організовано такі гуртки, як: прикладне мистецтво, іконописання, образотворче мистецтво, вивчення іноземних мов. У Катехитичній школі імені Блаженного Симеона Лукача – журналістики, писанкарства, художньої творчості, вишивки⁷⁰², у Катехитичній школі імені А. Шептицького – іноземних мов (англійська, італійська, французька), релігійного співу⁷⁰³. Усі ці гуртки провадяться кваліфікованими спеціалістами.

Дбають катехитичні школи і про організацію дозвілля. Наприклад, 15 січня 2005 р. у Львові відбувся підсумковий митрополичий тур Олімпіади з основ християнської віри. Метою олімпіади було заохотити дітей та молодь поглиблювати вивчення основ християнської віри, пізнавати та впроваджувати віру у своє повсякденне життя та ділитися нею з іншими. Участь взяло 80 осіб у двох вікових категоріях: 12–15 та 15–17 років. У 2006 р. у Львові було організовано конкурс літературної творчості «Моє серце промовляє до батьків» та конкурс художньої творчості «Моя Україна – Божа родина».

Міс та Містер «Катехитична школа 2012» визначили серед учнів Катехитичної школи ім. Андрея Шептицького при парафії церкви Пресвятої Богородиці Владичиці України м. Червонограда. Хлопці і дівчата показали глядачам багатство своїх талантів, позмагались у конкурсах на найкраще представлення, найчарівнішу зачіску, наймайстерніший танець, випробували свої знання Катехизму⁷⁰⁴.

28 грудня 2013 р. Різдвяний вертеп Катехитичної Школи «Діти Божі» брав участь в обласному конкурсі обрядів Різдвяно-новорічного циклу «Вертепів» та «Меланок», що діє під егідою Управління культури, національностей та релігій Івано-Франківської обласної державної адміністрації. Також вихованці Школи знялися у короткометражному художньому фільмі за мотивами Різдвяного вертепу, успішна

⁷⁰¹ Катехитична школа «Діти Божі». URL : <http://kolomija.com/kafedralniy-sobor/32-katehitichna-shkola.html>

⁷⁰² Катехитична школа імені Блаженного Симеона Лукача. URL : <https://www.catehytedu.com>.

⁷⁰³ Катехитична школа імені Андрея Шептицького. URL : <http://www.theotokos.org.ua/school.html>.

⁷⁰⁴ Міс та Містер «Катехитична школа 2012» визначили у Червонограді. URL : <http://old.dyvensvit.org/news/9976.html>.

презентація якого відбулася 10 січня 2014 р. у Коломийському міському палаці культури «Народний дім». Також діти звершували паломництво до Хресто-Воздвиженського Манявського чоловічого монастиря, де мали нагоду поклонитися чудотворним іконам Божої Матері «Ігумені Манявській» та «Ізбавительниці». Побували у багатьох старовинних святинях Прикарпаття. Учні ходять на екскурсії, зокрема, неодноразово були у Княздвірському тисовому заповіднику та видатних музеях краю⁷⁰⁵.

12 листопада 2016 р. у приміщенні Івано-Франківської духовної семінарії свящ. Йосафата відбувся архієпархіальний рівень християнської інтелектуальної гри брейн-ринг «Милосердні, як Отець». За Ювілейний кубок змагались 34 команди з 17 деканатів у двох вікових категоріях: 10–13 та 14–17 років. До цієї гри учні катехитичних шкіл готувались цілий рік. Серед команд молодшої вікової категорії першість завоювали «Полум'я любові» із м. Долина, а серед старших – «Божі діти» із смт. Лисець⁷⁰⁶.

Вже традиційно в кінці липня – на початку серпня відбувається сімейний табір, організаторами якого є «Рух Християнських Сімей» за підтримки Комісії УГКЦ родини. Цього року табір проходив в містечку Моршин. Участь взяло загалом близько 150 осіб. Програма була насичена, але водночас цікава та легка для сприйняття. Кожного ранку відбувалася Божественна Літургія, була можливість сповідатися і приступити до причастя. Слухали та обговорювали теми: «Я і мої відносини з Богом», «Я і мої стосунки з другом: Хто і що наповнює мої стосунки у шлюбі?», «Сімейні фінанси», «Я і мої стосунки з дітьми: Статеве виховання», «Я і мої стосунки з іншими сім'ями: як я можу впливати на інших?». Організатори не забули і про відпочинок. Був час на екскурсію, на романтичний вечір, веселі старты для сімей, перегляд фільму, похід на річку та й просто спілкування. З дітками займались аніматори тоді, коли батьки були присутні на цікавих лекціях для дорослих. На завершення організували творчий вечір, на якому свої таланти показували майже всі учасники табору⁷⁰⁷.

У Долині 23–24 вересня 2017 р. пройшов VI фестиваль-конкурс української духовної сучасної пісні «З піснею до Бога» ім. кардинала Мирослава-Івана Любачівського, який зібрав рекордну кількість учасників із трьох областей України.

Особливу увагу священики у своїй душпастирській праці звертають на інститут родини. Одним зі способів оживити родинне духовне життя є одноденні катехитичні реколекції для родин. Щоб реколекції були успішними, необхідно: скласти розпорядок дня для дітей та дорослих, щоб діти та батьки працювали за окремою програмою і впродовж дня не бачилися між собою (додаток Р); запросити священика, який буде провадити реколекційні науки для батьків. Завершальним етапом реколекцій є підготовка батьками і дітьми мистецьких подарунків, а саме: представлення сценки на морально-релігійну тематику, яку готуватимуть упродовж дня. Наприкінці реколекцій завжди має бути благословення родин та подарунок для сім'ї (наприклад, ікона). Такі

⁷⁰⁵ Катехитична школа «Діти Божі». URL : <http://kolomija.com/kafedralniy-sobor/32-katehitichna-shkola.html>.

⁷⁰⁶ Катехитичні школи підбили підсумки Ювілейного року. URL : <http://ugcc.if.ua/novyny/1430-katekhytychni-shkoly-pidbyly-pidsumky-yuvileinoho-roku.html>.

⁷⁰⁷ Про родинні рухи в УГКЦ | Комісія УГКЦ у справах родин. URL : <http://rodyna.ugcc.org.ua/category/diyalnist-komisiyi/pro-rodynni-ruhy-v-ugkts/>.

реколекції систематично організують при храмі Свв. Ольги і Єлизавети у Львові, при Кафедральному соборі Святого Воскресіння в Івано-Франківську та ін.

Ефективною формою євангелізації та катехизації є Християнський табір – організована форма повноцінного відпочинку, що охоплює фізичний, психологічний, духовний компоненти.

Метою християнського табору є поєднання релігійного та спортивно-розважального виховання. Особливу увагу в християнському таборі приділяють духовній частині програми. Цьому слугує Літургія, ранкова й вечірня молитви, особиста молитва, загальна тиша, духовні вечори. За бажанням учасники табору можуть поспілкуватися про свої духовні проблеми із провідниками або духовними особами.

Наприклад, щороку близько 30 дітей віком від 8 до 12 років відвідують християнський табір «Діти Марії», організований при Соборі Господнього Преображення в м. Івано-Франківську. У програмі були щоденна Свята Літургія, молитва, катехизації, пісні та руханки, робота в групах, пікнік, відвідини Архикафедрального собору Святого Воскресіння Івано-Франківської архієпархії, знайомство з радіо «Дзвони», похід до пекарні «Плюс»⁷⁰⁸. Аналогічні християнські табори діють в Івано-Франківську на базі Івано-Франківської парафії Усіх Святих Українського Народу УГКЦ, при Кафедральному соборі Святого Воскресіння та ін.

Окрім духовної складової, важливу роль відводять дозвіллю. Так, в умовах роботи табору організують:

- Гуртки за інтересами (духовні, мистецькі, патріотичні, спортивні та ін.).
- Семінари (лекції) на теми, що відповідають меті християнського табору, а також зацікавленням учасників.
- Школа пісні й танцю, що покликана сприяти згуртованості всіх учасників таборової програми і допомогти в організації вечорів.
- Волонтеріат, що надає можливість послужити для спільного добра.
- Експерсії, походи та паломництва.

Наприкінці дня учасники табору обговорюють ефективність проведеного дня, а після завершення зміни – підбивають підсумки його організації.

У 1995 р. під девізом «Єднаючись у молитві, ми врятуємо наших дітей» в Англії розпочався рух «Матері в молитві». У вересні 2000 р. при Архикафедральному соборі святого Юра у Львові з благословення Блаженнішого Любомира виникла перша в Україні спільнота міжнародного руху «Матері в молитві». Його було підхоплено майже всіма єпархіями УГКЦ. Зокрема, у Парафії святого Миколи Доброго на Подолі Київської архієпархії УГКЦ з 15 лютого 2003 р. діє Спільнота «Матері у молитві», метою якої є регулярні молитви за своїх дітей, дітей парафії, усіх українських дітей. Налічує Спільнота 93 офіційно зареєстрованих особи⁷⁰⁹. Аналогічна Спільнота діє з липня 2003 р. і у Храмі Вознесіння Господнього м. Львова. Сьогодні такі спільноти існують майже в усіх єпархіях УГКЦ.

26–27 лютого 2016 р. у м. Києві проходив сімейний форум «Україна за сім'ю». Організатором цього форуму виступив Альянс «Україна за сім'ю».

⁷⁰⁸ Діти катехитичної школи відвідували християнський табір при Соборі Преображення Господнього в Івано-Франківську. URL : <http://pcc.ugcc.org.ua/?p=10714>.

⁷⁰⁹ Спільнота «Матері у молитві». URL : <http://www.mykoly-dobrogo.org.ua/spilnoty/materi-v-molitvi/>.

Метою даного заходу була консолідація всіх сімейних ініціатив в Україні задля збереження прав традиційної сім'ї та недопущення на законодавчому рівні жодних змін в її дефініції. Для гостей з м. Івано-Франківська кожен з цих днів розпочинався з Божественної Літургії в монастирі сс. Пресвятої Родини, де вони проживали. Два дні учасники обговорювали різні теми, що стосуються християнської родини та її традиційних цінностей, а саме: «Підготовка до шлюбу», «Діти», «Конфлікти», «Ролі», «Про сімейну складову в стратегії національної безпеки України», «Ціна безбатченка. Інформаційна складова сімейного руху», «Концепція шлюбу і сім'ї в міжнародному праві», «Невід'ємна присутність церкви у формуванні сімейної політики в Україні». Закінчився цей захід обміном думками, відтак конкретними напрацюваннями та планом дій на прийдешній рік.

Задля допомоги родині при храмах створено родинні центри, що мають різну мету. Наприклад, з метою засвоєння першопочатків християнського виховання дитини та сприяння духовному зросту самих батьків при храмі свв. Володимира і Ольги засновано Центр Християнської родини, де дорослі мають змогу обмінятися досвідом виховання дітей і щасливого подружнього життя, отримати кваліфіковану пораду психолога, переглянути відеофільми про приклади богоугодного життя, гідного наслідування⁷¹⁰.

Цьогоріч, 28 травня 2017 р., у рамках святкування «Тижня родини» відбувся «Форум Сімей–2017». Це щорічний захід, який проводиться для укріплення християнських сімейних цінностей. Організаторами заходу була Комісія УГКЦ у справах родини спільно з прородинними рухами, а саме: «Рухом християнських сімей»; «Рухом Світло Життя-Домашня Церква», «Подружні Зустрічі» і «Кана». Форум мав на меті дати людям можливість поглянути на своє життя в сім'ї з іншого ракурсу, через призму милосердя, добра, віри, надії, любові; забути про щоденні турботи і не лише відпочити, а й збагатити своє життя новим досвідом і практичними порадами.

Для молоді, подружжя, жінок у кризових ситуаціях, осіб похилого віку, самотніх та усіх, хто потребує підтримки, при церкві свв. Ольги і Єлизавети працює «Родинна порадня». Її завдання полягає у зміцненні української родини, створенні можливостей для осмисленого сприйняття різних аспектів родинного життя, у навчанні відповідальному підходу до зачаття дитини, народження та виховання малюка. Тому досвідчені фахівці в «Родинній порадні» надають кваліфіковану допомогу з питань методики природного планування сім'ї, підготовки до пологів та грудного вигодовування малюка, а також кваліфіковану психологічну підтримку в складній та кризовій ситуації.

Порадня працює за такими напрямками:

1. Природне планування сім'ї: індивідуальні консультації та навчання в малих групах.

2. Підготовка до пологів: дихальні вправи, гімнастика для вагітних, поведінка подружньої пари при пологах, основи грудного вигодовування та догляду за дитиною: індивідуальні консультації та навчання в малих групах.

3. Перинатальна психологія. Богословсько-моральні засади родинного життя. Заняття в малих групах.

⁷¹⁰

4. Грудне вигодовування: навчання у малих групах, індивідуальні консультації для мамів.

5. Тренінги для інструкторів та консультантів групи підтримки грудного вигодовування.

6. Психологічна підтримка родин та осіб, потерпілих від фізичного і морального насильства⁷¹¹.

При церкві свв. Ольги і Єлизавети працює «Школа Народжувати», на заняттях у якій можна ознайомитися з перебігом вагітності і пологів, підготуватися до пологів за допомогою спеціально підібраної гімнастики. Програма школи передбачає такі розділи: дар Життя та зачаття; розвиток дитини у лоні матері; фізіологія та гігієна вагітності; підготовка до пологів: дихальні та релаксаційні вправи; роль батька; партнерські пологи; догляд за немовлям; грудне вигодовування; відновлення плідності після пологів; сім'я – Домашня Церква. Аналогічні школи діють при церкві Вознесіння Господнього у Львові, при церкві Різдва Пресвятої Богородиці у Львові, при церкві свцмч. Йосафата у Львові, при церкві Св. Онуфрія у Львові, при церкві Успення Пресвятої Богородиці у с. Лапаївка та ін.⁷¹².

21 жовтня 2017 р. на Харківщині відкрили будинок «Самотньої матері». Це спільний проект Харківсько-Запорізької дієцезії Римо-Католицької Церкви в Україні, католицьких монахинь згромадження Малих Сестер Місіонерок Милосердя (оріоністок), які вже близько 20 років на Харківщині працюють з дітьми вулиці та самотніми матерями, що опинились в кризових ситуаціях⁷¹³.

При Храмі Вознесіння Господнього м. Львова діє Школа сім'ї, що працює за такими напрямами:

- Для тих, хто чекає народження дитини.
- Осередок допомоги вагітним у кризовій ситуації.
- Порадня.
- Приготування до Св. Тайни Подружжя.
- Жодна дитина не є безнадійною.
- Як аборт глибоко руйнує психіку жінки⁷¹⁴.

3 жовтня 2017 р. Інститут родини та подружнього життя УГКЦ спільно з Центром міжконфесійного та міжрелігійного діалогу «Лібертас» організували конференцію «Особливості виховання в християнській та юдейській традиціях» у рамках серії міжрелігійних симпозіумів «Сімейні цінності перед викликами секулярного світу». 4 жовтня 2017 р. у домі Благовіщення Божої Матері у Львові відбувся катехитичний семінар на тему: «Від серця катехита до серця дитини»⁷¹⁵. Це далеко не повний перелік усіх заходів, які організовує УГКЦ в різних куточках України.

Таким чином, про актуальність, архіважливість і доцільність релігійного напрямку соціально-педагогічної підтримки материнства і дитинства на сучасному етапі свідчить масштабна діяльність УГКЦ, завдяки якій звернено увагу на інститут родини – при

⁷¹¹ Порадня для родин. URL : <http://olha-church.org.ua/web/page/poradnja-dlja-rodin>.

⁷¹² Школа народжувати. URL : <http://olha-church.org.ua/web/page/shkola-narodzhuvaty>.

⁷¹³ На Харківщині відкриють будинок «Самотньої матері» URL: http://vgholos.com.ua/.../na_harkivshchyni_vidkryyut_budynok_samotnoi_materi_287172.

⁷¹⁴ Школа сім'ї–Храм Вознесіння Господнього. URL : <http://vozneshinnya.lviv.ua/index.php?page=1177>.

⁷¹⁵ Патріарша катехитична комісія. URL : <http://pcc.ugcc.org.ua/>.

храмах створюють катехитичні школи, родинні центри, організовують катехитичні реколекції, сімейні форуми та ін., основне завдання яких – катехизація дітей і дорослих, педагогічна підготовка батьків до виховання власних дітей на засадах гуманізму, милосердя, добротності, отримання кваліфікованої поради психолога, лікаря тощо.

5.3. Імплементация історичного досвіду соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства на сучасному етапі

Упродовж досліджуваного періоду нагромаджено цінний досвід соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в незалежній Україні.

В Україні протягом останніх десятиліть багато зроблено для того, щоб питання соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства стали проблемами держави як на законодавчому, так і на виконавчому рівнях.

Практичні рекомендації щодо імплементации соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в Україні на сучасному етапі, які впливають з матеріалів дисертаційної роботи, можна поділити на два блоки, а саме: науково-теоретичний та державно-громадський.

Нагромаджений в ХХ – на початку ХХ ст. досвід розвитку соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства представлений у матеріалах Міжнародних науково-практичних конференцій, зокрема: «Теорія та практика опікунської педагогіки в Україні та Польщі» (ХІХ – ХНІ ст.) (Івано-Франківськ, 2013), «Соціальна педагогіка: наука, професія, діяльність (здобутки двох десятиріч)» (Івано-Франківськ, 2013); «Wychowanie w rodzinie konteksty historyczne i współczesne» (Jelenia Góra – Szklarska Poręba, 2014), «Актуальні проблеми рекреаційної психології та педагогіки дитинства» (Одеса, 2014), «Дитинство без насильства: суспільство, школа і сім'я в захист прав дітей» (Тернопіль, 2014); «Дитинство в соціально-педагогічному дискурсі» (Дрогобич, 2015); «Педагогічна персоналістика: теорія, історія, освітня практика» (Івано-Франківськ, 2016); та в матеріалах українсько-польського науково-методичного семінару «Пріоритетні напрями модернізації системи освіти в Україні та Польщі: досвід, реалії, перспективи» (Івано-Франківськ, 2017).

Ще одним з аспектів імплементации результатів науково-дослідної роботи щодо розвитку соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в Україні є розробка на їхній основі спецкурсу «Соціально-педагогічна підтримка материнства й дитинства в Україні: історія й сучасність» для студентів, що навчаються за спеціальностями «Соціальна робота», «Соціальне забезпечення», «Початкове навчання», «Дошкільна освіта», а також для учителів-практиків, соціальних працівників, фахівців із соціальної роботи в освітній сфері, соціальних педагогів, педагогів-організаторів та ін.

Структура курсу представлена у табл. 5.3.1. Спецкурс розрахований на 90 год. (12 год. лекцій, 18 год. практичних занять, 60 год. самостійної роботи).

Таблиця 5.3.1.

Структура спецкурсу «Соціально-педагогічна підтримка материнства й дитинства в Україні: історія й сучасність»

№ з/п	Назва теми	Кількість годин		
		Лекції	Практичні заняття	Самостійна робота
Змістовий модуль 1. Соціально-педагогічна підтримка материнства й дитинства в Україні у ХХ – на початку ХХІ ст. як наукова проблема				
1.	Теоретико-методологічні засади та історіографія дослідження соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства	1	2	2
2.	Передумови розвитку соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства	1		3
3.	Нормативно-правове забезпечення соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства	2		3
Змістовий модуль 2. Соціально-педагогічна підтримка материнства й дитинства у ХХ ст. в Україні в контексті зарубіжного досвіду				
4.	Тенденції соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в законодавстві України та зарубіжних країн		2	2
5.	Особливості сімейної політики зарубіжних країн	2	2	10
Змістовий модуль 3. Розвиток напрямів соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в Україні у ХХ – на початку ХХІ ст.				
6.	Здоров'язберігальний напрям соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства	2	2	5
7.	Соціально-педагогічна підтримка материнства й дитинства в історії педагогіки		2	5
8.	Форми практичної реалізації педагогічного напрямку соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства	2		5
9.	Діяльність народних університетів педагогічних знань		2	5
10.	Демографічний напрям соціальної підтримки материнства й дитинства в Україні та зарубіжних країнах		2	5
11.	Релігійний напрям соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства		2	5
12.	Центри соціальної підтримки материнства й дитинства		2	5
13.	Імплементация історичного досвіду соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства на сучасному етапі	2		5
Разом:		12	18	60

Спецкурс був успішно апробований в освітньому процесі ЗВО (ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», Львівський національний університет імені Івана Франка, Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Рівненський державний гуманітарний університет, Луцький педагогічний коледж).

Матеріали спецкурсу також вивчалися зі студентами наукового гуртка кафедри педагогіки імені Богдана Ступарика «Науковий доробок педагогів Галичини: історичні замальовки». Заняття відбувалися у формі лекцій, бесід, дискусій та інших групових

форм навчання. Основним завданням було ознайомлення студентів із генезою напрямів соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в Україні в ХХ ст. – на поч. ХХІ ст.; впливом європейського досвіду на їх становлення.

Спецкурс передбачав формування умінь і навичок проведення науково-дослідної роботи, ключовим вектором якої є самостійна робота, творчий підхід до вивчення спадщини педагогів минулого (теоретичні здобутки вітчизняної та зарубіжної педагогіки в контексті сьогодення; форми впровадження напрямів соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства; створення методичного комплексу з проблем надання методичної і консультаційної психолого-педагогічної допомоги сім'ям, співпраця з громадськими організаціями та їх участь у практичній реалізації державної сімейної стратегії; поглиблення вибіркового компонента змісту освіти у ЗВО дисциплінами з циклу підготовки до відповідального батьківства; створення центрів підтримки сім'ї на державному рівні тощо).

Студенти проводили педагогічні міні-дослідження, що передбачали, наприклад, виконання таких завдань:

- розробити проєкт «Центр соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства ХХІ ст.»;
- дібрати етнопедагогічний матеріал про «дитинство», «материнство», «соціально-педагогічну підтримку»;
- скласти глосарій ключових термінів, що вивчалися на спецкурсі;
- зробити порівняльну таблицю форм реалізації напрямів соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в ХХ – на поч. ХХІ ст. в Україні та за кордоном;
- дібрати літературні джерела задля представлення феноменів «материнство» й «дитинство» українськими та зарубіжними письменниками ХХ – початку ХХІ ст.

Діяльність наукового гуртка завершувалася проведенням наприкінці навчального року науково-практичної студентської конференції «Теорія і практика соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в Україні: історія й сучасність».

Усе це дозволяє стверджувати, що результати дослідження й авторське методичне забезпечення мають реальне практичне значення та перспективи використання у підготовці наукових досліджень, навчальної літератури з педагогіки, соціальної роботи, соціальної педагогіки, а також у викладанні відповідних навчальних дисциплін у педагогічних ЗВО і профільних коледжах.

Другий блок стосується позитивних кроків з боку держави та громадськості, серед яких варто відзначити важливі рішення щодо становлення напрямів соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в Україні, зокрема:

- демографічного (ухвалення державної програми заохочення народжуваності в 2005 р., економічна підтримка молодих родин, підвищення рівня життя багатодітних сімей тощо);
- здоров'язберігального (перші кроки на шляху реформування системи охорони здоров'я та підвищення матеріального добробуту сімей, прийняття законів у сфері підвищення соціального статусу жінки-матері, захисту трудових прав дітей та матерів, охорони основних прав та свобод дитини, забезпечення дотримання прав і свобод дітей у сфері сімейних стосунків, створення різнопрофільних Центрів підтримки материнства й дитинства, педагогічних кабінетів при дитячих поліклініках, школах);
- педагогічного (створення Навчально-наукового центру «Університет обдарованої дитини»);

- релігійного (створення катехитичних шкіл, родинних центрів, організація катехитичних реколекцій, сімейних форумів та ін.).

Водночас є потреба оновлення концептуальних підходів до соціальної політики на законодавчому рівні, зокрема у сфері соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства.

Так, 23 листопада 2015 р. КМУ ухвалив розпорядження «Про затвердження плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року»⁷¹⁶, яким передбачено адаптувати законодавство України до певних норм та «цінностей» заради наближення до негативних стандартів Європейського Союзу. Низка положень «Плану дій» свідчить про агресивні атаки на інститут сім'ї, а саме: наміри змінити ст. 51 Конституції, за якою шлюб ґрунтується на вільній згоді чоловіка та жінки; легалізація одностатевих цивільних шлюбів та права на усиновлення дітей у них; унормування шлюбу та розлучення за одну добу; зниження віку статевої зрілості до 14 років, зняття кримінальної відповідальності за навмисне інфікування здорових людей ВІЛ та іншими венеричними хворобами; проведення в начальних закладах інформаційних заходів, спрямованих на поширення так званих гендерних знань та подолання «гендерних стереотипів» та ін.

Розпорядженням КМУ від 05 квітня 2017 р. було затверджено Концепцію Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 р., метою якої є забезпечення послідовної імплементації положень Конвенції ООН про права дитини, розбудови ефективної системи захисту її прав та інтересів на рівні територіальної громади в умовах децентралізації, створення дружнього до дітей середовища відповідно до міжнародних стандартів та пріоритетів Стратегії Ради Європи з прав дитини⁷¹⁷.

Результатом окреслених викликів стало створення громадським рухом «Всі разом» у 2017 р. інформаційно-просвітницького матеріалу «В Україні вирізають сім'ю», що був надрукований накладом 5 тис. примірників та активно поширювався по всій Україні. Наступним викликом стала розробка проекту Національної сімейної стратегії громадським рухом «Україна за сім'ю», що є національною просімейною платформою України та охоплює понад 150 просвітницьких та громадських організацій, батьківських комітетів, педагогів та науковців, політиків та церков, які об'єдналися, щоб виступати єдиною силою на захист сім'ї.

Національної сімейна стратегія охоплюватиме три пласти проблем: дошлюбну проблематику, шлюбну проблематику та вплив на зовнішні загрози українській сім'ї. Вони реалізовуватимуться в п'яти основних сферах діяльності: у державній сімейній політиці та місцевому самоврядуванні; в освіті; у громадському секторі та корпоративних культурах; у релігійному середовищі; у медіа-просторі.

У державній сімейній політиці та місцевому самоврядуванні на національному рівні в Національній сімейній стратегії пропонується:

- створити Міністерство сім'ї і молоді;

⁷¹⁶ Розпорядження «Про затвердження плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року». URL : <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248740679>.

⁷¹⁷ Концепція Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року». URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/230-2017-p>.

- на законодавчому рівні не допустити прийняття законів і поправок до них, які прямо чи побічно порушують інтереси природної сім'ї;
- посилити громадський контроль над виконанням Концепції державної сімейної політики №1063-XIV від 17.09.1999 року;
- щорічно проводити Парламентські слухання про сім'ю;
- сформувати і подати проект закону України «Про засади державної сімейної політики»;
- внести зміни до законодавчих актів про статус матері-одиначки (дана редакція заохочує розлучення), статус насилля в сім'ї (72(2) КПК) та ін.;
- забезпечити перепис населення України;
- забезпечити підготовку необхідної кількості експертів по роботі з молоддю;
- забезпечити можливість надання молодіжних кредитів на житло;
- розробити стратегію забезпечення сім'ї житлом та роботою, що сприятиме укріплення сім'ї;
- залучати представників церков та релігійних організацій до співпраці та створення програм, які скеровані на сімейні та інші життєві цінності;
- забезпечити комплексний аналіз навчальних програм та планів (психологічна апробація);
- забезпечити державне замовлення на фахівців, які викладатимуть програми підготовки до життя в подружжі та відповідального батьківства та реалізовуватимуть сімейну політику держави;
- збільшити державне замовлення на програми соціальної спрямованості, які транслюються і публікуються в ЗМІ, зокрема щодо пропагування та поширення традиційних (в т.ч. Біблійних) сімейних цінностей;
- для забезпечення комплексного і скоординованого підходу щодо формування дієвої та ефективної сімейної політики розробити Положення та призначити Уповноваженого КМУ у справах сім'ї⁷¹⁸.

У державній сімейній політиці та місцевому самоврядуванні на місцевому рівні у Національній сімейній стратегії пропонується:

- місцевим радам сформувати та прийняти проекти рішень сесій про посилення захисту та популяризації сімейних цінностей;
- відділи РАГС мають пропонувати тим, хто прагне одружитися, курси підготовки до подружнього життя;
- для тих, хто подає на розлучення, зобов'язати пройти курси подолання психологічної кризи при РАГСі чи при іншій установі;
- проводити обов'язкові щорічні заходи на підтримку сім'ї – «Тиждень подружжя», «День батька», «День матері» тощо, зокрема на базі СШ.

В освіті Національна сімейна стратегія на національному рівні передбачає:

- забезпечити в навчальних і соціальних закладах обов'язкове впровадження програм підготовки молоді до подружнього життя та формування відповідального батьківства («Психологія сімейного життя», «Відповідальне батьківство»), сформованих на науково-культурній спадщині українського суспільства та духовно-моральних принципах;

⁷¹⁸ Національна сімейна стратегія: проект. URL : <http://vsirazom.ua/poziciya/proekt-nacionalna-simejna-strategiya>.

- на базі інститутів післядипломної освіти забезпечити курси підвищення кваліфікації фахівцям, які викладатимуть програми підготовки до життя в подружжі та відповідального батьківства;
- сприяти забезпеченню педагогів та школи загалом необхідною літературою, методичними посібниками;
- сприяти поширенню та впровадженню у шкільний освітній процес курсів та заходів, що пропагують та прищеплюють сімейні цінності учнівській молоді;
- сприяти підготовці вихователів та вчителів з викладання предметів духовно-морального спрямування;
- відмовитися від «секс-просвіти» у стінах школи і перейти до статевого виховання як частини морального виховання;
- впроваджувати та поширювати в освітньому процесі дошкільних, шкільних, позашкільних закладів освіти Програми про сімейні цінності молодого покоління;
- створити структуру центрів сім'ї, які надаватимуть дошлюбне, шлюбне та кризисне сімейне консультування на базі ВРАГС, ЗВО;
- розробляти та пропонувати творчі культурні заходи (у святкові дні тощо), спрямовані на усвідомлення і сприйняття молоддю національних сімейних цінностей ;
- науково-дослідницьким університетам розробити навчальні методичні матеріали з програм запобігання негативного впливу порнографічних матеріалів в інформаційному просторі на дітей та підлітків, підготовки до життя в подружжі та відповідального батьківства, попередження розлучень шляхом вирішення сімейних конфліктів в подружжі;
- забезпечити соціологічні, статистичні дослідження, наукові обґрунтування розвитку і проблематики сімейних відносин;
- удосконалити форми і методи співпраці школи, церкви і сім'ї, узагальнити перспективний міжнародний педагогічний досвід щодо сімейного виховання в державних закладах освіти;
- підготувати матеріали про основні напрямки ефективного батьківства щодо виховання дітей та розповсюджувати їх серед батьків;
- формувати, створювати та робити доступними інтерактивні матеріали, навчальні курси тощо у форматі масового відкритого он-лайн навчання;
- забезпечити ефективний медичний та психологічний супровід сімей, які постраждали в АТО чи в наслідок надзвичайних ситуацій.

В освіті Національна сімейна стратегія на місцевому рівні передбачає:

- сприяти через органи місцевого самоврядування затвердженню місцевих програм духовно-морального виховання дітей та молоді, зокрема популяризувати цінності традиційної сім'ї;
- через громадські організації ініціювати проведення свят: «День мами», «День батька», «День сім'ї»;
- залучити музейну педагогіку, директорів бібліотек, які мають певні програмні заходи. Зробити акцент на культурі сім'ї;
- 11–18 вересня – Міжнародний тиждень освіти дорослих;
- проводити роботу з батьками в США;
- обласним інститутам ППО розробити та впровадити для керівників ЗНЗ інтегрованих програм духовно-морального спрямування;
- розробити навчально-методичний посібник для класного керівника з виховної роботи, збірку сценаріїв для сімейних свят у дитсадку, школі, ВНЗ;

- розробити систему підвищення кваліфікації педагогів щодо духовно-морального виховання молодого покоління;
- удосконалити форми і методи співпраці школи і сім'ї, узагальнити перспективний педагогічний досвід щодо сімейного виховання в закладах освіти;
- реалізувати освітянські програми «Щаслива родина» на радіо, телебаченні⁷¹⁹.

Суттєве реформування очікується і в медичній сфері і також стосуватиметься соціальної підтримки материнства й дитинства.

Як відомо, ст. 49 Конституції України гарантує безкоштовну медичну допомогу, але передбачені для цього 3, 3 % ВВП були недостатніми, що зумовило пошук нових форм фінансування.

Концепція розвитку системи охорони здоров'я населення України, ухвалена указом Президента України 7 грудня 2000 р., спрямована на реформування економічної основи, впровадження багатоканального фінансування.

Релевантним джерелом фінансування медичної галузі визнано страхування. Хоча можливості для введення і розвитку добровільного медичного страхування закладено ще в 1996 р. (закон «Про страхування»), однак масштабності воно так і не отримало. Сьогодні в рамках добровільного виду медичного страхування застраховано близько 2,5 % населення⁷²⁰. У зв'язку з цим акцентують на моделі обов'язкового державного соціального медичного страхування. У 2016 р. у ВРУ було зареєстровано проект Закону № 4981-2 «Про загальнообов'язкове державне соціальне медичне страхування», у якому зазначено, що запровадження загальнообов'язкового державного соціального медичного страхування є ключовим завданням реформи системи охорони здоров'я в Україні, оскільки стане ефективним та дієвим способом забезпечення витрат пацієнтів на лікування, діагностику, профілактику, реабілітацію. Проект Закону передбачає прийняття Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне медичне страхування в Україні» та внесення змін до Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування», Закону України «Про страхування», Кодексу України про адміністративні правопорушення, Закону України «Про захист персональних даних», Основ законодавства України про охорону здоров'я з метою визначення правових та фінансово-економічних засад запровадження в Україні системи загальнообов'язкового державного соціального медичного страхування⁷²¹.

Упровадження і розвиток соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в незалежній Україні відбувається в складних економічно-політичних умовах. Однак прагнення підвищити престиж материнства та батьківства серед молоді, пропаганда здорового способу життя, планування сім'ї, медико-педагогічна просвіта майбутніх матерів – це ті завдання, які були, є і будуть ключовими у сфері соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства.

⁷¹⁹ Національна сімейна стратегія : проект. URL : <http://vsirazom.ua/poziciya/proekt-nacionalna-simejna-strategiya>.

⁷²⁰ Глобальні парадигми охорони здоров'я: цінні уроки для України. URL : <http://www.apteka.ua/article/397891>

⁷²¹ Проект Закону № 4981-2 «Про загальнообов'язкове державне соціальне медичне страхування». URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59745.

Отже, за досліджуваного періоду нагромаджено цінний досвід щодо розвитку соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства, що заслуговує на ґрунтовне вивчення і творче використання.

Висновки до п'ятого розділу

У розділі розглянуто актуальні напрями соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства, що розвиваються в ХХІ ст., – демографічний та релігійний, а також окреслено специфіку творчого використання історичного досвіду в сучасних умовах.

Демографічний напрям соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в європейських країнах зреалізувався завдяки введенню різних видів державної допомоги сім'ям із дітьми, а саме: податкових пільг (США, Франція і Люксембург); одноразової допомоги при народженні дитини (в усіх європейських країнах, крім Нідерландів, Норвегії, Ісландії, Швеції і Монако); пакету допомоги по догляду за дитиною до 3-х років (Німеччина, Франція, Данія, Бельгія та ін.); спеціальної допомоги для малозабезпечених сімей (Греція, Іспанія, Італія); додаткової спеціальної соціальної допомоги для малозабезпечених сімей (Франція, Ірландія, Португалія, Великобританія); економічної підтримки одиноких батьків (Фінляндія, Великобританія, Ірландія); допомоги при народженні другої, третьої і наступних дітей (Сербія, Латвія, Франція); спеціальні програми для молодих батьків (Естонія), грантові системи матеріальної допомоги (Нідерланди, Іспанія, Норвегія, Італія, Фінляндія); програми підтримки батьків, які працюють (скандинавські держави).

В Україні демографічний напрям активізувався з прийняттям державної програми заохочення народжуваності в 2005 р. і супроводжувався негативними тенденціями (збільшення чисельності позашлюбних дітей, розвиток соціального сирітства, підвищення народжуваності в асоціальних сім'ях). Вважаємо, що демографічний напрям соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства передбачає щодо державної соціальної політики вирівнювання доходів сімей із дітьми до трьох років; перегляд механізму економічної підтримки одиноких батьків; розвій державної програми молодіжного кредитування тощо.

Про розвиток релігійного напрямку соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в Україні на сучасному етапі свідчить масштабна діяльність УГКЦ, завдяки якій звернено увагу на інститут родини. При храмах створюють катехитичні школи (в Івано-Франківській області (катехитична школа «Воскресіння», Катехитична школа імені Блаженного Симеона Лукача, катехитична школа «Діти Божі», Катехитична школа ім. еп. Григорія Балагурака), у Львівській (Катехитична школа імені А.Шептицького, Катехитична школа св. Домініка Савіо), у Тернопільській (атехитична школа при церкві святого архистратига Михаїла, катехитична школа при церкві святого Василя Великого), у Київській (Катехитична школа святих рівноапостольних Кирила і Методія при парафії пресвятої Тройці УГКЦ с. Княжичі), у Харківській (катехитична школа при храмі св. Миколая Чудотворця), у Миколаївській (Катехитична школа св. Миколая при храмі Св. Йосифа) та ін., завдання яких: підготовка до першої сповіді; формування християнського світогляду та цілісної людської особистості шляхом плекання християнських чеснот; сприяння розвиткові моральних, інтелектуальних та фізичних здібностей дітей; виховання молодого покоління в любові до Бога, Церкви й України; заохочування до участі в парафіяльному житті та різних християнських практиках.

При храмах УГКЦ дбають про позашкільну освіту шляхом організації християнського табору («Діти Марії» при Соборі Господнього Преображення, «Канікули з Богом» при парафії Усіх Святих Українського Народу, «Добрий пастир» при Архикафедральному і митрополичому соборі Воскресіння Христового в м. Івано-Франківську), відкриття різних гуртків (прикладного мистецтва, іконописання, образотворчого мистецтва), вивчення іноземних мов, журналістики, писанкарства тощо.

Священики приділяють значну увагу інституту родини. При храмах організують катехитичні реколекції (храм Свв. Ольги і Єлизавети у Львові, Кафедральний собор Святого Воскресіння в Івано-Франківську та ін.); родинні центри (Центр Християнської родини при храмі свв. Володимира і Ольги у Львові, «Родинна порадня» та «Школа Народжувати» при церкві свв. Ольги і Єлизавети у Львові, Будинок «Самотньої матері» на Харківщині та ін.); спільноту «Матері в молитві» (Архикафедральний собор святого Юра у Львові; Парафія святого Миколи Доброго на Подолі та ін.); сімейні табори, організаторами якого були прородинні рухи – «Рух християнських сімей», «Рух Світло Життя-Домашня Церква», «Подружні зустрічі», «Кана», щорічний сімейний форум «Україна за сім'ю» та ін.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Проведене дослідження соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в Україні у ХХ – на поч. ХХІ ст. дає змогу зробити такі висновки та узагальнення:

1. Результати аналізу наукової і навчально-методичної літератури в історичному, соціологічному, культурологічному, демографічному, педагогічному, психологічному, юридичному та ін. аспектах дають змогу трактувати соціально-педагогічну підтримку материнства й дитинства як складову соціальної політики України в ХХ – на поч. ХХІ ст.

Інструментарієм, що сприяв вивченню питання соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства комплексно й об'єктивно, слугували такі методологічні підходи: хронологічний, історико-педагогічний, системно-цілісний, культурологічний, аксіологічний, порівняльний, термінологічний.

Відсутність теоретико-методологічних засад досліджуваної проблеми та певна розбіжність у формулюванні поняттєво-категорійного апарату в нормативно-правових документах та напрацюваннях українських і зарубіжних учених дозволяє розглядати соціально-педагогічну підтримку материнства й дитинства» як систему здоров'язберігального, педагогічного, демографічного та релігійного напрямів, що в комплексі сприятимуть вирішенню питань материнства й дитинства в Україні.

Ретроспективний аналіз розвитку соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в Україні у ХХ – на поч. ХХІ ст. дав підстави розробити на основі соціально-економічних, суспільно-політичних детермінант його періодизацію, а саме: I період (1905–1919 рр.); II період (1920–1940-і рр.); III період (1950-ті – 1980 рр.); IV період (1990-ті рр.).

2. Передумовами становлення соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в Україні у ХХ – на поч. ХХІ ст. були: економічна криза; безпритульність та бездоглядність дітей; висока захворюваність і смертність дітей, низький рівень медичної допомоги; формування адміністративного апарату ОХМД; сприяння жінці поєднувати працю з материнством; широкий розвій мережі об'єднань-комплексів ОХМДу; активність громадських організацій; удосконалення нормативно-правової бази у сфері охорони здоров'я, праці, освіти, соціальних дотацій тощо.

Нормативно-правове забезпечення соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в Україні представлено законодавством, що в 1905–1919 рр. стосувалося питань започаткування перших державних програм підтримки материнства й дитинства; організації ясел для дітей та жіночих консультацій; відкриття відділу ОХМДу; профілактичної роботи з безпритульністю і бездоглядністю.

Законодавство 1920–1940 рр. порушувало питання громадянської рівноправності жінки, охорони праці жінки, визнання материнства соціальною функцією; боротьби з безпритульністю і бездоглядністю, соціального виховання дитинства, збільшення державної допомоги вагітним, багатодітним, самотнім матерям; розширення мережі дитячих закладів та медично-лікувальних закладів ОХМДу тощо.

Законодавство 1950–1980 рр. передбачало статті щодо зміцнення здоров'я матері і дитини; охорону праці жінок, які працюють; збільшення соціальних пільг по догляді за дитиною та державної допомоги багатодітним, малозабезпеченим сім'ям, самотнім матерям, вдовам та дітям, батьки яких ухилялися від сплати аліментів та ін.

З 1991 р. нормативно-правова база спрямована на визнання пріоритетності інтересів матері й дитини в суспільстві; забезпечення сприятливих умов для всебічного розвитку

сім'ї; розвій системи охорони здоров'я та підвищення соціального статусу жінки-матері.

З 2000 р. у законодавстві домінують статті, що стосуються підвищення рівня народжуваності і зниження дитячої й материнської смертності; забезпечення сприятливих умов розвитку дитини в сім'ї; оптимального поєднання праці з материнством; правового захисту й охорони праці та здоров'я жінок; соціальної, педагогічної та моральної підтримки материнства й дитинства шляхом надання різної соціальної допомоги, заохочення до материнства; підготовку молоді до подружнього життя; формування свідомого та відповідального ставлення до батьківства й материнства; визнання охорони дитинства стратегічним загальнонаціональним пріоритетом; підвищення відповідальності сім'ї за освіту й виховання дітей тощо.

3. У ХХ ст. активно розвивалися здоров'язберігальний та педагогічний напрями соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства.

Передумовами розвитку здоров'язберігального напрямку соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в Україні стали проблеми в соціальній сфері (високий відсоток смертності дітей, захворювання жінок, дітей, які перебували на штучному вигодовуванні, недоношеність немовлят), відсутність державної системи підтримки материнства й дитинства.

Першими закладами охорони здоров'я дитини стали «Краплі молока», що виникли на поч. 1990-х рр. Пройшовши у своїй діяльності шлях від молочної лабораторії до консультації та її структурних підрозділів – Консультаційна Рада, Рада Соціальної Допомоги, Дім Одинокі Матері «Краплі молока», – вони сприяли становленню системи закладів ОХМДу та розвитку здоров'язберігального напрямку державної соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в Україні.

Соціально-педагогічна підтримка материнства й дитинства в закладах «Крапля молока» забезпечувалася такими підходами: медичними (профілактика захворювань, корекція та реабілітація соматичного здоров'я, санітарно-гігієнічна діяльність); педагогічними (інформаційно-навчальна діяльність із питань догляду за дітьми); соціальними (організація безпечного і здорового способу життя).

Великий розвій мережі закладів підтримки материнства й дитинства в Україні зумовив створення об'єднань-комплексів ОХМДу, спрямованих надавати соціальну, профілактичну, медичну, педагогічну, юридичну допомогу матері й дитині та науково-дослідних інститутів ОХМДу, покликаних здійснювати підготовку кадрів.

У другій половині ХХ ст. у системі роботи закладів ОХМДу окреслюється педагогічний напрям соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства, що розвивався паралельно зі здоров'язберігальним і реалізувався створенням при жіночих консультаціях нових форм організації навчання – кабінетів відповідального батьківства та шкіл матері.

Важливою формою актуалізації здоров'язберігального напрямку соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в незалежній Україні стали Центри соціальної підтримки материнства й дитинства, які на сучасному етапі переросли у школи педагогічної, психологічної та медичної допомоги майбутнім батькам та матерям у важливій справі виховання дітей.

Передумовами розвитку педагогічного напрямку соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства стали теоретичні надбання видатних вітчизняних та зарубіжних учених минулого, що практично реалізувалися у другій половині ХХ ст. у роботі загальноосвітніх шкіл у формі педагогічного всеобучу, сприяли розвитку

педагогічної пропаганди, створенню шкіл матері, кабінетів педагогічної освіти батьків, консультаційних пунктів із питань сімейного виховання та НУПЗ.

4. Соціально-педагогічна підтримка материнства й дитинства в Україні розвивалася в контексті європейського досвіду, оскільки в більшості зарубіжних країн у ХХ ст. формувалася сімейна політика, що була складовою соціальної політики держави і включала заходи, спрямовані на охорону дитинства, материнства, сприятливої для сім'ї політики зайнятості тощо.

У сфері дитячого законодавства в Україні та більшості зарубіжних країн на поч. ХХ ст. простежуються 4 групи тенденцій соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства (популяційна, еugenічна, матеріального забезпечення, соціального виховання), що акумулюють основні вимоги щодо соціальної підтримки дитинства й материнства: здійснення конституційного захисту прав і свобод дитинства; поліпшення умов для їх повноцінного виховання та розвитку; боротьбу з безпритульністю, бездоглядністю та охорону праці й здоров'я матері й дитини.

Установлено, що в провідних країнах ЄС сімейна політика не є типовою, проте спрямована на покращення системи соціальної підтримки материнства і дитинства та забезпечення функціонування сім'ї в інтересах суспільства шляхом здійснення економічних заходів (сімейна допомога); педагогічної підготовки до сімейного життя (курси підготовки до шлюбу, статеві освіти, центри сімейних консультацій тощо); оптимального поєднання батьківських обов'язків із виконанням соціальних функцій.

Узагальнено завдання сімейної політики в зарубіжних країнах, що рекомендовано реалізувати в Україні на сучасному етапі, а саме:

- компенсацію сім'ям витрат на дитину (дітей) з метою вирівнювання рівня життя сімей з дітьми та сімей без дітей;
- зменшення рівня бідності, з якою стикаються сім'ї з дітьми;
- підвищення добробуту дітей, їхнього пізнавального та соціального розвитку;
- підтримку рівня фертильності;
- підвищення показників жіночої зайнятості, створення балансу між роботою та сімейним життям;
- досягнення гендерної рівності як щодо опіки над дітьми, так і стосовно результатів на ринку праці.

5. На сучасному етапі активно розвиваються такі актуальні напрями соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства, як демографічний та релігійний.

З'ясовано, що європейські країни винайшли індивідуальні моделі регулювання демографічних процесів шляхом введення різних видів державної допомоги сім'ям із дітьми.

У незалежній Україні реалізація демографічного напрямку соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства потребує оновлення нормативно-правової бази та суттєвого реформування системи охорони здоров'я та соціального забезпечення, відновлення системи економічної підтримки молодих родин тощо.

Релігійний напрям соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в Україні започатковано УГКЦ і практично реалізується шляхом створення при храмах катехитичних шкіл, реколекцій, родинних центрів, сімейних таборів, сімейних форумів та ін., основне завдання яких – катехизація дітей і дорослих, педагогічна підготовка батьків до виховання власних дітей на засадах гуманізму, милосердя, доброчинності, отримання кваліфікованої поради педагога, психолога, лікаря тощо.

Практичні рекомендації щодо імплементації соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в Україні на сучасному етапі поділено на два блоки: науково-теоретичний та посилення уваги з боку держави і громадськості.

За результатами дисертаційної роботи розроблено спецкурс «Соціально-педагогічна підтримка материнства й дитинства в Україні: історія й сучасність» для студентів, що навчаються за спеціальностями «Соціальна робота», «Соціальне забезпечення», «Початкове навчання», «Дошкільна освіта», а також для учителів-практиків, соціальних працівників, фахівців із соціальної роботи в освітній сфері, соціальних педагогів, педагогів-організаторів тощо.

Вважаємо, що сьогодні в Україні необхідно оновити концептуальні засади соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства, а саме: реформувати освітню, медичну сфери; підвищити престиж материнства та батьківства серед молоді; пропагувати здоровий спосіб життя, планування сім'ї; розробляти і впроваджувати стандарти якості надання медичної допомоги дітям і жінкам під час вагітності, пологів та в післяпологовий період; здійснювати підтримку й медико-педагогічну просвіту майбутніх матерів, створити у закладах вищої освіти педагогічного профілю кафедри медичних знань та охорони материнства й дитинства тощо.

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів аналізованої проблеми. Перспективними вважаємо вивчення питання соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в зарубіжній педагогіці; детальне висвітлення особливостей розвитку системи соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в різних регіонах України; аналіз концептів «материнство» й «дитинство» в українській літературі XX – поч. XXI ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Августин Аврелий. Исповедь. Москва, 2011. 335 с.
2. Азаров Ю.П. Семейная педагогика: Педагогика Любви и свободы. Москва, 1993. 605 с.
3. Александрова Т. Формування правової компетентності як превентивний напрям соціально-педагогічної роботи з підлітками. *Науковий вісник Чернівецького університету. Педагогіка та психологія* : збірник наукових праць. Вип. 225. Чернівці, 2005. С. 3–6.
4. Алексеєнко Т.Ф. Педагогічні проблеми молодого сім'ї : навчальний посібник. Київ, 1997. 116 с.
5. Алієва А. Вербалізація концепту «материнство» в сучасній англійській мові: лексико-семантичний та когнітивний аспекти : автореф. дис. ...канд. філол. наук : 10.02.04. Львів, 2013. 20 с.
6. Анохина Т.В. Педагогическая поддержка как реальность современного образования. *Клас. руководитель*, 2000. № 3. С. 63–81.
7. Антология педагогической мысли народов СССР / сост. П. А. Лебедев. Москва, 1989. 580 с.
8. Антологія педагогічної думки Східної Галичини та українського зарубіжжя ХХ століття : навчальний посібник / Т.К.Завгородня, В.В. Стинська та ін. Івано-Франківськ, 2008. 480 с.
9. Антонов А.А. Из прошлого «Капель Молока». *Сборник работ по охране материнства и младенчества, посвященный 25-летию Одесской «Капли Молока»*. Одесса, 1927. С. 25 – 30.
10. Антонова Л. Психология и педагогика поддержки. *Прикладная психология и психоанализ*. 2005. № 1. С. 17–35.
11. Ариес Ф. Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке / пер. с франц. Я.Ю.Старцева при участии В.А.Бабинцева. Екатеринбург, 1999. 416 с.
12. Аркин Е.А. Воспитание ребенка-дошкольника в семье. Москва – Ленинград, 1947. 326 с.
13. Аркин Е.А. Дошкольный возраст. Москва, 1948. 335 с.
14. Аркин Е. А. Ребенок от года до четырех лет. Москва, 1968. 445 с.
15. Аркин Е.А. Родителям о воспитании. Москва, 1957. 348 с.
16. Аркин Е.А. Ребенок в дошкольные годы / за ред. А.В. Запорожца и В.В. Давыдова. Москва, 1968. 442 с.
17. Аристотель. Политика : в 4 т. / пер. с древнегреч. ; общ. ред. А. И.Доватура]. Москва, 1987. Т. 4. 830 с.
18. Астахов В.М. Девіантне материнство як клініко-психологічна проблема. *Здоровье женщины*. 2009. № 7. С. 197–200.
19. Бабенко І. Соціально-педагогічна підтримка обдарованих дітей у школах США : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Луганськ, 2011. 20 с.
20. Бадер С. Педагогічна підтримка дітей-сиріт дошкільного віку в умовах дитячого будинку : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Луганськ, 2013. 20 с.
21. Бартошевський І. Педагогія руска або наука о вихованню. Львів, 1891. 392 с.
22. Батуричева Т. Охрана детства. *Радянська школа*. 1926. № 3 – 4. С. 66–67.
23. Батыгин К.С., Симоненко Г.С. Пособия по государственному социальному страхованию : комментарий. Москва, 1987. 318 с.
24. Батыгин К.С., Трофимюк Н.А. Социальное страхование и охрана здоровья трудящихся. Москва, 1989. 223 с.
25. Безлюдна В., Безлюдний Р. Національні програми підтримки американської сім'ї. *Порівняльно-педагогічні студії*. 2012. № 4 (14). С. 29–34.
26. Безтелесна Л., Юрчик Г., Нагай Ю. Удосконалення системи соціального захисту багатодітних сімей. *Україна: аспекти праці*. 2014. № 6. С. 22–28. URL : <http://demostudy.blogspot.com>

27. Березовська Л. Ушинський Костянтин Дмитрович *Українська педагогіка в персоналіях* : У двох книгах. К., 2005. Кн. 1. С. 284–293.
28. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання : науково-методичний посібник. К., 1998. 204 с.
29. Беліцька Є. П'ятнадцять років охорони материнства та дитинства на Україні. К., 1936. 96 с.
30. Большой психологический словарь / [сост. и общ. ред. Б. Мещеряков, В. Зинченко]. СПб., 2003. 672 с.
31. Бондаревская Е. В. Теория и практика личностно-ориентированного образования. Ростов-на-Дону, 2000. 352 с.
32. Бондарчук О. І. Психологія сім'ї : курс лекцій. К., 2001. 96 с.
33. Боришевський М.Й. Діти державної опіки: проблеми, розвиток, підтримка. К., 2005. 283 с.
34. Бочарова О. Обдаровані діти в Польщі: соціально-педагогічна підтримка : монографія. Горлівка, 2012, 480 с.
35. Брилінський Д. М. Думки про сімейне виховання. *Радянська школа*. 1989. № 5. С. 40–43.
36. Брутман В.И., Варга А.Я., Хамитова И.Ю. Влияние семейных факторов на формирование девиантного поведения матери. *Психологический журнал*. 2000. № 2. С. 24–45.
37. Буніна Л.М. Усвідомлене батьківство як умова повноцінного розвитку дитини. *Гуманітарний вісник Переяслав-Хмельницького державного пед. ун-ту* : науково-теоретичний часопис. Переяслав-Хмельницький, 2003. С. 274–290.
38. Бугрич В.П. Ще раз про освіту батьків. *Радянська школа*. 1991. № 5. С. 79–81.
39. Бэкон Ф. О достоинстве и приумножении наук : в 2 т. [общ. ред. и вступ. статья А. Л. Субботина]. М. Т 1, 1977. 567 с.
40. В м. Києві пройшов Сімейний Форум «Україна за сім'ю». URL: <http://ugcc.if.ua/novyny/593-v-m-kyievi-proishov-simeinyi-forum-ukraina-za-simiuyu.html>
41. В помощь руководителям педагогического просвещения родителей. Владимир, 1971. 43 с.
42. В Україні вирізають сім'ю. URL: <http://vsirazom.ua/wp-content/uploads/2017/02/DONTCUTFAMILYPRINT.pdf>.
43. Васич Е.А. Воздушно-солнечные площадки для детей младенческого возраста при консультациях гор. Москвы. *Журнал по изучению раннего детского возраста*. М., 1930. Т. X. № 3 – 4. С. 391–395.
44. Ващенко Г. За здорову і свідому українську родину : твори. Том 4. Праці з педагогіки і психології. Київ, 2000. С. 314–325.
45. Ващенко Г. Роль релігії в житті людства і релігійне виховання молоді. *Вибрані педагогічні твори*. Дрогобич, 1997. С. 128–141.
46. Ващенко Г. Твори: у 4-х т. Київ, 2000. Т. 4. Праці з педагогіки та психології. 416 с.
47. Ващенко Г. Хвороби в галузі національної пам'яті. Т.5. Київ, 2003. С. 247–248.
48. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [укл. і гол. ред. В. Бусел]. Київ, 2009. 1736 с.
49. Величие здравого смысла. Человек эпохи Просвещения. Москва, 2002. 287 с.
50. Ветухова І. Особливості правового регулювання праці жінок, які поєднують роботу з материнством та його подальше вдосконалення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Х., 2011. 20 с.
51. Взаимное уважение в семье, забота о воспитании детей. Методические указания к лекции. Воронеж, 1962. 14 с.
52. Відбувся круглий стіл з молодими спеціалістами лікарні по КАЗКОТЕРАПІЇ. URL: <http://www.odkl.if.ua/news>.
53. Відкритий університет для дорослих підбив підсумки першого етапу роботи. URL: <http://buk-visnyk.cv.ua/hromadske-suspilstvo/762>.

54. Відкриття ораторії та катехитичної школи при парафії Покрови. URL: <http://sdbua.net/new/2017/09/11/vidkryttia-oratorii-ta-katekhytychnoi-shkoly-pry-parafii-pokrovy>.
55. Водяна О. В. Організація соціального супроводу сім'ї, в якій перебуває дитина під опікою. *Педагогіка і психологія професійної освіти* : науково-методичний журнал. Львів, 2013. № 4. С. 220–225.
56. Воликова Т. В. Учитель и семья. Москва, 1980. 86 с.
57. Волков К. Народные университеты педагогических знаний (Опыт работы). Москва, 1973. 112 с.
58. Волкова О. И. Народные университеты. Саратов, 1962. 51 с.
59. Воспитание детей в семье: примерная программа и методические рекомендации по педагогическому просвещению родителей. Казань, 1979. 98 с.
60. Гадяцький М. В., Хлебнікова Т.М. Організація навчального процесу в сучасній школі. Харків, 2003. 168 с.
61. Газман О. С. Неклассическое воспитание: От авторской педагогике к педагогике свободы; ред.-сост. А. Н. Тубельский, А. О. Зверев. Москва, 2002. 127 с.
62. Ганкевич О. Судочинство у справах про визнання батьківства, материнства та його оспорування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. К., 2015. 20 с.
63. Гендерный глоссарий проекта «Ресурсы гендерного образования». URL: <http://vocabulary.ru/dictionary/neofeminizm>.
64. Генс А. Б. V Всероссийское совещание по охране материнства и младенчества (10 – 14/IV – 1931 г.). *Журнал по изучению раннего детского возраста*. Москва-Ленинград, 1931. Т. VI. № 9 – 10. С. 338 – 399; Т. XI. № 11 – 12. С. 473–477.
65. Гершенсон А. О. История Одесской Центральной Консультации (1901 – 1926). *Сборник работ по охране материнства и младенчества, посвященный 25-летию Одесской «Капли Молока»*. Одесса, 1927. С. 6–19.
66. Гзыло В. Государственный научный институт охраны материнства и младенчества Наркомздрава им. В.П.Лебедевой. *Журнал по изучению раннего детского возраста*. Москва, 1930. Т. X. № 11 – 12. С. 630–634.
67. Гиндес Е. Я. Об охране материнства». *Охрана материнства и младенчества*. Петроград, 1916. № 1. С. 53–71.
68. Глобальні парадигми охорони здоров'я: цінні уроки для України. URL : <http://www.apteka.ua/article/397891>
69. Гоббс Т. Основы философии: в 2 т. [пер. с лат. и англ.; сост., ред. изд., авт. вступ. ст. и примеч. В. В. Соколова]. Москва, Т 1, 1989. 622 с.
70. Голдорп Дж. Семейная жизнь в западных обществах: историческая социология семейных отношений в Великобритании и Северной Америке. *Эволюция семьи в современном обществе*. Реферативный сборник ИНИОН СССР. Москва, 1989. С. 10–15.
71. Гончаренко С. Український педагогічний словник. К., 1997. 373 с.
72. Горілий А. Г. Історія соціальної роботи в Україні : курс лекцій. Тернопіль, 2004. 174 с.
73. Гофштейн А. С. Методы и достижения акушерского патронажа *Сборник работ по охране материнства и младенчества, посвященный 25-летию Одесской «Капли Молока»*. Одесса, 1927. С. 271–277.
74. Гребенников И. В. Педагогический всеобуч родителей (примерная программа для народного университета педагогических знаний. Москва, 1986. 80 с.
75. Гребенников И. В. Педагогическую культуру – каждой семье (о комплексном подходе к пропаганде педагогических знаний среди родителей). Москва, 1978. 39 с.
76. Григорова Л., Штефан Л. Організація соціально-педагогічної діяльності з обдарованими дітьми в Україні: монографія. Харків, 2013. 243 с.
77. Гроссман Я. Л. Ближайшие перспективы научно-исследовательской и педагогической работы государственного научного института охраны материнства и младенчества им. В.П.Лебедевой. *Журнал по изучению раннего детского возраста*. Москва, 1930. Т. X. № 3–4. С. 395–397.

78. Гендерні дослідження: прикладні аспекти : монографія / [В. Кравець, Т. Говорун, О. Кікінежди та ін.]; за наук. ред. В. Кравця. Тернопіль, 2013. 448 с.
79. Главацька О.Л. Теорія соціальної роботи. Тернопіль, 2011. 188 с.
80. Гупан Н. М. Розвиток історії педагогіки в Україні (історіографічний аналіз): атореф. дис. ... докт. пед. наук: 13.00.01. Київ, 2001. 39 с.
81. Даденков М. Життя, діяльність і педагогічні ідеї А.С.Макаренка. Київ, 1949. 65 с.
82. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. Москва, 1982. Т. 3. 784 с.
83. Данченко О. Соціально-педагогічна підтримка безробітної молоді у Німеччині : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Київ, 2012. 20 с.
84. Де Бовуар С. Друга стаття. У 2-ох томах. Пер. з французької: Н. Воробйова, П. Воробйов, Я. Собко. Київ, 1994, 1995. 335 с.
85. Декларація про загальні засади державної політики України стосовно сім'ї та жінок. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/475-14>
86. Демоз Л. Психоистория. Ростов-на-Дону, 2000. 512 с.
87. Дерев'яна Л. Й., Ратинська О. М. Основи соціально-медичної роботи. Навчально-методичний посібник для підготовки бакалаврів спеціальностей «Соціальна педагогіка» та «Соціальна робота») (За кредитно-трансферною системою навчання). Тернопіль, 2011. 280 с.
88. Державна національна програма «Освіта (Україна XXI століття)». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-p>.
89. Державна сімейна політика в країнах Західної Європи. URL: <http://shev.gov.ua>.
90. Динер Ф. Детская беспризорность – путь к правонарушениям. *Радянська школа*. 1928. № 1 – 2. С. 73–75.
91. Дитинство в Україні: права, гарантії, захист :збірник документів. Київ, 1998, част.1. 248 с.
92. Діти катехитичної школи відвідували християнський табір при Соборі Преображення Господнього в Івано-Франківську. URL: <http://pcc.ugcc.org.ua/?p=10714>.
93. Докторович М. О. Соціально-педагогічна робота з дітьми з неповних сімей: навчально-методичний посібник. К., 2010. 151 с.
94. Дряхлов М.І. Університет для батьків. *Радянська школа*. 1964. № 12. С. 57.
95. Енциклопедія освіти / Гол. ред. В.Г.Кремень. К., 2008. 1040 с.
96. Ефимов Д. О роли и значении консультации в системе здравоохранения. *Сборник работ по охране материнства и младенчества, посвященный 25-летию Одесской «Капли Молока»*. Одесса, 1927. С. 22–24.
97. Євтушенко О. Т. Сім'я і формування нової людини. *Радянська школа*. 1975. № 7. С. 64–68.
98. Жаровцева Т. Г. Неблагополучна сім'я: своєрідність, проблеми, педагогічна підтримка. Одеса, 2004. 191 с.
99. Завгородня Т. К., Плугатор І. Б. Теорія і практика опіки дітей і молоді в Україні (1945–1990 рр.) : монографія. Івано-Франківськ, 2012. 208 с.
100. Заверико Н. В. Компоненти системи соціально-педагогічної підтримки дитини. *Теорія і практика підготовки соціальних педагогів та психологів у ВНЗ: досвід, проблеми та перспективи* : матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 17–19 травня 2007 р.). Запоріжжя, 2007. С. 29–31.
101. Загальна Декларація прав людини. URL: <http://kr-admin.gov.ua/mol/molod/2.pdf>.
102. Задесенец М. П. Программа работы родительских университетов. К., 1978. 72 с.
103. Зайцев А. Н. Формирование культуры семейных отношений. Примерный учебно-тематический план и программа для народных университетов семейно-бытовой культуры. Москва, 1983. 125 с.
104. Зайченко І. Про деякі сучасні проблеми сімейного виховання в Україні. *Вісник Прикарпатського університету. Педагогіка*. Івано-Франківськ: Плай, 2001. Вип. VI. С. 115–124.

105. Запобігання інституціоналізації дітей раннього віку. Інноваційні технології соціальної роботи з профілактики відмов від новонароджених дітей: методичний посібник / Автори-упряд.: Алексєенко Т.Ф., Безпалько О.В., Бервено Н.О. та ін.; заг. ред. Зверєвої І.Д., Петрочко Ж.В. К., 2008. 224 с.
106. Зарубіжний досвід соціального захисту сім'ї. URL: <http://shev.gov.ua>.
107. Зарубіжний досвід підтримки діяльності дитячих громадських об'єднань: навчальний посібник / Г. В. Лещук, О. Ю. Пришляк, Л. І. Романовська, Г. І. Слозанська (За заг. ред. проф. В.А. Поліщук). Тернопіль, 2011. 88 с.
108. Заславский И. М. От Одесской Инспекции Здравоохранения. *Сборник работ по охране материнства и младенчества, посвященный 25-летию Одесской «Капли Молока»*. Одесса, 1927. С. 3–4.
109. Зверєва І., Петрочко Ж. Соціальний супровід сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах. К., 200. 250 с.
110. Здоров'я – 2020: український вимір: Концепція Загальнодержавної програми від 31 жовтня 2011 р. № 1164-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/244717787>.
111. Здоровье для всех в XXI столетии: введение. Европейская серия по достижению здоровья для всех. ВОЗ, ЕРБ. Копенгаген, 1998. С. 35–40.
112. Зеньковский В.В. Психология детства. Москва, 1995. 346 с.
113. ЗМІ та права дітей: практичний посібник для працівників засобів масової інформації (розроблено ЮНІСЕФ)-Press Wise, 1999. 210 с.
114. Зобенько Н.А. Сучасний стан дитинства в Україні. *Науковий вісник Ужгородського університету. Педагогіка. Соціальна робота*, 2016. Вип. 2 (39). С. 77–80.
115. Идашкина Х. И. Солнечная площадка при Центральной Консультации. *Сборник работ по охране материнства и младенчества, посвященный 25-летию Одесской «Капли Молока»*. Одесса, 1927. С. 64–68.
116. Історія соціальної педагогіки та соціальної роботи: Курс лекцій / Поліщук В. А., Янкович О. І. Тернопіль, 2009. 256 с.
117. Історія, теорія і практика соціальної роботи в Україні : наук.-навч.-метод. посібник / Харченко С. Я., Крагінов М. С., Ваховський Л. У. та ін. Луганськ, 2004. 321 с.
118. Історія Української РСР у двох томах. Т. 2. Київ, 1967. 856 с.
119. Казановський І. Дещо про значіне послуху в вихованню домово-шкільнім. *Учитель*, 1905. Ч.18. С. 279–280; 297–300.
120. Каламбет С.В. Методологія наукових досліджень : навч. посіб. / С.В.Каламбет, С.В.Іванов, Ю.В.Півняк. Дніпропетровськ, 2015. 192 с.
121. Калениченко Н. Проблема родинного виховання в педагогічній спадщині К.Д.Ушинського. *Педагогічні ідеї К.Ушинського*. Київ, 1974. С. 143–155.
122. Капська А. Й., Олексюк Н.С., Калаур С. М., Фалинська З. З. Соціально-педагогічна робота з проблемними сім'ями : посібник. Тернопіль, 2010. 304 с.
13. Карапузова І.В. Організація педагогічної підтримки майбутніх учителів у процесі навчання : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Полтава, 2010. 20 с.
14. Карпенко О. Опіка над дітьми у Польщі у порівняльно-історичній ретроспективі : бібліографічний покажчик. Дрогобич, 2017. 244 с.
123. Карпенко О.Г., Янченко Т. В. Соціально-педагогічна підтримка дітей в історичному контексті. Київ, 2006. 160 с.
124. Касицина Н. М., Михайлова Н. Н., Юсфин С. М., Миркес М. М. Педагогіка підтримки. СПб., 2005. 160 с.
125. Катехизм Української Греко-католицької церкви: Христос – наша Пасха. Львів, 2011. С. 54.
126. Катехитична школа «Діти Божі». URL: <http://kolomiya.com/kafedralniy-sobor/32-katehitichna-shkola.html>.
127. Катехитична школа ім. Слуги Божого Митрополита Андрія та Блаженного Климентія Шептицьких. URL: http://prylbychi-ugcc.at.ua/index/katehitichna_shkola/0-32.

128. Катехитична школа імені Андрея Шептицького. URL: <http://www.theotokos.org.ua/school.html>.
129. Катехитична школа імені Блаженного Симеона Лукача. URL: <https://www.catehytedu.com>.
130. Катехитична школа святих рівноапостольних Кирила і Методія при парафії Пресвятої Тройці УГКЦ с. Княжичі Київської архієпархії, Вишгородського протопресвітерства. URL: <http://ktds.org.ua/katyekhitichna-shkola>.
131. Катехитичний правильник Української Греко-Католицької Церкви. Львів, 1999. 80 с.
132. Катехитичні школи підбили підсумки Ювілейного року. URL: <http://ugcc.if.ua/novyny/1430-katekhytychni-shkoly-pidbyly-pidsumky-yuvileinoho-roku.html>.
133. Квас О. Дитиноцентризм у науках про виховання: історичний аспект : монографія. Дрогобич, 2011. 300 с.
134. Кисельова А. Л. Концепт «жіночість» у вікторіанській лінгвокультурі : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. Київ, 2007. 20 с.
135. Клименко О.Ю. Інституціалізація соціального захисту дітей у кризових ситуаціях в сучасному українському суспільстві : монографія. Харків, 2015. 400 с.
136. Клименко Я.І. Народний університет для батьків. *Радянська школа*. 1975. № 10. С. 76 – 78.
137. Коваленко И.В. Охрана материнства и детства в УССР и первые годы Советской власти. *Сов. здравоохранение*. 1966. № 1. С. 91
138. Ковальчук Соціальна підтримка дітей та молоді з дискантних сімей на ринку праці : навч. посібн. Чернівці, 2007. 88 с.
139. Ковбас Б. І., Костів В.І. Родинна педагогіка: У 3-х т. Том 1. Основи родинних взаємовідносин. Івано-Франківськ, 2002. 288 с.
140. Ковчина І. М. Основи соціально-правового захисту особистості: навчально-методичний посібник / За заг ред. А.О.Ярошенко. Київ, 2011. 297 с.
141. Ковчина І. М. Теорія та практика підготовки майбутніх соціальних педагогів до соціально-правової діяльності : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04. Київ, 2008. 42 с.
142. Кодацька Н. Девіації соціальних практик материнства в сучасній Україні : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04. Запоріжжя, 2011. 20 с.
143. Коджаспирова Г.М., Коджаспиров Г.М. Словарь по педагогике. М.: ИКЦ «МарТ»; Ростов н/Д., 2005. 448 с.
144. Козлов А.Е., Савченко В. М. Профактиву о социальном обеспечении. Москва, 1986. 96 с.
145. Колесник И. Родительские университеты. Москва, 1960. 24 с.
146. Кольнер Р. Эффективность летней ясельной кампании на Украине в 1929 г. *Журнал по изучению раннего детского возраста*. Москва-Ленинград, 1931. Т. XI. № 3. С. 166-173; № 4. С. 229–238.
147. Комар І.В. Опікунська діяльність релігійних організацій Української греко-католицької церкви у Галичині (кінець XIX – перш половина XX ст.) : автореф. дис...канд. пед. наук : 13.00.05. К., 2007. 22 с.
148. Коменский Я.А. Великая дидактика, содержащая универсальное искусство учить всех всему. Избр. пед. соч. в II т. /Под ред. А.И.Пискунова. Москва, 1982. Т.І. С. 242–476.
149. Коменский Я.А. Материнская школа, или О заботливом воспитании юношества в первые шесть лет. Избр. пед. соч. в II т. /Под ред. А.И.Пискунова. Москва, 1982. Т.І. С. 201–242.
150. Кон И. Материнство и отцовство в историко-этнографической перспективе. *Советская этнография*. 1978. № 6. С. 26–33.
151. Конвенція ООН про права дитини. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_021.
152. Конвенція про охорону материнства. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/993_122.
153. Кондаков М. Жизнь и педагогические взгляды Януша Корчака. *Избр. пед. соч.* /Пер с пол. К.Э.Сенкевич /М. Кондаков, М. Шабаева. М., 1979. XXII. С. III–IX.

154. Конституція України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
155. Концепція державної сімейної політики. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1063-14>.
156. Концепція Державної цільової соціальної програми підтримки сім'ї до 2016 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/325-2012-р>.
157. Концепція Загальнодержавної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини на період до 2021 року». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/230-2017-р>.
158. Копелянская Р. Социально-правовая помощь матери и ребенку. *Журнал по изучению раннего детского возраста*. Москва, 1923. Т. IX. № 7. С. 554–561.
159. Копровська І. Основними порушеннями своїх прав діти вважають кривду й погрози, які походять від дорослих. *Факти*. 2000. №1057. С. 3–4.
160. Корчак Я. Виховання серцем. URL: <http://tronkablog.wordpress.com/2011/05/03/>.
161. Корчак Я. Как любить ребенка. *Избр. пед. соч.* /пер с пол. К.Э.Сенкевич. М., 1979. XXII. С. 27–301.
162. Корчак Я. Право ребенка на уважение. *Избр. пед. соч.* /пер с пол. К.Э.Сенкевич. М., 1979. XXII. С. 3–24.
163. Костина Е. Ю. История социальной работы: учеб. пособие. Владивосток, 2003. 110 с.
164. Кочубей Т. Філософія дитинства в педагогічній спадщині В.О.Сухомлинського : автореф. дис. канд. пед. наук : 13.00.01. К. 2001. 20 с.
165. Кравець В. Гендерна педагогіка : навчальний посібник для вищих педагогічних навчальних закладів освіти. Тернопіль, 2003. 416 с.
166. Кравець В. Психофізіологічні та психолого-педагогічні аспекти формування усвідомленого батьківства : монографія. К., 2001. 244 с.
167. Крамаренко Л. Соціальний захист населення в країнах європейського союзу (на прикладі категорії «багатодітна сім'я»). URL: <http://zavantag.com/docs/2324/index-432271.html>.
168. Кривачук Л.Ф. Дитина як об'єкт державної політики у сфері охорони дитинства в Україні. *Державне регулювання процесів економічного і соціального розвитку*. 2014. Вип. 4(47). С. 1–10.
169. Кривачук Л.Ф. Державна політика у сфері охорони дитинства: формування та реалізація : монографія. Львів, 2012. 480 с.
170. Кривинский Л.Т. Организационно-методические документы по осуществлению поклассного педагогического всеобуча родителей. Владимир, 1974. 34 с.
171. Кример Б. Семейная политика в Украине. URL: <http://www.demoscope.ru/weekly/2010/0405/analit02.php>
172. Крист Е. И. Первое Московское областное совещание по охране материнства и младенчества. *Журнал по изучению раннего детского возраста*. Москва, 1930. Т. X. № 3 – 4. С. 398–406.
173. Кузьмин К. В., Сутырин Б. А. История социальной работы за рубежом и в России (с древности и до начала XX века): учеб. пособие. Москва, 2006. 623 с.
174. Кузьмина Н. В. Родителям педагогические знания. Львов, 1969. 132 с.
175. Левин А. О педагогическом наследии Януша Корчака. *Избр. пед. соч.* /пер с пол. К.Э.Сенкевич. Москва, 1979. XXII. С. X–XX.
176. Левченко К.Б. Права жінок: зміст, стан та перспективи розвитку : монографія. Харків, 2001. 348 с.
177. Лепский Е. М. По консультациям Парижа и Лондона. *Сборник работ по охране материнства и младенчества, посвященный 25-летию Одесской «Капли Молока»*. Одесса, 1927. С. 44–49.
178. Лесгафт П. Ф. Школьные типы [Предисл.: С.Познер]. С-Петербург. 1910. 158 с.
179. Лесгафт П.Ф. Семейное воспитание ребенка и его значение. *Избранные педагогические сочинения* / Сост. И.Н.Решетень. Москва, 1988. С. 16–228.

180. Лещук Г.В. Соціалізація особистості : навчально-методичний посібник. Тернопіль, 2011. 92 с.
181. Лисенко Н. В. Дитина і дитинство в етнопедagogіці. *Народознавча компетентність дітей і молоді: принципи та методи дослідження* : зб. наук. пр. Івано-Франківськ, 2007. С. 98–112.
182. Литвиненко С. А. Основи соціально-педагогічної діяльності : навчальний посібник. Одеса, 2007. 187 с.
183. Литвинов С. А. Ян Амос Коменський і радянська педагогіка. Київ, 1958. 56 с.
184. Лордкипанидзе Д. О. Великий чешский педагог Ян Амос Коменский. Москва, 1957. 30 с.
185. Лордкипанидзе Д. О. Дидактика Яна Амоса Коменского. Изд 2-е, Москва, 1949. 126 с.
186. Лупаренко С. Є. Питання дитинства у вітчизняній педагогіці ХХ століття: теорія і практика : монографія. Харків, 2015. 370 с.
187. Лупаренко С. Є. Сутність поняття «дитинство» в науковій літературі. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2013. № 44. С. 286 – 294.
188. Люблинский П. И. Защита прав матери и ребенка и товарищеские суды. *Журнал по изучению раннего детского возраста*. Москва-Ленинград, 1931. Т. XI. № 1. С. 46–51.
189. Люблинский П. И. Очерк современного состояния детского права. *Охрана материнства и младенчества*. Ленинград, 1925. № 1 – 3. С. 1–15.
190. Люблинский П. И. Социальная помощь одиноким матерям. Ленинград, 1924. 155 с.
191. Люблинский П. И. Умственная дефективность и евгеника. *Вопросы воспитания нормального и дефективного ребенка*. Ленинград, 1924. С. 1–9.
192. Лякішева А.В. Соціальна поведінка і групова взаємодія : монографія. Луцьк, 2014. 368 с.
193. Маишева В. А. Работа с родителями. Москва, 1982. 62 с.
194. Макаренко А. С. Избранные педагогические сочинения: В 2-х т. Москва, 1977. Т. 2. 320 с.
195. Макаренко А. С. Книга для батьків. Лекції про виховання дітей. Київ, 1972. 334 с.
196. Макаренко А. С. Педагогические сочинения: В 7-х т. Москва, 1957.
197. Макаренко А. С. Цель воспитания : учеб. пособ. Москва, 1984. 200 с.
198. Макаренко І. В. Соціально-педагогічна підтримка батьків дітей раннього віку з особливими потребами : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Луганськ, 2009. 22 с.
199. Макешина Ю. Феномен материнства у дискурсах неklasичної та постklasичної західноєвропейської філософії (історико-філософський аналіз) : автореф. дис. ...канд. філос. наук: 09.00.05. Дніпропетровськ, 2015. 19 с.
200. Максимовська Н. О. Формування культури материнства жіночої молоді у соціально-педагогічному середовищі вищого навчального закладу : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Луганськ, 2008. 22 с.
201. Мамедов Г. К. Педагогическая пропаганда среди родителей. Москва, 1966. 97 с.
202. Матеріальна підтримка сімей з дітьми у країнах Європи: гранти при народженні та інші платежі. URL: <http://demostudy.blogspot.com>.
203. Матеріальна підтримка сімей з дітьми у країнах Європи: гранти при народженні та інші платежі. URL: http://demostudy.blogspot.com/2012/05/blog-post_110.html.
204. Махлин М. Д. Знания для родителей. Москва, 1976. 54 с.
205. Махлин М. Д. Педагогическая подготовка родителей в народных университетах. Ленинград, 1976. 16 с.
206. Мацюк В. Я. Служіння дитинству. *Радянська школа*, 1988. № 3. С. 48–55.
207. Медовиков П.С. О значении материнской любви для нормального развития ребенка. *Журнал по изучению раннего детского возраста*. Москва-Петроград, 1923. Т.1. № 2. С. 57–63.
208. Методические рекомендации по осуществлению поклассного педагогического всеобуча родителей. Красноярск, 1974. 61 с.

209. Мещерякова С. Ю. Психологическая готовность к материнству. Вопросы психологии, 2000. № 5. С. 18–27.
210. Мигович І. І. Соціальна робота (вступ до спеціальності). Ужгород, 1997. 190 с.
211. Мид М. Культура и мир детства. Москва, 1988. 365 с.
212. Миронов М. М. Засоби виховного впливу на дітей в сім'ї. *Дошкільне виховання*. 1951. № 6. С. 3–11.
213. Михайлова Н. Н., Юсфин С. М. Педагогика поддержки : учебно-метод. пособие. Москва, 2001. 208 с.
214. Мичник З. О. Консультации и охрана младенчества [Сборник работ по охране материнства и младенчества, посвященный 25-тилетию Одесской «Капли Молока»]. Одесса, 1927. С. 52–58.
215. Міс та Містер «Катехитична школа 2012» визначили у Червонограді. URL: <http://old.dyvensvit.org/news/9976.html>.
216. Моїсеєнко Р.О. Пктуальні питання охорони материнства і дитинства в Україні. *Здоровье женщины*. 2008. № 4(36). С. 64–70.
217. Мухамедрахимов Р.Ж. Мать и младенец: психологическое взаимодействие. Спб., 2001. 288 с.
218. Мухина В.С. Проблемы генезиса личности. Москва, 1985. 132 с.
219. На Івано-Франківщині підвищено рівень надання медичної допомоги матерям та дітям. URL: <http://jurliga.ligazakon.ua/news/2013/4/15/88253.htm>.
220. На Івано-Франківщині підвищено рівень надання медичної допомоги матерям та дітям. URL: <http://jurliga.ligazakon.ua/news/2013/4/15/88253.htm>.
221. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів «Основи християнської етики (1 – 11 класи)». Острог, 2010. URL: https://www.irs.in.ua/files/publications/2010_Programma_Hryst_etyka.doc
222. Назимов Р. Примерная программа и методические рекомендации по педагогическому просвещению родителей. Казань, 1979. 89 с.
223. Народное хозяйство СССР 1922 – 1972 гг. Юбилейный статистический ежегодник. Москва, 1972. 560 с.
224. Національна сімейна стратегія: проект. URL: <http://vsirazom.ua/poziciya/proekt-nacionalna-simejna-strategiya>.
225. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки. URL: http://nats_strategia.pdf.
226. Нейман И. С., Живатова Е.С. Социально-правовая Охрана Материнства и Младенчества в Одессе. *Сборник работ по охране материнства и младенчества, посвященный 25-тилетию Одесской «Капли Молока»*. Одесса, 1927. С. 72–76.
227. Ничипоренко С.В. Молодіжна сімейна політика в Україні. Умань, 2011. 217 с.
228. Ніжинський М. Життя і педагогічна діяльність А.С.Макаренка (творчий шлях). Київ, 1967. 302 с.
229. Нові умови призначення деяких видів державних допомог на дітей. URL: <http://http://www.lutskrada.gov.ua/actual/novi-umovy-pryznachennya-deyakyh-vydiv-derzhavnyh-dopomog-na-ditey>.
230. Нормативно-правове забезпечення діяльності центрів соціальних служб для молоді. Частина І. Організаційна діяльність. Робота з кадрами та державна служба. Фінансово-господарська діяльність. Київ, 2003. 762 с.
231. О покласном педагогическом просвещении родителей (методические рекомендации). Хабаровск, 1974. 5 с.
232. Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формиро-вании личности (XIV–XVII вв.) / [сост., вступ, статья и коммент. Н. В. Ревякиной, О. Ф. Кудрявцева]. Москва, 2007. 400 с.

233. Одногулова И. Л. Социально-педагогическая поддержка студентов-сирот в условиях профессиональной подготовки в вузе : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Ставрополь, 2005. 179 с.
234. Ожегов С. И. Словарь русского языка: Ок. 57 000 слов; под ред. чл.-кор. АН СССР Н. Ю. Шведовой. Москва, 1988. 750 с.
235. Олиференко Л. Я. Социально-педагогическая поддержка детства. Муниципальная система. Москва, 2002. 112 с.
236. Опіка над дітьми в добу трансформації суспільного устрою / Завгородня Т.К., Лисенко Н.В., Мажец Д.-К., Б.М.Ступарика. Івано-Франківськ-Ужгород, 2002. 152 с.
237. Организационно-методические документы по осуществлению поклассного педагогического всеобуча родителей. Владимир, 1974. 34 с.
238. Оржеховська В.М., Виноградова-Бондаренко В.Є. Дитяча бездоглядність та безпритульність: історія, проблеми, пошуки : навч. посіб. К., 2004. 172 с.
239. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 р. Дата оновлення: 30.01.2018 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2801-12>.
240. Основні напрями соціальної політики на період до 2004 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/717/2000>.
241. Основы социальной работы : учебник / Отв. ред. П. Д. Павленок. 2-е изд., испр. и доп. Москва, 2001. 395 с.
242. Основы социальной работы : учебное пособие / Н. Ф. Басов, В. М. Басова, О. Н. Бессонова и др.; Басов Н. Ф., ред. 4-е изд., стер. Москва, 2008. 284 с.
243. Остапенко О. Профілактика ускладненої вагітності, пологів та відмови від новонародженого у жінок з девіантним відношенням до материнства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к. мед. наук : 14.01.01. Одеса, 2009. 20 с.
244. Охрана дитинства: офіційні й методичні матеріали по питаннях соціально-правової охорони дитинства. Харків, 1922. 108 с.
245. Павлова Л. Реалізація природного права на шлюб, сім'ю, материнство та батьківство. *Право України*. 2004. № 11. С. 46–49.
246. Парфанович І. І. Профілактика девіантної поведінки дівчат : навчально-методичний посібник. Тернопіль, 2011. 208 с.
247. Пастирське послання Митрополита Андрея до духовенства (Крехів, 1905 р.). URL: <https://cathehitic.files.wordpress.com/2014/.../mytropolyt-andrey-pro-katehyzatyiu>.
248. Патріарша катехитична комісія. URL <http://pcc.ugcc.org.ua/>.
249. Пащенко В. В. Ленінське піклування про охорону здоров'я дітей та підлітків. *Радянська школа*. 1969. № 11. С. 19–24.
250. Педагогическая поддержка ребенка в образовании : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / [Н. Н. Михайлова, С. М. Юсфин, Е. А. Александрова и др.]; под. ред. В. А. Сластенина, И. А. Колесниковой; [науч. ред. Н. Б. Крылова]. Москва, 2006. 228 с.
251. Педагогические знания – родителям (материалы в помощь педагогическому всеобучу родителей). Курган, 1968. 90 с.
252. Педагогический всеобуч родителей школьников (типовая программа). Київ, 1987. 135 с.
253. Педагогическое просвещение родителей. Чебоксары, 1966. 55 с.
254. Педагогічний словник / за ред. М.Д.Ярмаченка. Київ, 2001. 514 с.
255. Педагогічний словник для молодих батьків / [авторський колектив: Т. Алексєенко, Л. Артемова, Н. Багласва, І. Бех та ін.]. Київ, 2003. 348 с.
256. Педагогічні знання – всім батькам : збірник матеріалів на допомогу організаторам педагогічної освіти батьків. Київ, 1985. 70 с.
257. Педагогічні університети для батьків. Київ, 1960. 50 с.
258. Перемога в конкурсі на кращу Школу відповідального батьківства. URL: <http://www.odkl.if.ua/news/peremoga-v-konkurs>.
259. Пєртаківська Ю. Ф. Роль сім'ї і громадськості заводу в роботі дитячого садка. *Дошкільне виховання*, 1951. № 8. С. 8–11.

260. Петришин Л. Й. Креативність в соціальній сфері діяльності. Навчально-методичний посібник для вузу. Тернопіль, 2010. 200 с.
261. Петрочко Ж. В. Дитина в складних життєвих обставинах: соціально-педагогічне забезпечення прав : монографія. Рівне, 2010. 368 с.
262. Писемский Г. Ф., Изаксон Б.О. Консультация для беременных при Киевском Клиническом Институте. *Сборник работ по охране материнства и младенчества, посвященный 25-летию Одесской «Капли Молока»*. Одесса, 1927. С. 232–242.
263. План роботи Школи молодих батьків «Перші кроки» на 2013–2014 навчальний рік. URL: <https://dnz21sumy.jimdo.com/>.
264. Платон. Государство. Законы. Политик / Предисл. Е. И. Темнова. Москва, 1998. 798 с.
265. Пожарова О.В. Міжнародні трудові норми про охорону материнства. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Юриспруденція*, 2013. № 5. С. 347–350.
266. Поліщук В.А. Соціальна робота як феномен сучасної цивілізації. Соціальна робота : Підручник / За ред. Н. Г. Ничкало. Тернопіль, 2010. С. 10–49.
267. Положення про порядок призначення на катехитичне служіння і відкликання з нього. URL: <http://www.kk-kgva.org.ua/polozhennja/articles/665.html>.
268. Положення про умови та порядок надання адресної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/238-99-p>.
269. Понятійно-термінологічний словник з соціальної роботи /І.В. Козубовська, І.І. Мигович, В.В. Сагарда та ін. [За заг.ред. І.В. Козубовської, І.І. Мигович]. Ужгород, 2001. 152 с.
270. Попович Г. Соціальна робота в Україні і за рубежом : навчально-методичний посібник. Ужгород, 2000. 134 с.
271. Порадник заходів оздоровлення дитинства. Харків, 1929. 158 с.
272. Порадніа для родин. URL: <http://olha-church.org.ua/web/page/poradnja-dlja-rodin>.
273. Порядок призначення і виплати допомоги при народженні дитини особам, застрахованим у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/315-2005-p>.
274. Постанова Верховної Ради України Про Рекомендації парламентських слухань «Забезпечення прав дітей в Україні. Охорона материнства та дитинства». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2894-iv>.
275. Постанова Верховної Ради України Про Рекомендації парламентських слухань «Сімейна політика України – цілі та завдання». URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/854-19>.
276. Постанови Синодів Єпископів Києво-Галицької Митрополії Української Греко-Католицької Церкви у питаннях катехитичного служіння. URL: <https://cathehitic.wordpress.com/2014/11/20>.
277. Права жінок у сучасному світі / За заг ред. І.М.Пінчук, С.В. Толстоухової. Київ, 2000. 112 с.
278. Права дитини : Програми співпраці Уряду України та ЮНІСЕФ на 1998 – 1999р.р. Київ. 240с.
279. Примерные планы, методические советы и литература к темам лекций для родителей по вопросам воспитания детей в семье. Москва, 1954. 35 с.
280. Примерные учебные планы и программы двухгодичного народного университета педагогических знаний. Москва, 1965. 79 с.
281. Примерные учебные планы и программы двухгодичного народного университета педагогических знаний. Москва, 1967. 85 с.
282. Примерные учебные планы и программы двухгодичного народного университета педагогических знаний /Сост. Н.И.Бокарев, С.А.Петухов. Москва, 1975. 72 с.
283. Примерные учебные планы и программы двухгодичного народного университета педагогических знаний. Москва, 1965. 145 с.
284. Примірна програма педагогічного мінімуму для батьків. Київ, 1969. 123 с.

285. Про візит голови представництва Дитячого Фонду ООН в обласну дитячу лікарню. URL <http://www.odkl.if.ua/news>
286. Про затвердження Державної програма підтримки сім'ї на період до 2010 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/244-2007-п>.
287. Про державний бюджет України на 2014 рік : Закон України від 16.01.2014 р. № 719-VII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/719-18>
288. Про державну допомогу сім'ям з дітьми : Закон України від 21.11.1992. Дата оновлення: 20.01.2018 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2811-12>.
289. Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» : Закон України від 1.06.2000 р. № 35. Дата оновлення: 20.01.2018 р. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/1768-14
290. Про додаткові заходи щодо реалізації державної молодіжної політики. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1165/96>.
291. Про заходи щодо заохочення народжуваності в Україні. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5/2002>.
292. Про заходи щодо посилення охорони материнства та дитинства : Постанова Кабінету Міністрів України від 4 грудня 1998 р. № 1929. *Офіційний вісник України*, 1998/ № 49. С. 34.
293. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 р. URL: zakon.rada.gov.ua/go/2229-19.
294. Про Національну стратегію реформування інституційного догляду та виховання дітей на 2017 – 2026 роки та план заходів з реалізації її I етапу. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KR170526.html.
295. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
296. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2000 р. № 2402-III. Дата оновлення: 20.01.2018 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>.
297. Про охорону праці : Закон України від 14 жовтня 1992 р. № 2695-XII. Дата оновлення: 20.01.2018 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2694-12>.
298. Про підтримку сімей при народженні дитини: URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5/2002>.
299. Прородинні рухи в УГКЦ / Комісія УГКЦ у справах родин. URL: <http://rodyna.ugcc.org.ua/category/diyalnist-komisiyi/pro-rodynni-ruhy-v-ugkts/>.
300. Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України від 23.04.1991 р. № 988-XII. Дата оновлення: 08.09.2016 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/987-12>.
301. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю : Закон України від 21.06.2001 р. № 42. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 42. С. 213.
302. Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні : Закон України від 05.02.1993 р. № 16. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2998-12>
303. Про становище молоді в Україні (щодо підтримки молоді сім'ї, посилення соціального захисту дітей та молоді у 2001–2006 рр.): щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України. Київ, 2006. 300 с.
304. Про схвалення Стратегії подолання бідності : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 березня 2016 р. № 161-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/248898080>.
305. Програма «Українська родини». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/243-2001-п>.
306. Программа исследовательской работы врачей по охране материнства и младенчества в деревне. *Охрана Материнства и Младенчества*. Ленинград, 1925. № 1 – 3. С. 56–58.
307. Программа лектория для родителей. Москва, 1955. 18 с.
308. Программа народных университета педагогических знаний для родителей / Сост. М.Д.Махлин. Ленинград, 1971. 38 с.
309. Программа работы родительских университетов / Сост. М. П. Задесенец. Київ, 1978. 72 с.
310. Программа факультетов семейно-бытовой культуры народных университетов. Ленинград, 1971. 27 с.

311. Просецкий В. А. Педагогические конференции родителей. Липецк, 1958. 48 с.
312. Проскурняк О. П. Материнство: феномен психології та об'єкт виховання : навчально-методичний посібник. Чернівці, 2011. 112 с.
313. Раєвський О.М. Деякі пропозиції щодо роботи університету для батьків. *Радянська школа*. 1961. № 4. С. 23–27.
314. Раєвський О.М. Університет для батьків. *Радянська школа*. 1966. № 6. С. 55–58.
315. Распутин В. Cherche la femme. *Наш современник*. 1990. № 3. С. 167–178.
316. Расчетина С. А., Зайченко О. М. Социодидактика: История и теория социальной педагогики : монографія. Великий Новгород, 2003. 343 с.
317. Резолюція 36/55 Генеральної Асамблеї ООН від 25 листопада 1981 року. URL: <https://books.br.com.ua/40166>.
318. Рекомендації парламентських слухань «Забезпечення прав дітей в Україні. Охорона материнства та дитинства». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2894-iv>.
319. Рішення партії та уряду з господарських питань: збірник документів. Т. 7: 1968–1969. Москва, 1970. 1200 с.
320. Родителям о детях (справочник для родителей) / Под общей ред. А.Ф.Тура. Ленинград, 1975. 86 с.
321. Розпорядження «Про затвердження плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року». URL: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248740679>
322. Романець О. В. Система соціального захисту: досвід Франції. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Економіка*, 2012. Вип. 10. Ч. 2. С. 413.
323. Романовська Л. Соціально-педагогічна підтримка діяльності дитячих громадських об'єднань України: історія і сучасність : монографія. Вінниця, 2012. 419 с.
324. Рубан Е. В., Лебедева Л. К. Опыт летней площадки-пляжа для детей раннего возраста при 10-ой детконсультации в Одессе. *Сборник работ по охране материнства и младенчества, посвященный 25-летию Одесской «Капли Молока»*. Одесса, 1927. С. 68–71.
325. Руднева О. К современному положению вопроса о борьбе со смертностью грудных детей Америке. *Журнал по изучению раннего детского возраста* [под ред. Г.Н.Сперанского]. Москва-Петроград, 1923. Т.1. № 3–4. С. 127–136.
326. Русова С. Ф. Вибрані твори : У 2 кн. Кн. 1 /За ред. Є.І. Коваленко; Упоряд. Є.І. Коваленко, І.М. Пінчук. Київ, 1997. 320 с.
327. Рябоконт Л. Дітям – право голосу! *День*. 2001. № 53. С. 2–3.
328. Самоукина В.В. Психология материнства. *Прикладная психология*. 1998. № 6. С. 67–81.
329. Сборник нормативных документов по социальному обеспечению. 2 изд. Москва, 1989, ч. 2. 174 с.
330. Святовец В. Ф. Особистість формується з дитинства. *Рідна школа*. 1968. № 11. С. 110–111.
331. Сейко Н. А. Добродійність як провідник соціалізації дітей шкільного віку в Україні (XIX – початок XX століття). *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*, 2012. Вип. 65. С. 53–57.
332. Семиченко В. А., Заслуженюк В. С. Психологія та педагогіка сімейного спілкування. Київ, 1998. 212 с.
333. Симоненко Г. В интересах матери и ребенка: пособия на детей. Москва, 1976. 80 с.
334. Симоненко М.К. Кафедра педагогіки і університет для батьків. *Радянська школа*. 1965. № 6. С. 27–28.
335. Синани М. С., Морозова Е. И. Некоторые данные из отчетов 6-ти одесских акушерско-гинекологических консультаций за 1925 год /М.С.Синани, *Сборник работ по охране материнства и младенчества, посвященный 25-летию Одесской «Капли Молока»*. Одесса, 1927. С. 263–267.
336. Синьов В. М. Корекційна психопедагогіка, Олігофренопедагогіка : підручник. Частина I. Київ, 2007. 238 с.

337. Сімейна політика Франції. URL: <http://shev.gov.ua>.
338. Сімейний кодекс України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>
339. Скоромна О. П. Юне материнство як соціально-педагогічна проблема. *Вісник Луганського національного університету ім. Т.Шевченка. Педагогічні науки*, 2012. № 5, ч. 1. С. 46–51.
340. Слабошницький М. Ф. Українські меценати: Нариси з історії української культури : навч. видання. Б.м., 2001. 135 с.
341. Словарь по социальной педагогике : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / авт.-сост. Л. В. Мардахаев. Москва, 2002. 368 с.
342. Словник української мови : в 12 т. / [укл. А. Білоштан, М. Бойко, В. Градова та ін.] ; за ред. П. Доценко, Л. Юрчук. Київ, 1971–1980. Т. 2., 1971. 550 с.
343. Словник-довідник для соціальних педагогів і соціальних працівників / [За заг.ред. А.Й. Капської, І.М. Пінчук, С.В. Толстоухової]. Київ, 2000. 260 с.
344. Смирнова С.А. З досвіду роботи з батьками. *Дошкільне виховання*. 1952. № 6. С. 38–40.
345. Соколова А. В. Вербалізація концептосфери «фемінізм» в американському жіночому дискурсі XIX-XXI ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Одеса, 2007. 20 с.
346. Сольский Я.П., Гойда Н.Г., Татарчук Т.Ф. Развитие охраны материнства и родовспоможения в Украине. Київ, 2008. 400 с.
347. Сорока Г. І. Система педагогічної підтримки дітей в освіті. Харків, 2003. 80 с.
348. Сорока О. В. Арт-терапія: теорія і практика : навчально-методичний посібник. Тернопіль, 2014. 196 с.
349. Сосновская Н. Ф. Формирование культуры общения в семье. Ленинград, 1990. 14 с.
350. Социальное обеспечение в СССР: сборник нормативных актов. Москва, 1986. 800 с.
351. Соціальна педагогіка: теорія і технології: підручник /ред. І.Д. Зверева. Київ, 2006. 316 с.
352. Соціальна політика і соціальна робота: термінологічно-понятійний словник /Укл. М.Ф.Головатий, М.Б.Панасюк. Київ, 2005. 356 с.
353. Соціальна політика. Словник: поняття, категорії, терміни / М.А.Бучин, М.П.Гетьманчук, І.П.Карий. Львів, 2008. 274 с.
354. Соціальна політика. Словник: поняття, категорії, терміни. Львів: Дослідно-видавничий центр Наукового товариства ім. Т.Шевченка / М.А.Бучин, М.П.Гетьманчук, І.П.Карий, З.Й.Куньч, Я.Б.Турчин, 2008. 274 с.
355. Соціальна термінологія : Словник-довідник / М.П.Василенко, В.С.Васильченко, В.М.Галицький, П.В.Швець. Київ, 2007. 368 с.
356. Соціальне забезпечення в СРСР : збірник нормативних актів. Москва, 1979. 305 с.
357. Соціальне становлення дитини у прийомній сім'ї: соціальний супровід: нав.-метод. посіб. /Автор. кол.: Л.С.Волинець, А.Й.Капська, Н.М.Комарова, І.В.Пеша, Г.М.Бевз, Л.В.Долинська, О.О.Яременко. Київ, 2000. 127 с.
358. Соціальні результати державних програм теоретико-методологічні та прикладні аспекти оцінювання : монографія / за ред. Е.М. Лібанової. Умань, 2012. 312 с.
359. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / За заг. ред. В.М.Гейця. К., 2009. 687 с.
360. Соціально-педагогічний тезаурус. Житомир, 2006. 250 с.
361. Соціально-праовив захист дитинства : навчально-методичний посібник /авт.-уклад.: Смагін І.І., Арешонков В.Ю., Смагіна Т.М. Житомир, 2011. 344 с.
362. Соціально-правова охорона дитинства та її завдання : методичний лист. Харків, 1930. 32 с.
363. Соціальна робота : підручник / [О.П. Бартош-Пічкач, Н.М. Горішна, Г.В. Лещук, В.А. Поліщук, О.Ю. Пришляк / за ред. дійсного члена НАПН Н.Г. Ничкало]. Тернопіль, 2010. 330 с.
364. Спільнота «Матері у молитві». URL: <http://www.mykoly-dobrogo.org.ua/spilnoty/materi-v-molitvi/>.
365. Справочник по вопросам охраны детства. Изд. 2, доп. Москва, 1951. 142 с.
366. Справочник по вопросам охраны детства. Москва, 1956. 225 с.

367. Стельмахович М. Г. Українська родина. Київ, 1995. 219 с.
368. Стельмахович М. Г. Українська родинна педагогіка : навч. посіб. Київ, 1996. 288 с.
369. Стинская В. Особенности формирования социальной политики поддержки материнства и детства в зарубежных странах в XX веке. *GESJ : Education Science and Psychology*. 2015. # 4 (36). Р. 87–92.
370. Стинская В. Роль научных учреждений у становлении социально-педагогической поддержки материнства и младенчества в России в начале XX в. «Новини на научний прогрес – 2013»: матеріали за Міжнародна научна практична конференція (м. Софія, 17–25 серпня 2013 р.). Софія, 2013. С. 92–95.
371. Стинська В. Соціальна підтримка материнства й дитинства в УРСР та зарубіжних країнах на початку XX століття: правовий аспект. *Освітологічний дискурс*. Івано-Франківськ, 2015. № 4. С. 230–239.
372. Стинська В. «Соціально-педагогічна підтримка дитинства й материнства»: дефінітивно-понятійна сутність. *Освітній простір України : науковий журнал ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»*. Івано-Франківськ, 2014. С. 136–141.
373. Стинська В. «Батьківська педагогіка» Василя Сухомлинського та її значення для становлення соціально-педагогічної підтримки дитинства й материнства в Україні. *Педагогічна персоналістика: теорія, історія, освітня практика, посвяченій 160-річчю від дня народження С. Русової* : матеріали I Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (м. Івано-Франківськ, 25 лютого 2016 р.). Івано-Франківськ, 2016. С. 88–91.
374. Стинська В. «Батьківська педагогіка» Василя Сухомлинського. *Початкова освіта*. 2013. № 38 – 39. С. 25–28.
375. Стинська В. «Материнська школа» Яна Амоса Коменського та її значення для становлення соціально-педагогічної підтримки материнства і дитинства в Україні : збірник наукових праць Уманського державного університету імені Павла Тичини. Умань, 2012. Ч. 3. С. 288–295.
376. Стинська В. Державна соціальна політика підтримки материнства і дитинства в Німеччині. *Освітній простір України: науковий журнал ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»*. Івано-Франківськ, 2016. С. 27–32.
377. Стинська В. Державні програми соціальної підтримки материнства і дитинства в США. *Освітній простір України : науковий журнал ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»*. Івано-Франківськ, 2017. Вип. 9. С. 31–37.
378. Стинська В. Деякі аспекти соціально-педагогічної підтримки дитинства й материнства у творчій спадщині Антона Макаренка. *Витоки педагогічної майстерності : зб. наук. праць*. Полтава, 2014. Вип. 13. С. 249–254.
379. Стинська В. Нормативно-правові засади соціально-педагогічної підтримки дитинства в сучасній Україні. *Вісник Чернівецького університету. Педагогіка і психологія*, 2015. Вип. 746. С. 186–193.
380. Стинська В. Організаційні форми навчання батьків у діяльності народних університетів педагогічних знань в Україні (друга половина XX ст.). *Гірська школа Українських Карпат*. 2013. № 8 – 9. С. 322–326.
381. Стинська В. Особливості становлення системи соціально-педагогічної підтримки дитинства й материнства в УРСР у 20-ті рр. XX ст. *Людинознавчі студії : збірник наукових праць ДДПУ імені Івана Франка. Педагогіка*. Дрогобич, 2013. Вип. 27. С. 124–139.
382. Стинська В. Педагогічна конференція батьків – активна форма поширення позитивного досвіду сімейного виховання в народних університетах педагогічних знань у XX ст. в Україні. *Підготовка майбутніх педагогів у контексті стандартизації початкової освіти* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Бердянськ, 14 вересня 2017). Бердянськ, 2017. С. 304–306.
383. Стинська В. Педагогічна пропаганда серед батьків як напрямок соціально-педагогічної підтримки дитинства й материнства в Україні (XX ст.). *Январские педагогические чтения*. Симферополь, 2012. Вип. 10. С. 90–93.

384. Стинська В. Педагогічний всеобуч батьків – основа соціально-педагогічної підтримки дитинства й материнства в УРСР у другій половині ХХ ст. *«Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей»*: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції /за заг. ред. проф. О.Кікінежді (м. Тернопіль, 29–30 квітня 2014 р.). Тернопіль, 2014. С. 735–738.

385. Стинська В. Підвищення рівня педагогічної освіти батьків – пріоритетний напрямок соціально-педагогічної підтримки сім'ї на сучасному етапі. *Інформаційний бюлетень кафедри педагогіки імені Богдана Ступарика*. Івано-Франківськ, 2013. № 17. С. 16–18.

386. Стинська В. Проблеми сімейного виховання у педагогічній спадщині Василя Сухомлинського. *Педагогічна персоналістика: теорія, історія, освітня практика*: матеріали I Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (м. Івано-Франківськ, 25 лютого 2016 р.). Івано-Франківськ, 2016. С. 88–91.

387. Стинська В. Релігійний напрям соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в Україні. *Освітній простір України: науковий журнал ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»*. Івано-Франківськ, 2017. Вип. 11. С. 12–19.

388. Стинська В. Роль закладів «Каплі молока» у становленні здоров'язберігаючого напрямку соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в Україні на початку ХХ ст. *Вісник Прикарпат. ун-ту. Педагогіка*. Івано-Франківськ, 2013. Вип. XLV. С. 17–22.

389. Стинська В. Роль народних університетів педагогічних знань у становленні системи соціально-педагогічної підтримки дитинства й материнства в Україні (ХХ ст.). *Гуманітарний вісник. Додаток 1 до Вип. 27. Т. VI (39): Тематичний випуск «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору»*. Київ, 2012. С. 440–450.

390. Стинська В. Система шкільництва в Галичині (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Івано-Франківськ, 2007. 180 с.

391. Стинська В. Сім'я як соціально-педагогічне середовище розвитку, виховання і підтримки дитини. *Суспільні науки: невирішені питання* : матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (м. Краматорськ, 22 квітня 2017 р.). Вінниця, 2017. С. 41–44.

392. Стинська В. Соціальна підтримка материнства й дитинства в Бельгії. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Педагогіка*. Дрогобич, 2016. Вип. 2/34. С. 228–235.

393. Стинська В. Соціальна політика підтримки материнства й дитинства в УРСР в 60–80 рр. ХХ ст. *Людинознавчі студії : збірник наукових праць ДДПУ імені Івана Франка. Педагогіка*. Дрогобич, 2014. Вип. 29. Частина 2. С. 197–205.

394. Стинська В. Соціальна політика підтримки материнства й дитинства у Франції. *Людинознавчі студії : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Педагогіка*. Дрогобич, 2017. Вип. 5/37 (2017). С. 218–230.

395. Стинська В. Соціальна політика підтримки материнства й дитинства у Великій Британії. *Osobowości, społeczeństwo, polityka* : матеріали III Міжнародної наукової конференції (Lublin, 15–16 luty 2016 r.). Люблін, 2016. Ч. 2. С. 63–65.

396. Стинська В. Соціально-педагогічна підтримка дитинства й материнства в УРСР у 20–30 рр. ХХ ст. *Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Соціальна робота. Соціальна педагогіка : збірник наукових праць*. Київ – Івано-Франківськ, 2013. Вип. 17. Ч. 3. С. 86–94.

397. Стинська В. Соціально-педагогічна підтримка дитинства й материнства в сільській місцевості УРСР у 20 рр. ХХ ст. *Карпати-Аппалачі: формування особистості в контексті сталого розвитку гірських регіонів* : матеріали II Міжнародної спільної українсько-американській науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 24–26 вересня 2013 р.). Івано-Франківськ, 2013. С. 194–197.

398. Стинська В. Соціально-педагогічна підтримка материнства в сучасній Україні: правовий аспект. *Обрії*. Івано-Франківськ, 2015. № 1 (40). С. 44–48.

399. Стинська В. Соціально-педагогічна підтримка сім'ї у творчій спадщині Петра Лесгафта. *Osobowości, społeczeństwo, polityka* : матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції (Lublin, 11–12 marca 2017 r.). Люблін, 2017, ч. 1. С. 190–194.

400. Стинська В. Співпраця сім'ї та школи у системі галицького шкільництва початку ХХ століття. *Вісник Прикарпатського університету. Педагогіка*. Івано-Франківськ, 2001. Вип. VI. С. 56–62.
401. Стинська В. Феномен «материнство» в історичній ретроспективі. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. Умань, 2015. Вип. 53. С. 313–319.
402. Стинська В. Центри соціальної підтримки материнства й дитинства в Україні: сучасні виклики суспільства (на прикладі Івано-Франківської області). *Обрії*. Івано-Франківськ, 2017. № 2 (45). С. 126–130.
403. Стинська В. Школа матері – важлива форма пропаганди педагогічних і медичних знань в УРСР у другій половині ХХ ст. *Гірська школа Українських Карпат*. Івано-Франківськ, 2017. № 16 – 9. С. 125–129.
404. Статистические материалы по состоянию народного здоровья и организации медпомощи в СССР за 1913 – 1923 гг. Москва, 1926. 250 с.
405. Стукс Г. Г. Деятельность детских консультаций города Одессы в 1925 году. *Сборник работ по охране материнства и младенчества, посвященный 25-летию Одесской «Капли Молока»*. Одесса, 1927. С. 58–64.
406. Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка. Київ, 1978. 263 с.
407. Сухомлинський В. О. Моральні заповіді дитинства і юності. К., 1966. 232 с.
408. Сухомлинский В. О. Сердце отдаю детям. Київ, 1974. 288 с.
409. Тальзина Н. Ф. Из опыта работы родительского университета при МГУ. Москва, 1960. 45 с.
410. Тальзина Н. Ф. Кибернетика и педагогика [В сб. Проблемы социалистической педагогики. Москва, 1973. С. 142–148.
411. Тато-школа: як створити та забезпечити стале функціонування. методичний посібник / Шерстюк О.М., Марценюк В.А., Мотигін В. В. Вінниця, 2009. 124 с.
412. Терещук В. Природний рух населення й депопуляція в Україні на тлі європейської демографічної ситуації. *Україна: аспекти праці*. 2010. № 4. С. 19–23.
413. Тесленко В. В. Теорія і практика соціально-педагогічної підтримки дітей з обмеженими можливостями в промисловому регіоні : монографія. Вид. 2-е, доп. та перероб. Луганськ, 2007. 368 с.
414. Тесленко В. Теорія і практика соціально-педагогічної підтримки дітей з обмеженими можливостями в промисловому регіоні : монографія. Луганськ, 2007. 367 с.
415. Типове Положення про соціальний центр матері та дитини від від 8 вересня 2005 р. № 879. URL: <http://www.msp.gov.ua/projects/184/>.
416. Типове положення про Службу соціальної підтримки сімей від 17.08.2005 р. № 1658. URL: <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/z1259-05>.
417. Типове положення про соціальний гуртожиток для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування від 8 вересня 2005 р. № 878. URL: <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/1291-2005-п>.
418. Типове положення про соціально-реабілітаційний центр (дитяче містечко) від 27 грудня 2005 р. № 1291. Дата оновлення: 26.07.2016 р. URL: <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/1291-2005-п>.
419. Типове положення про центр соціально-психологічної реабілітації дітей від від 28 січня 2004 р. № 87. Дата оновлення: 26.07.2016 р. URL: <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/87-2004-п>.
420. Тищенко О. В. Соціальна робота та права людини : навчальний посібник. Київ, 2010. 240 с.
421. Тищенко О.М., Заборовський Г. І. Громадське здоров'я та охорона здоров'я : навчальний посібник для студентів факультету медичних сестер з вищою освітою, 2004. URL: <http://medu.pp.ua/zdravooхранeniya-sistemyi-organ/obschestvennoe-zdorove-zdravooхранenie.html>.
422. Трубавіна І. М. Концепція соціально-педагогічної роботи з сім'єю. *Теорія та практика підготовки соціальних педагогів та психологів у ВНЗ: досвід, проблеми та перспективи* :

матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 17–19 травня 2007 р.). Запоріжжя, 2007. С. 91–94.

423. Тюття Л. Г., Іванова І. Б. Соціальна робота: теорія і практика : навчальний посібник. 2-е вид., перероб. і доп. Київ, 2008. 575 с.

424. Українська педагогічна думка в іменах (Східна Галичина – українське зарубіжжя ХХ ст.) : навчальний посібник / [Т.К.Завгородня, З.І.Нагачевська, В.В.Стинська та ін.]. Івано-Франківськ, 2009. С. 43–97; 142–153; 228–239.

425. Умови молодіжного житлового кредитування. URL: <http://osvita.org.ua/student/family/article/02/>.

426. Уроки педагогического мастерства для родителей / Сост. О.С.Курин. Київ, 1976. 140 с.

427. Усенко В. Дитинству – захист. *Радянська школа*. 1990. № 12. С. 12–15.

428. Успенский В. Б. О системе педагогических знаний среди родителей *Совместная деятельность школы, семьи и общественности в коммунистическом воспитании подрастающего поколения: тезисы докладов Всероссийской научно-методической конференции по вопросам участия общественности в коммунистическом воспитании учащихся общеобразовательных школ.*, (г. Москва, 7–9 января 1974 г.). Москва, 1974. С. 122–125.

429. Участие школ в работе по охране детства: инструктивно-методическое письмо. Москва, 1953. 65 с.

430. Учебно-методический план занятий народных университетов педагогических знаний для родителей / Сост. Т.К.Короткина, Г.Г.Петроченко, 1978. 81 с.

431. Учебно-тематические планы народных университетов [под ред. А.В.Даринского, А.Д.Юрова]. НДІ загальної освіти дорослих АПН України, 1971. 134 с.

432. Учебные планы и программы для народных университетов педагогических знаний по вопросам коммунистического воспитания детей в семье / Сост. И.А.Печерникова. Москва, 1973. 47 с.

433. Ушинский К. Д. Избранные педагогические сочинения : в 2 т. Москва, 1974. Т 1. 560 с.

434. Ушинський К. Д. Твори : у 6 т. Київ, 1952–1955.

435. Ушинський К.Д. Про сімейне виховання. Київ, 1974. 148 с.

436. Федер Е. К итогам 3-го Всеукраинского Совецания по охране материнства и детства. *Вестн. ОХМД*. Харьков, 1922. № 2–3. С. 5–17.

437. Федер Е. Что такое охрана материнства и младенчества. Москва, 1929. 69 с.

438. Федер Е. На новых путях. Задачи и перспективы работы по охране материнства и младенчества. Москва-Ленинград, 1929. 110 с.

439. Федынский С. И. К вопросу об охране материнства, младенчества и раннего детства в Германии. Направление ее развития и некоторые выводы. *Журнал по изучению раннего детского возраста* [под ред. Г.Н.Сперанского]. – Москва-Петроград, 1923. Т.1. № 2. С. 85–100.

440. Федяєва В. Дитинство: підходи до вивчення в наукових розвідках французького історика Ф. Арієса (1914 – 1984). *Історико-педагогічний альманах*, 2012. № 1. С. 73–76.

441. Федяєва В. Сімейне виховання в історичній ретроспективі (друга половина ХІХ – ХХ століття) : монографія. Херсон, 2010. 348 с.

442. Филиппова Г.Г. Психология материнства. Москва, 2002. 340 с.

443. Фирсов М. В. История социальной работы : учеб. пособие для высшей школы. Москва, 2004. 684 с.

444. Фрейд А. Психопаталогія дєтсва. Москва, 2000. 223 с.

445. Фролова Е. П., Бирюлева О. Ю. Пособия на детей: порядок назначения и выплаты. Москва, 1981. 62 с.

446. Фролова Е. П., Потшеба Г.И. Государственная помощь матерям и детям. Москва, 1989. 109 с.

447. Халецька А.А. Соціальний захист населення в Україні: теорія та практика державного управління : монографія. Донецьк, 2010. 430 с.

448. Храм Свв. Володимира і Ольги (м. Львів). Катехитична школа. URL: http://viochurch.lviv.ua/index/katekhitchna_shkola/0-29.
449. Храм Свв. Ольги і Єлизавети. Катехитична школа. URL: <http://olha-church.org.ua/web/page/katehitichna-shkola>.
450. Хромова О. Л., Кравченко О. Л. Педагогічний всеобуч батьків. Київ, 1990. 32 с.
451. Центр свідомого батьківства «Дівія» – Щаслива сім'я. URL: <http://diviya.if.ua>.
452. Центр Християнської родини. URL: http://viochurch.lviv.ua/index/centr_khristijanskoji_rodini/0-50.
453. Чанишева Г.І., Пожарова О.В. Охорона материнства за трудовим законодавством України : монографія. Одеса, 2015. 200 с.
454. Ченбай І. В. Становлення і розвиток в Україні сімейних форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (40-і роки ХХ ст. – поч. ХХІ ст.): автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2010. 20 с.
455. Ченкова К. Правова охорона материнства і дитинства в українських губерніях Російської імперії (XIX – 1917 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2015. 20 с.
456. Чепіль М.М., Дудник Н.З. Педагогіка Марії Монтессорі : навч. посіб. Київ, 2017. 265 с.
457. Чередов І. М. О работе с родителями учащихся. Омск, 1975. 110 с.
458. Чеховська І. Державна матеріальна підтримка сімей в Україні: проблеми та напрями реформування. URL: http://sn-jurid.crimea.edu/arhiv/2012/25_1law/050_chex.pdf.
459. Чорбинский С.А. Социальная работа и социальные программы в США. Москва, 1994. 125 с.
460. Шацкий С. Школа и строительство жизни. Педагогические сочинения : в 4-х т. Москва, 1964. Т.ІІ. 286 с.
461. Шевченко Н.Ю. Реалізація прав дитини в сім'ї. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2004. №1. С.58–68.
462. Шевченко Н.Ю. Соціалізація дитини в сім'ї: правовий аспект. *Соціалізація особистості* : збірник наукових праць / За заг. ред. А.Й. Капської. Том ХХІ. Київ, 2003. С. 48–55.
463. Шевченко Н.Ю. Ставлення батьків до прав дитини. *Діти – батьки – сім'я*. Київ, 2005. Вип. 3. С. 16–21.
464. Шевченко Н.Ю. Усвідомлене ставлення батьків до прав дитини: теоретичні аспекти. *Проблеми педагогічних технологій* : збірник наукових праць / За заг. ред. В.С. Зубович. Луцьк, 2004. Вип. 3–4. С. 25–31.
465. Шестель А. П. Педагогические знания – родителям. Омск, 1965. 162 с.
466. Ширмер Я. Соціальна допомога в США. URL: <http://www.case-ukraine.com.ua/>.
467. Школа батьківської компетентності «Станіславський ТАТО» (тато-школа). URL: <http://page.if.ua/catalog/410.html>.
468. Школа матері (положення, навчальні плани та програми) / Авт. збірника: І.Б.Баскіна, М.В.Вовчик-Блакитна, Р.І.Свдокімова, О.Р.Костенко. Київ, 1961. 60 с.
469. Школа народжувати. URL: <http://olha-church.org.ua/web/page/shkola-narodzhuvaty>.
470. Школа сім'ї – Храм Вознесіння Господнього. URL: <http://voznosinnya.lviv.ua/index.php?page=1177>.
471. Шнейдер Л.Б. Психология семейных отношения. Москва, 2000. 512 с.
472. Штефан Л. А. Соціально-педагогічна підтримка молоді сім'ї *Вісник Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2009. № 2. С. 219–221.
473. Штефан Л. А. Соціально-педагогічна теорія і практика в Україні (20 – 90-ті рр. ХХ ст.). Харків, 2002. 264 с.
474. Шульга Т. И., Олиференко Л. Я., Дементьева И. Ф. Социально-педагогическая поддержка детей группы риска. Москва, 2004. 256 с.
475. Шумна Л. Соціальна підтримка як організаційно-правова форма соціального забезпечення : автореф. дис...д. юрид. наук : 12.00.05. Луганськ, 2014. 39 с.

476. Щеглова С. Н. Как изучать детство? Социологические методы исследования современных детей и современного детства. Москва, 2000. 72 с.
477. Щодо міжнародного досвіду стимулювання народжуваності та основних напрямів його використання в Україні. URL: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/Oktober/3.htm>.
478. Эльконин Д. Психология игры. Москва, 1999. 360 с.
479. Эриксон Э. Г. Детство и общество. Изд. 2-е, перераб. и доп. / Пер. с англ. СПб., 1996. 592 с.
480. Ямпольский С. М. К 20-летию деятельности Харьковской «Капли Молока» (ныне первого отделения Украинского Государственного Института Охраны Материнства и Детства Наркомздрава. *Сборник работ по охране материнства и младенчества, посвященный 25-летию Одесской «Капли Молока»*. Одесса, 1927. С. 38–43.
481. Янченко Т. Проблеми соціально-педагогічної підтримки дітей, які потребували захисту, в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис... канд. пед. наук : спец. 13.00.01. Київ, 2006. 20 с.
482. Ярошенко І.С. Права соціального забезпечення: нав. посіб. Київ, 2005. 232 с.
483. Blum N. Unsere Leistung – der Aufbau des Sozialstaates. *Union in Deutschland*. Bonn, 1990. № 14. P. 5–8.
484. Bott E. Family and social change: A study of family a.kinship in a South Wales town. L., 1965. 252 p.
485. Bowlby J. Maternal care and mental health: [monograph]. Geneva: Claridge, 1987. 321 p. .
486. Buyses A. Modeles familiaux et legislations sociales dans les pays de la CEE: Etude comparative. *Etudes et recherches. Geneve*, 1992. № 49. P. 97–107.
487. Conservative care in action: Social security policy. *Politics today*. L., 1990. № 11. P. 282–298.
488. Data and materials related to Welfare programs for families with children / Prep. by the staff for the use on the Comm. on finance, US Senate. Wash.: Gov. print. off., 1988. VII. 331 p.
489. Dumon W. La politique familiale en Europe Occidentale: Une reflexion sociologique. *Annee social*. Ser. 3. P., 1987. Vol. 7. P. 291–308.
490. Dumon W. La politique familiale en Europe: des familles monoparentales a revenue faible ou sans revenue. *Population*. P., 1992. A. 47. № 4. P. 1045–1051.
491. Effinger H., Luthe D. Soziale Dienste zwischen Gemeinschaft, Markt und Staat. *Sozialmarkt und Manager*. Bremen, 2003. P. 13–40.
492. Ekert-Jaffe O. Effets et et limits des aides financiers aux families: Une experience et un modele. *Population*. P., 1986. A. 41. № 2. P. 327–348.
493. Elewen years work: The record of the conservative government since May 1979 // *Politics today*. L., 1990. № 8. P. 186–231.
494. Familienpolitik. *Bonner Almanach* 1989 / 1990. Bonn, 1990. P. 212–222.
495. Familienpolitik der CDU: Edne Leistungsbilanz 1982 – 1990 // *Union in Deutschland*. Bonn, 1990. № 27. P. 11–16.
496. France. Parlament. Assemblée nationale. Annexe au process-verbal de la séance du 19 oct. 1989. P., 1989. № 946. 7 p.
497. Funding for children in fiscal year 1990: Hearing before the Task forse on human resources of the Committee on the budget, House of representatives, 101st Congr., 1st sess., Mar.8, 1989. Wash.: Gov. print. off., 1989. IV. 137 p.
498. Gauthier A. The State and the Family. A Comparative Analysis of Family Policies in Industrialized Countries. Clarendon Press. Oxford, 1996. P. 172.
499. Gerlach I. Familie und staatliches Handeln. *Ideologie und politische Praxis in Deutschland*. Opladen, 1996. 383 p.
500. Goldtorp J. Family life in Western societies: A hist. sociology of family relationships in Britain a.North America. Cambridge, 1987. 285 p.
501. Goode W. World revolution and family patterns. N.Y. 1963. 432 p.

502. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. Bonn: Bundeszentrale für polit. Bildung, 1967. 60 p.
503. Gustafsson Siv, Frank P. Stafford. Three Regimes of Child Care: The United States, the Netherlands, and Sweden *The National Bureau of Economic Research*, 1994. 156 p.
504. Hantrais L. La fecondite en France et au Royaume-Uni: Les effets possibles de la politique familiale / Hantrais L. *Population*. P., 1992. A. 47, № 4. P. 987–1015.
505. Henderson A., White L. Shrinking welfare states? Comparing maternity leave benefits and child care programs in European Union and North American welfare states, 1985–2000. *Journal of European Public Policy*, 2004 Volume 11, [Issue 3](#).
506. Janusz Korczak – życie i dzieło. Materiały z Międzynarodowej Sesji Naukowej Warszawa, 12–15 października, 1978. Warszawa. WSiP, 1982.
507. Kamerman Sh., Kahn A.J., Kingston P. Maternity policies and working women. N.Y.: Columbia univ. press, 1983. XI. 183 p.
508. Keitley J. United Kingdom. *Social welfare in developed market countries* / Ed. By Dixon J., Scheurel R.P. L.; N.Y., 1989. P. 309 – 344.
509. Kristeva J. La Revolution du langage poetique: lavant-garde a la fin du XIX esiee le, Lantrea mon tet Mallarme. Paris: Senil, 1974. 645 p.
510. La famille: Transformation recentes. *Problemes polit. et sociaux*. P., 1992. № 685. P. 1 – 60.
511. La politique familiale. *Monde*. P., 1993. 4 mai. P. 30–39.
512. Les politiques familiales nationales des Etats membres de la Communaute europeenne en 1991/ *Commiss. Des Communautes europ. Observatoire europ. Des politiques familiales nationales*; Dumon W. avec la collab. De Nuelant T. et al. Bruxelles. 1992. Vol. 1. X. 169 p.; Vol.2. VI. 287 p.
513. Lesemann F., Martin C. La part des familles: Les conditions d'une comparaison internationale. *Notes et etudes doc*. P., 1993. №967/4968. P. 197–205.
514. Levy M.-L. Flux et reflux du natalisme. *Population et societe*. P., 1990. № 251. P. I–IV.
515. Litwak E. Occupational mobility and extended family cohesion. *Amer. social. Rev.* N.Y., 1960. Vol. 25. P. 9–21.
516. McIntosh C. Recent pronatalist policies in Western Europe / C. McIntosh. *Population a. development rev.* N.Y., 1987. Suppl. to Vol. 12, 1986. P. 318–334.
517. National family policies in EC-countries in 1991 / *Commiss. of the Europ. communities. Europ. observatory of national family*. Brussels, 1992. Vol. 1. 158 p.; Vol. 2. 266 p.
518. Oversight of the Family support act of 1988: Hearing before the Subcomm. on human resources of the Comm. on ways a. means. House of representatives, 101st Congr., 1989. III. 194 p.
519. Parsons T., Bales R. Family socialization and interaction process. L., 1956. 422 p.
520. Pelletier F. Prestations familiales, fiscalite et prise en compte des charges familiales / Pelletier F. *Rev. de l'IREs*. P., 1991. № 6. P. 133–168.
521. Pfau-Effinger B., Geissler B. Institutioneller und soziokultureller Kontext der Entscheidung verheirateter Frauen für Teilzeitarbeit, 2002. V. 25. № 3. P. 358–370.
522. Pilling D., Pringle M. Controversial issues in development. L., 1978. 424 p.
523. Premier rapport sur l'application de la Charte communautaire des droits sociaux fondamentaux des travailleurs. *Europe sociale*. Luxembourg, 1992. № 1. P. 1–218.
524. Rutter M. Maternal deprivation reassessed. Harmondsworth, 1972. 175 p.
525. Schleicher H. Familie und Recht: Kindschaftsrecht, Jugendhilferecht, Jugendstrafrecht, Ehe und Scheidungsrecht. Köln: Fortis-Verlag, 2003. 459 p.
526. Sels C., Dumon W. Family policy in EEC countries. Luxembourg, 1990. P. 5–31.
527. Siv Gustafsson, Frank P. Stafford. Three Regimes of Child Care: The United States, the Netherlands, and Sweden. *The National Bureau of Economic Research*, 1994. P. 250–350.
528. Squire C. The Social Context of Birth. New York, 2009. 193 p.
529. State of the nation's child welfare system: Hearing before the Subcomm. on human resources of the Comm. on ways a. means. House of representatives, 102^d Congr., 1st sess., Mar. 19, 1991. Wash.: Gov. print. off., 1991. III. 172 p.

530. Statistical abstract of the United States: Nat. data book / US. Dep. Of commerce. Bureau of the census. 112th ed. Wash.: Gov. print. off., 1992. XX. 979 p.

531. Stynska V. Current Problems of Motherhood and Childhood Social Support in the Developed Countries. *Studies and Current Trends in Science of Education: 15th Edition of the International Conference on Sciences of Education, ICSED 2017, 9-10 June 2017, Suceava (Romania)*. P. 395–403.

532. Stynska V. Medical and pedagogical aspects of maternity and childhood support in USSR in the second part of the 20-th century. *Virtus*. 2017. # 18. P. 132–136.

533. Stynska V. Medical and pedagogical support of maternity and childhood as a mainstream in the USSR at the beginning of the 20th century. *European applied sciences*. 2017. # 5. P. 27–30.

534. Stynska V. Social and pedagogical support of maternal and children's health care in foreign countries at the beginning of 20th century. *European applied sciences*. 2013. # 10. Vol. 1. P. 69–71.

535. Stynska V. Socio-pedagogical support of childhood and motherhood in the creative legacy of Vasyl Sukhomlynskiy. *Life and heart devoted to children. Janush Korczak (1878–1942) and Vasyl Sukhomlynsky (1918–1970) are unforgettable* / Edited by M. Chepil, O. Karpenko, V. Petryk. Warszawa, 2017. P. 201–210.

536. Styńska W. Społeczno-pedagogiczne wspieranie dzieciństwa i macierzyństwa w twórczości Janusza Korczaka. «*Janusz Korczak przyjaciel dzieci w nurcie rozważań pedagogicznych*»: monografia / Pod red. M. Czepil, R. Bednarz-Grzybek, M. Hajkowskiej. Lublin, 2015. P. 139–153.

537. Sudmann H. Familienlastenausgleich im Spannungsfeld von leistungsgerechter Besteuerung und bedarfsgerechter Förderung. *Sozialer Fortschritt*. München, 1993. Jg. 42. H. 11. P. 276–279.

538. The Costs of Raising Children and the Effectiveness of Policies to Support Parenthood in European Countries: A Literature Review : (A Report to the European Commission) / M.-T. Letablier, A. Luci, A. Math, O. Thevenon: European Commission, 2009. 164 p. Access mode: europa.eu/epic/docs/eu_report_cost_of_children_final_11-05-2009.pdf.

539. The Minimum Standards of Child Welfare. Washington, 1920. 35 p.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ВИЩИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ТА УПРАВЛІННЯ УКРАЇНОЮ (ЦДАВО)

м. Київ

Ф. 1. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет.

Оп. 2

540. Од. зб. 382. Доповідь комісії ВУЦВКу по поліпшенню життя дітей про її роботу, циркуляри уповноваженим губернським і повітовим виконкомів по поліпшенню життя дітей і про організацію їх роботи, 38 арк.

541. Спр. 549. Постанова ВУЦИКА «Положення о Центральной комиссии помощи детям при ВУЦИКе», 4 арк.

542. Спр. 888. Матеріали про діяльність Всеукраїнського товариства сприяння «Юному лєнінцю» (положення, плани, доповідні записки, протоколи, кошторис), 139 арк.

543. Спр. 929. Протоколи засідань Президії і Малої Президії ВУЦВКу та матеріали до протоколів, 239 арк.

544. Спр. 945. Постанови ВУЦИКа. М/ф

545. Спр. 1365. Постановления Совнаркома УССР о мерах по увеличению средств ЦК помощи детям при ВУЦИКе, 195 арк.

546. Спр. 2243. О льготах матери-пролетарке. Постановление СНС УССР, 74 арк.

Оп. 3

547. Спр. 18/7. Листування з наркоматами УРСР, видавництвами, окружними виконкомми про утворення, реорганізацію та ліквідацію установ, про присилку матеріалів обслідування, про роботу низового апарату, 172 арк.

Оп. 4.

548. Спр. 13. Протокольное постановление ВУЦИК «О льготах для обществ взаимопомощи и обществ помощи в городах поселках городского типа, 141 арк.

Оп. 5

549. Спр. 27. Протоколи засідань Малої президії ВУЦВКу XX скликання і Секретаріату ВУЦВКу X і XX скликання, 171 арк.

550. Спр. 245. О порядке возложения на нанимателей обязанности по выплате рабочим пособий по случаю рождения ребенка, 15 арк.

551. Спр. 316. Постановление Центральной комиссии крестьянской взаимопомощи при Наркомсобесе УССР, 24 арк.

Оп. 6

552. Спр. 1098. Проект постанови ВУЦВК і РНК УСРР про фонд допомоги матері-селянці під час вагітності та пологів, 163 арк.

Оп. 7

553. Спр. 125. Доповідні записки про діяльність Товариства «Геть неписьменність». Звіт про роботу та матеріали обстеження товариства «Друзі дітей» за 1931 та I-й кв. 1932 р. Постанови Ради республіканських громадських організацій при ВУЦВКу про стан товариства «Друзів Радіо» та «Дрзів Кіно», 56 арк.

Ф. 2. Рада Міністрів УРСР

Оп. 7

554. Спр. 1923. Документы об изменениях и дополнениях в Положение о порядке назначения и выплате государственных пособий многодетным и одиноким матерям (письма), 231 арк.

555. Спр. 3172. Сведения о предоставлении материальной помощи матери-героине Облаковой, 117 арк.

556. Спр. 3339. Постанови Ради Народних Комісарів УРСР, 123 арк.

Оп. 8

557. Спр. 1923. Листування з Радою Міністрів СРСР, Центральними установами СРСР та УРСР, 231 арк.

558. Спр. 7260. Сведения Верховного Совета УССР о награждении многодетных матерей по УССР, 18 арк.

Оп. 9

559. Спр. 2570. Докладная записка Министерства Социального обеспечения УССР о выплате государственных пособий многодетным и одиноким матерям, о награждении многодетных матерей орденами и медалями, 66 арк.

560. Спр. 2635. Сведения о количестве получателей пособий многодетных и одиноких матерей о Сталинской области на 01.07.1956 г., 130 арк.

Ф. Р-2. Управління справами Ради Народних Комісарів УРСР.

Оп. 7, т. III.

561. Од.зд. 2098 Постанови Ради народних Комісарів УРСР, 151 арк.

Оп. 8, т.3.

562. Спр. 68-1. Відомості про нагородження багатодітних матерів по УРСР станом на 1 травня 1952 р., Арк. 17 – 18.

Оп. 9, т. 2

563. Спр. 2570. Документи про підготовку до проведення в життя Закону про державні пенсії на Україні, 119 арк.

Ф. 3. Постпредство УССР.

Оп. 1

564. Спр. 84. Из протокола заседания коллегии Наркомсобеса об обществах городской взаимопомощи и материалы к нему, 19 арк.

Ф. Р-5. Народний Комісаріат внутрішніх справ УРСР.

Оп. 2

565. Од. зб. 2718. Справа Всеукраїнського товариства «Друзів дітей», 50 арк.

Ф. 20. Центральна рада захисту дітей при СНК УССР.

Оп. 1

566. Спр. 1. Постановление СНК УССР от 29 июня 1920 г. о создании Центрального университета защиты детей при СНК УССР. Постановления и протоколы заседаний Центрального н. та защиты детей и положение об организации Центрального и губернских советов защиты детей на Украине, 40 арк.

567. Спр. 5. Постановления ВУЦИКа, ВУЦИКа и СНК УССР об оказании помощи детям, 17 арк.

Ф. 152. НСУ УССР.

Оп. 11.

568. Спр. 654. Докладные записки Облстатуправлений УССР о проверке правильности составления отчетов, о назначении государственных пособий многодетным и одиноким матерям за 1958 г., 19 арк.

Ф. 166. Народний Комісаріат освіти УРСР

Оп. 1

569. Спр. 39. Розпорядження відділу охорони материнства і дитинства Наркомсоцзабезу УРСР про організацію гуртожитків в курортних місцях України, встановлення норм харчування дітей віком від 4 до 17 років та надання привілеїїї вагітним жінкам. Інформаційні листи Наркомсоцзабезу УРСР про завдання соціального забезпечення на Україні та роботу відділів наркомату, 9 арк.

Оп. 3

570. Спр. 912. Матеріали про роботу Центральної комісії допомоги дітям при ВУЦВКУ (проект положення про організацію комісії, протоколи, плани роботи, тези доповідей, пояснюючі записки, кошториси витрат та н.. 108 арк.

571. Спр. 3937. Статут Всеукраїнського товариства охорони дитинства, матеріали до доповіді Затонського на з'їзді Рад (довіді, виписки з доповідей, резолюції) та відомості про стан безпритульного дитинства на Україні, 71 арк.

Оп. 6

572. Спр. 9356. Положення про Раду дитячої соціальної допомоги при інспектурі Окріно та доповідна записка Артемівської окрінспектури про організацію інституту дитячої соціальної інспекції, 6 арк.

Оп. 6/VI

573. Од. зб. 9323. Матеріали про роботу Центральної окружної та районних комісій допомоги дітям і товариства «Друзі Дітей» (протоколи, виписки з них, статuti, плани, доповіді, звіти, інструкції, листування), 447 арк.

Оп. 10

574. Спр. 411. Постанови, положення, інструкції та обіжники ВУЦВКу, Раднаркому та Наркомосу УРСР про роботу Всеукраїнських і районних комісій в справах неповнолітніх, роботу дитячої соціальної інспекції та дитячих будинків, 98 арк.

Оп. 15

575. Спр. 160. Звіти про оздоровчу кампанію за 1945–1946 р.р, 123 арк.

576. Спр. 254. Річний план розвитку мережі установ народної освіти УРСР на 1947 р., 12 арк.

577. Спр. 286 Відомості про оздоровлення дітей дошкільного і шкільного віку влітку 1947 р., 25 арк.

Ф. 342. Народний комісаріат охорони здоров'я УРСР.

Оп. 1

578. Спр. 1770. Переписка с Центральной комиссией помощи детей при ВУЦИКе. 23 арк.

Оп. 2

579. Спр. 1654. Матеріали про діяльність Всеукраїнського товариства «Друзі дітей», 73 арк.

580. Спр. 2229. Проект постанови ВУЦВКу і Раднаркому УРСР «Про затвердження положення про каси взаємодопомоги членів кредитних та промислових кооперативів, 4 арк.

Оп. 3

581. Спр. 604. Матеріали по розгляду проекту постанови ВУЦВКу і Раднаркому УРСР про утворення фонду допомоги вагітним жінкам, 32 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ (ДАКО)

м. Київ

Ф. Р-3. Киевский уревком

Оп. 1

582. Спр. 240. Положение об уездных Советах защиты детей, 7 арк.

Ф. Р-112. Киевский окрисполком.

Оп. 1

583. Од.зб. 8356. О работе окружной комиссии помощи детям, 55 арк.

584. Спр. 8640. Об организации в г. Киеве детской социальной инспекции по борьбе с беспризорностью, 61 арк.

Ф. 138. Шепелигский райисполком.

Оп. 1

585. Спр. 2. О проведении «месяца беспризорного ребенка», 69 арк.

Ф. Р-349. Киевский губземотдел.

Оп. 1

Спр. 1625. Об организации комиссии по созданию фонда помощи детям, 14 арк.

Ф. 411. Губздрав

Оп. 1.

586. Спр. 434. Про Всеросійський з'їзд з Охорони материнства і дитинства, 358 арк.

587. Спр. 441. Циркуляры Наркомздрава и лечебного подотдела Гудздрава за 1923 г. Протоколы и выписки из протоколов заседания заведующих подотделов Охматдета Губздрава и Окргздравов о подготовке медперсонала, организации столовых для матери и ребенка. Переписка с Окргздравом об устройстве окружной лечебной сети, об организации курсов для участковых врачей, 98 арк.

588. Спр. 481. Переписка с отделом Охматдета Наркомздрава УССР о работе «Дома грудного ребенка» в Киеве, 481 арк.

Ф. Р-411. Київський губздоровідділ.

Оп. 1

589. Спр. 8. Декреты, постановления, приказы СНК УССР, Наркомздрава, Губисполкома и губздрава за 1922 – 1923 гг., 118 арк.

590. Спр. 434. О перспективах в области охраны материнства, 360 арк.

591. Спр. 437. Докладные записки и отчеты о деятельности «Охматдета» и сведения о количестве больных детей, 163 арк.

592. Спр. 469. Об организации в Киеве второго дома грудного ребенка, 20 арк.

Ф. 412. Окргздрав.

Оп. 1

593. Спр. 521. Отчеты, докладные записки о работе ясель Охматдета Киевского уезда за 1923 г., 450 арк.

Ф.Р-427. Відділ праці Київського окрвиконкому.

Оп. 1

594. Спр. 766. Про боротьбу з дитячою безпритульністю, 228 арк.

Ф.Р-412. Киевский Окргздрав.

Оп. 1

595. Спр. 33. Сведения о деятельности окружной комиссии помощи детям, 395 арк.

Ф. Р-463. ВУТОПП

Оп. 1

Спр. 69. Про масове оздоровлення дітей в 1933 р., 306 арк.

Ф. Р-708. Киевский губпрофсовет.

Оп. 1.

596. Спр. 35. О проведении «Недели защиты ребенка» в г. Киеве, 18 арк.
 597. Спр. 278. Об открытии дома безработного подростка», 35 арк.
 598. Спр. 386. Об организации комиссии помощи детям при ВУЦИК и при губисполкомах, 11 арк.
 599. Спр. 608. О ходе кампании помощи детям в Киевской губернии, 88 арк.
 600. Од.зб. 639. Копии протоколов комиссии по освидетельствованию здоровья трудящихся. Извещение Оргбюро о созыве III Всесоюзного съезда по борьбе с туберкулёзом. Материалы по проведению оздоровительной кампании, 114 арк.
- Ф. Р-761. Киевский учкпрофсож.**
 Оп. 1
 Спр. 43 О проведении «Недели ребенка», 60 арк.
- Ф. 880. Виконком Київської обласної Ради депутатів трудящих.**
 Оп. 11
 601. Спр. 1178. Про закриття санаторію для вагітних в Боярці Київського облздороввідділу, 375 арк.
 602. Спр. 2039. Про заходи по поліпшенню охорони материнства і дитинства в районах області, 301 арк.
 Оп. 12
 603. Спр. 994. Про оздоровлення дітей і підлітків влітку 1966 р., арк. 113 арк.
 Оп. 16
 604. Спр. 511. Протокол засідання виконавчого комітету № 8 від 5 квітня 1982 р. «Про представлення до нагородження орденам «Материнська слава» і медалями «Медаль материнства» багатодітних матерів.
- Ф. 1162. Шпитовський волисполком**
 Оп. 1
 605. Спр. 1. О задачах отдела охраны детства, 26 арк.
- Ф. 2875. Губпомдет.**
 Оп. 1.
 606. Спр. 26. Устав Киевского общества помощи детям, арк. 42 – 44.
 607. Спр. 37. Устав Киевского общества помощи детям, 45 арк.
- Ф. 3343. Киевский губотдел профсоюза.**
 Оп. 1.
 608. Спр. 139 «О работе ячейки «Друзья детей», 81 арк.
- Ф. 4822. Облздороввідділ.**
 Оп. 1
 Спр. 174. Отчеты о работе домов ребенка Киевской области, 450 арк.
 Оп. 2.
 609. Спр. 320. Положення про школу матері, 3 арк.

**ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ (ДАІФО)
 м. Івано-Франківськ**

- Ф. Р-7.**
 Оп. 1
 610. Од. зб. 8. Про затвердження Станіславської обласної лікарської комісії по розгляду заяв про аборти, арк. 110 – 111
 611. Од.зб. 22. Статистические сведения облздоровотдела о сети лечебных учреждений области по состоянию на 01.01.1940 г., 20 арк.
 Оп. 2.
 612. Од.зб. 1431а. О деятельности акушерско-гинекологических учреждений за 1966 г., 67 арк.
 613. Од.зб. 1462. Про стан акушерсько-гінекологічної допомоги в області за 1968 г., арк. 22 – 26.

614. Од.зб. 1515. О состоянии обслуживания новорожденных в родильных домах области за 1968 г., 31 арк.

615. Од.зб. 1516а. О деятельности акушерско-гинекологических учреждений за 1968 г., 126 арк.

Ф. Р-295.

Оп. 5.

616. Од.зб. 967. О мерах по улучшению работы лечебно-профилактических учреждений по охране материнства и детей в Станиславской области, арк. 33 – 37.

617. Од.зб. 4552. Про забезпечення медичною допомогою вагітних жінок і новонароджених в області, арк. 144–167.

Оп.6.

618. Од зб. 8. Про виконання Указу Президії Верховної Ради СРСР про збільшення допомоги багатодітним і самотнім матерям, 64 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ (ДАЛО)

м. Львів

Ф. 1 Львівське воєводське управління

Оп. 3

619. Спр. 887. Про стан суспільної опіки в повіті Із звіту самбірського старости, 124 арк.

Оп. 9.

620. Спр. 61. Об организации и работе поветовых комиссий гигиенично-врачебной опеки над детьми. Циркуляры Министерства здравоохранения, 31 арк.

621. Спр. 2755. Звіти про діяльність лікарсько-гігієнічної комісії опіки над дітьми, 123 арк.

Ф. 110. Львівське міське староство.

Оп. 5.

622. Спр. 78. Упоминание об Обществе опеки над подростками «Дзещенко Езус (Дитя Иисус) во Львове. Книга зарегистрированных обществ, 17 арк.

Оп. 9

623. Спр. 61. Об организации и работе поветовых комиссий гигиенично-врачебной опеки над детьми. Циркуляры Министерства здравоохранения, инструкции из отчетов, 31 арк.

Ф. Р-221. Львівський облвиконком.

Оп. 2.

624. Спр. 7290. Довідка про роботу батьківських комітетів шкільних та дошкільних установ міста, 20 арк.

Ф. 350. Дирекція поліції у Львові.

Оп. 1.

Спр. 3241. Річний звіт Товариства опіки над немовлятами, 23 арк.

Ф. р-1241. Бориславський МіськВНО.

Оп. 1.

625. Спр. 255. Інформації міськвно про роботу міськвно та батьківських комітетів шкіл, 125 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ (ДАОО)

м. Одеса

Р-134. Одеський окружний відділ народної освіти (окрнаросвіта) виконкому Одеської окружної ради робочих, селянських та червоноармійських депутатів, м. Одеса, 07.03.1923 – 15.07.1923 рр.;

Оп. 1

626. Од. зб. 1960. Накази, розпорядження, циркуляри окрнаросвіти. Плани окрнаросвіти, шкіл, районних, сільських будинків, хат-читалень та інших культурно-просвітницьких установ. Навчальні програми. Протоколи інспекторських нарад, робітників культурно – просвітницьких установ, кваліфікаційних комісій. Звіти про діяльність та стан окрнаросвіти та його підвідомчих

установ. Анкети, списки та особові справи робітників окрнаросвіти, та його підвідомчих установ, 1923 – 1930 рр., 127 арк.

Оп. 3

627. Од. зб. 82. Звіти про роботу по ліквідації безробіття, акти обстежень шкіл, списки вчителів, 1924 – 1931 рр., 234 арк.

Р-7518, Кілійський повітовий трибунал м. Кілія Ізмаїльської області 24.07.1941-25.08.1944 рр.

Оп. 1

628. Од. зб. 91 Комінтернівське районне товариство взаємодопомоги (Рай ТВД). Протоколи засідань районного товариства взаємодопомоги. Звіти про діяльність товариства. Анкети і постанови про опіку над сиротами, 1925-1930 рр., 23 арк.

629. Од. зб. 194. Справи з призначенням опікунів та адміністраторів майна. Карні справи. Листування по кадрам. Списки особового складу, 1942-1944 рр.

Р-5884. Виконком Воднотранспортної районної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (райвиконком) м. Одеса 1932-жовтень 1939 рр. Виконком Воднотранспортної районної ради депутатів трудящих (райвиконком) м. Одеса 24.12.1939 р. – жовтень 1941 рр., 10.04.1944-1958 рр.

Оп. 1.

630. Од. зб. 179. Розпорядження, постанови райвиконкому. Протоколи засідань виконкому, сесій. Матеріали в справах репатріації, опікунству, всиновленню, нагородженню медалями «За доблесний труд в Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.». Документи про постійно діючі комісії. Кошториси та штатний розпис. Річні звіти, 1939-1958 рр., 145 арк.

Р-5886. Районний відділ народної освіти Сталінського району м. Одеси (райвно) Виконкому Сталінської районної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів

Оп. 1

631. Од. зб. 37 Річні звіти про роботу районних відділів народної освіти, шкіл. Штатний розпис та кошториси шкіл. Акти про збитки, які нанесли німецько-румунські окупанти, 1944-1950 рр., 67 арк.

Оп. 4

632. Од. зб. 184. Зведені річні статистичні звіти облоно та районо про роботу початкових, середніх та восьмирічних шкіл. Зведені річні статистичні звіти про улаштування дітей та підлітків, які залишилися без опікування батьків, 1952-1974 рр., 123 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

м. Харків

Ф. Р-103. Отдел народного образования Харьковского уездного исполнительного комитета советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, г. Харьков, 1920 – 1923 гг.

Оп. 1

633. Спр. 1. Положения и инструкции по организации и работе советов защиты детей, 53 арк.

634. Спр. 116. Отчеты о проведении недели защиты детей, 4 арк.

635. Спр. 249. О неделе защиты детей, 3 арк.

Ф Р-199. Харьковская губернская комиссия помощи детям «Губкомпомдет».

Оп. 1

636. Спр. 5 Доклады губернских комиссий помощи детям, 26 арк.

ДОДАТКИ
Додаток А
Зростання мережі ОХМДу в Україні в обласному розрізі (1928–1932)⁷²²

	Разом по Україні		Харківська		Донецька		Дніпропетровська		Київська		Вінницька		Одеська		Чернігівська	
	1928	1932	1928	1932	1928	1932	1928	1932	1928	1932	1928	1932	1928	1932	1928	1932
Консультації	502	689	114	128	82	140	65	85	97	118	50	74	55	87	32	42
Молочні кухні	143	283	24	45	41	92	23	39	7	27	25	28	10	28	9	13
Ліжка в постійних яслах, тис.	8,3	81,2	1,6	14,3	2,0	22,5	1,4	1,5	1,4	9,6	0,3	3,8	1,4	12,6	0,2	1,9
Ліжка в сезонних яслах, тис.	43,4	1101,2	11,8	248,7	4,1	–	5,2	152,1	9,2	180,8	5,6	146,2	3,6	171,5	3,9	93,0
Пологові будинки	29	40	5	6	2	5	6	11	2	4	2	6	8	85	1	1
Ліжка у пологових будинках	744	1328	111	155	80	162	140	339	63	192	85	190	190	209	20	26
Акушерські пункти	81	146	13	11	3	8	8	20	29	31	9	32	14	21	4	14
К-сть жінок від 16 до 45 р. на 1 консультацію	14,5	11,1	12,5	11,4	9,8	7,3	13,7	11,0	14,9	12,3	21,6	14,9	15,1	9,4	21,0	16,4
К-сть ліжок у постійних яслах на 100 дітей від 0 до 4 р.	0,12	1,74	0,18	1,6	0,41	3,58	0,25	2,59	0,16	0,66	0,05	0,5	0,27	2,54	0,04	0,43
К-сть ліжок в сезонних яслах на 100 дітей від 0 до 4 р.	1,1	27,5	1,1	32,6	1,3	19,3	1,6	30,8	1,07	23,7	0,91	25,2	0,86	39,9	0,93	26,4
К-сть дітей від 0 до 4 р. на 1 молочну кухню (в тисячах)	31,2	16,5	36,5	19,9	12,0	6,81	23,6	14,7	12,6	32,9	26,5	24,2	50,9	17,9	45,7	32,5

⁷²² Беліцька Є. П'ятнадцять років охорони материнства та дитинства на Україні. Київ, 1936. С. 56–57.

Додаток Б

Програма курсу «Дитяче право і охорона дитинства в СРСР»

I. Загальне поняття про радянське дитяче право і охорону дитинства

Вчення про державу і право. Походження держави і права.

Поділ єдиного радянського права на галузі: 1) державне право; 2) адміністративне; 3) фінансове; 4) громадянське; 5) трудове; 6) земельне; 7) колгоспне; 8) сімейне; 9) кримінальне; 10) судове. Характер правових відносин, що регулюється кожною з цих галузей права.

Виділення із різних галузей права норм, що регулюють відношення до дітей і підлітків, і об'єднання їх одну систему «дитячого права».

Охорона дитинства як система практичних заходів, що сприяють здійсненню прав і інтересів дітей і підлітків.

Короткий огляд радянського законодавства про неповнолітніх і охорону дитинства.

Обов'язки по охороні дитинства, що виконуються різними органами і суспільними організаціями.

II. Права неповнолітніх

Правоздатність і дієздатність неповнолітніх. Право на ім'я, по батькові і прізвище. Привласнення їх при реєстрації народження.

Свідцтво про народження.

Право на виховання. Обов'язки і права батьків. Здійснення прав батьків виключно в інтересах дітей. Рівноправність обох батьків. Розбіжності і суперечки батьків у питаннях, що стосуються дітей. Порядок дозволу цих розбіжностей і суперечок. Участь батька, що живе окремо від дитини, у питаннях виховання дитини. Побачення батька, що живе окремо, зі своєю дитиною. Позбавлення батьківських прав.

Право неповнолітнього на одержання утримання. Обов'язки обох батьків на утримання дітей до повноліття. Обов'язки інших осіб на утримання дітей у випадку смерті або непрацездатності батьків.

Аліменти. Їх розмір. Стягнення аліментів у судовому порядку. Кримінальна відповідальність батьків за злісний неплатіж аліментів.

Спадкові права неповнолітніх. Успадкування по закону і по заповіту. Успадкування майна. Успадкування вкладів в ощадні каси.

Права неповнолітнього по розпорядженню і управлінню своїм майном.

Житлові права неповнолітніх.

Права неповнолітніх в колгоспах.

Трудові права неповнолітніх (згідно з Кодексом законів про працю), нагляд профспілкових органів за їх дотриманням.

Пенсії і допомога неповнолітнім. Пенсії після смерті батьків. Пенсії і допомога сім'ям військовослужбовців. Допомога багатодітним і самотнім матерям.

Кримінальна відповідальність за злочини по відношенню до неповнолітніх.

Право неповнолітніх на відшкодування збитків, заподіяних злочином.

III. Обов'язки неповнолітніх і міри, що застосовуються при невиконанні їх і при правопорушеннях

Обов'язки дітей і підлітків по дотриманню норм правопорядку.

Заходи, застосовані до порушників своїх обов'язків; вилучення із сімей, влаштування у виховну колонію, передання до суду.

Кримінальна відповідальність підлітків з 12 і 14 років за різні злочини. Особливості слухання справ неповнолітніх обвинувачених. Особливі міри, застосовувані до них судом.

IV. Влаштування неповнолітніх, що залишилися без піклування батьків

Категорія дітей і підлітків, які потребують влаштування.

Виявлення неповнолітніх, які потребують влаштування і органи, що сприяють цьому виявленню.

Органи, на яких покладено обов'язки по влаштуванню неповнолітніх.

Попередні обстеження неповнолітніх, що залишилися без піклування батьків. Виявлення майна неповнолітніх, їх права на пенсію, спадок, житлову площу, аліменти та ін.

Вирішення питання про вид влаштування неповнолітнього. Види влаштування неповнолітніх, що залишилися без піклування батьків або осіб, що їх замінюють:

а) влаштування у дитячий садок, ремісниче або залізничне училище, школу фабрично-заводського навчання або інший заклад інтернатного типу;

б) передача на виховання в трудову сім'ю;

в) порядок влаштування в дитячий будинок або інший заклад нітратного типу.

Обов'язки дитячого будинку по охороні майна вихованця.

Зв'язок з вихованцем після виходу його з дитячого будинку.

Опіка і піклування. Органи опіки і піклування і їх обов'язки.

Права і обов'язки опікуна по вихованню опікуваного і управлінням його майном. Відповідальність опікуна у випадку невиконання своїх обов'язків.

Договір патронату. Права і обов'язки сторін в договорі.

Наслідки невиконання умов договору патронатним вихователем.

Всиновлення. Умови, дотримання яких необхідні для дозволу на всиновлення. Права і обов'язки усиновителів і усиновлених. Реєстрація всиновлення в РАГС. Випадки відміни усиновлення і порядок відміни.

Контрольні обстеження після передачі неповнолітнього опікуну, піклувальнику, патронатному вихователю. Допомога опікуну, піклувальнику, патронатному вихователю у питаннях виховання дітей і підлітків. Допомога у питаннях майнового порядку (пенсії, аліменти, спадок та ін.).

Обов'язки шкіл і дитячих садків зі спостереження за умовами життя і виховання школярів і вихованці дитячих садків, що знаходяться на патронаті і під опікою, з постачання їх допомогою та ін., а також з обслуговування оздоровчими заходами.

Участь громадських організацій у справі влаштування неповнолітніх і подальшої їм допомоги)⁷²³.

⁷²³Справочник по вопросам охраны детства. Москва, 1951. Изд. 2, доп. С. 141 – 142

Додаток В
Орієнтовний навчально-тематичний план проблемного семінару
«Як організувати педагогічний всеобуч батьків
у загальноосвітній середній школі»⁷²⁴.

№ з/п	Тема заняття
1.	Сучасна сім'я та її особливості.
2.	Вивчення сімей учнів – необхідна умова організації педагогічного всеобучу батьків.
3.	Педагогічний всеобуч батьків. Його суть, мета і завдання на сучасному етапі.
4.	Зміст педагогічного всеобучу батьків і форми його реалізації в загальноосвітній середній школі.
5.	Масові форми роботи з батьками: методика підготовки і проведення.
6.	Методика підготовки і проведення занять лекційного типу.
7.	Організація і проведення семінарських занять з батьками.
8.	Практикуми та їх застосування в педагогічному всеобучі.
9.	Рольові ігри в системі педагогізації батьків.
10.	Використання диспутів, «круглих столів», усних журналів у педагогічному всеобучі.
11.	Науково-практична конференція, організація і проведення.
12.	Індивідуальна робота з батьками.
13.	Вивчення і пропаганда кращого досвіду сімейного виховання, організації педагогічного всеобучу.

⁷²⁴ Хромова О. Л., Кравченко О. Л. Педагогічний всеобуч батьків. Київ, 1990. С. 21 – 32

Додаток Д
**ПОЛОЖЕННЯ ПРО КОНСУЛЬТАЦІЙНІ ПУНКТИ
З ПИТАНЬ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ**

1. Консультаційні пункти з питань сімейного виховання створюються з метою підвищення педагогічної культури батьків, надання їм допомоги у комуністичному вихованні дітей.

2. Консультаційні пункти створюються організаціями Педагогічного товариства УРСР на громадських засадах у школах, дитячих дошкільних закладах, а також у погодженні з адміністрацією і громадськими організаціями підприємств, установ і організацій за місцем роботи та проживання батьків.

3. Приміщення, меблі і обладнання для консультаційного пункту виділяє установа, підприємство, організація, на чий базі він створюється. У необхідних випадках кошти на обладнання і оформлення консультпункту виділяє місцеве відділення Педагогічного товариства УРСР.

4. У консультаційному пункті обладнуються:

- робочі місця для проведення групових та індивідуальних консультацій;
- невеличка бібліотека з питань сімейного виховання (довідкова література, підбірки газетних і журнальних матеріалів, брошури про виховання дітей у сім'ї тощо);
- пам'ятки та поради батькам педагогів, психологів, лікарів, юристів та інших фахівців про сімейне виховання;
- наочна агітація, що пропагує документи КПРС і Радянського уряду про комуністичне виховання дітей і молоді, про роль і відповідальність батьків за навчання і виховання дітей, посилення взаємозв'язків школи, сім'ї, громадськості і трудових колективів по вихованню підростаючих поколінь;
- графік проведення консультацій для батьків;
- скринька для попереднього збирання письмових запитань батьків з окремих аспектів виховання дітей у сім'ї.

5. На консультаційному пункті організуються і проводяться групові та індивідуальні консультації для батьків з питань комуністичного виховання дітей у сім'ї (врахування вікових, фізіологічних і психологічних особливостей розвитку дітей, ідейно-політичне, трудове, економічне, моральне, атеїстичне, естетичне, фізичне та статеве виховання, надання дітям допомоги у навчанні, організація їх дозвілля, ролі особистого прикладу батьків і впливу сімейних стосунків на виховання дітей тощо).

6. Робота консультаційних пунктів проводиться згідно з графіком, який погоджується з адміністрацією відповідної установи, організації чи підприємства, і доводиться до відома батьківської громадськості.

7. Організовує роботу консультаційного пункту завідуючий, який затверджується рішенням відповідної первинної організації Педагогічного товариства УРСР у погодженні з адміністрацією установи, організації, на чий базі він працює.

Завідуючий консультпунктом:

- організує роботу по обладнанню і оформленню консультатійного пункту, забезпечує підтримання його в належному стані;
- складає графік роботи, доводить його до відома батьків і організує його виконання;
- залучає до проведення консультацій досвідчених учителів, працівників правоохоронних органів, установ охорони здоров'я, ветеранів народної освіти та інших фахівців;
- організує вивчення запитів та інтересів батьків з питань сімейного виховання;
- контролює якість консультацій, організує їх облік;
- звітує про свою роботу первинній організації Педагогічного товариства УРСР.

8. Особи, які беруть активну участь у роботі консультатійних пунктів, відзначаються у відповідності з Статутом Педагогічного товариства УРСР.

БАТЬКІВСЬКІ ДНІ В ШКОЛІ

(Методичні рекомендації)

На сучасному етапі розвитку радянського суспільства зростають вимоги до виховання підрастаючого покоління. Успішне розв'язання цього завдання значною мірою залежить від правильного виховання дітей у сім'ї. У тісному контакті зі школою і під її керівництвом батьки, як підкреслюється в Основних напрямках реформи загальноосвітньої і професійної школи, повинні виховувати дітей у дусі поваги і любові до праці, готувати їх до суспільно корисної діяльності, привчати до порядку, дисципліни, дотримання норм життя нашого суспільства, піклуватись про їх фізичний розвиток . і зміцнення здоров'я, створювати необхідні умови для своєчасного отримання ними загальної та професійної освіти, своїм ставленням до праці і громадських обов'язків показувати дітям приклад у всьому.

Важливе значення в поліпшенні сімейного виховання належить педагогічній освіті батьків. Провідна роль в озброєнні батьків-педагогічними знаннями, у підвищенні їх відповідальності за виховання дітей належить народним університетам педагогічних знань, які за останні роки майже повсюдно в республіці переходять на роботу за системою покласного всеобучу.

Поряд з ними виникло багато інших форм роботи, які доповнюють народні університети. Однією з таких форм є проведення в школі (дитячому садку, за місцем роботи або проживання) батьківських днів, завдання яких – сприяти зміцненню зв'язків школи, сім'ї, трудових колективів і громадськості, підвищувати відповідальність батьків за виховання дітей, допомагати їм в оволодінні педагогічними знаннями. У даних методичних рекомендаціях подані поради про проведення батьківських днів у школі.

Батьківські дні в школі готуються і проводяться адміністрацією школи, первинною організацією Педагогічного товариства УРСР і батьківським комітетом школи із широким залученням учителів, учнів і батьків, а також представників установ охорони здоров'я, правоохоронних органів, трудових колективів, громадськості. Проводяться вони два-три рази на рік за наперед визначеним планом. Проведення батьківських днів варто передбачати в планах роботи школи, первинної організації Педагогічного товариства УРСР, батьківського комітету школи.

Батьківські дні доцільно робити тематичними, що сприятиме більш глибокому засвоєнню батьками тих знань, яких вони набули в народному університеті чи лекторії педагогічних знань. Питання, які виносяться на обговорення батьків, повинні бути актуальними, тісно пов'язаними з життям, практичними потребами даної школи і батьків.

Обравши тему батьківського дня, його організатори (найкраще це доручити первинній організації Педагогічного товариства УРСР) складають тематику лекцій, доповідей, бесід. Наведемо, для прикладу, кілька тематик батьківських днів.

*I. Підвищення відповідальності батьків за виховання дітей –
важлива вимога реформи школи*

1. Виховання дітей — конституційний обов'язок громадян СРСР.
2. Радянське законодавство про відповідальність батьків за виховання дітей.
3. Радянська сім'я та її завдання по комуністичному вихованню дітей.
4. Завдання, зміст, форми і методи сімейного виховання.
5. Моральний клімат сім'ї та його вплив на громадське становлення особистості дитини.
6. Врахування психофізичних особливостей дітей у процесі сімейного виховання.

*II. Спільна робота школи та сім'ї в ідейному загартуванні
і моральному вихованні учнів*

1. Виховання моральних почуттів у молодших школярів.
2. Виховання у дітей чесності і правдивості.
3. Виховання у дітей в сім'ї інтересу до суспільно-політичного життя країни.
4. Особистий приклад батьків в ідейно-моральному вихованні дітей.
5. Сімейні свята, традиції та їх виховне значення.
6. Спільна робота школи, сім'ї та громадськості по формуванню в дітей громадської активності.
7. Роль школи, сім'ї та громадськості у підвищенні політичної пильності молодого покоління до підступів агресивних, сил імперіалізму.
8. Сімейне дозвілля і його роль в ідейно-моральному вихованні дітей.
9. Виховання поваги до старших у сім'ї.

*III. Взаємодія школи, сім'ї, трудових колективів і громадськості по трудовому
вихованню та професійній орієнтації учнів*

1. Педагогічні основи спільної роботи школи та сім'ї по трудовому вихованню і професійній орієнтації школярів.
2. Зміст, форми і методи трудового виховання дітей у сім'ї.
3. Спільна трудова діяльність батьків і дітей.
4. Трудові традиції сім'ї та їх роль у трудовому вихованні дітей,
5. Співдружність школи та сім'ї у вихованні в школярів навичок і вмінь розумової праці.
6. Роль сім'ї у прищепленні дітям інтересу до знань.
7. Роль праці у формуванні моральних переконань у дітей.
8. Роль школи та сім'ї у прищепленні учням любові до колективної праці.
9. Залучення учнів до продуктивної праці як важлива умова їх громадянського становлення.
10. Спільна робота школи, сім'ї та виробництва по підготовці учнів до свідомого вибору професії.

IV. Виховання в учнів свідомої дисципліни та організованості

1. Виховання самостійності, організованості та дисциплінованості дітей у сім'ї.
2. Форми і методи виховання у дітей культури поведінки.
3. Причини виникнення труднощів у вихованні дітей підліткового віку та шляхи їх подолання.
4. Спільна робота школи та сім'ї по запобіганню правопорушень неповнолітніх.
5. Шляхи попередження запізнілого громадського становлення і споживацтва в учнів.
6. Завдання школи та сім'ї по керівництву самовихованням школярів.

У залежності від місцевих умов визначається, в якій групі батьків буде обговорюватись те чи інше питання, добирається склад лекторів. Групи батьків комплектуються по класах (паралелях класів) або по вікових групах учнів (молодший, підлітковий і старший шкільний вік).

Щоб краще знати потреби, інтереси батьків, їх сумніви, а також пропозиції, варто заздалегідь попросити їх дати письмові відповіді на певні запитання, наприклад:

- Що, на Вашу думку, в роботі нашої школи потребує значного поліпшення?
- Які Ваші побажання до керівництва школи по організації навчально-виховного процесу в школі?
- Яку допомогу школі в організації виховної роботи Ви можете надати (проведення бесід, екскурсій, організація роботи гуртків та ін.)?
- Які у Вас є труднощі в спілкуванні зі своїми дітьми?
- Чи потрібна Вам допомога школи для зміцнення Вашого батьківського авторитету?

Аналіз відповідей батьків дасть змогу краще підготуватись до бесід з ними, своєчасно відреагувати на ті чи інші труднощі й недоліки, усунути їх, відшукати серед батьків активних помічників в організації виховної роботи школи.

Запросити батьків на батьківський день можна, зробивши відповідні записи в учнівських щоденниках, проте було б краще, якби діти самі виготовили привабливі листівки-запрошення з програмою зустрічі. Оголошення про батьківські дні можна вивісити в мікрорайоні школи, зробити по місцевому радіо. Така форма запрошення дасть батькам змогу усвідомити важливість, значимість заходу, створить потрібний урочисто-діловий настрій.

Проведенню батьківського дня повинна передувати значна підготовка. Зокрема, слід силами учнів прибрати і прикрасити шкільні приміщення. До батьківського дня варто підготувати виставки педагогічної літератури, дитячих виробів, учнівських зошитів, випустити стінгазети, оформити стенди про життя школи, про кращих учнів, учнівське життя (суспільно корисна праця, робота учнівських організацій, спорт, туризм та ін.). Особливо слід подбати про стенди, виставки про кращий досвід сімейного виховання. При оформленні виставок, стінгазет, стендів особливу увагу слід звернути на вимоги педагогічного такту по відношенню до батьків та їх дітей, зосереджувати увагу на позитивних прикладах.

Батьківський день можна проводити за таким приблизно планом:

1. Зустріч батьків. Батьків у святково прикрашеному вестибюлі школи зустрічають учні старших класів. Вони допомагають їм роздягтися, знайомлять батьків з виставками, оформленням школи, навчально-матеріальною базою, з планом проведення батьківського дня. В школі звучить музика, працює буфет, в якому можна випити води, чаю або кави.

2. У наперед визначених місцях працюють консультаційні пункти. Консультації батькам дають педагоги, лікар, юрист.

3. Батьки розходяться по класних кімнатах, де у відповідності з затвердженою тематикою проводяться лекції, бесіди, вечори запитань і відповідей, практикуми, розв'язуються педагогічні задачі тощо. Тривалість цієї форми роботи – 30–40 хв. Бажано, щоб в усіх групах ці заходи закінчувались одночасно.

4. Концерт учнівської художньої самодіяльності.

У процесі проведення батьківського дня бажано з'ясувати у батьків, що їм сподобалось, а що ні, їх побажання щодо наступних днів та роботи школи в цілому.

Після проведення батьківського дня дирекція школи, голова первинної організації Педагогічного товариства та голова батьківського комітету проводять його аналіз, виявляють позитивні сторони та недоліки і упущення, щоб не повторити їх у майбутньому, відзначають класи, окремих учнів та батьків, які брали особливо активну участь і у підготовці і проведенні батьківського дня.

Батьківські дні виступають однією з ланок безперервного цілеспрямованого керівництва школи сімейним вихованням. Вони здійснюють позитивний вплив і на учнівський колектив, оскільки підготовка до них вчить дітей поважати своїх батьків, бути чуйними, уважними до старших. Підвищення педагогічної культури батьків, обумовлене соціальним прогресом суспільства, сприяє прискоренню вирішення одного з найважливіших завдань комуністичного будівництва – виховання підростаючого покоління⁷²⁵.

⁷²⁵ Педагогічні знання – всім батькам: збірник матеріалів на допомогу організаторам педагогічної освіти батьків. Київ, 1985. С. 54 – 64

Додаток Е
ПОЛОЖЕННЯ
ПРО КАБІНЕТ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ БАТЬКІВ

1. Мета і завдання кабінету.

1.1. Кабінети педагогічної освіти батьків покликані сприяти успішному виконанню завдань по навчанню і комуністичному вихованню дітей і молоді у відповідності з вимогами Основних напрямів реформи загальноосвітньої і професійної школи. Вони надають педагогічну допомогу сім'ї, сприяють зміцненню єдності школи, сім'ї, громадськості і трудових колективів, створюють більш сприятливі умови для здійснення педагогічного всеобучу батьків.

1.2. Основними завданнями кабінету є:

- пропаганда серед педагогічних працівників, батьків і учнів рішень Радянської держави про народну освіту, зміцнення радянської сім'ї і поліпшення її матеріальних, побутових і культурних умов, відповідальність батьків за виховання дітей, підготовку їх до активної трудової і громадської діяльності; досягнення педагогічної і психологічної науки з проблем виховання дітей у сім'ї;

- озброєння батьків знаннями про виховання дітей у сім'ї;

- вивчення, узагальнення і поширення кращого досвіду сімейного виховання дітей;

- надання вчителям допомоги з питань педагогічної освіти батьків;

- сприяння батьківському комітету в його роботі;

- надання методичної допомоги викладачам «Етики і психології сімейного життя»;

- пропаганда серед учнів основних знань про шлюб і сім'ю, про виховання дітей у сім'ї, надання їм допомоги у вивченні «Етики і психології сімейного життя».

1.3. Кабінети педагогічної освіти батьків створюються на громадських засадах у школах і дитячих дошкільних закладах, а також у погодженні з адміністрацією підприємств, установ і організацій за місцем роботи та проживання батьків.

2. Зміст та організація роботи кабінету.

2.1. У кабінеті педагогічної освіти батьків проводяться:

- лекції, доповіді, бесіди, конференції, творчі зустрічі, групові та індивідуальні консультації для батьків з питань навчання і комуністичного виховання дітей. Тематика лекційної пропаганди визначається навчальними планами народних університетів та програмами педагогічних лекторіїв;

- інструктивно-методичні наради та семінари для лекторів, обмін досвідом педагогічної освіти батьків;

- заняття та позакласні заходи з учнями по вивченню «Етики і психології сімейного життя»;

- засідання батьківського комітету, наради і збори батьків;

- масові заходи з учнями (зустрічі, тематичні піонерські і комсомольські збори, читацькі конференції, бесіди, диспути та ін.).

2.2. Кабінет вивчає інтереси, запити і пропозиції батьків з питань їх педагогічної освіти, а також ефективність педагогічної освіти.

2.3. Кабінет працює за планом, який складається з урахуванням пропозицій ректорату народного університету (керівника лекторію), завідуючого консультаційним пунктом, викладача курсу «Етика і психологія сімейного життя», голови батьківського комітету, адміністрації і громадських організацій школи, дитячого дошкільного закладу, підприємства, установи, організації, на чий базі створено кабінет, на навчальний рік і затверджується радою кабінету.

2.4. Кабінет обліковує свою роботу в спеціальному журналі, де записуються: номер по порядку, дата, назва заходу, кількість присутніх, підпис особи, відповідальної за проведення даного заходу.

Журнали обліку роботи зберігаються в кабінеті.

3. Керівництво кабінету.

3.1. Кабінет педагогічної освіти батьків очолює завідуючий, який призначається адміністрацією закладу, організації, на чий базі створено кабінет.

Завідуючий відповідає за організацію роботи кабінету, її облік і за збереження наявного майна.

3.2. У кабінеті під-керівництвом завідуючого створюється рада кабінету в складі 5–7 осіб. До ради можуть бути залучені вчителі, вихователі, ветерани народної освіти, батьки, представники громадських організацій, виробництв та ін. Склад ради у погодженні з адміністрацією школи (дитячого дошкільного закладу, підприємства, установи, організації) затверджує первинна організація Педагогічного товариства УРСР.

3.3. Рада кабінету:

- складає і затверджує план роботи;
- організовує всю роботу та веде її облік.

3.4. Рада кабінету засідає в міру потреби, але не рідше одного разу на квартал. Засідання ради протоколюється.

4. Матеріальна база, обладнання і оснащення кабінету.

4.1. Приміщення, меблі і обладнання для кабінету виділяє установа, організація, на чий базі створюється кабінет. У школі, при відсутності кімнати, він може бути розміщений у бібліотеці або іншому кабінеті.

Кошти для придбання літератури, канцелярського приладдя, технічних засобів навчання, художнього оформлення виділяє місцеве відділення Педагогічного товариства УРСР та інші установи й організації.

4.2. У кабінеті обладнуються:

- робочі місця для проведення лекцій, доповідей, консультацій, нарад, зборів, засідань, уроків та для самостійної роботи;
- скринька для збирання запитань і пропозицій батьків;
- зразок робочого місця учня в домашніх умовах;
- стенди, що пропагують ідеї й положення класиків марксизму-ленінізму, рішення Комуністичної партії і Радянської держави про навчання і виховання підростаючого покоління, про роль сім'ї і відповідальність батьків за виховання дітей, досягнення радянської системи освіти, висловлювання видатних педагогів, основні положення сімейної педагогіки, кращий досвід сімейного виховання та ін.;
- виставки педагогічної літератури, дитячих виробів тощо.

4.3. Кабінет оснащується:

- технічними засобами навчання;
- наочними посібниками й дидактичними матеріалами за програмами народного університету педагогічних знань і курсу «Етика і психологія сімейного життя».

4.4. У кабінеті:

- створюється бібліотечний фонд для самостійної роботи (твори класиків марксизму-ленінізму, партійні і державні документи про освіту і виховання, твори визначних педагогів, наукова і методична література, періодичні видання тощо);

- збираються і зберігаються матеріали про кращий досвід сімейного виховання (описи, вирізки з газет і журналів тощо);

- зберігаються документи і матеріали народного університету (лекторію) педагогічних знань, консультаційного пункту з питань сімейного виховання, матеріали батьківського комітету та інші, що стосуються роботи з батьками.⁷²⁶

⁷²⁶ Педагогічні знання – всім батькам: збірник матеріалів на допомогу організаторам педагогічної освіти батьків. Київ, 1985. С. 43 – 46.

ПОЛОЖЕННЯ ПРО ШКОЛУ МАТЕРІ

I. Мета і завдання школи матері

Школа матері ставить своєю метою сприяти комуністичному вихованню дітей в сім'ї, допомогти батькам правильно виховувати дітей з раннього віку.

Завданням школи матері є озброєння її слухачів:

- а) марксистсько-ленінським вченням про комуністичне виховання підростаючого покоління, зокрема про виховання дітей раннього і дошкільного віку;
- б) основними знаннями з педагогіки, психології, фізіології, санітарії і гігієни та охорони здоров'я дітей раннього і дошкільного віку;
- в) практичними вміннями, необхідними для виховання дітей та успішної підготовки їх до навчання в школі.

Шляхом консультацій і практичних занять школа матері подає допомогу батькам у застосуванні набутих педагогічних знань і умінь в практиці сімейного виховання.

Школа матері сприяє поліпшенню роботи дошкільних установ з батьками, забезпеченню єдності вимог до дитини з боку дошкільних установ і сім'ї.

II. Організація і керівництво школою матері

1. Школи матері організуються при дитячих дошкільних установах, домоуправліннях, клубах і будинках культури, на великих підприємствах, в установах, при поліклініках і родильних будинках, у радгоспах і колгоспах.

2. Слухачами школи матері можуть бути всі громадяни, які бажають навчатися в ній і зобов'язуються виконувати всі її вимоги.

3. Набір слухачів до школи матері проводиться щороку з 1 липня до 1 вересня. При цьому особлива увага звертається на залучення матерів, діти яких не охоплені дошкільними установами.

4. Школи матері набирають слухачів не лише з числа батьків, діти яких виховуються в дошкільній установі, при якій працює школа матері, і не лише з працівників підприємства чи установи, на базі яких її організовано, – кожна школа матері охоплює батьківську громадськість даного мікрорайону.

5. Школи матері при дошкільних установах організуються батьківськими комітетами, в інших установах – профспілковими організаціями або спеціальними комісіями, виділеними адміністрацією. Слухачам школи матері видається абонемент на право відвідування занять.

6. Заняття в школі матері розраховані на 2 роки. В залежності від місцевих умов заняття можуть проводитись 1 або 2 рази на місяць з розрахунку 1,5–2 години на кожне заняття. До читання лекцій у школі матері залучаються висококваліфіковані лектори Товариства, викладачі вузів, науковці, вчителі, лікарі, дошкільні працівники.

7. При школі матері проводяться систематично педагогічні та медичні консультації для батьків. Дні консультацій мають бути постійними. Консультації дають лікарі, вихователі дитячих установ, учителі, науковці.

8. Підведення підсумків роботи школи матері і обмін досвідом виховання дітей проводиться на конференціях слухачів школи. Після закінчення дворічного навчання слухачам видається довідка про те, що вони пройшли курс навчання в школі матері.

9. Школи матері працюють під керівництвом органів народної освіти і охорони здоров'я та місцевих відділень Товариства для поширення політичних і наукових знань. Науково-методичне керівництво школами матері здійснюють відділення Товариства через педагогічні секції.

10. Для організації роботи школи матері і безпосереднього керівництва навчальним процесом на загальних зборах слухачів школи обирається рада школи матері в кількості 5–7 чол. на чолі з головою ради. Рада обирає з свого складу заступника голови та секретаря. До ради школи матері, створеної при дитячій дошкільній установі, входить завідуюча та один із членів батьківського комітету даної установи.

11. На раду школи матері покладаються такі обов'язки:

а) складання тематичного та календарного плану занять школи матері;

б) організація згідно з навчальним планом лекцій, практичних занять, консультацій, вечорів запитань і відповідей, проведення конференцій слухачів школи матері з метою обміну досвідом виховання дітей;

в) забезпечення систематичного відвідування слухачами занять;

г) забезпечення навчального процесу наочними посібниками, організація виставок, демонстрування кіно та діафільмів, організація роботи бібліотеки-пересувки та поштової скриньки школи матері, систематичний випуск бюлетенів з відповідями на запитання батьків;

д) забезпечення слухачів школи матері необхідною документацією, програмами, списками рекомендованої літератури, текстами віршів і пісень для розучування з дітьми в сім'ї;

є) встановлення постійного зв'язку з відділами народної освіти і місцевими відділеннями Товариства для поширення політичних і наукових знань.

12. Відповідно до цих завдань члени ради школи матері розподіляють між собою обов'язки; кожний член ради відповідає за певну ділянку роботи.

13. Рада школи матері звітується про свою роботу на зборах слухачів школи, перед відділами народної освіти та відділеннями Товариства для поширення політичних і наукових знань⁷²⁷.

Примітка: Організація шкіл матері при дошкільних установах не виключає здійснення батьківським комітетом всієї іншої роботи з батьками, передбаченої статутом дитячого садка.

⁷²⁷ Положення про школу матері. ДАКО. Ф. 4822. Оп. 2. Спр. 320. 3 арк.

Додаток 3
**НАВЧАЛЬНІ ПЛАНИ ТА ПРОГРАМИ ВІДДІЛІВ ПЕРЕДДОШКІЛЬНОГО І
ДОШКІЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ШКОЛИ МАТЕРІ**

НАВЧАЛЬНИЙ ПЛАН
відділу переддошкільного виховання школи матері
1-й рік навчання

1 заняття

1. Завдання школи матері і програма її роботи (вступне слово).
2. Виховання дітей раннього віку – перша ступінь комуністичного виховання підростаючого покоління (лекція).

2 заняття

1. Немовля і догляд за ним (лекція).
2. Практичні заняття з матерями по догляду за немовлятами.

3 заняття

1. Особливості фізичного розвитку дітей раннього віку (лекція).
2. Кулінарна обробка харчових продуктів із збереженням вітамінів та приготування соків.

4 заняття

1. Захворювання новонароджених і їх профілактика (лекція).
2. Гімнастика і масаж для дітей першого року життя (практичні заняття).

5 заняття

1. Вигодовування та харчування дитини першого року життя (лекція).
2. Гігієна одягу і приміщення для дітей грудного віку. Демонстрація моделей дитячого одягу (консультація).

6 заняття

1. Особливості нервово-психічного розвитку дітей переддошкільного віку (лекція).
2. Про розвиток у дітей раннього віку зору, слуху та інших органів відчуття (консультація).

7 заняття

1. Організація в сім'ї режиму дітей переддошкільного віку (лекція).
2. Огляд режимних процесів у дитячих яслах (відвідування дитячих ясел).

8 заняття

1. Гра і її роль у вихованні дітей раннього віку (лекція).
2. Як організувати неспання дитини (практичні заняття з батьками).

9 заняття

1. Фізичне виховання дітей другого і третього років життя (лекція).
2. Розучування комплексів гімнастики для дітей другого і третього років життя (практичні заняття з батьками).

10 заняття

1. Розвиток мови у дітей раннього віку (лекція).
2. Що читати і розповідати дітям, які вивчати вірші (огляд художньої літератури для дітей переддошкільного віку).

11 заняття

1. Конференція батьків з питань виховання дітей переддошкільного віку в сім'ї (обмін досвідом виховання дітей та догляду за немовлятами).

2-й рік навчання

1 заняття

1. Завдання сім'ї в моральному вихованні дітей переддошкільного віку (лекція).
2. Основні показники нервово-психічного розвитку дитини раннього віку і методика обліку їх (практичні заняття з батьками).

2 заняття

1. Виховання культурно-гігієнічних навичок та звичок самообслуговування у дітей раннього віку (лекція).
2. Захворювання дітей на глисти та заходи його запобігання (консультація).

3 заняття

1. Інфекційні захворювання у дітей переддошкільного віку та заходи боротьби з ними (лекція).
2. Врахування індивідуальних особливостей дітей в процесі їх виховання (консультація).

4 заняття

1. Нервові захворювання в дитячому віці та їх попередження (лекція).
2. Загартовуючі заходи для дітей другого і третього років життя (практичні заняття з батьками).

5 заняття

1. Організація прогулянок маленьких дітей (лекція).
2. Перша допомога дітям у нещасних випадках (консультація).

6 заняття

1. Естетичне виховання дітей раннього віку в сім'ї (лекція).
2. Як організувати в сім'ї свята для дітей (консультація).

7 заняття

1. Харчування дітей від одного до трьох років (лекція).
2. Розвиток музичних здібностей у дітей раннього віку (консультація).

8 заняття

1. Як ознайомлювати дітей з навколишнім (лекція).
2. Відвідання об'єднаної дошкільної установи для ознайомлення з режимом та прийомами виховання дітей.

9 заняття

1. Шлунково-кишкові захворювання у дітей раннього віку та засоби їх запобігання (лекція).
2. Про засоби заохочення і покарання дітей в сім'ї (консультація).

10 заняття

Конференція батьків з питань виховання дітей в сім'ї (обмін досвідом сімейного виховання).

ПРОГРАМА

відділу переддошкільного виховання школи матері

1-й рік навчання

І тема: **Виховання дітей раннього віку – перша ступінь комуністичного виховання підростаючого покоління**

Завдання комуністичного виховання дітей і шляхи їх здійснення.

Особливості фізичного і нервово-психічного розвитку дітей раннього віку та урахування їх в процесі виховної роботи.

Роль сім'ї у вихованні дітей: здоровий побут сім'ї, авторитет батьків, єдність вимог до дитини з боку батьків та інших членів сім'ї. Основи фізичного, розумового, морального, естетичного виховання дітей. Трудове виховання дітей в сім'ї.

II тема: Немовля і догляд за ним

Особливості віку немовляти. Догляд за немовлям. Гігієна шкіри, режим купання.

Туалет очей, ушей, носа, рота.

Одяг немовляти, ліжко дитини. Вигодовування немовляти. Користування свіжим повітрям.

III тема: Особливості фізичного розвитку дітей раннього віку

Анатомо-фізіологічні особливості дитячого віку. Завдання фізичного виховання дітей раннього віку в сім'ї.

Основні вимоги до режиму дня дитини (сон, годування, неспання, прогулянки, гігієнічні ванни).

Рухливі ігри, гімнастика, ранкова зарядка.

Загартування організму дитини (обливання, обтирання, повітряні і сонячні ванни).

IV тема: Захворювання новонароджених і їх профілактика

Поняття про хворобливий стан немовлят при різних захворюваннях (фізіологічна жовтяниця, набрякання грудних залоз, дисфункції шлунково-кишкового тракту). Зопрілість та її лікування.

Гнійно-шкіряні захворювання у немовлят. Гігієна шкіри.

Поняття про захворювання пупочної рани, очей.

Грип у немовляти і заходи профілактики.

V тема: Годування дитини першого року життя

Природне вигодовування, харчування і режим годуючої матері.

Правила годування, груддю, прикорм і відлучення від груді матері, схема грудного годування.

Змішане годування.

Штучне годування.

VI тема: Особливості нервово-психічного розвитку дітей переддошкільного віку

Особливості розвитку вищої нервової діяльності дітей раннього віку. Комплекс поживлення, вміння тримати голову, повзання, сидіння тощо.

Роль опанування ходьби, предметних дій та засвоєння мови в психічному розвитку дитини.

Розширення сфери взаємодії дітей раннього віку з навколишнім оточенням.

Зростання регулятивних функцій мозку.

VII тема: Організація в сім'ї режиму життя дітей переддошкільного віку

Значення правильної організації режиму дня для нормального фізичного розвитку дитини та її повноцінного виховання.

Фізіологічні й педагогічні основи правильного режиму.

Основні принципи побудови режиму дня в сім'ї для дітей переддошкільного віку (заняття, ігри, прогулянки, сон, харчування, загартовуючі процедури).

Особливості режиму залежно від віку дитини та сезону.

Рекомендація режимів дня для дітей різного віку.

VIII тема: Гра і її роль у вихованні дітей раннього віку

Значення гри в житті дитини. А. С. Макаренко і Н. К. Крупська про роль ігор у вихованні дітей.

Характеристика ігор дітей раннього віку. Умови і засоби організації ігор в сім'ї. Організація самостійної гри малої дитини.

ІХ тема: Фізичне виховання дітей другого і третього років життя

Завдання фізичного виховання.

Особливості фізичного виховання дітей переддошкільного віку.

Гімнастика у дітей від 2-х до 3-х років. Основні вимоги до їх режиму.

Роль загартовування у фізичному вихованні дітей, засоби їх загартовування.

Х тема: Розвиток мови у дітей раннього віку

Значення мови в житті малої дитини. Первинне емоційне спілкування дитини з дорослими та роль цього спілкування в розвитку її мови.

Розвиток розуміння мови у дитини. Перші спроби активного використання дитиною мови. Розвиток мови на 2-му та 3-му році життя.

Методичні прийоми розвитку мови у дітей переддошкільного віку: більше розмовляти з дитиною, гратися з нею, розглядати малюнки тощо.

2-й рік навчання

І тема: Завдання сім'ї в моральному вихованні дітей переддошкільного віку

Будівництво комунізму і завдання морального виховання дітей.

Завдання і зміст морального виховання дітей в сім'ї.

Виховання позитивної поведінки та стосунків дітей між собою і з дорослими: уміння ввічливо просити, дякувати за послугу, виконувати елементарні доручення дорослих, гратись спільно з іншими дітьми, ділитися іграшками, не заважати старшим дітям під час занять і т. д.

Загальні передумови морального виховання дітей в сім'ї.

Основні засоби морального виховання: організація життя й діяльності дітей, привчання дітей до правильної поведінки і т. д.

Роль особистого прикладу батьків.

Взаємозв'язок і єдність дошкільних установ і сім'ї в справі морального виховання дітей.

ІІ тема: Виховання культурно-гігієнічних навичок та звичок самообслуговування у дітей раннього віку

Утворення культурно-гігієнічних навичок та звичок самообслуговування як частина трудового виховання. Умови створення психологічної готовності дитини до самообслуговування.

Самостійна їжа.

Самостійне умивання.

Самостійне одягання та роздягання.

ІІІ тема: Гострі інфекційні захворювання у дітей переддошкільного віку та заходи боротьби з ними

Поняття про інфекційні захворювання (кір, скарлатина, дифтерія, коклюш, вітряна віспа, свинка, поліомієліт). Початкові симптоми, зараження.

Профілактичні щеплення.

Значення своєчасного звернення до лікаря і лікування.

Катари дихальних шляхів та грип у дітей.

ІV тема: Нервові захворювання в дитячому віці та їх попередження

Коротка характеристика розвитку та функціонального стану нервової системи у дітей різного віку.

Функціональні захворювання нервової системи; засоби виявлення нервовості у дітей; її лікування та запобігання; вирішальне значення правильного виховання в дружній, трудовій сім'ї для запобігання нервових захворювань.

Режим сну та харчування, організованого дозвілля дітей в сім'ї.

V тема: Організація прогулянок маленьких дітей

Значення прогулянок для зміцнення здоров'я дітей, збагачення їх різноманітними враженнями, для розвитку спостережливості, розширення кругозору і розвитку мови, для орієнтації в навколишньому.

Режим прогулянок в залежності від сезону. Проведення прогулянок. Рухливі ігри і заняття під час прогулянок. Роль рухливих ігор і занять для вдосконалення основних рухів, набуття сміливості і спритності.

Самостійна гра дітей під час прогулянок.

VI тема: Естетичне виховання дітей раннього віку в сім'ї

Значення естетичного виховання у всебічному розвитку дитини.

Завдання естетичного виховання і особливості сприймання красивого дітьми раннього віку.

Роль дорослих у розвитку естетичних почуттів дитини.

Умови та засоби естетичного виховання в сім'ї.

VII тема: Харчування дітей від одного до трьох років

Особливості системи травлення у дітей цього віку.

Склад їжі і потреби дитини в основних харчових елементах – білках, жирах, вуглеводах, воді, мінеральних речовинах, вітамінах.

Режим харчування. Апетит та порушення його у дітей.

Рецепти найбільш корисних і поширених страв.

Основні вимоги до кулінарної обробки їжі.

Сухі молочні продукти, напівфабрикати та консерви у харчуванні дітей раннього віку.

VIII тема: Як ознайомлювати дітей з навколишнім

Роль дорослого в розширенні та збагаченні досвіду маленьких дітей. Шляхи ознайомлення дітей з навколишнім.

Знайомство з хатніми речами та їх призначенням. Спостереження в природі, спостереження дій дорослих. Розповідання, покази картинок тощо.

IX тема: Шлунково-кишкові захворювання у дітей раннього віку та засоби їх запобігання

Причини виникнення шлунково-кишкових захворювань у дітей. Найбільш поширені форми цих захворювань (диспепсія, дизентерія), їх перебіг, вплив на організм дитини та можливі ускладнення. Засоби запобігання та лікування кишкових інфекцій у дітей.

НАВЧАЛЬНИЙ ПЛАН

відділу дошкільного виховання школи матері

1-й рік навчання

1 заняття

1. Завдання школи матері і програма її роботи (вступне слово).
 2. Роль матері в житті і вихованні дитини (лекція).
- Художні виступи вихованців дитячих садків.

Виставка рекомендованої літератури з питань комуністичного виховання дітей в сім'ї.

2 заняття

1. Про комуністичне виховання дітей в сім'ї (лекція).
2. Сім'я Ульянових і виховання В. І. Леніна (художнє читання літературних творів та спогадів сучасників про В. І. Леніна).

Виставка літератури – «Що читати дітям про Леніна» та рекомендованої літератури з питань виховання дітей в сім'ї.

3 заняття

1. Фізичне виховання дошкільників (лекція).
2. Розучування комплексів ранкової гімнастики для дітей дошкільного віку (практичні заняття з батьками).

Виставка літератури з питань фізичного виховання. Демонстрування фізкультурного обладнання для фізичних вправ.

4 заняття

1. Психологічні особливості дітей дошкільного віку (лекція).
2. Режим дня дитини в сім'ї (консультація).
3. Виготовлення ялинкових та інших дитячих іграшок (практичні заняття з батьками).

Виставка іграшок-саморобок вихованців дитячих садків. Виставка рекомендованої літератури до теми заняття.

5 заняття

1. Харчування дітей дошкільного віку (лекція).
2. Як приготувати смачну і поживну їжу для дітей (консультація).

Виставка меню, рецептів приготування їжі, рекомендованої літератури з питань дитячого харчування.

6 заняття

1. Гра в житті дошкільника і керівництво нею в сім'ї (лекція).
2. Огляд іграшок, рекомендованих для дітей різного дошкільного віку, з поясненнями консультанта.

Виставка обладнання ігрових куточків для дітей різного дошкільного віку в сім'ї.

7 заняття

1. Розумове виховання дітей дошкільного віку в сім'ї (лекція).
2. Що і як читати й розповідати дітям дошкільного віку (консультація з практичним проведенням виразного читання, рекомендація текстів віршів для заучування з дітьми в сім'ї, а також художньої літератури для читання дітям).

Виставка дидактичних іграшок та літератури, що сприяють розвитку мови і мислення у дітей.

8 заняття

1. Моральне виховання дітей в сім'ї (лекція).
2. Особиста гігієна дошкільника і її значення для здоров'я. (консультація).
Демонстрація діафільмів: а) «Мілочкина хвороба», б) «Нас цьому не вчили».

9 заняття

1. Естетичне виховання дітей в сім'ї (лекція).
2. Як одягати дітей в різні пори року (консультація з демонструванням моделей дитячого одягу).

Виставка моделей дитячого одягу і взуття, викройок, журналів мод та літератури з питань крою і шиття дитячого одягу.

10 заняття

Конференція батьків з питань підготовки дітей до навчання в школі:

- а) Як готувати дитину до навчання в школі (доповідь).
- б) Виступи батьків.
- в) Художні виступи вихованців дитячих садків.

2-й рік навчання

1 заняття

1. Розвиток відчуттів і сприймань у дітей дошкільного віку (лекція).
2. Як боротися з вередуванням і впертістю у дітей (консультація).
Демонстрування діафільму «Папа или мама» або кінофільму «Серце матері».

2 заняття

1. Розвиток мислення і мови у дітей дошкільного віку (лекція).
2. Зустріч батьків з дитячими письменниками.
3. Засоби виправлення недоліків мови (консультація логопеда).

Виставка методичної літератури з питань розвитку мови і виховання правильної звуковимови у дітей та літератури, рекомендованої для читання дітям в сім'ї.

3 заняття

1. Про загартування дитячого організму (лекція).
2. Як організувати проведення свят і інших знаменних дат для дітей в сім'ї (консультація).

4 заняття

1. Профілактика захворювань дітей дошкільного віку (лекція).
2. Навчання дітей лічбі (практичні заняття з батьками). Виставка педагогічних приладь та дитячих - робіт з лічби (аплікацій, малюнків тощо).

5 заняття

1. Виховання працьовитості у дітей в сім'ї (лекція).
2. Про статеve виховання дітей в сім'ї (консультація лікаря).
Виставка літератури і бібліографічних списків до теми, заняття.

6 заняття

1. Авторитет батьків і педагогічний такт в сімейному вихованні (лекція),
2. Вечір запитань і відповідей.

7 заняття

1. Виховання у дітей дошкільного віку почуття дружби, товаришування і колективізму (лекція).
2. Нервові захворювання в дитячому віці та їх профілактика (консультація лікаря).

8 заняття

Відвідування об'єднаних дошкільних установ – дитячих ясел, садків; ознайомлення з їх роботою.

9 заняття

1. Музичне виховання дітей дошкільного віку (лекція).
2. Як зберегти зір у дітей (консультація).

10 заняття

1. Роль сім'ї в атеїстичному вихованні дітей (лекція).
2. Керівництво навчанням дітей грамоті в сім'ї (консультація).

Виставка літератури з теми заняття, зразків вправ для підготовки руки дитини до письма тощо.

11 заняття

1. Виховання поведінки дітей в сім'ї.

2. Керівництво малюванням та ліпленням дітей в сім'ї (практичні заняття).

Виставка дитячих робіт з малювання і ліплення.

12 заняття

Підсумкова батьківська конференція з питань виховання дітей в сім'ї.

Концерт для батьків силами вихованців дитячих садків.

Виставка новинок літератури та робіт дітей з малювання, ліплення, лічби, конструювання, ручної праці тощо.

ПРОГРАМА

відділу дошкільного виховання школи матері

1-й рік навчання

1 тема: Роль матері в житті і вихованні дитини.

Мати – природний вихователь. Вплив матері на дітей з перших років їх життя. Материнська любов і любов до матері, як відображення певних суспільних відносин.

Образ матері в свідомості народу з давніх часів оточений ореолом глибокої поваги. Народна творчість і художня література про матір.

Приклади стосунків між матерями і дітьми з біографій великих людей (В. І. Леніна, М. В. Гоголя, М. Ю. Лермонтова і т. д.). Становище жінки-матері в царській Росії. Піклування¹ Комуністичної партії і Радянської держави про жінку-матір і виховання дітей. Радянське законодавство про жінку-матір.

Завдання і обов'язки жінки-матері у комуністичному вихованні дітей. В чому материнське щастя.

Любов і правильні взаємовідносини між матерями і дітьми. Основа авторитету матері.

II тема: Про комуністичне виховання дітей в сім'ї

Закон про школу і постанови ЦК КПРС і ЦК КП України «Про заходи по дальшому розвитку дитячих дошкільних установ і поліпшення виховання та медичного обслуговування дітей дошкільного віку» – яскравий вияв піклування Комуністичної партії і Радянського уряду про підростаюче покоління.

Роль сім'ї у вихованні дітей, здоровий побут сім'ї, загальний режим і порядок. Єдність вимог до дітей з боку дорослих членів сім'ї.

Завдання комуністичного виховання дітей у сім'ї і головні засоби забезпечення фізичного, розумового і естетичного їх розвитку. Виховання у дітей позитивних моральних якостей і рис характеру та правильної поведінки. Про деякі помилки у сімейному вихованні та шляхи їх усунення.

III тема: Фізичне виховання дошкільників

Основні завдання і суть фізичного виховання дітей: охорона життя, зміцнення здоров'я, розвиток рухів, виховання культурно-гігієнічних навичок. Вікові особливості дітей і їх врахування в процесі фізичного виховання.

Шляхи і методи фізичного виховання дітей у сім'ї, створення належних гігієнічних умов (ранкова гімнастика, ігри, прогулянки, загартовуючі процедури і т. д.). Свіже повітря, сонце і вода в системі заходів фізичного виховання дітей.

Значення режиму для фізичного виховання дітей. Чергування різних видів діяльності і відпочинку. Значення рухів у розвитку організму дитини (ходьба, біг, стрибки, лазіння тощо), основні засоби розвитку рухів у дітей.

IV тема: Психологічні особливості дітей дошкільного віку

Діалектико-матеріалістичне розуміння ролі спадковості, середовища і виховання в психічному розвитку особистості.

Особливості вищої нервової діяльності дошкільника. Пізнавальна діяльність дошкільника. Розвиток мови. Розвиток вольової регуляції поведінки в дошкільному віці. Особливості емоційного життя дошкільника. Формування моральних уявлень, почуттів, звичок. Основні види діяльності дошкільника, роль прикладу та наслідування в його житті.

V тема: Харчування дітей дошкільного віку

Анатомо-фізіологічні особливості органів травлення у дітей раннього і дошкільного віку. Значення білків, жирів, вуглеводів, води, мінеральних речовин та вітамінів у дитячому харчуванні. Калорійна цінність їжі. Можливість заміни одних продуктів іншими. Асортимент продуктів та склад їжі, необхідний для харчування дітей дошкільного віку.

Добовий раціон дітей дошкільного віку, принципи складання меню. Неприпустимість вживання дітьми навіть найслабших алкогольних напоїв, гострих приправ. Режим харчування дітей в світлі вчення І. П. Павлова. Гігієнічні вимоги до готування страви. Засоби збагачення страви вітамінами.

Харчові отруєння та їх профілактика.

Рецепти рекомендованих страв для дітей раннього і дошкільного віку.

VI тема: Гра в житті дошкільника і керівництво нею в сім'ї

Гра як основна діяльність дітей дошкільного віку і як засіб всебічного їх розвитку. Зв'язок гри з розумовим, моральним, фізичним і естетичним вихованням дітей дошкільного віку. Роль гри у розвитку рухів, мови, пам'яті, уваги, розширенні кругозору дитини, вихованні сміливості, ініціативи, спритності, в набутті навичок поведінки в колективі, позитивних моральних якостей. Ігри: творчі (в тому числі рольові), дидактичні, рухливі (в тому числі з правилами). Взаємозв'язок гри і праці, гри і навчання. Добір ігор для дітей різного віку. Організація ігор для дошкільника в сім'ї і керівництво ними, загальнопедагогічні і гігієнічні вимоги.

VII тема: Розумове виховання дітей дошкільного віку в сім'ї

Коли виникає мислення у дитини і від яких умов залежить його розвиток. Основні завдання розумового виховання: а) збагачення дитячих вражень і формування на їх основі правильного ставлення до навколишнього життя; б) виховання розумових здібностей в процесі оволодіння знаннями і в процесі розумової діяльності; в) при звичаєння дітей до розумової праці.

Зв'язок розумового розвитку з фізичним станом дитини, з моральним і естетичним вихованням. Розумове виховання дітей в процесі навчання, гри і праці, з перших років їх життя.

Вдосконалення органів чуття у дошкільника, виховання його відчуттів і сприймань та розвиток мови, як основа розумового виховання.

Розвиток і виховання у дошкільників довільної уваги, аналітико-синтетичної діяльності, пам'яті, уяви, вміння застосовувати набуті знання і навички в різноманітних життєвих умовах.

VIII тема: **Моральне виховання дітей в сім'ї**

Завдання та зміст морального виховання дітей. Виховання у дітей правильного ставлення до себе, до інших людей, до роботи тощо. Формування моральних почуттів (любові до Батьківщини, до сім'ї, до радянського народу, почуття колективізму, симпатії і дружби до інших народів, поваги до старших), Виховання моральних навичок та рис характеру (дисциплінованості, чуйності, правдивості, скромності, сміливості, ініціативності, наполегливості тощо).

Значення волі у формуванні характеру дитини, виховання волі.

Основні засоби морального виховання дітей у сім'ї: організація життя і діяльності дітей, повідомлення їм знань про поведінку і моральні якості людей, виховання у дітей правильної поведінки, тобто формування їх позитивного морального досвіду у відповідності з засвоєними знаннями. Значення індивідуального підходу до дітей, заходи заохочення та покарання, роль особистого прикладу батьків у моральному вихованні дошкільників.

Взаємозв'язок і єдність вимог до дитини з боку дошкільної установи та сім'ї як необхідна умова морального виховання.

IX тема: **Естетичне виховання дітей в сім'ї**

Естетичне виховання – складова частина комуністичного виховання. Значення естетичного виховання у всебічному розвитку дитини. Завдання естетичного виховання – формування художнього смаку (тобто правильних поглядів на прекрасне, здатності глибоко сприймати, переживати і оцінювати його), розвиток художньо-творчих здібностей, вироблення художніх навичок і вмій. Особливості сприймання красивого дітьми дошкільного віку, роль дорослих у розвитку їх естетичних почуттів.

Умови та засоби естетичного виховання: естетика навколишнього, зокрема побуту (оформлення приміщення, зовнішній вигляд людей, що оточують дитину, їх поведінка), правильне педагогічне керівництво з боку дорослих. Роль природи у вихованні естетичних почуттів дошкільника. Виховна сила мистецтва: художня література, живопис, музика, пісня як могутні засоби естетичного виховання.

Естетичне виховання в процесі навчання дітей в сім'ї малюванню, ліпленню, художньому читанню, вишиванню, аплікації, співам, танцям. Правильна організація свят і розваг у сім'ї як засіб естетичного виховання.

X тема: **Як готувати дитину до навчання в школі**

Підготовка дітей до школи – важливе завдання сім'ї. В чому полягає підготовка дітей до школи? Виховання позитивного ставлення до школи, інтересу до навчання, поваги до вчителя і т. д.; забезпечення належного фізичного розвитку дитини; особлива увага до її осанки, стану її зору та слуху, врівноваженості нервової системи. Розвиток розумових здібностей дитини як фактор підготовки її до навчання в школі. Що мусить знати дитина, йдучи до школи, якими учбовими навичками та вмінням вона мусить володіти; про навчання письму, лічбі та грамоті в дошкільному віці.

Виховання дисциплінованої поведінки та трудових навичок у дітей в сім'ї, вміння навчатися як умова підготовки до школи.

2-й рік навчання

I тема: **Розвиток відчуттів і сприймань у дітей дошкільного віку**

Поняття про відчуття і сприймання. Види відчуттів і сприймань, їх механізми. Розвиток відчуттів і сприймань дітей в ігровій, навчальній і трудовій діяльності.

Спостережливість і шляхи її формування в дітей. Значення розвитку відчуттів і сприймань у вихованні підростаючої особистості.

Індивідуальні відмінності у відчуттях і сприйманнях.

II тема: Розвиток мислення і мови у дітей дошкільного віку

Загальна характеристика мислення. Роль праці й мови, у розвитку мислення. Формування мислительних здібностей у дітей дошкільного віку. Якості мислення і особливості їх у дошкільників. Завдання, форми і методи навчання дітей рідної мови: ознайомлення з навколишнім і збагачення словника, виховання звукової культури мови, навчання розмовної мови і розповіданню, формування граматично правильної мови. Роль художнього слова у вихованні дітей дошкільного віку, в розвитку їх мислення і мови.

III тема: Про загартування дитячого організму

Загальне поняття про загартування організму. Місце і значення загартування в загальній системі фізичного виховання дітей. Фізіологічні основи загартування.

Вплив загартування на ростучий організм. Роль загартування для виховання у дітей характеру, волі, сміливості, вміння перемагати труднощі і т. д. Основні принципи і засоби загартування (поступовість, систематичність, урахування індивідуальних особливостей дітей). Вода, сонце, повітря, як засоби загартування. Методи загартування дитини в сім'ї.

Методика проведення загартування та його місце в режимі дня. Провітрювання приміщення, одяг дитини, прогулянки. Миття ніг, обтирання, обливання, купання, сонячні ванни, повітряні ванни, сон на відкритому повітрі в різні пори року та створення умов для цього. Ранкова гімнастика, фізичні вправи-та спортивні розваги. Особливості загартування фізично ослаблених дітей. Контроль у сім'ї за наслідками загартування дітей.

IV тема: Профілактика захворювань дітей дошкільного віку

Інфекційні захворювання у дітей дошкільного віку. Шляхи зараження, первинні ознаки, перебіг і лікування кору, скарлатини, вітряної віспи, грипу, поліомієліту, дифтерії і інших захворювань. Значення своєчасного звернення до лікаря. Профілактичні щеплення і їх ефективність проти різних захворювань (повітряно-крапельних, кишкових, контактних). Ревматизм у дітей та засоби його запобігання.

V тема: Виховання працьовитості у дітей в сім'ї

Роль праці у побудові комуністичного суспільства і в комуністичному вихованні підростаючого покоління.

Трудове виховання дошкільників – важлива умова їх всебічного розвитку. Зв'язок трудового виховання з розумовим, моральним, естетичним вихованням дітей. Роль колективу в трудовому вихованні.

Психологічні і педагогічні вимоги до організації праці дітей. Шляхи виховання у дітей готовності до праці (ознайомлення з працею дорослих і безпосередня участь дітей у праці, значення моральних стимулів у трудовому вихованні).

Роль сім'ї в трудовому вихованні дошкільників. Види дитячої праці в сім'ї (відповідно до віку дітей). Праця і гра в житті дитини.

Роль особистого прикладу батьків у вихованні працьовитості у дітей.

Виховання у дошкільників поваги і любові до праці та людей праці – важлива умова їх психологічної підготовки до навчання і праці в школі.

VI тема: Авторитет батьків і педагогічний такт в сімейному вихованні

Авторитет батьків – необхідна умова правильного виховання дітей. Основа, на якій формується авторитет батьків, – передовий їх світогляд, знання, наявність комуністичних переконань і поведінки, високий рівень культури, розуміння вікових та індивідуальних особливостей дитини, тактовний підхід до неї. Що таке педагогічний такт.

VIІ тема: Виховання у дітей дошкільного віку почуття дружби, товаришування і колективізму

Дружба, товаришування і колективізм – високі моральні почуття радянських людей. Дружба дітей та її особливості. Роль сім'ї та дитячого колективу у вихованні почуття колективізму і дружби у дошкільників. Методи створення міцного дитячого колективу, виховання у дітей почуття колективної честі, відповідальності за спільну справу, готовності допомогти товаришеві.

VIІІ тема: Музичне виховання дітей дошкільного віку

Значення музичного виховання для всебічного розвитку дітей дошкільного віку. Роль музики і співів в житті людини. Зв'язок музичного виховання з фізичним, моральним і естетичним.

Завдання музичного виховання дітей. Слухання музики, співи, рухи під музику. Виховання інтересу до музики, до її змісту, до засобів виразності, бажання співати, рухатися під музику. Розвиток художньо-творчих і музичних здібностей у дітей (мелодійного слуху, музичної пам'яті, почуття ритму при сприйманні і передачі в співах, особливо темпу в рухах і т. д.). Формування музичних уявлень у дітей дошкільного віку.

Як організувати слухання музики дітьми в сім'ї. Основні методичні прийоми розучування пісні з дитиною в сім'ї з метою привчати дитину співати: правильно передавати ритм, мелодію, слова. Які пісні добирати для розучування з дітьми різного дошкільного віку.

IX тема: Роль сім'ї в атеїстичному вихованні дітей

Походження і класова суть релігії. Шкідливий вплив релігії на психіку дітей. Завдання атеїстичного виховання дошкільників.

Шляхи і засоби атеїстичного виховання дітей різного віку в сім'ї.

Забезпечення відповідного сприймання і правильного пояснення дітям явищ природи, боротьба з існуючими забобонами і релігійними традиціями в сім'ї, з марновірством.

Прогулянки, посильна праця в квітниках, на городі, догляд за тваринами як засіб виховання правильного розуміння дітьми явищ живої природи. Значення спостереження дітьми метеорологічних явищ і правильного їх пояснення дорослими. Цінність спостережень за тим, як змінюється природа під впливом праці людей.

Роль особистого прикладу батьків в атеїстичному вихованні дітей в сім'ї.

X тема: Про виховання поведінки дітей у сім'ї

Характерні особливості поведінки дітей дошкільного віку. Причини негативної поведінки дітей і типові помилки батьків у їх вихованні. Які вимоги слід пред'являти до поведінки дітей різного дошкільного віку.

Вплив на поведінку дітей авторитету і розумної любові з боку батьків, здорового побуту сім'ї, єдності, послідовності і доцільності вимог до дітей з боку дорослих членів сім'ї. Виховання у дітей почуття обов'язку і любові до батьків. Методи заохочення і покарання в сім'ї. Боротьба з вередуванням і впертістю. Допомога батькам з боку дошкільних установ у вихованні правильної поведінки дітей.

ПРИМІРНА ТЕМАТИКА КОНСУЛЬТАЦІЙ З ПИТАНЬ ВИХОВАННЯ І ДОГЛЯДУ ЗА ДІТЬМИ

Відділ переддошкільного виховання

1. Гігієна вагітної жінки.
2. Харчування і поведінка годуючої матері в повсякденному житті.
3. Гігієна жінки після пологів.
4. Як краще жінці використати відпустку після пологів.
5. Підготовка сім'ї до прийому немовляти.
6. Особливості немовляти.
7. Основні правила догляду за немовлям.
8. Режим і його значення для правильного виховання дитини (правильна організація сну, неспання, годування, прогулянки, умивання, одягання).
9. Як сприяти розвитку рухів у немовляти.
10. Як організувати в сім'ї ігри і заняття з дітьми.
11. Чому кричить немовля.
12. Одяг та білизна немовляти (сповивання, постіль і т. д.).
13. Як купати та сповивати дитину.
14. Як доглядати дитину при шлункових захворюваннях.
15. Виховання культурно-гігієнічних навичок у дитини.
16. Правильний підхід дорослих до дитини і виховання у дитини позитивних стосунків з дорослими і дітьми.
17. Як правильно вигодувати дитину.
18. Значення свіжого повітря для малої дитини.
19. Поняття про інфекції та перші симптоми гострих інфекцій.
20. Виховання слухняності у дитини.
21. Відлучення дитини від груді.
22. Як давати соки і рибацький жир.
23. Які щеплення потрібно робити дітям і для чого це потрібно.
24. Як вчити дитину говорити.

Відділ дошкільного виховання

1. Перші дні перебування дитини в дитячому садку і завдання батьків.
2. Як організувати день дитини вдома.
3. Як годувати дитину (поняття про вітаміни і речовини, що потрібні для нормального розвитку дошкільника).
4. Як організувати дома сон дитини на повітрі в різні пори року.
5. Засоби загартування дитячого організму.
6. Про використання в сім'ї телевізора і радіо для дітей.
7. Що може дитина робити сама і чому потрібно привчати її до самостійності.
8. Як виховувати у дитини художній смак.

9. Співи в житті дитини і підбір пісень для дітей.
10. Організація дозвілля дошкільника в сім'ї.
11. Спільні прогулянки батьків і дітей.
12. Роль прикладу і наслідування у вихованні дітей.
13. Правила культурної поведінки дитини.
14. Як організувати влітку оздоровлення дітей.
15. Як використати прогулянки для зміцнення здоров'я і ознайомлення дітей з навколишнім.
16. Які іграшки і книги купувати дитині.
17. Як організувати домашні сімейні вечори для дітей.
18. Значення єдності вимог до дитини з боку дитячого садка і сім'ї.
19. Як святкувати день народження дитини.
20. Виявлення і розвиток у дітей творчих задатків.
21. Про дитячі страхи.
22. Скромність та її виховання у дошкільників.
23. Негативний вплив на дітей вживання алкоголю батьками.
24. Роль праці в психічному розвитку дошкільників.
25. Виховання волі у дітей.
26. Виховання спостережливості у дитини.
27. Виховання чесності і правдивості у дітей.
28. Спортивні ігри і розваги дитини в дошкільному віці.
29. Бюджет сім'ї і вміння вести сімейне господарство.
30. Як зробити квартиру затишною і красивою.
31. Профілактика захворювань дітей на глисти.
32. Туберкульоз у дітей та основні заходи профілактики.
33. Як запобігти ревматизму у дітей.
34. Виховання дисциплінованості у дітей.
35. Як доглядати хвору дитину.
36. Як боротися з поганим апетитом у дітей.
37. Особиста гігієна дошкільника⁷²⁸.

⁷²⁸ Школа матері (положення, навчальні плани та програми) / Авт. збірника: І.Б.Баскіна, М.В.Вовчик-Блакитна, Р.І.Євдокімова, О.Р.Костенко. Київ, 1961. С. 19 – 51

Схвалено
Президією Республіканської ради
Педагогічного товариства УРСР
21 січня 1983 р.

Схвалено
Радою народних університетів педагогічних
знань при Міністерстві освіти УРСР
31 січня 1983 р.

ПОЛОЖЕННЯ ПРО РАЙОННИЙ (МІСЬКИЙ) НАРОДНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ПЕДАГОГІЧНИХ ЗНАНЬ ДЛЯ БАТЬКІВ

I. Загальні положення

1. Народний університет педагогічних знань для батьків є провідною громадською формою педагогічної освіти батьків у районі (місті).
2. Головними завданнями районного (міського) університету знань для батьків є:
 - а) залучення батьків дітей дошкільного і шкільного віку до оволодіння системою педагогічних знань;
 - б) озброєння батьків та осіб, що їх замінюють, педагогічними знаннями, вміннями і навичками виховання дітей у сім'ї;
 - в) прищеплення батькам навичок педагогічної самоосвіти;
 - г) вивчення і поширення кращого досвіду виховання дітей у сім'ї;
 - д) поширення педагогічних знань серед населення.
3. У своїй роботі районний (міський) народний університет педагогічних знань для батьків підпорядковується раді народних університетів при рай(міськ)вно та районній (міській) раді Педагогічного товариства УРСР, які щорічно спільним рішенням затверджують мережу філіалів і факультетів, склад ради і контингенти слухачів, призначають ректора, проректорів і керівників філіалів, а також схвалюють навчальний план і програми районного (міського) народного університету педагогічних знань для батьків. Ці рішення оголошуються наказом рай(міськ)вно.

II. Структура і організація навчального процесу

1. До складу районного (міського) народного університету педагогічних знань входять: рада університету, яка здійснює керівництво всією його діяльністю; філіали, які створюються при середніх та восьмирічних школах району, будинках культури та за місцем роботи батьків. У великих районах з числа кращих філіалів можуть бути виділені опорні, які забезпечують зв'язок між радою районного університету та групами філіалів, подають їм необхідну методичну, організаційну та іншу допомогу.
2. У складі кожного філіалу можуть утворюватись факультети з проблем виховання дітей: дошкільного, молодшого шкільного (1–3 кл.), підліткового (4–8 кл.), старшого шкільного (9–10 кл.) віку. У великих школах факультети можуть створюватись для батьків дітей, що навчаються у паралельних класах.
3. Заняття в народному університеті можуть бути: загальноуніверситетськими, загальнофакультетськими, по потоках і груповими залежно від мети та змісту заняття.
4. У народних університетах педагогічних знань для батьків основними формами навчальних занять є: лекції, практикуми, семінари, диспути, конференції, обмін досвідом виховання дітей у сім'ї, вечори запитань і відповідей, зустрічі з ветеранами народної освіти і науковцями, написання рефератів та інші форми роботи, що впливають з потреб слухачів і місцевих умов.
5. Термін навчання в народному університеті для батьків визначається навчальним планом, який може передбачати дво-, трирічну тривалість навчання на кожному факультеті або безперервний покласний всеобуч батьків.

6. Заняття в усіх філіалах народного університету проводяться за навчальним планом і програмами, розробленими радою народного університету і затвердженими у встановленому порядку.

7. Періодичність занять визначається залежно від конкретних місцевих умов, але не менше одного разу на місяць; тривалість кожного заняття – не менше 2 акад. годин.

8. Для проведення занять в народному університеті залучаються працівники партійних і радянських органів, установ народної освіти, культури, охорони здоров'я, органів юстиції, внутрішніх справ, науковці, вчителі та вихователі, активісти з числа батьків, а також інші особи, фахова підготовка і кваліфікація яких відповідає вимогам навчального плану.

9. Слухачі, які успішно виконують вимоги навчального плану, після закінчення навчального року переводяться на наступний курс. Особам, які закінчили повний курс навчання, видається диплом (посвідчення) встановленого Всесоюзною радою народних університетів зразка.

III. Права і обов'язки слухачів

1. Слухачами народного університету можуть бути всі громадяни, які виявили бажання підвищувати рівень своєї педагогічної підготовки.

2. Зарахування до складу слухачів проводиться без обмежень на підставі особистої письмової заяви того, хто виявляє бажання навчатись у народному університеті.

3. Списки слухачів навчальних груп по факультетах на подання керівника філіалу затверджуються загальними зборами первинної організації Педагогічного товариства УРСР і оголошуються наказом директора школи. Загальні відомості про склад слухачів подаються раді народного університету.

4. Слухачі народного університету мають право:

а) звертатись із запитаннями, заявами і пропозиціями до ради університету, районної (міської), обласної та Республіканської рад Педагогічного товариства УРСР, рад народних університетів при районному (міському), обласному відділах народної освіти та Міністерстві освіти УРСР;

б) одержувати в раді народного університету та організаціях педагогічного товариства УРСР наукову, методичну та іншу допомогу;

в) брати участь у конференціях, семінарах та інших заходах, які проводяться радою університету поза навчальним планом;

г) публікувати у періодичній пресі та інших виданнях матеріали, що стосуються діяльності університету.

5. Слухачі народного університету педагогічних знань зобов'язані:

а) брати особисту участь у здійсненні завдань, визначених Комуністичною партією і Радянським урядом в галузі навчання, і комуністичного виховання підростаючого покоління;

б) своєчасно виконувати всі вимоги навчального плану і програм, сприяти успішній діяльності народного університету;

в) опановувати, педагогічні знання, активно сприяти їх впровадженню у практику, здійснювати педагогічну пропаганду.

IV. Керівництво роботою

1. Всією роботою по організації навчання батьків керує рада народного університету.

2. Раду народного університету педагогічних знань для батьків очолює ректор, який призначається з числа штатних працівників рай(міськ)вно. На ректора покладається:

- а) загальне керівництво роботою ради університету;
- б) керівництво діяльністю всіх структурних підрозділів університету;
- в) забезпечення всіх філіалів і факультетів інструктивно-методичною документацією, журналами обліку відвідування занять, посвідченнями і т. д.;
- г) контроль за роботою народного університету.

3. Методичне керівництво і контроль за навчально-виховним процесом здійснює проректор, який призначається з числа членів президії районної (міської) ради Педагогічного товариства УРСР.

4. До складу ради народного університету входять керівники філіалів, декани окремих факультетів, представники зацікавлених організацій, а також найбільш активні батьки.

5. Керівники філіалів затверджуються спільним рішенням ради народних університетів при рай(міськ)вно та президії відповідної ради Педагогічного товариства УРСР за рекомендацією первинних організацій товариства. Керівник філіалу організовує всю його роботу і несе повну відповідальність за якість навчально-виховного процесу.

6. Безпосереднє керівництво навчально-виховним процесом здійснюють декади факультетів, які затверджуються зборами, первинної організації Педагогічного товариства УРСР. Декан складає розклад занять, добирає лекторів, забезпечує умови для навчально-виховної роботи, а також відповідає за реалізацію вимог навчального плану і програм та облік відвідування й успішності слухачів.

V. Матеріальна база

1. Для проведення занять філіалів і факультетів народного університету педагогічних знань надаються приміщення та обладнання відповідних закладів народної освіти, а також тих установ, і організацій, де проводяться заняття.

2. Органи народної освіти та організації Педагогічного товариства УРСР надають допомогу народним університетам у придбанні посібників, обладнання, проведенні екскурсій тощо.

VI. Звітність про роботу

1. Керівники філіалів народного університету подають ректорату до 1 червня письмовий звіт про підсумки навчального року і до 1 вересня відомості про структуру філіалу та склад навчальних груп у новому навчальному році.

2. Ректорат народного університету подає районній (міській) раді народних університетів до 1 липня звіт про підсумки навчального року у філіалах, а до 15 вересня – для затвердження мережі (філіали, факультети) і зведений контингент слухачів (по філіалах).

VII. Відзначення активістів

1. Відзначення ректорів, проректорів, керівників філіалів, деканів факультетів, кращих лекторів, а також активістів з числа слухачів здійснюється в порядку, визначеному органами народної освіти або організаціями Педагогічного товариства УРСР⁷²⁹.

⁷²⁹ Педагогічні знання – всім батькам : збірник матеріалів на допомогу організаторам педагогічної освіти батьків. Київ, 1985. С. 6–10.

Схвалено
Президією Республіканської ради
Педагогічного товариства УРСР

29 січня 1985 р.

Схвалено
Радою народних університетів
педагогічних знань при
Міністерстві освіти УРСР
8 лютого 1985 р.

ПОЛОЖЕННЯ ПРО ПРИСУДЖЕННЯ ЗВАННЯ «ЗРАЗКОВИЙ» НАРОДНОМУ УНІВЕРСИТЕТУ ПЕДАГОГІЧНИХ ЗНАНЬ

1. З метою відзначення і стимулювання роботи кращих народних університетів педагогічних знань, розповсюдження і практичного використання їх досвіду встановлюється звання «Зразковий народний університет».

2. Звання «Зразковий» присуджується народним університетам педагогічних знань, діяльність яких характеризується чіткою організацією, високим рівнем навчально-виховного процесу, сталими позитивними результатами, їх досвід роботи може служити прикладом для інших народних університетів і придатний для наслідування й творчого застосування.

3. Звання «Зразковий» присуджується народним університетам спільним рішенням ради народних університетів при обласно і президії обласного відділення Педагогічного товариства УРСР на підставі подання районних (міських) рад народних університетів і районних (міських) відділень Педагогічного товариства УРСР.

До подання додаються:

- копія паспорта народного університету;
- опис роботи народного університету;
- ілюстративні матеріали, що розкривають зміст, форми і методи, результати роботи народного університету (навчальні плани і програми, абонементи, методичні матеріали, розроблені в університеті, публікації в місцевій пресі, фотографії, відгуки слухачів тощо). Ілюстративні матеріали оформляються у вигляді альбомів, окремих папок, виставок і т. п.

4. Звання «Зразковий» присуджується народному університету при умові досягнення основних показників:

4.1. Високий ідейний і науковий рівень навчально-виховного процесу: висвітлення в навчальному процесі ідей і положень класиків марксизму-ленінізму, рішень КПРС і Радянської держави з питань освіти, навчання і виховання підростаючого покоління, теоретичної спадщини видатних педагогів, сучасних досягнень педагогічної науки і передового досвіду. Тісний зв'язок навчально-виховного процесу з життям, з практичними потребами слухачів.

4.2. Різноманітність і доцільність методичних форм і прийомів у навчально-виховному процесі, широке застосування сучасних форм і методів навчання, організація самоосвіти слухачів та індивідуальної роботи з ними.

4.3. Високий рівень організації роботи: забезпечення навчальною (плани і програми) і методичною (розробки, рекомендації, тексти лекцій тощо) документацією, повне виконання навчального плану, систематичний контроль за організацією, змістом і якістю навчально-виховного процесу, збереження контингенту слухачів.

4.4. Систематична методична робота з лекторами, навчання лекторів, поширення досвіду роботи кращих лекторів.

4.5. Навчально-матеріальна база: забезпеченість слухачів літературою, наявність кабінету або куточка педагогічної освіти батьків.

4.6. Результативність роботи народного університету: наявні позитивні зрушення у знаннях і вміннях слухачів, у їх ставленні до виконання своїх обов'язків по вихованню і навчанню дітей, у ставленні самих дітей до навчання, дотримання ними дисципліни, участь у суспільно корисній роботі тощо.

4.7. Сталість високих результатів (не менше 3 років).

4.8. Можливість творчого застосування досвіду іншими народними університетами.

4.9. Народному університету для батьків звання «Зразковий» може бути присвоєне при умові високого процента охоплення батьків навчанням, особливо тих, які потребують посиленої педагогічної, допомоги.

5. Звання «Зразковий», може присуджуватись філіалам народних університетів. Оцінка роботи філіалу проводиться за показниками, визначеними у пункті 4.

6. Народний університет (філіал), якому присвоєно звання «Зразковий», нагороджується дипломом ради народних університетів при облвно і президії обласного відділення Педагогічного товариства УРСР. Президія обласного відділення Педагогічного товариства УРСР у відповідності з «Положенням про заохочення в Педагогічному товаристві УРСР» нагороджує керівників і кращих лекторів народного університету (філіалу).

7. Ради народних університетів при органах народної освіти і місцеві відділення Педагогічного товариства УРСР поширюють досвід роботи зразкових народних університетів (філіалів), проводять на їх базі наради, семінари та інші заходи з питань роботи народних університетів педагогічних знань.

8. Народні університети (філіали), яким присвоєно звання «Зразковий», підлягають переатестації через кожні п'ять років. Переатестацію проводять ради народних університетів при облвно і президії обласних відділень Педагогічного товариства УРСР⁷³⁰.

⁷³⁰ Педагогічні знання – всім батькам : збірник матеріалів на допомогу організаторам педагогічної освіти батьків. Київ, 1985. С. 11 – 13

Додаток М
**Тематика лекційно-практичного курсу Центру свідомого
батьківства «Дівія»**

Лекційно-практичний курс: «Поговори зі мною, мамо!»

1. Лекція «Внутрішньоутробне тактильне спілкування з дитиною – метод Гаптономії».
 2. Лекція «Емоції – один із видів спілкування мами і дитини під час вагітності».
 3. Лекція «Філософія спілкування з дитиною. Музична програма «Маленький Моцарт».
 4. Лекція «Як народити гарну дитину – морфо-генетичне поле».
 5. Лекція «Психологія материнства. Етапи формування материнської сфери».
 6. Лекція «Психологія вагітності 1 – 3 триместр».
 7. Лекція «Гігієна і секс під час вагітності. Харчування вагітної жінки».
 8. Лекція «Внутрішньоутробний розвиток плоду»: перегляд відеоматеріалу.
 9. Лекція «Філософія народження. Пологи очима дитини».
- Жінкам пропонується фрагментарне використання програми “Мати-плід « (метод Сонатал, профес. Лазарев.), арт-терапія, індивідуальна робота (пісочна терапія).

Лекційно-практичний курс «Вагітний татко»

1. Лекція «Коли дитину чекає батько... Вагітний татко».
2. Лекція «Фізіологічні зміни жінки під час вагітності. Психологія вагітності 1- 3 триместр. Гігієна і секс під час вагітності».
3. Лекція «Філософія внутрішньоутробного спілкування з дитиною. Маленький Моцарт. Емоції. Метод Гаптономії. Як народити гарну дитину – морфо-генетичне поле» (Екскурс).
4. Лекція «Внутрішньоутробний розвиток плоду. Фактори, які впливають на формування організму дитини».
5. Лекція «Філософія народження. Пологи очима дитини».
6. Лекція «Партнерські пологи. Допомога батька під час пологів. Психоемоційний стан жінки під час пологів».
 - практичне заняття з пологів
 - перегляд відеоматеріалу
7. Лекція «Психоемоційна сфера жінки після пологів».
8. Лекція «Підтримка жінки в період грудного вигодовування».
 - перегляд відеоматеріалу
9. Лекція «А якщо щось піде не так».
10. Лекція «Кризи особистості. Особливості спілкування з дитиною. Психологія дитини від 1 до 3х років».

Лекційно-практичний курс «Підготовка до пологів»

1. Лекція «Пологи. Психоемоційний стан жінки під час першого періоду пологів». Методи дихання та природнього знеболення в пологах, точки знеболення, пози та правила поведінки під час I періоду пологів.
2. Лекція «Пологи. Функція болю під час пологів. Другий період пологів». Основні правила поведінки під час II періоду пологів.

3. Лекція «Пологи. Третій період пологів. Поведінка породіллі в післяпологовому періоді « Адаптація жінки після пологів та основні правила поведінки у післяпологовому періоді. Відновлення після пологів.

4. Лекція «А якщо щось піде не так...» Всі нестандартні ситуації, які можуть виникнути під час пологів і як підготуватись до них. Кесарів розтин: плановий або ургентний.

5. Лекція «Грудне вигодовування, як основа збереження і формування здоров'я дитини» Налаштування лактації. Пози та правила прикладання до грудей. Ознаки правильного прикладання-профілактика тріщин. Режим годування дитини.

6. Лекція «Основні проблеми під час вигодовування грудьми. Гігієна та фізіологія харчування жінки. Основні принципи введення прокорму.» Тріщини на сосках: профілактика та лікування. Лактостаз. Мастит. Додаткові молочні дольки. Кандидоз мочних залоз. Зціджування. Лактаційні кризи та відновлення молока.

7. Практичне заняття по догляду за немовлятком.

8. Лекція «М'яка адаптація новонародженого до соціуму»

9. Лекція «Підтримка жінки в післяпологовому періоді та в період грудного вигодовування» Профілактика післяпологової депресії.

10. «Вакцинація за і проти!» Все про щеплення в Україні. Як правильно підготувати дитину до щеплення.

11. Заключне заняття з пологів. Програвання пологів з інструктором.

Загальний перелік занять

1. Лекція «Фізіологічні зміни жінки під час вагітності. Психологія вагітності 1- 3 триместр. Гігієна і секс під час вагітності».

2. Лекція « Гігієна і секс під час вагітності. Харчування вагітної жінки».

3. Лекція «Внутрішньоутробний розвиток плоду. Фактори, які впливають на формування організму дитини».

4. Лекція «Психологія материнства. Етапи формування материнської сфери».

5. Лекція «Внутрішньоутробне тактильне спілкування з дитиною – метод Гаптономії».

6. Лекція «Емоції – один із видів спілкування мами і дитини під час вагітності».

7. Лекція «Філософія спілкування з дитиною. Музична програма «Маленький Моцарт».

8. Лекція «Як народити гарну дитину – морфо-генетичне поле».

9. Лекція «Психологія вагітності 1 – 3 триместр».

10. Лекція «Філософія народження. Пологи очима дитини».

11. Лекція «Коли дитину чекає батько... Вагітний татко».

12. Лекція «Партнерські пологи. Допомога батька під час пологів. Психоемоційний стан жінки під час пологів».

13. Лекція «Пологи. Психоемоційний стан жінки під час першого періоду пологів».Методи дихання та природнього знеболення в пологах, точки знеболення, пози та правила поведінки під час I періоду пологів.

14. Лекція «Пологи. Функція болю під час пологів. Другий період пологів». Основні правила поведінки під час другого періоду пологів.

15. Лекція «Пологи. Третій період пологів. Поведінка породіллі в післяпологовому періоді « Адаптація жінки після пологів та основні правила поведінки у післяпологовому періоді. Відновлення після пологів.

16. Лекція «А якщо щось піде не так...» Всі нестандартні ситуації, які можуть виникнути під час пологів і як підготуватись до них. Кесарів розтин: плановий або ургентний.

17. Лекція «Кесарів розтин ...».

18. Лекція «Психоемоційна сфера «кесарьонка».

19. Лекція «Грудне вигодовування, як основа збереження і формування здоров'я дитини» Налаштування лактації. Пози та правила прикладання до грудей. Ознаки правильного прикладання. Профілактика тріщин. Режим годування дитини.

20. Лекція «Основні проблеми під час вигодовування грудьми. Гігієна та фізіологія харчування жінки. Основні принципи введення прокорму.» Тріщини на сосках: профілактика та лікування. Лактостаз. Мастит. Додаткові молочні дольки. Кандидоз молочних залоз. Зціджування. Лактаційні кризи та відновлення молока.

21. Практичне заняття по догляду за немовлятком.

22. Лекція «М'яка адаптація новонародженого до соціуму».

23. Лекція «Придане для дитини: меблі, одяг, косметика».

24. Лекція «Підтримка жінки в післяпологовому періоді та в період грудного вигодовування» Профілактика післяпологової депресії.

25. «Вакцинація за і проти!» Все про щеплення в Україні. Як правильно підготувати дитину до щеплення.

26. Заключне заняття з пологів. Програвання пологів з інструктором.

27. Лекція «Кризи особистості. Особливості спілкування з дитиною. Психологія дитини від 1 до 3х років».

28. Лекція «Психологія дитини від 1 до 3х років».

29. Лекція «Методики раннього розвитку інтелекту дитини. Альтернативні методики розвитку».

30. Лекція «Готовимо свято дітям».

31. Лекція «Ігри та іграшки – за і проти!».

32. Лекція «Ш'єм іграшку».

33. Заняття «Бєбі-слінг».

34. Лекція «Архетипи – Боги та Богині які керують нашим життям».

35. Заняття по створенню фото-колажу.

36. Арт-терапія⁷³¹.

⁷³¹ Центр свідомого батьківства «Дівія» – Щаслива сім'я. URL: <http://diviya.if.ua>

Додаток Н

ПЛАН
роботи Школи молодих батьків «Перші кроки» на 2013–2014 навчальний рік
м. Суми⁷³².

Проблема: Криниця спілкування

Зміст роботи	Термін	Відпов.	Відм. про викон.
<p><i>Засідання 1</i> Проблема: Самопізнання. Мета: розширювати знання батьків про фактори, які впливають на формування особистості дошкільника, розвивати невербальну комунікацію та поглиблювати власне самопізнання. Вправа «Знайомство». Вправа «Пухнастики і колючки». Вправа «Коли я був маленький, я хотів щоб мої батьки...». Робота в групах. Завдання: зобразити кожного учасника другої групи у вигляді символу, учасники другої групи намагаються пізнати себе в символах. Вправа «Хочу. Мушу. Повинен». Вправа «Чарівний ярмарок». Вправа «Мій портрет у променях сонця». Прощання «Чотири глечики». Домашнє завдання.</p>	<p>вересень</p>	<p>вихователь-методист</p>	
<p><i>Засідання 2</i> Тема: Сімейний альбом Мета: сприяти підвищенню рівня поінформованості учасників про цінності сім'ї та батьківства в житті людини; формувати в учасників навички групової взаємодії, ефективного спілкування. Вітання «Моє дитинство». Обговорення домашнього завдання. Мозковий штурм «Що таке сім'я». Вправа «Любительське фото». Інформаційне повідомлення. Робота в парах «Опора». Робота в групах «Розмова про себе як про матір (батька).» Вправа «Не хочу хвалитися, але я...» Прощання «Відро для сміття». Домашнє завдання.</p>	<p>жовтень</p>	<p>вихователь-методист</p>	

⁷³²План роботи Школи молодих батьків «Перші кроки» на 2013-2014 навчальний рік. URL. <https://dnz21sumy.jimdo.com/>

<p><i>Засідання 3</i> Проблема: чого ми чекаємо від наших дітей. Мета: підвищувати в учасників батьківську ефективність у виховних стосунках з дітьми; допомогти батькам краще усвідомити причини труднощів у взаєминах з дітьми. Вітання по колу «Я вмію». Обговорення домашнього завдання. Вправа «Якою ви хочете бачити свою дитину?». Інформаційне повідомлення. Вправа «Витинанки». Гра «Це чудово!». Прощання «Квітка побажань». Домашнє завдання.</p>	листопад	вихователь-методист	
<p><i>Засідання 4</i> Проблема: Характер має значення. Мета: розвивати саморефлексію, формувати настановлення та самопізнання; сприяти вивченню світу дитинства, поглибленому пізнанню характеру своєї дитини, її вчинків, емоцій, думок. Вітання по колу. Вправа «Три імені». Обговорення домашнього завдання. Психогімнастична вправа «Який характер». Інформаційне повідомлення «Характер має значення». Робота в групах. Вправа «Зима. Весна. Літо. Осінь». Вправа «Квітка». Мозковий штурм «Коли ми хвалимо наших дітей». Скульптура моїх добрих рис. Обговорення. Прощання «Три бажання». Домашнє завдання.</p>	грудень	вихователь-методист	
<p><i>Засідання 5</i> Проблема: Конфлікти. Мета: згуртувати колектив батьків та створити комфортну атмосферу для успішної співпраці; підвищити батьківську ефективність виховних стосунків із дітьми; формувати адекватне сприйняття конфліктів та навички їх запобігання. Вітання по колу. Вправа «Дерево». Обговорення домашнього завдання. Мозковий штурм «Що таке конфлікт?». Робота в групах. Позитивні і негативні сторони конфлікту. Вправа «Айсберг». Стратегія розв'язання конфліктів. Вправа для батьків. Вправа «Я – мама». Розминка «Кораблі та скелі». Рольова гра. Прощання «Літак». Домашнє завдання.</p>	січень	вихователь-методист	

<p><i>Засідання 6</i> Проблема: Покарання. Мета: розширювати знання батьків про фактори, які впливають на формування особистості дошкільника; вдосконалювати педагогічну майстерність батьків. Вітання по колу «Я відчуваю». Обговорення домашнього завдання. Вправа «Мета покарання». Мозковий штурм «Чому потрібні покарання?». Інформаційне повідомлення. Вправа «Я не люблю». Прощання. Вправа «Оплески». Домашнє завдання.</p>	лютий	вихователь-методист	
<p><i>Засідання 7</i> Проблема: Моє спілкування з дитиною. Мета: допомогти батькам знаходити оптимальні шляхи спілкування з дитиною, сприяти використанню ефективних методів виховання і розвитку дитини. Вітання по колу «Самопрезентація». Обговорення домашнього завдання. Мозковий штурм «Спілкування з дитиною – це...». Інформаційне повідомлення Робота в парах. Тренування в я-висловлюваннях. Вправа «Запитання-відповідь». Вправа «Спілкування через скло». Колаж «Моє спілкування з дитиною». Прощання «Чим батьки хочуть оточити свою дитину». Домашнє завдання.</p>	березень	вихователь-методист	
<p><i>Засідання 8</i> Проблема: Крок назустріч. Мета: сприяти груповій взаємодії; з'ясувати результативність занять, їхню користь для учасників. Вітання по колу. Вправа «Колір твого настрою». Обговорення домашнього завдання. Гра «Голочка – ниточка». Вправа «Довіра». Вправа «Я можу, але не буду...». Рефлексія. Виготовлення групового колажу. Прощання. Зворотній зв'язок батьків і ведучого.</p>	квітень	вихователь-методист	

ПОЛОЖЕННЯ ПРО ПАРАФІЯЛЬНУ КАТЕХИТИЧНУ ШКОЛУ

*Затверджено рішенням № 5 Сесії Синоду Єпископів
Києво-Галицької Митрополії УГКЦ від 9-10 жовтня 2000 р. Б.*

1. Катехитична школа засновується при парафії з ініціативи та старання настоятеля храму, батьків, вчителів і парафіяльної спільноти за благословенням Правлячого Архиєрея. *«Метою катехизації дітей, молоді та дорослих є розважання над Божим Словом у молитві, актуалізації його в житті, а також: постійне одухотворення його у серці»* (КП 129). Парох несе відповідальність за катехизацію всіх, доручених його опіці вірних будь-якого віку або стану. Посильну допомогу парохів повинні надавати сотрудники, диякони, катехити, члени монаших спільнот та інші належно підготовлені вірні (кан. 624 ККСЦ).
2. При збільшенні кількості вірних у парафіяльній катехитичній школі парох вибирає кандидата на директора школи, подаючи кандидатуру до єпархіальної катехитичної комісії для отримання благословення Правлячого Архиєрея.
3. Директор повинен мати відповідну освіту, бути живим членом своєї парафіяльної спільноти та відзначатися ревністю і християнськими чеснотами. Директор є відповідальним за навчально-виховний процес у школі.
4. Директор та катехити за благословенням пароха визначають час та місце проведення катехитичних занять.
5. Заняття в катехитичних школах проводяться у пристосованих приміщеннях, відповідно до норм чинного законодавства.
6. Групи для занять формуються з урахуванням вікових особливостей учнів.
7. У період канікул необхідно подбати про організацію різноманітних заходів християнського спрямування.
8. Фінансування катехитичного навчання проводиться за рахунок парафії.
9. Завданням катехитичної школи є:
 - 9.1. вивчення та поглиблення основних правд християнської віри;
 - 9.2. формування християнського світогляду та цілісної людської особистості шляхом плекання християнських чеснот;
 - 9.3. заохочування вірних до участі у парафіяльному житті та різного роду християнських практиках;
 - 9.4. сприяння розвитку моральних, інтелектуальних та фізичних здібностей учнів;
 - 9.5. вести навчання згідно з програмою, затвердженою Церквою.
10. Заняття у парафіяльній катехитичній школі проводить:
 - 10.1. парох;
 - 10.2. члени монаших спільнот;
 - 10.3. катехит, що має вищу катехитичну освіту;
 - 10.4. відповідно за фахом підготовлені миряни за благословенням пароха⁷³³.

⁷³³Положення про порядок призначення на катехитичне служіння і відкликання з нього. URL: <http://www.kk-kgva.org.ua/polozhennja/articles/665.html>

Додаток Р
Пропонований розпорядок дня реколекцій для родин⁷³⁴.

<u>Для батьків:</u>	<u>Для дітей</u>
10:00 – Початок	10:00 – Початок
10:15 – Молебень, привітання	10:15 – Молебень, привітання
10:45 – 1 наука	10:45 – 1 зустріч
11:30 – Перерва	11:25 – Чай, печиво
11:40 – Праця в групах	11:40 – 2 зустріч
12:15 – Чай, печиво	12:15 – Гра по групах
12:30 – 2 наука	13:00 – Обід
13:15 – Праця в групах	13:45 – Зустріч в групах, праця над сценками
14:00 – Обід	14:30 – Спільна гра
15:00 – 3 наука	15:00 – праця над сценками
15:30 – Праця в групах, праця над представленням	16:15 – Представлення
16:15 – Представлення	17:00 – Молитва і благословення родин
17:00 – Молитва і благословення родин	

⁷³⁴Положення про порядок призначення на катехитичне служіння і відкликання з нього. URL: <http://www.kk-kgva.org.ua/polozhennja/articles/665.html>

© В.В. Стинська, 2018

Наукове видання

Стинська Вікторія Володимирівна

**СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПІДТРИМКА МАТЕРИНСТВА
Й ДИТИНСТВА В УКРАЇНІ (XX – поч. XXI ст.)**

Монографія

Підписано до друку 01.02.2018 року. Формат видання 700x500_{1/16}. Ум. друк. арк. 25,4. Наклад 300 прим.